

IRBK-0100127

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे

विषय निरिती

दा क्र १२७

IRBK 0100127

IRBK-0100127

मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळी

मंडळीने प्रसिद्ध केलेली पुस्तके

पुस्तक.	नांव.	किंमत.	पुस्तक.	ना.
१	लें, धाकट्या सूनवाई.	०-८-०	२५	वें, उपदेशपाठ.
२	रें, संसारांतल्या गोष्टी.	०-६-०	२६	वें, परिणामी हेंच.
३	रें, गुणसुंदरी.*		२७	वें, मूर्तिमंत देशाभिमान
४	थें, नवयुग.	०-१२-०	२८	वें, ऐतिहासिक स्त्रियां.
५	वें, सरस्वती.	०-१०-०	२९	वें, प्रेमकहाणी.
६	वें, द्रोणसंकोप.	०-६-०	३०	वें, वेड्यांचें इस्पितळ.
७	वें, भोळा वाळू.	०-८-०	३१	वें, नवकुसुममाला.*
८	वें, सुंदरमाधव.	०-१०-०	३२	वें, दोनघटका मनोरंजन
९	वें, राववहादुर पर्वत्या.	०-६-०	३३	वें, रामाची अयोध्या.
१०	वें, कुसुमगुच्छ.	०-४-०	३४	वें, गौप्यगोपन.
११	वें, मृणालिनी.	०-८-०	३५	वें, भयंकर सूड.
१२	वें, दुःखाअंती सुख.	१-४-०	३६	वें, नीलांवरी.
१३	वें, माणिकवाग.	१-४-०	३७	वें, संग्रामसिंह.
१४	वें, चतुर विनोदी स्त्रिया.	०-६-०	३८	वें, जीवनसंध्या.
१५	वें, राजातोडरमल.	०-१२-०	३९	वें, अमृतपुलिन.
१६	वें, प्रियंवदा.	०-८-०	४०	वें, दोनघटका मनोरंजन
१७	वें, संसाररंजन.	१-०-०	४१	वें, सुशिक्षित स्त्री.
१८	वें, वंगजागृति.*		४२	वें, लीला.
१९	वें, श्रीकृष्णचरित्र.*		४३	वें, मुरारराव.
२०	वें, भयंकर ग्रहदशा.	०-६-०	४४	वें, रमामाधव.
२१	वें, संशयी जिजावाई.*		४५	वें, नशिवाची परीक्षा.
२२	वें, सुधारणेचा मध्यकाल.*		४६	वें, विवेकानंद ची पत्रे.
२३	वें, मुद्राराक्षस.	०-८-०	४७	वें, प्रेमविजय.*
२४	वें, मालतीमाधव.	०-८-०	४८	वें, भद्रंभद्र.

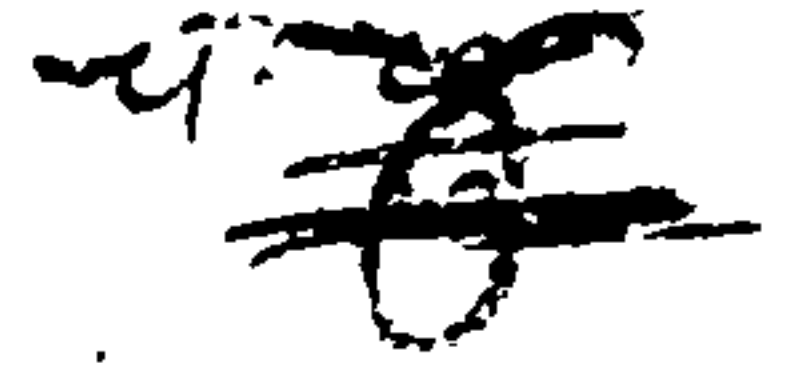
* हीं पुस्तके संपली आहेत. विकत मिळणार नाहीत.

“ क - ५१ १६६
२

मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळीची पुस्तकमाला.

पुस्तक ६६ वें.

आत्मोद्धार.

डॉ. बुकर ट्री. वॉशिंग्टन यांचें आत्मचरित्र.)

“ दैवायत्तं कुले जन्म मदायत्तं तु पौरुषम् ! ”

—वेणीसंहार.

लेखक

श्रीयुत नागेश वासुदेव गुणाजी,

वी. ए., एल्एल्. बी.

बेळगांव.

[प्रथमावृत्ति.]

मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळी,

गिरगांव-मुंबई.

सर्व हक्क खाधीन.

सन १९१३.०

“ वायका, मुलें आणि शूद्र लोक हीं राष्ट्रवृक्षाचीं मुळें आहेत. या सर्वांचें शिक्षण आणि संगोपन यांकडे हिंदुस्तानांत कोणीच पहात नाहीं ! उच्च ह्मटले जाणारे वर्ग फार तर या राष्ट्रवृक्षाचीं फळें ह्मणतां येतील.

फळें वृक्षावर राहण्याकरितां आह्मीं आमचा सर्व वेळ, दवडतां कामा नये. मुळांकडे लक्ष्य द्या. त्यांनां योग्य खत व पाणी यांचा पुरवठा करा.

गरीब लोक, स्त्रिया व मुलें यांच्याच हातून सत्याची प्रगति होणार आहे. खरा राष्ट्रोद्धार राष्ट्राच्या गरीब मुळांपासून होत असतो. ”

[२]

“ सर्व दानांत विद्यादान हें श्रेष्ठ आहे. एकाद्याला तुह्मीं एक दिवस जेवूं घातलें तरी त्याला दुसऱ्या दिवशीं भूक ही लागणारच ! पण, तीच त्याला एकादी कला शिकवा, ह्मणजे तुह्मीं त्याच्या जन्माच्या पोटापाण्याची सोय लाविली, असें होईल. आणि ती विद्या, धंदा अगर कला अशी असावी, कीं, तीमुळें त्याच्या जन्माचें सार्थक व्हावें. संभावित भिकारी राहण्यापेक्षां जोडे करण्यासारखाहि एकादा उपयुक्त धंदा करणें अधिक श्रेयस्कर आहे ! ”

• [३]

“जेथें उद्योगाची अप्रतिष्ठा होते, तेथें अवनति आणि नाश हीं ठेवलेलींच ! आणि कलासुद्धां एक प्रकारचें जोखड काम होऊन बसतें. पण, उद्योगाची जेथें मानमान्यता होते, तेथें जीवंतपणा (चैतन्य) आणि ज्ञान वास करितात व कौशल्य वाढतें.

देशांतील उपासमार काढणाऱ्या नारायणांची व काबाडकष्ट करणाऱ्या विष्णूंची पूजा करा ! गरीब हिंदी विद्यार्थ्यांनां उपयुक्त धंदे शिकण्याकरितां अमेरिकेस पाठवा, ह्मणजे ते शिकून परत हिंदुस्तानांत आल्यावर लोकांनां आपल्या पायांवर उभें राहण्यास शिकवितील, व तेणेंकरून शेंकडों, नव्हे हजारों उपाशी लोकांचे प्राण वांचतील. ”

[४]

“ आपल्या गांवांतील महारणीभंगिणींनां शिकविण्याची तुह्मांला लाज किंवा भीति वाटते काय ? वाटत असेल, तर धिक्कार असो तुमच्या रीती-भातींनां आणि नीतिमत्तेला ! ”

—स्वामी रामतीर्थ.

भूमिका.

‘ न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।’

—गीता.

युग जगांत ज्ञानासारखे पवित्र दुसरे कांहीं नाही ! ज्या देशांत ज्ञान किंवा शिक्षण उत्तम तऱ्हेने आणि परमार्थबुद्धीने लोकांना दिले जाते, त्या देशाच्या भाग्याला कधीहि वाण पडणार नाही, असे अनुभवाने ठरलेले आहे. प्राचीन कालीं हिंदुस्तान देशांत शिक्षणाचे अथवा ज्ञानदानाचे काम फार चांगले वजाविले जात असे. अध्ययन आणि अध्यापन हे ब्राह्मणवर्गाचे—द्विजांचे मुख्य कर्तव्यकर्म असे, आणि या पवित्र कर्तव्यकर्माला ब्राह्मणांनी आपणांला पूर्णपणे वाहून घेतलेले होते. विद्यार्थी आपल्या गुरूच्या गृहीं किंवा आश्रमीं एक तपभर राहून विद्यार्जन करीत असत, आणि गुरुहि त्यांना मोक्त आणि मनापासून पढवीत असत. हे गुरु मोठमोठे मुनि असून त्यांना ‘कुलपति’ अशी संज्ञा असे. गुरूंच्या कुटुंबांचा आणि विद्यार्थ्यांचा सर्व खर्च, राजेरजवाडे आणि श्रीमंत लोक यांनी वेळोवेळा दिलेल्या देणग्यांच्या योगे भागत असे. मोठमोठ्या मुनींचे आश्रम ह्मणजे त्यावेळच्या युनिव्हर्सिटी किंवा विद्यापीठेच होत. उदाहरणार्थ, जनकराजाचे गुरु सुप्रसिद्ध याज्ञवल्क्य यांचे एक जंगी विद्यापीठ होते, आणि ते पुष्कळ विद्यार्थी पढवीत असत, असे यजुर्वेद शतपथ-ब्राह्मण आणि त्यांतील बृहदारण्यकोपनिषद् यांवरून दिसून येते. अध्ययन व अध्यापन यांचे पवित्र कर्तव्यकर्म उत्तम रीतीने वजाविणारे याज्ञवल्क्यांसारखे ज्ञानी पुरुष या पृथ्वीवर केव्हांकेव्हां अवतीर्ण होतात, हे तिचे भाग्य होय. हल्लीं नूतन खंडांत—अमेरिकेंत—ज्ञानार्जनाच्या व ज्ञानदानाच्या कामीं याज्ञवल्क्यांसारखा किंवा त्याहून कांकणभर चढच, असा एक नरपुंगव हयात आहे, आणि त्याचे नांव डॉक्टर बुकर टी. वॉशिंग्टन असे आहे.

वॉशिंग्टन ! वॉशिंग्टनचे नांव ऐकतांच क्विती तरी उदात्त कल्पना आमच्या मनांत उभ्या राहतात ! बालपणापासून सत्यनिष्ठा, स्वदेशप्रीति, स्वार्थत्याग, साधेपणा इत्यादि गुणांनी युक्त असलेला, आणि अमेरिकाखंडाला स्वातंत्र्य देणारा (जॉर्ज) वॉशिंग्टन तो हाच काय, किंवा त्याचा या वॉशिंग्टनशी कांहीं संबंध आहे काय, अशी पृच्छा कांहीं वाचक करतील. आणि त्या वॉशिंग्टनशी या वॉशिंग्टनचा कांहीं संबंध नाही, इतकेंच नव्हे, तर हा वॉशिंग्टन त्याच्या जातीचाहि नसून तो सिद्दी किंवा हबशी आहे, असे त्यांना कळून

आत्मोद्धार.

आल्यावर कदाचित् ते नाक मुरडतील. अशा वाचकांना आह्मी असा इपारा देतो, कीं, त्यांनीं असें उतावीळ होऊं नये. या वॉशिंग्टनचें आत्मचरित्र आधीं नीट वाचून पहावें, ह्मणजे तें त्या वॉशिंग्टनसारखेंच किंवा त्याहून अधिक मनोरंजक, सात्त्विक आणि बोधप्रद आहे, असें त्यांनां आढळून येईल.

आत्मचरित्राचें महत्त्व कांहीं अंशीं चरित्रविषयीभूत व्यक्तीवर, आणि कांहीं अंशीं त्या व्यक्तीनें केलेल्या कामगिरीवर, अवलंबून असतें. वॉशिंग्टनच्या आत्मचरित्रांत हें एक विशेष आहे, कीं, हीं दोन्हीं अंगें—व्यक्ति आणि कामगिरी—अगदीं व्यस्तप्रमाणांत आहेत, आणि त्यामुळे हें आत्मचरित्र अत्युत्तम आणि सर्वांनां अनुकरणीय असें झालें आहे. वॉशिंग्टन हा यःकश्चित् गुलाम होता; पण आपल्या करणीनें तो रंकाचा राव—नराचा नारायण बनला आहे ! इतकी आत्मोन्नति त्यानें कशी साधली, हा वृत्तान्त फारच बोधप्रद आहे.

डॉ. वॉशिंग्टनच्या आयुष्याचा वृत्तान्त अनेक रीतींनीं अद्वितीय आहे. गुलामगिरींत त्याचा जन्म झाला. त्याला आपल्या बापाविषयीं किंवा आज्याविषयीं कांहीं विशेष माहिती नाही. अशा स्थितीमधून वर वर येत शेवटीं तो आपल्या ज्ञातीचा पुरस्कर्ता व नेता, आणि मानवजातीचा कल्याणकर्ता झाला आहे ! त्याचें पौरुष, त्याची सत्यनिष्ठा, साधी राहणी, आपल्या ज्ञातीची व देशाची सेवा करण्याविषयींची त्याची कळकळ, अमेरिकेंतील नीग्रोलोकांची आधिभौतिक आणि नैतिक स्थिति सुधारण्याकरितां त्यानें केलेले अविश्रांत प्रयत्न, त्याचा स्वार्थत्याग, त्याचा सुखभाव, इत्यादि सर्व गोष्टींचें हृदयंगम वर्णन या आत्मचरित्रांत आलेलें आहे. हें आत्मचरित्र सर्वांनां, विशेषतः भारतवासीयांनां फारच उपयुक्त आहे. कारण, प्रतिकूल परिस्थितींत आपल्या समाजाचें आर् देशाचें हित कसें साधावें, हें हें चरित्र शिकवितें.

वॉशिंग्टनच्या आयुष्याचा वृत्तान्त, आणि त्याच्या आयुष्यांतील मुख्य कामगिरी, यांचें थोडक्यांत वर्णन करितां येईल. त्याचें बालपण दास्यांत गेलें. गुलामांनां स्वातंत्र्य मिळालें तेव्हां तो लहान होता. लहान वयांतहि आपल्या कुटुंबाच्या निर्वाहार्थ त्याला एकसारखें खपावें लागे. त्याच्या सावत्र बापाचें त्याच्यावर प्रेम नव्हतें. कुटुंबांत मोलमजुरी मिळविणारा हा मुलगा असल्यामुळे

वॉशिंग्टनचें
संक्षिप्त चरित्र.

त्याचा वेळ शिक्षण देण्यांत फुकट दवडूं नये, असें त्याच्या बापाला वाटत होतें. शिक्षण मिळविण्याच्या कामीं त्याची आई आणि त्याचा सावत्र बंधु यांचा मात्र त्याला पूर्ण सहानुभूति होती. शिक्षणाच्या पार्शी त्याला फार त्रास व संकटें सोसावी लागलीं. त्याचें खरें शिक्षण, नीग्रो जातीचे चांगले पुढारी तयार करण्याकरितां स्थापन झालेल्या ह्याम्पटन संस्थेंत झालें. ह्याम्पटन येथील अभ्यासक्रम पुरा झाल्यावर त्यानें दोनतीन वर्षे इकडेतिकडे शिकविण्यांत काढिली, आणि नंतर टस्केजी येथें एक नवीन शाळा काढण्याविषयीं त्याला आमंत्रण आलें. तें स्वीकारून त्यानें आपल्या जीवितांतील मुख्य कार्याचा आरंभ केला. टस्केजीची शाळा सुरू झाल्यापासून ह्याणजे सन १८८१ सालापासून तिची एकसारखी भरभराट होत आहे. वॉशिंग्टन हे अद्याप त्या शाळेचे मुख्य प्रिन्सिपाल आहेत. नीग्रो शेतकऱ्यांची परिषद् आणि नीग्रो राष्ट्रीय उद्यमसंघ या संस्थाहि वॉशिंग्टननें स्थापन केल्या आहेत. या सर्व संस्थांच्या उत्तम स्थितीमुळे दक्षिण अमेरिकेंतील नीग्रो लोकांची स्थिति झपाट्यानें सुधारत चालली आहे.

वॉशिंग्टनच्या जीवितक्रमाचें खरें तत्त्व समजण्यासाठीं ह्याम्पटन संस्थेविषयीं थोडोशी माहिती येथें सांगणें अवश्य आहे. कारण ह्याम्पटनसंस्था. वॉशिंग्टन हा त्या संस्थेचा एक विद्यार्थी होता, व त्या संस्थेचे संस्थापक जनरल आर्मस्ट्रांग यांचा त्यानें कित्ता उचलला. सिव्हिलवॉर (१८६० ते १८६५) संपल्यावर काळ्या व गोऱ्या लोकांमध्ये मध्यस्थी करण्यास युनायटेड स्टेट्स्च्या सरकारनें जनरल आर्मस्ट्रांग यांना पाठविलें होतें. त्यावेळीं ह्याणजे सन १८६८ सालीं त्यांनीं ही संस्था स्थापन केली. अनाथ, गरीब, कोणतीहि कला अवगत नसल्यामुळे स्वतःचा उदरनिर्वाह करण्यास असमर्थ, आणि दिवसेंदिवस खालावत जाणारे असे हज ० नीग्रो आर्मस्ट्रांगला आढळले. स्वतंत्रतेमुळे उत्पन्न झालेल्या नवीन परिस्थितीला त्यांना तोंड देतां येईना. त्यांच्या पूर्वीच्या मळ्यांतील झोंपड्या नाहींशा झाल्या, मळे ओसाड पडले, आणि दुसरें कसलेंहि क्षुल्लक काम करणें त्यांना अशक्य झालें. आपली मीठभाकर मिळविण्यास असमर्थ असलेली नीग्र जात नामशेष होऊं नये, नूतन परिस्थितीशीं टक्कर देऊन तिनें आपलें डोकें वर काढावें, हें महत्कृत्य करण्याचा आर्मस्ट्रांग यांनीं संकल्प केला, आणि अमेरिकन मिशनरी संस्थेच्या साहाय्यानें एक औद्योगिक शाळा ह्याम्पटन येथें उघडिली. प्रथम दोन असिस्टंट आणि पंधरा विद्यार्थी इतकीच मंडळी होती. आतां

आत्मोद्धार.

(१९१२) त्या संस्थेत १६०० वर विद्यार्थी, २०० शिक्षक, व इतर ऑफिसर आहेत. संस्थेच्या १४० इमारती आहेत, आणि संस्थेची ११०० एकर मालकीची जमीन आहे. संस्थेच्या कामगिरीविषयी जे. डब्ल्यू. चर्च नांवाचा गृहस्थ असं लिहितो, कीं, ह्याम्पटन कोणतेंहि काम अर्धेमुर्धे करित नाहीं. जेव्हां तरुण नीग्रो विद्यार्थी संस्थेत दाखल होतात, तेव्हां एकसारखें चार वर्षे आपणाला सतत खपावें लागणार हें त्यांना माहित असतें. मनुष्याच्या मनाला सुचतील त्या सर्व उपायांनी या श्रमाचें ओझे होतां होईल तों हलकें वाटावें, म्हणून शक्य तितका प्रयत्न केला जातो, आणि श्रमाची व पवित्र आचरणाची महती विद्यार्थ्यांच्या मनांत ठसावी अशी संस्थेची रहाटी असते; पण सतत श्रम केल्यावांचून सुटका नाही, हें सर्वांना पक्कें ठाऊक असतें. आळस आणि अज्ञान हे दोन मोठे दुर्गुण नीग्रो लोकांच्या अंगां पिढ्यान्पिढ्या खिळलेले होते. त्यांचें उच्चाटन करण्याचा ह्याम्पटननें मोठा प्रयत्न केला, आणि त्या कामीं यश मिळविलें.

या कामीं ह्याम्पटननें कोणत्या पद्धति, कोणतीं तत्त्वे यांचा आश्रय केला, हें सांगत वसण्याची जरूरी नाहीं. कारण, वॉशिंग्टननें पद्धति व तत्त्वे. त्याच पद्धतींचा आणि तत्त्वांचा आश्रय केला आहे; आणि त्यांचें वर्णन पुढें येणार आहे. यथे इतकें सांगितलें असतां पुरे, कीं, मागसलेल्या जातीच्या-नीग्रोंच्या तरुण मुलांच्या मनांत नवीन गुणांचें बीजारोपण करतांना सामाजिक संस्थांचीं मूलभूत तत्त्वे आणि अत्यंत स्वाभाविक उपाय यांचाच अवलंब केला होता.

टस्केजी यथे एक नवीन नमुनेदार शाळा स्थापन करण्याकरितां गेल्यावेळीं वॉशिंग्टनच्या समोर जो प्रश्न उभा राहिला, त्याचा आपण वॉशिंग्टनपुढील विचार करूं. शाळेची इमारत तर मुळीं नव्हती; पण, शिक्षणाकरितां हपापलेले असे शेंकडों तरुण व वृद्ध नीग्रो विद्यार्थी वॉशिंग्टनला आढळले. टस्केजी यथे गोऱ्या लोकांच्या शिक्षणासाठीं अनेक सौयी होत्या; पण त्यांचा काळ्या लोकांनां कांहीं उपयोग नव्हता. पण समाधानांची गोष्ट इतकीच, कीं, तेथें गोऱ्या आणि काळ्या लोकांचा संबंध चांगला होता, आणि संस्थानच्या राज्यनियामक सभेनें नीग्रो शाळेकरितां दरवर्षीं दोन हजार डालर देऊं केले होते. पण, ही रक्कम, जमीन, इमारत किंवा उपकरणें यांत खर्च करावयाची नसून शिक्षकांच्या पगाराकडेच लावावी, असा निर्वध होता. काळ्या लोकांत उत्साह अपूर्व दिसत होता, आणि वॉशिंग्टननें त्याचा पूर्ण उपयोग केला.

परिस्थितीचें पूर्ण ज्ञान मिळविणें यांतच यशाची गुरुकिल्ली आहे. आपल्याला कोणत्या लोकांत काम करावें लागणार, आपले भावि विद्यार्थी त्यावेळची नीग्रोंची कसे असणार, याची माहिती स्वतः मिळवावी ह्मणून वॉशिंग्टनने प्रथमतःच आपल्या चळवळीचें सर्व क्षेत्र तपासून पाहिलें. आजूबाजूच्या खेड्यापाड्यांत लोक पूर्वीच्या एका खोलाच्या झोंपडींत राहत असत. त्यांच्यांत स्वच्छता विलकूल नसे. लोक अमंगळ असून ते आपले दांत देखील नित्य घांसीत नसत. स्नान केव्हांतरी पुष्कळ दिवसांनीं एकदां करीत. त्या लोकांचें आपल्या आवश्यक गरजांकडे लक्ष्य नसून, पियानो व घड्याळें यांसारखे चैनीचे पदार्थ ते विकत घेत. आणि आश्चर्य हें, कीं, त्यांनां या वस्तूंचा नीट उपयोगहि करितां येत नसे! सर्व प्रकारचें धान्य पैदा होणारी जमीन आजूबाजूला मुवलक असूनहि ते फक्त कापसाची लागवड करून त्यावरच आपला उदरनिर्वाह कसातरी भिकारपणानें करीत. शेतकांच्या सुधारलेल्या तऱ्हा त्यांनां माहीत नव्हत्या. गृहव्यवस्थेचें नांवाहि त्यांनीं ऐकिलें नव्हतें. थोडेंबहुत शिक्षण मिळालेले लोक मोठमोठ्या नोकऱ्या मिळविण्याचा प्रयत्न करीत. आळशी आणि दुर्गुणी लोक आपणांला ईश्वराकडून प्रेरणा झाली आहे, असें मानून स्वतः नालायक असतांहि, उपदेशकांचा आणि मिशनऱ्यांचा धंदा, सुरू करीत.

अशावेळीं लोकांची कीं व येऊन वॉशिंग्टनने प्रथम नीग्रोंच्या एका जुन्या व लहानशा मेथाडिस्ट देवालयानजीक असलेल्या एक झोंपडींत शाळा सुरू केली. यांत वॉशिंग्टन हे काय ते एकटेच शिक्षक असून पंधरा मुलें व पंधरा मुली मिळून तीस विद्यार्थी होते. गणिताचे सिद्धांत व व्याकरणाचे नियम त्यांनां तोंडपाठ येत; आणि त्यांचा उपयोग कसा करावा हें त्यांनां माहीत नव्हतें. श्रमाचीं-अंग-मेहनतीचीं कामें करणें त्यांनां विलकूल आवडत नसे. उलट, असलीं कामें करणें हें आपल्या दर्ज्याला योग्य नाहीं, असें ते समजत असत.

शाळा सुरू झाल्यापासून दीड महिन्याच्या आंत वॉशिंग्टनला एक उत्तम भागीदार येऊन मिळाला. त्याचें नांव मिस डेव्हिडसन. वॉशिंग्टनच्या पत्न्या- ही, वॉशिंग्टनची पहिली बायको वारल्यावर त्याची पत्नी याचे मदतनीस. झाली. एकंदरीत वॉशिंग्टनचें लग्न तीनदां झालें, आणि त्याच्या तीन्ही पत्न्यांनीं आपला हातभार लावून शाळेची उत्तम सुधारणा करण्यास त्याला साहाय्य केलें. सुधारणेंत अत्यंत मागसलेल्या

आत्मोद्धार.

अशा नाग्रोनां आपल्या ज्ञातीची उन्नति करण्याच्या कामीं, एकेकाळीं सुधारणेंत आह्मी अग्रगण्य होतो अशी वढाई मारणाऱ्या आमच्या हिंदी लोकांपेक्षां अधिक सोयी आहेत, हें लक्ष्यांत ठेवण्यासारखें आहे. कारण, सामाजिक आणि शिक्षण-विषयक बाबतींत, त्यांनीं हातीं घेतलेल्या सुधारणेच्या सर्व कामांत त्यांना त्यांच्या स्त्रियांचें साहाय्य मिळतें. आह्मांला हल्लीं तसें साहाय्य मिळत नाहीं. वॉशिंग्टनला पुढें बरेच चांगले लोक येऊन मिळाले आणि त्याची शाळा नाग्रो अध्यापक व अध्यापिका यांनींच चालविली आहे.

दक्षिणेंतील संस्थानांत शेतकीवर अवलंबून असणाऱ्या नाग्रो लोकांचें प्रमाण शेंकडा ८५ होतें. आणि यासाठीं शिक्षणामुळें विद्यार्थ्यांचें शिक्षण कोणत्या शेतकीवर प्रेम कमी होऊं नये, हें मुख्य धोरण वॉशिंग्टननें तत्वांवर दिलें ? ठेविलें. दुसरें तत्त्व असें होतें, कीं, प्रत्येक विद्यार्थ्यांनैकांहीं तरी थंडा शिकून तयार झालें पाहिजे, आणि त्याच्या मनांत थंडा, काटकसर आणि व्यवस्था यांविषयीं प्रेम उत्पन्न व्हावें, ह्मणजे शाळा सोडून गेल्यावर विद्यार्थ्यांला चांगल्या रीतीनें आपला उदरनिर्वाह करितां यावा. तिसरें तत्त्व असें होतें, कीं, विद्यार्थ्यांनां असें शिक्षण द्यावयाचें, कीं, शेतकीमध्ये त्यांनीं नवीन जोम, नवीन विचार यांची भर घालून, ज्या लोकांमध्ये आपलें आयुष्य घालवावें लागेल त्यांची बौद्धिक, नैतिक आणि धार्मिक सुधारणा त्यांनां करतां यावी.

एकादें ध्येय ठरविणें हें वेगळें, आणि तें आचरणांत आणणें हें त्याहून अगदीं निराळें. प्रारंभीं, ध्येय अंमलांत आणण्याचीं कांहींच साधनें सुरुवात कशी वॉशिंग्टनपाशीं नव्हतीं. जमीनीचा एक तुकडाहि त्याच्या ताब्यांत नव्हता. पण परमेश्वरानें त्याला एक संधि दिली.

तिचा त्यानें मोठ्या तत्परतेनें उपयोग केला. टस्केजी गांवापासून एक मैल दूर असलेला एक जुना आणि ओस पडलेला मळा विक्रीला काढण्यांत आला, आणि ह्याम्पटन संस्थेच्या खाजिनदारानें तो मळा विकत घेण्यासाठीं अर्धी रक्कम (२५० डालर) वॉशिंग्टनला कर्जाळ दिली. त्या मळ्यांतील एक खोली, खुराडें, आणि तबेला यांत शाळेचे वर्ग सुरू करण्यांत आले. तेथील दुरुस्तीचें काम विद्यार्थ्यांनीं मोठ्या नाखुपीनें केलें. पेरणीसाठीं एक जागा तयार करण्याच्यावेळींहि विद्यार्थ्यांनीं तक्रार केली. कारण, अंगमेहनत (श्रम) करण्यासंधीं त्यांची वेडी समजूत अद्याप कायमच होती. पण, जेव्हां आमचे

चरित्रनायक स्वतः खोरें हातांत घेऊन काम करूं लागले, तेव्हां विद्यार्थीहि उत्साहानें मदतीला आले. एका वर्गाची खोली उत्तम रीतीने झाडूनलोडून, स्वच्छ करून वॉशिंग्टनने ह्याम्पटनसंस्थेंत आपला प्रवेश करून घेतला, हें त्या विद्यार्थ्यांना माहीत नसावें, ह्मणूनच श्रमाच्या महतीचा धडा त्यांना लवकरच त्यांच्या हाताखाली शिकावा लागला.

आह्मांला हा अमोलिक धडा (श्रमाचें महत्त्व) अद्याप शिकावयाचा आहे. श्रम करणें हें कमी प्रतीचें आहे, अशी आम्हीं हिंदूचें अगतिकत्व. आमची वेडगळ समजूत करून घेतली आहे, आणि त्यामुळें आम्ही अनेक तऱ्हांनीं अगदीं अगतिक होऊन गेलों आहों. नोकरांवांचून आमचें कांहीं चालत नाहीं, आणि एकाद्या वेळेला नोकर मिळाले नाहींत, ह्मणजे आह्मांला अरण्यांत नेऊन सोडल्यासारखें होऊन आमची पुरी फजिती होते. विद्यार्थ्यांना स्वावलंबी करावें हाच मुख्य हेतु असलेल्या एका शाळेंत, धोतरें धुण्यासाठीं एक धोवी ठेविला होता ! मुलें नदीवर स्नानाला जात, आणि स्नान करून धोतरें न धुतां तशींच परत घेऊन येत. चौकशी अंतीं असें समजलें, कीं, शाळेंत असतांना आपल्या मुलांनीं कांहीं काम स्वतः करूं नये अशी त्यांच्या वडिलांची व पालकांची इच्छा असल्यामुळें हा अगतिक प्रकार घडून आला. आपलीं डोक्यां तेवढीं ज्ञानानें भरावीं पण इतर अवयवांनां काम देऊन त्यांनां सुदृढ करूं नये, अशीच त्यांची इच्छा होती ! सुदृढ अवयवांवांचून—योग्य मदतगारांवांचून एकटें डोकें विचारें काय करणार ?

प्राचीनकाळीं आमची शिक्षणाची पद्धत अशी खास नव्हती. गुरुगृहीं शिकावयाला जातांना विद्यार्थी हातांत समिधा घेऊन आमची जुनी जात; ह्मणजे, गुरूकरितां आपण सर्व प्रकारचें काम शिक्षणपद्धति. करण्यास तयार आहों, असें ते दाखवीत. अशा प्रकारच्या नम्र भावानें राजपुत्रसुद्धां—श्रीकृष्णपरमात्माहि—गुरुगृहीं विद्याभ्यास करण्याकरितां जात असत. छांदोग्य उपनिषदांतील सत्यकाम जावालाच्या गोष्टींत गुरूने त्याला कांहीं गाई देऊन त्यांच्या हजार गाई होईपर्यंत परत येऊं नको असें सांगून त्याला अरण्यांत पाठविलें होतें. सत्यकाम वरींच वर्षे अरण्यांत राहिला, आणि निसर्गमातेपासून पुष्कळ गोष्टी शिकला. गाईंची संख्या हजारांवर गेल्यावर वायु ऋषभरूपानें आला आणि आतां गुरुगृहीं

आत्मोद्धार.

चलावें असें सांगूं लागला. घरीं येतांच गुरु त्याला ह्मणाला “वेटा, तूं ब्रह्मवेत्ता झाल्यासारखा दिसतोस, तुला हें ज्ञान कोणीं शिकविलें?” सत्यकामानें उत्तर दिलें, कीं, “मनुष्याहून इतर प्राण्यांनीं मला शिकविलें. पण, महाराज, आपण माझ्यावर अनुग्रह करा आणि मला शिकवून पूर्ण तयार करा.” नंतर गुरूनें त्याच्यावर अनुग्रह करून त्याला पूर्ण ज्ञान देऊन तयार केलें. **श्रमाची महती आणि निसर्गाचा अभ्यास** हीं खऱ्या शिक्षणाचीं दोन प्रमुख अंगें आहेत. खऱ्या शिक्षणाची ही पद्धत इंग्लंडांतहि अशीच आहे. तेथें मोठमोठ्या सरदारांच्या आणि अमीरउमरावांच्या मुलांनां शाळेंत आपल्याकरितांच नव्हे, तर इतर प्रौढ मुलांकरितांहि काम करावें लागतें. त्यांच्या घरीं पुष्कळ नोकर-चाकर असतात, पण, शाळेंत त्यांनां एकटेंच जावें लागतें, आणि समभावानें वसतिगृहांत राहावें लागतें. अमेरिकेंतील पद्धत तर याहून अधिक चांगली आहे. तेथें गरीब मुलांनांहि श्रीमंतांच्या मुलांसारखी शिकण्याची संधि मिळते. गरीब मुलांनां आपला शिक्षणखर्च व भोजनखर्च भागवितां यावा ह्मणून लहानसहान कामें त्यांनां देण्याची व्यवस्था केलेली असते. कामाबद्दल मिळालेल्या मोबदल्यामधून त्यांनां आपला सर्व खर्च भागवितां येतो. पण, आह्मी मुद्याची गोष्ट सोडून भलतीकडे वहात चाललों आहों. पांढरपेशांच्या मुलांमध्ये शारीरिक श्रमाची आणि रयतांच्या मुलांमध्ये कृषिकर्माच्या श्रमाची नावड आह्मी उत्पन्न केली आहे, आणि श्रम करण्यास आह्मी त्यांनां नालायक केलेले आहे. खऱ्या शिक्षणाचा योग्य खल करण्याची आणि आमच्या संततीला कर्तृत्ववान् नरनारी बनविण्याचा प्रयत्न करण्याची वेळ आतां आलेली आहे. **वॉशिंग्टन**नें प्रथम प्रयत्न सुरु केल्या वेळीं सुशिक्षित नीग्रोंत आढळून येणारे दोष आज आमच्या सुशिक्षित हिंदी लोकांत आढळून येत आहेत, आणि त्यांच्याप्रमाणें आह्मीहि ते दोष आमच्यामधून काढून टाकावे. या दृष्टीनें पाहतां **वॉशिंग्टन**चें चरित्र आह्मांला फारच उपयोगी आहे.

वॉशिंग्टनला जमीन तर मिळालीच. त्यानंतर त्याचें दुसरें काम ह्मणजे कर्ज फेडणें हें होय. स्वतः वर्गणी जमविण्या-उच्च कार्यांमध्ये करितां हिंडून आणि जत्रा भरवून रक्कम उभारण्याचा अध्यात्मिक मदत. त्यानें प्रयत्न केला; आणि जरी त्याला दगदगीचे दिवस आणि निद्रारहित रात्री काढाव्या लागल्या, तरी शेवटीं त्याला यश मिळालें ! यामध्येहि **वॉशिंग्टन**ला आणि त्याच्या मदतनीस

मंडळीला परमेश्वरानें कांहीं अध्यात्मिक तत्त्वे शिकवून त्यांच्या भावि कार्याला त्यांना योग्य केले. कोणत्याहि उच्च व पवित्र कार्यांत संकटे हीं ठेवलेलींच. श्रद्धा, सहनशीलता, सततोद्योग यांच्या दिव्यांतून, सत्कार्ये अंगीकृत केलेल्या सज्जनांनीं पार पडावे ह्मणूनच परमेश्वर त्यांच्या मार्गांत संकटे घालितो. जितकीं संकटे अधिक, तितके ध्येयसिद्धीला अधिक चांगले. कारण, संकटांमधून सज्जन तावूनसुलाखून शुद्ध सुवर्णाप्रमाणें बाहेर पडतात, आणि अधिक कार्यक्षम होतात. संकटांशीं झुंजतांनां कांहीं लोक दबले गेले, तरी त्याची पर्वा नाही. कारण, अशक्त लोक ईश्वराचें मिशन—पवित्र कार्य—साधण्यास योग्य नसतात. सहनशीलता आणि सततोद्योग यांच्या अभ्यासानें पूर्ण श्रद्धावान् लोकच तें कार्य करण्यास समर्थ होतात. हें तत्त्व वॉशिंग्टनच्या चरित्रांत चांगले नजरेला येतें. दगदगीचे दिवस आणि निद्रारहित रात्री यांनीं च ल्याला यश मिळवून दिलें आहे. स्वतःपेक्षां परमेश्वरावरच अधिक श्रद्धा ठेवण्यास तो शिकला. परिणामाकडे—कर्मफलाकडे दृष्टि न देतां मनुष्यानें आपलें कर्तव्यकर्म करीत असावे.

‘कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।’

—भगवद्गीता.

हें तत्त्व त्यानें आचरणांत आणिलें. दुसरें एक मोठें तत्त्व, मानवजातीवर, आपल्या शत्रूंवरहि मित्राप्रमाणें प्रेम करावे—हें तो शिकला. कोणाविषयीं द्वेषबुद्धि बाळगणें ह्मणजे आपली स्वतःची अवनति करून घेणें होय; आणि आपली उन्नति व्हावी अशी इच्छा करणारानें कोणाविषयींहि द्वेषबुद्धि आपल्या मनांत बाळगूं नये, असें त्याला अनुभवानें कळून आलें. आपलीं कर्तव्यकर्मे करीत असतां हीं सर्व तत्त्वे त्याच्या अनुभवाला आलीं. या खऱ्या कर्मयोगामुळे मानवजातीचें कल्याण करण्याकरितां झटणाऱ्या आणि या उच्च ध्येयामध्ये आपलें स्वतःचें व्यक्तित्वाहि विसरून जाणाऱ्या श्रेष्ठ कर्मयोग्यामध्ये वॉशिंग्टनला अग्रस्थान प्राप्त झालें.

नांताळच्या वेळीं धर्माचीं तत्त्वे आचरणांत कशीं आणावीं, ईश्वराप्रीत्यर्थ ह्मणजे गोरगरिवांच्या सुखाकरितां कसें काम करावे, हें विद्यार्थ्यांनां शाळेची सुधारणा. शिकविण्यांत आलें. सर्वांत प्रथम शाळेंत कृपिकर्म सुरू करण्यांत आलें. कारण, शाळा ही एक लवकरच लहानशी वसाहत बनली, व ‘सर्वारंभास्तंडुलाः प्रस्थमूलाः’ या न्यायानें सर्वांनां खावयाला

आत्मोद्धार.

कांहींतरी अन्न पाहिजे होते आणि ही गरज प्रथम भागविली पाहिजे होती. वस्तुतः टस्केजी येथील सर्व उद्योगधंदे योग्य आणि स्वाभाविक क्रमाने स्थापन झाले आहेत. पुष्कळ गरीब विद्यार्थ्यांना शाळेत शिकत असतांना आपला शिक्षणखर्च आणि भोजनखर्च भागवितां यावा, ह्मणून कांहीं धंदे सुरू करण्यांत आले. नंतर एक मोठी इमारत बांधावयाचें ठरलें. नेहमींप्रमाणें दक्षिणेंतील एका गोऱ्या व्यापाऱ्यानें वाशिंग्टनच्या वचनावर विश्वास ठेवून इमारतीचें सर्व लांकूडसामान पुरविण्याचें कवूल केलें. कांहीं रकम जमल्याशिवाय त्या व्यापाऱ्याचें ह्मणणें वाशिंग्टनला मान्य करवेना, ह्मणून पुनः वर्गणी जमविण्याची खटपट सुरू झाली, आणि मिस डेव्हिडसननें उत्तरेकडे सफर केली. पैसा मिळण्याची अगदीं निराशा झाली असतां व सर्व उपाय थकले असतां अगदीं ऐनवेळीं मदत आल्याचें उदाहरण वाशिंग्टननें येथें दिलें आहे. अशीं वरींच उदाहरणें त्याला देतां येतील. या सर्वांमध्ये परमेश्वराची योजना दिसून येते. बोस्टनच्या दोन उदार वाया त्याला कित्येक वर्षे एकसारख्या मदत करीत होत्या. इमारतीविषयीं ध्यानांत ठेवण्याजोगी गोष्ट ह्मटली ह्मणजे, पाया खोदण्याचें सर्व काम विद्यार्थ्यांनींच केलें. आपण शिकवायला आलों आहों, काम करण्यास आलों नाहीं, ही विद्यार्थ्यांची कल्पना अद्याप गेली नव्हती; पण वाशिंग्टननें त्यांची तक्रार विलकूल ऐकिली नाहीं. अशा रीतीनें ते स्वावलंबनाचा धडा दुसऱ्यांदा शिकले.

कामाकरितां—श्रमाकरितांच श्रमावर प्रेम करणें हा धडा आह्मी केव्हां शिकूं कोण जाणे! प्रस्तुत आमच्या समाजांत मनुष्यप्राणी इतका हिंदूंनीं घेण्याचा कांहीं स्वार्थी झाला आहे, कीं, योग्य देखरेखावांचून त्याच्या बोध; श्रमाची हातून चांगलें काम होत नाहीं! यामुळे अर्थदृष्ट्या हिंदी महती व श्रमा- मजुराची किंमत युरोपियन किंवा अमेरिकन मजुरापेक्षां कमी वरील प्रेम. झालेली आहे. त्या देशापेक्षां येथें मजुरी व्यक्तिशः स्वस्त असली तरी वरील दुर्गुणामुळे ती एकंदरीत आह्मांला वरीच महाग पडते. ह्मणूनच हिंदी संस्थानिक युरोपियन नोकर, आणि हिंदी व्यापारी युरोपियन मॅनेजर ठेवितात. शिक्षणानें आमचा हा दोष आह्मांला कळतो; पण, तो दोष कसा नाहींसा करावा, हें आमच्या शिक्षणानें आह्मांला शिकविलें नाहीं. श्रमाचें महत्त्व व सौंदर्य आणि श्रमावर प्रेम इत्यादि गोष्टी शिकविण्यास ह्याम्पटन किंवा टस्केजी यांसारख्या संस्था आमच्यांत नाहींत, हेंच त्याचें कारण आहे!

वॉशिंग्टनची योजना वन्याचजणांना पसंत नव्हती. पण, कोणाचेंहि न ऐकतां त्यानें निसर्गाचें अनुकरण करण्याचें योजिलें. निसर्गाचें अनुकरण करण्याचा वॉशिंग्टनचा निश्चय. प्रथम चुका होतील हें त्याला माहीत होतें; पण, या चुका पुढें पुष्कळ शहाणपण शिकवितील, हेंहि तो जाणून होता. उदाहरणार्थ टस्केजी येथील विटा करण्याचे प्रथमचे प्रयत्न पहा. विटा करण्याच्या वावर्तीत त्याला प्रथम कांहीं अनुभव किंवा ज्ञान नव्हतें. तीन खेपा त्याला यश आलें नाहीं, आणि पुढें प्रयोग करून पाहण्याला त्याच्याजवळ पैसा नव्हता ! शेवटीं त्यानें आपलें घड्याळ गहाण टाकून पुनः प्रयोग करून पाहिला, आणि या खेपेला त्याला यश आलें. त्याचें या कामांत घड्याळ गेलें खरें, पण, त्याला यापासून किती उत्तम धडा मिळाला वरें ! टस्केजी येथें विटा करण्याचा धंदा आतां इतका नांवारूपाला आलेला आहे, कीं, एका वर्षीं मोसमांत विद्यार्थ्यांनीं कोठच्याहि बाजारांत खपून पार होण्याजोग्या उत्कृष्ट तऱ्हेच्या वारा लाख विटा तयार केल्या ! ही गोष्ट मराठी क्रमिक पुस्तकांत 'फिरून यत्न करून पहा' या सदराखालीं घालण्याजोगी आहे. टस्केजी येथें सन १९०१ सालीं चाळीस इमारती होत्या, त्यांपैकीं छत्तीस इमारती विद्यार्थ्यांनीं बांधल्या होत्या. इमारतींच्या बांधकामांत कुशल व शिल्पशास्त्रांत प्रावीण्य मिळविलेले वरेच विद्यार्थी सर्व दक्षिणेंत (दक्षिण अमेरिकेंतील संस्थानांत) पसरलेले आहेत. विद्यार्थ्यांनीं आपल्या इमारती स्वतः बांधाव्या याविषयीं वॉशिंग्टननें काढलेले उद्गार फारच मार्मिक आणि नेहमीं ध्यानांत ठेवण्याजोगे आहेत. वॉशिंग्टन ह्मणतो:— “ याप्रमाणें विद्यार्थ्यांच्या एका कंपूपासून दुसऱ्या कंपूला ज्ञान आणि चातुर्य हीं परंपरेनें दिलीं जात आहेत, आणि त्याचा परिणाम आतां असा झाला आहे, कीं, दुसऱ्या कोणाहि एका मजुराची मदत घेण्यासाठीं बाहेर न जातां इमारतीचा नकाशा काढण्यापासून तों विजलीचे दिवे वसविण्यापर्यंत, पाहिजे त्या प्रकाराची किंवा आकाराची इमारत आमचे शिक्षक अह्मणि विद्यार्थी तयार करूं शकतात. त्याप्रमाणें शाळेला आणि शेतकीखात्याला लागणाऱ्या गाड्या, खटारे, वग्या आणि शाळेला व विद्यार्थ्यांना लागणारे सामान—खुर्च्या, चट्या, टेबलें, पलंग इत्यादि सर्व कांहीं—विद्यार्थीच तयार करितात, आणि विद्यार्थ्यांनीं तयार केलेले कांहीं जिन्नस बाजारांत विक्रीकरितां पाठविण्यांत येतात.” याप्रमाणें संस्थेची चाढ सावकाश आणि क्रमाक्रमानें होत गेली आहे. सध्यां या संस्थेंत चाळीस प्रकारचे उद्योगधंदे शिकविले जातात.

आत्मोद्धार.

सर्व तऱ्हांच्या संस्था, विशेषतः शिक्षणविषयक संस्था चालवितांना मुख्य प्रश्न पैशाचा असतो. पैसा जमविण्यासाठी वॉशिंग्टनने पैसा कसा जमविला ? कोणते उपाय अमलांत आणिले, आणि त्यांत त्याला किती यश आलें, हें पाहणें फार मनोरंजक व बोधप्रद आहे. सर्व वाजूंनीं निराशा झाली असतां ऐनवेळीं अनपेक्षित मदत वॉशिंग्टनला मिळाल्याविषयींचा उल्लेख वर आलेला आहे. जनरल आर्मस्ट्रांग हे ह्याम्पटन संस्था चालवीत होते आणि त्यांना पैशाची नड होतीच; तरी पण त्यांनीं वॉशिंग्टनला उत्तरेकडे नेलें आणि तेथें मोठमोठ्या लोकांची ओळख करून देऊन टस्केजी संस्थेकरितां पैसे जमविण्याला मदत केली. अशा प्रकारचें साहाय्य आमच्यायेथें एका संस्थेपासून दुसऱ्या संस्थेला मिळतें काय ? व अशा स्वावलंबी संस्था येथें आहेत काय ? दुसरी एक लक्ष्यांत ठेवण्याजोगी गोष्ट ही, कीं, पित्यानें (ह्याम्पटन संस्थेनें किंवा आर्मस्ट्रांगनें) मुलाला (टस्केजी संस्थेला-वॉशिंग्टनला) मार्गाला लावण्याइतकें, जरूरीपुरतेंच साहाय्य केलें. पुढचा मार्ग मुलाला स्वतः आक्रमावा लागला आणि स्वतःच्या प्रयत्नानें आपली उन्नति करून घ्यावी लागली. स्वावलंबी पुरुषांनां किंवा संस्थांनां अशा प्रकारच्या मदतीची अपेक्षा असते, आणि तेवढीच मदत त्यांनां देण्यांत यावी. भगवद्गीतेंत सांगितलेल्या तीन प्रकारांपैकीं पहिल्या प्रकारचें ह्यणजे सात्त्विक दान अमेरिकन दाते बहुतकरून करीत असतात. केव्हांकेव्हां देणग्या गुप्तपणें देण्यांत येतात, आणि दात्यांचीं नांवें प्रगट झालीं, तरी आधीं पूर्ण चौकशी करून नंतरच ते (गुप्त व प्रगट दाते) आपल्या देणग्या देतात; जणूं काय ते आपलें भांडवल किफायतशीर आणि सुरक्षित धंद्यांत गुंतवीत आहेत ! आणि ही त्यांची पद्धत वाजवी दिसते. आमच्या प्रपंचांतील (आधिभौतिक) व्यवहारांविषयीं आह्मी किती तरी दक्ष असतो. मग त्याहून अधिक टिकाऊ आणि अधिक फलदायी अशा अध्यात्मिक व्यवहारांविषयीं आह्मीं निष्काळजी कां वरें असावें ? अशा प्रकारचे समंजस व सात्त्विक दाते मिळाल्यामुळें वॉशिंग्टनला पैसा जमवितांना फारसे प्रयास पडले नाहींत. खालीं दिलेलीं तत्त्वां त्यांनीं अनुभवानें सांगितलीं आहेत.

(१) व्यक्तींनां किंवा संस्थांनां तुमच्या कामगिरीची सर्व माहिती द्या; आणि ती माहिती गौरवानें सांगा. तुमच्या कार्याविषयीं जें कांहीं सांगावयाचें तें संकलित, पण स्पष्ट असें सांगा.

(२) परिणामाविषयीं वेफिकीर असा.

(३) संस्थेचें अंतरंग जितकें स्वच्छ, पवित्र व उपयुक्त ठेवावें, तितका तिला अधिक लोकाश्रय मिळणार, या सिद्धांतावर विश्वास ठेवा.

(४) श्रीमंताकडे, तसेंच गरिबांकडेहि मदतीकरितां जा. खरी कळकळ आणि सहानुभूति दर्शविणाऱ्या शेंकडों दात्यांच्या लहानसहान देणग्यांचरच मोठमोठीं परोपकाराचीं कृत्ये—संस्था अवलंबून असतात.

(५) पैसा गोळा करीत असतां दातृवृंदाकडून त्यांची सहानुभूति, त्यांचें साहाय्य आणि त्यांचा उपदेश मिळविण्याचा प्रयत्न करा.

हीं तत्त्वे सिद्ध करून दाखविणारीं बरींच उदाहरणे वॉशिंग्टनने आपल्या पुस्तकांतील बाराव्या प्रकरणांत दिलेलीं आहेत. तीं सर्व वाचकांनीं मनन करावीं. कारण, परोपकराच्या कामाला वाहून घेतलेल्या वाचकांना त्यापासून बराच फायदा होण्याचा संभव आहे.

आपल्या ज्ञातींच्या राजकीय स्थितीविषयीं वॉशिंग्टनने कांहीं शहाणपणाचे आणि धूर्तपणाचे उद्गार काढलेले आहेत; पण, ज्याअर्थी नोंग्रोंच्या राजकीय स्थितीविषयीं विचार न करण्याचें कारण. वॉशिंग्टनने आपल्या ज्ञातींच्या शिक्षणविषयक आणि औद्योगिक उन्नतीला वाहून घेतलें आहे, त्याअर्थी राजकीय बाबींचा विचार करण्याचें सोडून आपण पुनः शाळेकडे वळूं.

टस्केजी संस्थेचे प्रारंभींचे आणि हल्लींचे आंकडे घेऊन तुलना करून पाहणें बोधप्रद आहे. सन १८८१ सालीं सुरुवातीच्या वेळीं शाळेची प्रगति. संस्थेची शंभर एकर जमीन आणि तीन इमारती, एक शिक्षक आणि तीस विद्यार्थी, इतकीच कायती सामग्री होती. आतां (१९१२) संस्थेच्या १०६ इमारती, २३५० एकर जमीन, १५०० गुरेंढोरे; शिवाय गाड्या, खटारे आणि शेतकीचीं आउते व इतर सामान १२,९५,२१३.७५ डालर किंमतीचें आहे. शाळेच्या सर्व जिंदगीची किंमत, कायम फंडाची रक्कम धरून ३४,१६,८६१.२८ डालर आहे. शाळेंतील शिक्षकांची आणि इतर कामगारांची संख्या १८० वर गेली आहे, आणि पटावर १६४५ विद्यार्थी (१०६७ मुलगे व ५७८ मुली) आहेत. हे विद्यार्थी ३४ संस्थानांतून व प्रांतांतून आणि १९ परदेशच्या प्रांतांतून आले आहेत. २३५० एकर जमीनीपैकी १००० एक-

आत्मोद्धार.

रांची लागवड केलेली आहे. संस्थेच्या १२०० गुराढोरांना लागणारा सर्व गवतचारा संस्थेच्या शेतकीखात्याकडून उत्पन्न करण्यांत येतो. या खात्यातील विद्यार्थ्यांना शेतकीची सुधारलेली आउतें आणि शेतकीच्या उत्तम पद्धति, यांचें, आणि साधारण कृषिकर्मांचें चांगलें ज्ञान मिळतें.

बौद्धिक आणि वाङ्मयाच्या शिक्षणावरोवर ४० धंद्यांचें शिक्षण, उपपत्ति आणि कृति यांसहित दिलें जातें. शेतकी आणि शेतकीच्या इतर शाखा यांवर विशेष जोर दिला जातो. प्रत्येक धंदा असा शिकविला जातो, कीं, विद्यार्थ्यांनीं शाळा सोडिली, कीं, त्यांना काम मिळण्यास कांहीं पंचाईत पडत नाही. वाङ्मय-विषयांत आणि उद्योगधंद्यांत लोकांचे चांगले शिक्षक होतां येईल इतकी विद्यार्थ्यांची तयारी करण्यांत येते. ज्यांना बौद्धिकशिक्षण घेण्याचें सामर्थ्य नसतें, त्यांना रात्रीच्या शाळांत शिकविलें जातें. ते दिवसा उद्योगधंद्यांत काम करून पुढें शिक्षणासाठीं पैसा जमवून ठेवितात. मुलांची आणि मुलींचीहि सोय सारखीच केलेली आहे.

हाम्पटन संस्थेच्या रिपोर्टामधले खाली दिलेले उद्गार टस्केजी संस्थेलाहि लागू पडतात. “शाळा ह्मणजे एक मोठा समाज किंवा शाळा-एक समाज संस्था आहे. ती आपल्या सर्व गरजा स्वतः भागविते, किंवा संस्था. आणि तिच्या अनेक औद्योगिक व शेतकीसंबंधीं चळवळींमुळे इतर लोकांशीं तिचा परिचय घडतो. विद्यार्थ्यांचें वसतिगृह, शयनागार, भजनालय, कौठीगृह, कारखाना, प्रयोगशाळा, शेतें, शाळेच्या इमारती (क्लास) या सर्वांच्या योगें शाळा ह्मणजे एक मोठी संस्था दिसते, आणि येथें विद्यार्थी अनेक जिनस तयार करितात, नांगरतात, स्वयंपाक करितात, प्रार्थना करितात, खेळतात व विश्रांति घेतात. येथें सर्व खात्यांत काम करीत असतां विद्यार्थ्यांना कामावरोवर शिक्षण कसें द्यावें आणि त्यांच्या रोजच्या दिनचर्येमुळे व कामामुळे त्यांची मानसिक आणि नैतिक उन्नति कशी साधावी, हाच प्रश्न संस्थेच्या चालकांसमोर नेहमी असतो.”

कोणत्याहि उद्योगधंद्यांत किंवा शेतकीच्या कामांत तयार होण्याकरितां मुलें पाठशाळेंतहि अभ्यास करितात. पाठशाळेंत दोन संस्था—एक मूस प्रकारचे विद्यार्थी असतात:—(१) धंदेशिक्षणांत दाखल होण्याकरितां तयारी करणारे, आणि (२) धंदेशिक्षणाचा कोर्स संपवून वाङ्मयाचा अभ्यास करणारे. गरीब विद्यार्थ्यांना दिवसा धंदेशिक्षणाकरितां काम करावें लागतें, आणि रात्री वाङ्मयाचा अभ्यास

उत्पन्न करितां येईल काय ? सर्व हिंदी विद्यार्थ्यांनीं बेकरचें उदाहरण आपल्या-समोर ठेवण्यासारखें आहे.

आतां आपण संस्थेची व्यवस्था व रचना पाहूं. संस्थेचा उत्कर्ष व्हावा ह्मणून ज्यांनीं खरी आस्था दाखविली आहे, आणि जे सर्व रचना व व्यवस्था. ज्ञातींचे प्रतिनिधि आहेत, अशा पंचामार्फत संस्थेच्या सर्व मिळकतीची व्यवस्था होते. संस्थेंतील सर्व शाखांच्या मुख्यांचें एक एक्झिक्युटिव्ह कौंसिल असतें, आणि याच्या सभा आठवड्यांतून दोनदां भरत असतात. संस्थेचें सर्व विधायक काम या कौंसिलच्या मार्फत होतें. पैशांची व्यवस्था पहाणारी सहाजणांची एक कमिटी आठवड्यांतून एकदां भरते, आणि ती आठवड्याचा खर्च मंजूर करिते. याशिवाय महिन्यांतून एकदां, किंवा केव्हांकेव्हां अनेकदांहि, सर्व शिक्षकांची साधारण सभा होते. या सभांत आपणांला आलेले अनुभव आणि अडचणी शिक्षक परस्परांनां निवेदन करितात. मालाच्या विनिमयाप्रमाणें विचारांच्या या विनिमयापासून प्रगति होते. या सभांमुळें जरूर असलेले फेरफार करण्यांत येतात, आणि कांहीं महत्त्वाचीं तत्त्वे उदयाला येतात. याशिवाय संस्थेच्या निरनिराळ्या शाखेंत, उदाहरणार्थ कृषिकर्म-खातें आणि वायबलशिक्षणखातें इत्यादिकांत, शिक्षकांच्या लहानसहान सभा नेहमीं होत असतात.

तथापि टुस्केजी संस्थेचा मुख्य प्राण ह्मणजे वॉशिंग्टनच होय ! त्याला शाळेंत काम करावें लागतें, आणि संस्थेकरितां मदत वॉशिंग्टनच्या मिळविण्यासाठीं बाहेरहि जावें लागतें. वॉशिंग्टन कोठेंहि कामाची पद्धत. बाहेर असला तरी संस्थेंत रोज काय चाललें आहे याची त्याला सर्व माहिती असते. त्याचा हुषार सेक्रेटरी आणि इतर ऑफिसर हे त्याला या कामीं उत्तम साहाय्य करितात. वॉशिंग्टनची पत्नी शाळेच्या कामांत आपल्या पतीला मदत करिते. संस्थेच्या चुका किंवा दोष शोधून काढण्यास वॉशिंग्टन नेहमीं फार उत्सुक असतो. तो नेहमीं विद्यार्थ्यां-बरोबर खासगी संभाषण करितो, आणि त्यांच्या पोटांत शिरून संस्थेचे दोष त्यांच्या दृष्टीनें कोणते आहेत हें त्यांच्याकडून वदवितो. पूर्ण आणि निरोगी वाढीला ही पद्धत फार आवश्यक आहे. दोषांचें ज्ञान झालें, ह्मणजे त्यांविषयीं सावध राहून त्यांचा कांहींतरी बंदोबस्त करितां येतो. दोषांचें ज्ञान मुळींच नसलें तर

आत्मोद्धार.

संस्था केव्हां टांसळून पडेल, याचा नेम नाही. ज्या समाजांत विद्यार्थ्यांचा जन्म झाला आहे त्याची कांहींतरी सेवा त्यांच्या हातून व्हावी, आणि शक्य असल्यास त्यांनी समाजाची उन्नतिहि करावी, असे उद्देश असलेल्या शिक्षणक्रमांत समाजाच्या निकडीच्या गरजांनुरूप फेरवदल अवश्य करावे लागणार, व असे फेरवदल करणें ह्मणजेच खरें शिक्षण देणें होय. आणि अशा शिक्षणाच्यायोगें प्रपंच व परमार्थ साधितां येतात, आपल्या वांट्याचें कर्तव्यकर्म आपल्याला नीट समजतें, व ज्या समाजांत आपण आहों त्याची आपल्या हातून होईल तितकी उत्तम सेवा करितां येते. शिक्षक आणि विद्यार्थी हे उभयतां टस्केजी संस्था आपली आहे असें समजतात, व या संस्थेनें आपलें धार्मिक व परोपकारी काम सारखें चालू ठेवावें ह्मणून फार दक्ष राहून वॉशिंग्टनला तनमनधनेंकरून मदत करितात. आपलें सर्वस्व ज्यानें संस्थेला वाहिलेलें आहे अशा वॉशिंग्टनसारख्या मनुष्याला खेळाकरितां किंवा करमणुकरितां वेळ मिळत नाही ! वॉशिंग्टन प्रथम आपलीं नित्यकर्में संपवितो, आणि दुसरें एकादें नवीन पुढचें काम हातीं घेतो. कामाला डोईजड करून न घेतां तो तें आपल्या ताव्यांत ठेवितो. आपलें काम पूर्णपणें आपल्या कक्षांत आहे अशी आपली खात्री झाली, ह्मणजे त्यापासून आधिभौतिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक आनंद होतो. शरीराचा तक्रवा, मनाचा उत्साह आणि आध्यात्मिक बल हीं सर्व कर्मयोगाच्या या पद्धतीपासून प्राप्त होतात. कृत्रिम उद्दीपकांची कांहीं जरूर भासत नाही. अंतरात्म्यापासून सर्व कांहीं मिळतें—

टस्केजी संस्थेला जोडूनच दुसऱ्या दोन संस्था—(१) नांग्रों शतकन्याचा परिषद् आणि (२) नांग्रों राष्ट्रीय उद्यमसंघ या आहेत. आपल्या ज्ञातीची औद्योगिक, मानसिक आणि नैतिक स्थिति सुधारवा, हाच या संस्थांचा उद्देश आहे. या दोन संस्थांमधून दुसऱ्या लहानसहान स्थानिक परिषदा आणि संघ उत्पन्न झाले आहेत, व त्यांच्यायोगें उद्योगधंदे आणि कृषिकर्म यांची एकसारखी वाढ होत आहे. वॉशिंग्टनचें तत्त्व असें आहे, कीं, हल्लींच्या समाजाला उत्तम वस्तु पाहिजेत. त्या वस्तु पैदा करणारे लोक काळे आहेत किंवा गोरे आहेत याकडे समाज लक्ष्य देत नाही. सर्व साधारण पिकापेक्षां चौपटीनें अधिक पीक उत्पन्न करणाऱ्या मनुष्याला जगांत कोटेंहि मान

मिळेल, यांत शंका नाही. त्याचप्रमाणे उत्तम चिंतान्याचा कोठेहि गौरव होईल. ह्मणून या जीवनार्थकलहांत प्रत्येक ज्ञातीच्या व्यक्तींनीं होतां होईल तेवढें समाजाला अधिक उपयुक्त व्हावें, ह्मणजे समाजाकडून त्यांची योग्य चहा होईल. मागसलेल्या जातीला शिक्षण मिळालें, तिची आधिभौतिक आणि नैतिक प्रगति झाली, ह्मणजे राजकीय हक्क न मागतां आपोआप त्या ज्ञातीला मिळूं लागतील. सामाजिक समतेविषयीं विचार करण्याचें वॉशिंग्टननें दूरदर्शापणानें टाळिलें आहे. कारण, हा प्रश्न व्यावहारिक राजनीतीच्या बाहेरील आहे. शिवाय, आपल्या ज्ञातीचे अत्यंत निकडीचे आणि महत्त्वाचे प्रश्न सोडविण्याच्या कामाला त्यानें स्वतःला वाहून घेतलें आहे व त्याचें हें करणें अगदीं योग्य आहे. आपल्यामधील व्यक्ति, इतर श्रेष्ठ ज्ञातींमधील व्यक्तिइतक्या सुधारल्याशिवाय कोणत्याहि मागसलेल्या ज्ञातीला इतर ज्ञातींशीं टक्कर मारितां येणार नाही, हें उघड आहे.

वॉशिंग्टन आणि त्याची कामगिरी यांविषयीं येथपर्यंत वर्णन झालें. आतां वॉशिंग्टनच्या पद्धति सांप्रतच्या आमच्या समाजांत चालू करितां येतील किंवा नाही, याचा आपण विचार करूं. कांहीं लोक असे आक्षेप घेतात, कीं, “फार प्राचीन कालापासून सुधारणा झालेलें आपलें राष्ट्र आहे; परंतु नीग्रो लोक हे नुकतेच अज्ञानांधकारांतून बाहेर पडलेले असून त्यांना उद्योगधंदे व कला यांतील पहिले धडे शिकावयाचे आहेत. आमची स्थिति त्यांच्या स्थितीहून भिन्न आहे. वॉशिंग्टन आणि त्यासारखे ह्याम्पटन मतवादी शिक्षणपुरस्कर्ते, औद्योगिक उन्नतीला फार महत्त्व देतात; परंतु हें शिक्षण अचाट बुद्धिवान् पुरुष ज्या ज्ञातींत निर्माण होऊं शकतात अशा ज्ञातीला कसें लागू पडेल? येथें बौद्धिक शिक्षणच विशेषतः दिलें पाहिजे.”

या आक्षेपांत कांहीं थोडेंसें तथ्य वरवर दिसतें; पण, त्यांत पूर्ण सत्य नाही. पूर्वीं एकेकालीं आमची सुधारणेंत वरीच प्रगति झाली होती, हें खरें आहे; पण, पुष्कळ कारणांमुळे आमची वाढ खुंटून गेली आहे, आणि जर पुनः आह्मांला वर यावयाचें असेल, तर सुधारणेच्या मूलभूत तत्त्वांचा आह्मांला विचार केला पाहिजे. नीग्रोसारख्या मागसलेल्या ज्ञातींनीं हीं मूलभूत तत्त्वे अमलांत आणण्याचा प्रयत्न चालविला आहे, असे दिसून आलें, तर तीं आह्मां

आत्मोद्धार.

अमलांत कां आणूं नयेत ? सत्य कोठून कां येईना, तें सत्यशोधकांनां सदा मान्य असलेंच पाहिजे. नीग्रो लोक काय करीत आहेत, याचा आपण प्रथम विचार करूं. आपल्या संतर्तीत चांगले स्त्रीपुरुष निपजावे अशी त्यांची खटपट आहे. आयुष्यांतील प्रत्येक गोष्ट धर्मानें-ईश्वरभक्तीनें प्रेरित व्हावी, आपल्या मुलांवाळांनीं उच्च नीतितत्त्वे शिकून तयार व्हावें, आणि त्या तत्त्वावरहुकूम त्यांचें आचरण व्हावें, त्यांनीं आपला चरितार्थ हुषारीनें आणि प्रामाणिकपणानें चालवावा, स्वतःवर विश्वास ठेवून त्यांनीं आपल्या समाजाचें हित साधावें, आपल्या आईबापांचें व कायद्यानें प्रस्थापित असलेल्या सरकारचें त्यांनीं आज्ञाधारक बनावें, त्यांनीं तरतरीत व चलाख असावें, आत्मसंयमन, सहनशीलता, श्रमाचें महत्त्व आणि श्रमावरील प्रेम वगैरे गुण त्यांनीं शिकावे, ह्मणून त्यांचे एकसारखे प्रयत्न चालले आहेत. हे गुण कोणत्या समाजाला नको आहेत ? हा गुणसमुदाय ह्मणजे सनातन सत्य आहे, आणि त्यांचा सर्वत्र गौरव झाला पाहिजे. हे गुण अंगीं वाणण्याकरितां वॉशिंग्टन-सारख्या लोकांनीं कोणत्या पद्धतीचें अवलंबन केलें ? त्यांनीं निसर्गाचाच किता गिरविला. त्यांनीं शाळा ह्मणजे आपल्या सर्व गरजा भागविणारा असा एक समाज किंवा संस्थाच केली. अग्रेसरांनां प्रारंभीं फार प्रयास पडले आणि त्रास झाले; पण आतां सर्व कांहीं घड्याळाप्रमाणें सुरेख चाललें आहे. या शाळेमुळें समाजाचें पुष्कळ हित झालें आहे. हिंदुस्तानच्या शाळेंतील एकाद्या मुलाला अरण्यांत नेऊन सोडिलें तर तो तेथें तहानेनें किंवा धुधेनें राम ह्मणेल; पण, त्याच ठिकाणीं टस्केजीचा किंवा हाम्प्टनचा विद्यार्थी राविन्सन कुसोप्रमाणें एक नवीन वसाहत करूं शकेल ! आपल्याकडे मानसिक शिक्षणावरच सर्व जोर दिला जातो; पण, हस्तपादादि कर्मेद्रिये आणि इतर ज्ञानेद्रिये यांच्या साहाय्यावांचून एकटें मन विचारें काय करणार ? सर्व अवयवांची सारखी वाढ झाली पाहिजे. हें तत्त्व नुकतें कोठें आमच्या लोकांच्या लक्ष्यांत येऊं लागलें आहे, व कांहीं शाळांत हस्तकामाचे (Manual Training) वर्ग सुरू करण्यांत येत आहेत; पण, खरें शिक्षण क्लासांत न मिळतां निसर्गांतच मिळतें. यास्तव जीं मुलें शिकत असतांना इमारतीचें बांधकाम करितात, किंवा शेतांतील काम करितात, तीं हस्तकामाच्या किंवा धंदेशिक्षणाच्या वर्गांत शिकलेल्या मुलांपेक्षां कितीतरी पटीनें चांगलीं असतात. हिंदुस्तानांत एकंदर लोकसंख्येच्या मानानें बुद्धिमान किंवा शिकलेल्या लोकांची संख्या फारच अल्प आहे. शेतकरी आणि कारागीर

यांची संख्या सुमारे शेंकडा ९० या प्रमाणांत आहे. या लोकांच्या शिक्षणाकरितां बुद्धिमान् लोकांनीं काय केले आहे? त्यांना स्वतःला कसले शिक्षण मिळालेले आहे? कारकुनी पेशाचें. या शिक्षणानें सर्व राष्ट्राचें कल्याण कसें होणार? आम्हांला तर असें वाटतें, कीं, ह्याम्पटन किंवा टस्केजी यांसारख्या संस्था देशांत ठिकठिकाणीं स्थापन झाल्या पाहिजेत, आणि या संस्थांमध्ये उच्च बौद्धिक शिक्षणाचीहि तरतूद केली पाहिजे. खेडेगांवांत राहून रयतांची स्थिति सुधारणारे उत्साही व स्वार्थत्यागी प्रॅजुएट येथें कोठें आहेत? समजा, उत्साही व स्वार्थत्यागी प्रॅजुएट मिळाले, तर शेतकऱ्यांची सुधारणा करण्याचें काम हातीं घेण्याइतकी आज या प्रॅजुएटांच्या अंगी योग्यता आहे काय? आमचें मुख्य काम तर खेडेगांवांत आणि शहरांतील कारागीर लोकांच्या वसतीमध्येच आहे. या गरीब लोकांच्या मुलांना शिकविण्यास आमचे प्रॅजुएट अयोग्य आहेत. आमची खरी अडचण जी आहे ती ही आहे. उच्च शिक्षणाविषयीं विचार करण्याचें येथें प्रयोजन नाहीं. कारण, अधिकारी लोक त्यांत बरीच सुधारणा करीत आहेत; पण, प्राथमिक शिक्षणांत—हायस्कूलांत आम्हांला इष्ट असे काहीं फेरफार झाले नाहींत. शिक्षणाची खरी कसोटी, समाजाला काय हवें आहे यांत आहे. हल्लीचें शिक्षण आमच्या समाजाच्या गरजा भागवीत आहे काय? या प्रश्नाचा पूर्ण खल करणें येथें शक्य नाहीं. फक्त हल्लींच्या प्राथमिक शिक्षणक्रमांत कोणत्याहि धंदेशिक्षणाकडे लक्ष दिलेले नाहीं, एवढें सांगितलें असतां वस्स आहे. आम्हांला उत्तम शिक्षक, उपदेशक, कारागीर आणि शेतकरी हवे आहेत काय? जर ते आम्हांला हवे असतील—आणि ते नकोत असें बहुधा कोणी ह्मणणार नाहीं—तर मुलांना ते धंदे योग्य रीतीनें शिकविले जातील अशा शाळाहि असल्या पाहिजेत. या सर्व विवेचनावरून ह्याम्पटन व टस्केजी संस्थेच्या पद्धति येथें सुरू करणें किती इष्ट आहे, हें सिद्ध होतें. हिंदी तरुणांच्या शिक्षणाबद्दल जबाबदार असणाऱ्या स्त्रीपुरुषांनीं, ह्याम्पटन व टस्केजी या संस्थांच्या पद्धति व तत्त्वे—ध्येयें, इकडच्या परिस्थितीप्रमाणें त्यांत योग्य फेरबदल करून नेहमीं आपल्यासमोर ठेवावीं, ह्मणजे त्यापासून देशाचें व समाजाचें खरें हित होईल.

अचाट बुद्धिमत्तेचीं मनुष्यें नेहमीं फारच थोडीं असतात, आणि आपलें मन सुसंस्कृत करण्याचे उपाय तीं स्वतः शोधून काढितात. हर्बर्ट स्पेन्सर यांना विश्वविद्यालयाचें शिक्षण मिळालेले नव्हतें. उच्चशिक्षण विद्यार्थ्यांना देऊं नये, असें

आत्मोद्धार.

कोणाचेंहि ह्मणणें नाहीं. त्यांत जे योग्य असतील त्यांनींच तें काम हातीं घ्यावें; पण, हल्लीं प्रमाणें अयोग्य अशा अधिक जगांनीं गरसकट तें काम हातीं घेण्याचा प्रयत्न करूं नये.

हाम्पटन किंवा टस्केजी यांसारख्या संस्था हिंदुस्तानांत स्थापन करणें हें फार कठिण आहे काय ? आरंभां अडचणी या नेहमीं आह्मीं काय घेणारच. स्वतः वाशिंग्टनला आणि न्याचे गुरु जनरल आर्मस्ट्रांग यांनाहि अडचणींशीं झुंजावें लागलें. दृढ-निश्चयी मनुष्याच्या प्रयत्नांसमोर सर्व अडचणी पार मावळून

जातात ! हिंदुस्तानांत दयाळु इंग्रजसरकारच्या कृपाळत्राखालीं शिक्षणप्रमाराला आपणांला अनेक सवलती मिळूं शकतील. विद्यादान करण्यासाठीं सरकारचेहि अनेक प्रयत्न चालले आहेत; पण आमचे विद्वान् लोक जर या मार्गांत अधिक लक्ष्य घालतील, तर शिक्षण विशेष मुकर होणार आहे. मात्र त्या लोकांनीं स्वतःला शिक्षणालाच पूर्णपणें वाहून घेतलेलें असावें. टस्केजीसंस्थेप्रमाणें प्रथम मुरुवात करावी, आणि औद्योगिक व बौद्धिक शिक्षण देण्याची शाळा त्याला जोडावी. प्रथमचे प्रयत्न लहान प्रमाणावर व्हावे. मोठा कायमचा फंड मिळाला आणि चांगले लोक तुमच्यावरोबर काम करण्यास मिळाले तर ती गोष्ट निराळी. शेतकी-वरोबर थोडेंसे सुताराचें आणि लोहाराचेंहि काम शिकविण्यांत यावें. कारखाना हळुहळू वाढवावा. विणकाम, शिवणकाम आणि त्यांसारखे लहानसहान धंदे सुरू करण्यास हरकत नाहीं. विटा तयार करण्याचा आणि शक्य असल्यास गवंज्याचा धंदाहि सुरू करावा. कामाची दिशा एकदम नक्की ठरावितां येणार नाहीं. परिस्थितीवर सर्व कांहीं अवलंबून राहिल. कृषिकर्म सर्व ठिकाणीं सुरू करितां येण्याजोगें आहे. कृषिकर्मामध्येहि प्रत्येक ठिकाणीं कांहीं विशेष गोष्टी करून दाखवितां येतील. शिक्षणखर्च व भोजनखर्च यांविषयींची व्यवस्था ह्याम्पटन संस्थेप्रमाणें असावी. संस्थेच्या निर्वाहासाठीं प्रथम आसपास आणि नंतर बाहेर प्रांतीं वर्गणी जमविण्याची व्यवस्थेशीर मोहीम सुरू करावी. खरी अडचण ह्मणजे प्रारंभीं योग्य शिक्षक मिळण्याची पंचाईत होय. पण, ही अडचण दुस्तर आहे, असें नाहीं. संस्थेच्या पुरस्कृत्यांना निरनिराळ्या शाखा स्वतः चालवितां आल्या नाहींत, तरा त्या कशा चालवाव्या, त्यांचें धोरण कसे असावें, इतकें जरी समजलें तरी पुरे आहे.

अशा धर्तीवर शिक्षण देत गेल्यास खरोखर त्याचा समाजावर चांगला परिणाम होईल. अशा संस्थेतून बाहेर पडणारे विद्यार्थी, लोकांना कसे वळवावे किंवा त्यांच्यामागे कसे जावे हे न समजणारे नुसते पढीक पंडित न होतां, लोकांचे खरे नेते होतील.

अशा शिक्षणाचा परिणाम.

स्त्रीशिक्षणाचा प्रश्न आह्यांला निराळ्याच रीतीने सोडवावा लागेल. आमची परिस्थिति त्यांच्याहून भिन्न आहे. स्त्रियांकरितां आह्यांला निराळ्या संस्था काढाव्या लागतील. आणि आदर्शरूप माता तयार होतील असे शिक्षण आमच्या मुलींना द्यावे लागेल. ह्याम्पटन आणि ट्रस्केजी संस्थेप्रमाणे, गृहव्यवस्था, पाकशास्त्र, शिशुसंगोपन इत्यादिकांचे शिक्षण त्यांना दिले पाहिजे. पुरुषांइतके धंदेशिक्षण आमच्या स्त्रियांना नको आहे. आजन्म कुमारिका असलेल्या किंवा विधवा झालेल्या स्त्रियांना मात्र कांहीं धंदेशिक्षण दिले पाहिजे, आणि तूर्त आमच्या परिस्थितीचे मान पाहतां त्यांना अध्यापिका आणि दाई यांचे धंदे शिकविल्यास आमच्या सांप्रतच्या गरजा भागण्याजोगे आहे.

आमच्या मुलांमुलींना धार्मिक शिक्षण देणे फार अगत्याचें आहे, हें सांगणे नलगे. पण, धार्मिक शिक्षण नुसतें औपचारिक न होतां धार्मिक शिक्षण. त्याचा सर्वांच्या वर्तनावर सुपरिणाम झाला पाहिजे. धार्मिक शिक्षणाने ज्ञातीची आधिभौतिक, नैतिक, मानसिक आणि बौद्धिक उन्नति झाली पाहिजे. बाह्य उपचार किंवा आचार यांविषयी फारसा हेका असू नये. संस्थेचे चालक जे कांहीं आचार ठरवितील ते सर्वांनी, संस्थेतील सभासदांनी मान्य करावेत. कारण, सर्व आचार एकच तत्त्वाकडे नेतात. मुख्य गोष्ट ही आहे, कीं, धर्म-खरा धर्म शिक्षकांनी आचरणांत आणिला पाहिजे. परमताविषयी सहिष्णुता असली पाहिजे. संस्थेत निरनिराळ्या धर्मांचे-पंथांचे लोक असतील, तर औपचारिक गोष्टींमध्ये त्यांनी आपापल्या धर्मांचे आचार पाळावे; पण सर्व धर्मांना मान्य असलेल्या मुख्य तत्त्वांविषयी सर्वांची एकवाक्यता असावी, आणि त्याप्रमाणे सर्वांकडून बिनचूक वर्तन व्हावे. ऐहिक शिक्षणाच्या तालमीत तयार झालेल्या लोकांना वाटतो तितका हा प्रश्न कठिण नाही. तो कठिण वाटतो याचें कारण, या दिशेने अद्याप प्रयत्न झालेला नाही. पोहण्याची कलाहि भिन्न्या नवशिक्याला प्रथम असाध्य वाटते; पण, “असाध्य तें साध्य, करितां सायास । कारण अभ्यास तुका ह्यणे ॥”

आत्मोद्धार.

शिक्षणाच्या द्वारे आपल्या समाजाची सेवा करण्याचा ज्यांनी निश्चय केला आहे, अशा लोकांच्या मनांत ज्या मानानें वर सांगितलेली विनंति आणि समाप्ति हीं ध्येयें आणि तत्त्वे रुजतील, त्या मानानें डॉक्टर बुकर टी. वॉशिंग्टन यांचें चरित्र आणि कामगिरी यांचा महाराष्ट्रवाचकांना परिचय करून देण्याचा हा प्रयत्न सफल होईल. आमच्या देशांत बहुजनसमाज अशिक्षित आहे, आणि त्यांना शिक्षण देणें तर इष्ट आहे. स्वतःच्या मुक्तीविषयीं विचार करणारे ब्रह्मचारी आणि संन्यासी यांनीं, या अज्ञानी लोकसमूहाविषयीं—आपल्या अज्ञानी बांधवां-विषयीं विचार करावा, अशी आह्वी त्यांची प्रार्थना करितों. प्राचीन ऋषीप्रमाणें ते या प्रश्नाचा विचार करतील काय ? आणि पुनः या देशांत शिक्षण व ज्ञान यांचा फैलाव सर्वत्र करतील काय ? पूर्वीप्रमाणें किंवा त्याहून अधिक आह्वी हिंदुस्तानची सुधारणा करणार किंवा दिवसेंदिवस त्याला अधिकाधिक खालावत जाऊं देणार ? प्राचीन आख्यायिका फार उत्तम असतील; पण त्यांपासून जर आपल्या समाजाचें हित साधण्याला नेटानें प्रयत्न करण्याची स्फूर्ति आह्मांला होत नाहीं, तर त्यांचा काय उपयोग ? हिंदुस्तानांत आध्यात्मिक स्वार्थत्यागाचा वराच सांठा आहे, आणि जर तो कर्मयोगाच्या उद्यममार्गानें वाहूं लागला, तर हिंदुस्तानाच्या भविष्यकालाबद्दल कोणालाहि निराश होण्याचें कारण नाहीं. प्रयत्न किंवा काम लवकर सुरू झालें पाहिजे, आणि तें सुरू झालें आहे अशी चिन्हेहि दिसत आहेत. हिंदु आणि मुसलमान विश्वविद्यालयांची रचना घाटत आहे. बनारस आणि अल्लिगड येथील कॉलेजांच्या महत्त्वाकांक्षा फार मोठ्या आहेत. हें चाललें आहे तें सर्व ठीक आहे; पण, लहानलहान प्रमाणावर आम्हीं प्रयत्न केले पाहिजेत. ठिकठिकाणीं ज्ञानाच्या लहानलहान ज्योति प्रज्वलित करून या भावि विश्वविद्यालयांकडून मिळणाऱ्या ज्ञानतेजानें तेजस्वी होण्यासाठीं लोकांनां समर्थ केले पाहिजे. ह्मणून खेडेगांवांमध्ये आणि लहानलहान शहरांमध्ये शिक्षणाचे नवीन प्रयत्न सुरू करून पुढील पिढ्यांची त्यांच्या भावि श्रेयाविषयीं—कल्याणाविषयीं तयारी केली पाहिजे.

शेवटीं, अज्ञानदास्यापासून आपल्या संततीला मुक्त करण्याच्या प्रयत्नांत हिंदुस्तानच्या लोकांनां यश मिळो, आणि वॉशिंग्टन, आर्मस्ट्रांग यांसारखीं नररत्नें, वॉशिंग्टनची आई, वॉशिंग्टनच्या पत्न्या, मिस मेरी मैकी, व्हायोला रफनरबाई यांसारखी स्त्रीरत्नें या भरतभूमींत निर्माण होवोत, असें जगन्नियंत्या परमेश्वरापाशीं अनन्यभावे मागून वाचकांची रजा घेतों.

आत्मोद्धार.

प्राक्कथन.

गुलामगिरीची संक्षिप्त माहिती. १९७३

“* If slavery is not wrong, nothing is wrong !”

—Abraham Lincoln.

शुद्धतराव्या शतकाच्या आरंभीं यूरोपियन लोक यूरोपांतील निर-
निराळ्या भागांतून येऊन अमेरिकेंत वसाहती करूं लागले. त्यावेळीं
अमेरिका हा जंगली प्रदेश असल्यामुळे जंगल तोडून साफ करण्यासाठीं
व दुसऱ्या कामांसाठीं वसाहतवाल्यांनां मजुरांची फार नड भासूं लागली.
अमेरिकेंत पुष्कळ जमीन मिळाल्यामुळे यूरोपांतून आलेले लोक जमीन-
दार झाले. मजूर मात्र कोणीच मिळेनात. वसाहतवाल्यांची ही नड
दूर करून पैसा मिळविण्यासाठीं पोर्तुगीज लोकांनीं आफ्रिकेंतील सिद्दी
किंवा हबशी लोक जहाजांतून आणून त्यांनां गुलाम ह्मणून विकण्याचें
सुरू केलें. पुढें क्रमाक्रमानें हा व्यापार इंग्रज लोकांच्या हातांत आला.
हजारों निरपराधी लोक बकऱ्यांमैढ्यांप्रमाणें दरवर्षीं विकले जाऊं लागले !
नूतन खंडांत—अमेरिकेंत भावी विपत्तीचें बीज याचवेळीं पेरण्यांत आलें !

मध्यंतरीं इसवी सन १७६९ पासून इंग्रजांचें व अमेरिकन वसाहत-
वाल्यांचें कांहीं करांच्या बाबतींत पटेनासें झालें, व उभयतांमध्ये लढा
पडून भयंकर युद्ध जुंपण्याचा रंग दिसूं लागला. एडमंड बर्क आणि
लॉर्ड चॅथम (वुइल्यम पिट) या मुत्सद्यांनीं हें युद्ध जुंपूं नये ह्मणून

*गुलामगिरी जर पाप नाहीं, तर दुसरें कांहीहि पाप नाहीं !

—अब्राहाम लिंकन.

आत्मोद्धार.

पुष्कळ खटपट केली; तथापि अखेरीला उभयतांचें युद्ध जुंपलेंच. आठ दहा वर्षे भवति न भवति होऊन शेवटीं इ. स. १७७५ सालांत लढाई सुरू झाली. पुढील वर्षांत (इ. स. १७७६ मध्ये) फिलाडेल्फियाच्या काँग्रेसने स्वतंत्रतेचा जाहिरनामा (The Declaration of independence) प्रसिद्ध केला. त्यानंतर सातआठ वर्षे दोन्ही पक्षांचें तुंबळ युद्ध होऊन इ. स. १७८३ सालांत व्हरसेलिसच्या तहानें (Treaty of Versailles) अमेरिकेतील तेरा संस्थानांचें स्वातंत्र्य स्थापित झालें.

याप्रमाणें अनेक आपत्ति सोसून, पैसा व रक्त खर्च करून 'मनुष्य-मात्र ईश्वराच्या दृष्टीने सारखा-स्वतंत्र आहे,' हें तत्त्व प्रथम अमेरिकन लोकांनीं सिद्ध करून दिलें, आणि सर्व जगभर मोठी चळवळ उडवून दिली; पण, यासंबंधीं एका वावर्तीत मात्र अमेरिकन लोकांची कसुरी राहिली. मनुष्य स्वतंत्र आहे हें तत्त्व फक्त गोण्या लोकांपुरतेंच आहे, असें ते मानूं लागले ! नीग्रो किंवा हवशी लोकांनां 'मनुष्य' या व्याख्येंत ते आणीनात, व त्यांनां स्वतंत्रता देईनात ! नीग्रो हे आपली मालमत्ता (Property) आहेत, असें बहुतेक अमेरिकन लोक मानीत असत; आणि मालमत्तेप्रमाणें त्यांचा विनियोगहि करीत असत ! अमेरिकेचे पहिले प्रेसिडेंट जॉर्ज वॉशिंग्टन यांचेहि कांहीं गुलाम होते, असें सांगतात.

इंग्रजलोकांच्या मनांत गुलामगिरीचा अन्याय स्पष्ट दिसूं लागला, व त्यांनीं या पापापासून मुक्त होण्याची खटपट चालविली. गुलामांचा व्यापार एलिझाबेथ राणीच्या कारकीर्दींत सुरू होऊन तो दिवसेंदिवस वाढत जाऊन तिसऱ्या जॉर्ज राजाच्या कारकीर्दीच्या आरंभीं वराच वाढला होता. या सुमाराच्या दरवर्षीं ९०,००० हवशी लोक इंग्रजी जहाजांतून गुलाम व्हावून नेण्यांत येत असत, असें सांगतात. आफ्रिकेंत हवशी लोकांनां कसें पकडीत, व त्यांनां वकऱ्यांमैठ्यांप्रमाणें जहाजांत कोडून वाळून निर्दयपणें कसें वागवीत, आणि अटलांटिक महासागरावरून वेस्ट इंडीज व अमेरिका येथें नेऊन तेथें त्यांनां कसें विकीत, यासंबंधीं भयंकर गोष्टी लोकांच्या कानावर येऊं लागल्या.

गुलामगिरी बंद व्हावी म्हणून बुइल्यम बुइल्वरफोर्स नांवाच्या एका इंग्रज सहृदयाने फार परिश्रम केले. गुलामांचा व्यापार बंद व्हावा म्हणून इ. स. १७८८ सालीं त्यानें पार्लमेंटांत एक सूचनाहि आणिली; पण गुलामांचा व्यापार करणाऱ्या गृहस्थांच्या खटपटीमुळे ती सूचना पास झाली नाही. तथापि निराश न होतां बुइल्वरफोर्स यांनीं आपले प्रयत्न सतत चालू ठेविले. पुढें इ.स. १८०६ सालीं मिस्टर फॉक्स यांच्या सूचनेवरून गुलामांचा व्यापार बंद झाला, तरी ब्रिटिशराज्यांत ८,००,००० गुलाम शिल्क राहिले. शेवटीं इ. स. १८३३ सालीं गुलामांनां स्वातंत्र्य देण्याचा कायदा पार्लमेंटांत पास झाला, आणि मिस्टर बुइल्वरफोर्स यांच्या प्रयत्नांनां शेवटीं यश आलें. या कामीं त्यांनीं एकसारखी सतत पंचे-चाळीस वर्षे खटपट केली; आणि अखेरीला गुलामांनां स्वातंत्र्य देण्याचा कायदा पास झाल्यावर, म्हणजे आपल्या आयुष्याचें महत्कार्य आटोपल्या-वर तीन दिवसांनीं—आपल्या वयाच्या ७५ व्या वर्षीं—मिस्टर बुइल्वरफोर्स हे स्वर्गवासी झाले ! ब्रिटिशराज्यांत गुलामगिरी बंद करण्याचें बहुतेक श्रेय यांनां आहे.

आतां अमेरिकेंतील गुलामांच्या इतिहासाकडे आपण वळूं. थॉमस पेन नामक उदार महात्म्यानें, प्रथम तारीख ८ मार्च इ. स. १७७५ इसवी रोजीं गुलामगिरीविरुद्ध आपला निबंध प्रसिद्ध केला. त्यानंतर महिना सव्या महिना, म्हणजे तारीख १२ एप्रिल १७७५ इसवी रोजीं, गुलामगिरी बंद व्हावी म्हणून यत्न करणारी पहिली संस्था अमेरिकेंत स्थापन झाली. थॉमस पेन आणि इतर सहृदय यांच्या खटपटीनें तारीख २ नवंबर १७७९ इसवी रोजीं सहा हजार गुलाम असलेल्या पेन-सिलव्हानिया संस्थानांत गुलामगिरी बंद करण्याचा कायदा पास झाला. पुढें इ. स. १७८३ सालीं अमेरिकेला स्वातंत्र्य मिळाल्यावर, जार्ज वॉशिंग्टन, थॉमस जेफरसन आणि अलेक्झांडर हॅमिल्टन इत्यादि गृहस्थांनीं अमेरिकेची जी स्वतंत्र अनुशासनपद्धति ठरविली, तींत सर्व मनुष्ये सारखीं आणि स्वतंत्र आहेत, सर्वांचे हक्क समान आहेत, एकाला दुसऱ्याचे हक्क हिरावून घेतां येत नाहींत, इत्यादि तत्त्वे

आत्मोद्धार.

प्रमुखत्वानें होतीं. तथापि अमेरिकेंत जोंपर्यंत गुलामगिरी होती, तोंपर्यंत या तत्त्वांची अम्मलबजावणी पूर्णपणें झाली नाहीं. *उत्तरेकडील संस्थानांनां गुलामगिरी ह्मणजे अन्याय आहे असें वाटून त्यांनीं आपले गुलाम सोडून दिले; पण, दक्षिणेकडील संस्थानें आपले गुलाम सोडून देईनात. शिवाय, आपले गुलाम आपल्याजवळ ठेवूं दिले नाहींत, तर आह्मी युनियनमध्ये—संयुक्त संस्थानांमध्ये दाखल होत नाहीं, असेंहि त्या संस्थानांतील लोक ह्मणूं लागले. वेळ फार आणीबाणीची असल्यामुळें, व देशांत एकी असणें तर अत्यंत इष्ट असल्यामुळें, दक्षिणेकडील संस्थानांनां गुलाम सोडून देण्याचा फारसा आग्रह करितां येईना. कांहीं वर्षांनीं गुलामगिरीचा अन्याय दिसून येऊन दक्षिणेंतील संस्थानें गुलामगिरी आपण होऊनच बंद करतील असें उत्तरेकडील संस्थानांनां वाटल्यामुळें त्यांनीं गुलामगिरीविषयीं त्यावेळीं अधिक विचार करण्याचें सोडून दिलें. उत्तरेकडील संस्थानांची हवा फार थंड असल्यानें शेतकीचीं वगैरे कामें करण्याला त्यांनां गुलामांहून हुषार मजुरांची गरज लागत होती, व त्या कारणामुळें त्यांनां गुलामांची फारशी गरज भासली नाहीं; पण दक्षिणेंतील संस्थानांची स्थिति याच्या अगदीं उलट होती. तेथील गरम हवेमुळें गुलामांच्या साहाय्याशिवाय शेतांचीं कामें उत्तम होत नसत. भरउन्हांत गुलाम लोक शेतांत एका ओव्हरसिअरच्या हाताखालीं एकसारखे खपत असत, आणि जमीनदार गोरे लोक स्वस्थ पडून चैन करीत. त्यामुळें, गुलामगिरी बंद करणें त्यांनां इष्ट वाटेना, आणि ती बंद करण्यास ते कबूल होईनात. इ. स. १८०९ सालीं डोमिंगो प्रांतांतील गुलामांनां फारच त्रास झाला. त्यावेळीं थॉमस पेननें प्रेसिडेंट जेफरसन यांच्याकडे अर्जवजा कांहीं पत्रें पाठविली होतीं; पण त्यांचा फारसा उपयोग झाला नाहीं. थॉमस पेन हे इ. स. १८०९ सालीं

* अमेरिकेच्या नकाशावर इलिनॉईस संस्थानच्याखालून एक आडवी रेषा मारून दोन भाग केले असतां, वरच्या ह्मणजे उत्तरेच्या भागांत गुलामगिरी नव्हती, आणि खालील—दक्षिणेच्या भागांत ती होती. उत्तरेकडील लोकांचें ह्मणणें गुलामगिरी बंद व्हावी असें होतें, पण दक्षिणेकडील लोकांचे ह्मणणें गुलामगिरी बंद नव्हावी असें होतें.

गुलामगिरीची संक्षिप्त माहिती.

वारले, व त्यांच्या उत्तरक्रियेच्या वेळीं आपल्या ज्ञातीची कृतज्ञता व्यक्त करण्याकरितां दोन नीग्रो हजर होते, असें सांगतात.

“ सत्या चिरडुनि टाकिलें धुळींत, पुन्हां उसळत निज बळें ” असा ईश्वराच्या घरचा न्याय आहे ! सत्याचा शेवटीं जय होणारच ! गुलामगिरी बंद व्हावी ह्मणून खटपट करणारा एक पुरस्कर्ता—थॉमस पेन—वारला, तरी त्याच सालीं गुलामगिरी अजिवात बंद करणारा एक महात्मा—अब्राहाम लिंकन जन्माला आला. हा गरीब स्थितींत आणि गरीब आईबापांच्या पोटीं जन्मला होता. अब्राहाम वयांत आल्यावर त्याची हुपारी, दक्षता आणि शक्ति पाहून ओफ्ट नांवाच्या एका व्यापाऱ्यानें त्याला सिंगफील्डहून न्यू आर्लीन्स येथें आपल्या दुकानांत मदतनीस नेमावा ह्मणून बोलावून आणिलें. अब्राहाम न्यूअर्लीन्स येथें आल्यावर गुलामगिरीचा भयंकर देखावा त्याच्या दृष्टीला पडला. तेथें एक गुलामांचा मोठा बाजार भरत असे. गुलामांच्या झुंडीच्या झुंडीनां वेड्या घालून ओळीनें कशा उभ्या करीत असत, व त्यांच्या पाठींतून रक्ताच्या चिळकांड्या उडेतोपर्यंत त्यांना चाबकानें कसें फोडून काढीत असत, हें प्रथम अब्राहामनें आपल्या डोळ्यांनीं पाहिलें. इतरांना हा प्रकार अंगवळणी पडल्यानें त्यांना त्याचें कांहीं विशेष वाटलें नाहीं; पण अब्राहामचें अंतःकरण त्या भयंकर देखाव्यानें तिळतिळ तुटलें. त्यावेळीं आणि तदनंतर तो याविषयीं कोणाकडे कांहीं बोलला नाहीं; पण एकसारखा तो आपल्या मनांत या प्रकाराविषयीं विचार करीत राहिला. यावेळीं त्याच्या अंतःकरणाचें पाणीपाणी होऊन गुलामगिरीचें शल्य जें त्याच्या हृदयांत घुसून राहिलें तें गुलामगिरी समूळ नाहीशी होईपर्यंत तेथून निघालें नाहीं. गुलामगिरी बंद करण्याचा त्यानें संकल्प केला, आणि ईशकृपेनें तो सिद्धीलाहि पण गेला !

इ. स. १८३० सालच्या सुमाराला बुइल्यम लॉर्ड ग्यारिसन नांवाच्या एका मोठ्या गृहस्थानें ‘लिवरेटर’ (Liberator) नांवाचें एक वर्तमानपत्र सुरू केलें. त्याचा उद्देश गुलामगिरीचे अन्याय लोकांनां कळावे, हा होता. कांहीं दंगेखोर लोकांनीं सेन्टलुईस शहरांत लिवरेटरच्या

आत्मोद्धार.

ऑफिसांत शिखून ग्यारिसन आणि इतर नोकर लोक यांच्याशीं मारहाण करून काहींनां तर ठार केलें !

अशा तऱ्हेचे, किंबहुना याहूनहि गुलामगिरीसंबंधीं घडलेले अनेक भयंकर अनन्वित प्रकार मिसिस एच. वी. स्टो नांवाच्या एका अमेरिकन विदुषीनें पाहिले व ऐकले होते, आणि त्यांविषयीं तिच्या मनांत विचार आला, कीं, तिचें अंतःकरण तिळतिळ तुटे. सुधारणा आणि ज्ञान यांचा जसजसा प्रसार होत जाईल तसतसा हा अन्याय बंद होईल, असें तिला वाटून बरींच वर्षे ती स्वस्थ राहिली होती; पण इ. स. १८५० सालीं, पळून गेलेल्या गुलामांनां पकडून आणण्याविषयीं कायदा पास करण्याची वाटाघाट सुरू झाली, खिस्ती ह्मणविणारे व इतर भाविक लोकहि धन्याच्या जाचाला त्रासून पळून गेलेल्या गुलामांनां पकडण्याविषयीं मदत करणें हें नागरिकांचें कर्तव्यकर्म आहे असा उपदेश करूं लागले, आणि उत्तरेकडील संस्थानांतील चांगले दयाळु आणि शिष्ट लोकहि गुलामांनां पकडून देण्याविषयीं खिस्ती धर्मशास्त्राचें काय मत आहे याविषयीं सभा भरवून खल करूं लागले, तेव्हां या वाईला फार आश्चर्य वाटलें व खेद झाला. यापुढें तिच्यानें स्वस्थ राहवेना. गुलामगिरीचें खरें स्वरूप लोकांनां कळावें ह्मणून तिनें स्वतः पाहिलेल्या व ऐकलेल्या माहितीवरून 'Uncle Tom's Cabin' नांवाचा एक सर्वोत्कृष्ट ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथांत, गुलामांनां मळ्यांत सारा दिवस एकसारखें कसें रावावें लागे, कामांत थोडीशी चुकवाचुकव झाल्यास गुलामांवरील ओव्हरसियर चावकानें मारमारून पुनः त्यांनां काम करण्यास कसें लावी, आणि हा ओव्हरसियर जर का नीग्रो असला तर 'कुन्हाडीचा दांडा गोतास काळ' या न्यायानें तो आपल्या लोकांनां अतोनात दुःख कसें देई, रात्रीं पोटभर खावयाला न देतां एका लहानशा खोपटींत गुलामांनां कसें कोंडून ठेवात, नवरावायको, भाऊवहिणी, आईमुलें यांनां पैशाच्या लालसेनें नेरनिराळ्या मालकांनां विकून त्यांची ताटातूट कशी करीत, तरुण नीग्रो स्त्रियांची अनेक तऱ्हांनीं हालअपेष्टा करून त्यांच्या जन्माचें कसें मतेरें करीत, असह्य जाचाला त्रासून कोणी पळून गेल्यास त्यांच्या- मागे शिकारी कुत्रे आणि दुष्ट लोक वक्षिसाच्या लालुचीनें कसे लावीत,

हातापायांत वेड्या घालून गुलामांना विकण्याकरितां बाजारांत नेऊन त्यांना कसें झोडपीत, आणि या सर्व अन्यायाचें समर्थन पात्री लोक वायवलांतील आधार देऊन कसें करीत, वगैरे हृदयद्रावक, अंगावर शहोर उत्पन्न करणारे, जिवाला चटका लावून सोडणारे, अगदीं हुबेहुब व सत्य वर्णन तिनें केले आहे. या ग्रंथानें अमेरिकन लोकांत वरीच चळवळ उडवून दिली, आणि गुलामगिरीविरुद्ध लोकमत वरेंच तयार केले. गुलामगिरीचें पाप आणि खरें स्वरूप याविषयीं योग्य माहिती कोणाला हवी असल्यास त्यांनीं हा ग्रंथ अवश्य वाचावा !

याप्रमाणें चळवळ उडाल्यावर देशांत लोकांचे प्रवळ असे दोन पक्ष झाले. एकाचें ह्मणणें गुलामांनां स्वतंत्रता द्यावी, व दुसऱ्याचें ह्मणणें त्यांनां स्वतंत्रता देऊं नये, आहे तीच स्थिति त्यांनां योग्य आणि सुखकर आहे, असें होतें. या दोन पक्षांमध्ये वरेंच तंटेवखेडे झाले. १८५६ सालानंतर अमेरिकेची स्थिति फार नाजूक होत चालली. यावेळीं देशावर आलेले सकट दूर करण्यास समर्थ असलेला असा एक महापुरुष प्रेसिडेंटच्या जाग्यावर निवडून आला, व तो अब्राहाम लिंकन होय !

अमेरिकन लोकांनां आपल्या पूर्वसंचित पापांचें क्षालन करणें जरूर होतें. १८६० सालीं गुलामांनां स्वतंत्रता देण्याच्या पायीं व इतर कांहीं कारणांमुळे दक्षिणेकडील व उत्तरेकडील संस्थानांमध्ये एक भयंकर यादवी (Civil war) जुंपली, व ती चारपांच वर्षे चालली. युद्धाशिवाय हें भांडण मिटवावें, व या भांडणामुळे अमेरिकाखंडाचीं दोन शकले होऊं नयेत, ह्मणून महात्मा लिंकन यानें जीवापाड मेहनत केली; पण युद्धाशिवाय तंत्र्याचा निकाल होण्याचा रंग दिसेना ! १८६१ सालीं प्रेसिडेंट लिंकननें ५,००,००० स्वयंसेवकांच्या फौजेची मागणी केली. * उलट पक्षाच्या, ह्मणजे दक्षिणेतील संस्थानांतील लोकांनीं, वंडाचें निशाण उभारिलें. १८६२ सालीं एप्रिल महिन्यांत, गुलामगिरी बंद करण्याचा कायदा पास करण्यांत आला. प्रथम प्रथम वंडवाल्यांनां थोडासा जय

* अमेरिकेंत स्थायिक फौज (Standing army) अशा नाही. देशावर काठिण प्रसंग आला असतां प्रेसिडेंट स्वयंसेवकांची मागणी करितो, आणि लढण्यास समर्थ असलेले लोक देशाच्या वावट्याखालीं येऊन उभे राहतात.

आत्मोद्धार.

मिळून त्यांची सरशी होत गेली, आणि ते राजधानीवर—वॉशिंग्टन शहरावर चालून येण्याचा विचार करू लागले. प्रेसिडेंट लिंकनने पुनः अधिक सैन्य बोलाविले, आणि बंड मोडून टाकण्याचे प्रयत्न केले. युलिसीस एस. ग्रंट नामक एक हुषार सेनापति प्रेसिडेंटला मिळाल्यावर युद्धाचे पारडे फिरले, आणि बंडवाल्यांचा जोर कमी कमी होत चालला. प्रेसिडेंट लिंकनने १८६२ सालच्या सप्टेंबर महिन्यांत “पुढील वर्षाच्या आरंभी ह्मणजे तारीख १ जानेवारी १८६३ या दिवसापासून गुलामगिरी बंद केली जाईल!” असे जाहीर केले. तसेच त्यावर्षी डिसेंबरच्या ३ तारखेला “उलट पक्षाचे जे कोणी हत्यारे खाली ठेवतील आणि कायद्याप्रमाणे वागून देशाचे संरक्षण करण्याचे वचन देतील, त्यांना माफी देण्यांत येईल,” (The Lincoln Amnesty) असेही प्रेसिडेंट लिंकनने जाहीर केले. दोन्ही पक्षांचे युद्ध चालू असतांना १८६३ सालच्या पहिल्या तारखेला दास्यविमोचनाचा जाहिरनामा प्रसिद्ध करण्यांत आला. यावेळी बंडवाल्यांचा जोर पुष्कळच कमी झाला होता, तरी लढाई चालली होती. इतक्यांत प्रेसिडेंट लिंकनची मुदत संपली; पण सन १८६५ च्या मार्च महिन्यांत लिंकनला पुनः प्रेसिडेंट निवडण्यांत आले. पुढे लवकरच तारीख ९ एप्रिल या दिवशी बंडवाल्या सैन्याचे मुख्य जनरल ली हे प्रेसिडेंटला शरण आले, आणि बंड समूळ मोडिले गेले. दोन्ही पक्षांच्या लाखों लोकांचा युद्धांत नाश झाला, आणि अनेक अब्ज रुपयांचा चुराडा उडून शेवटी गुलामगिरी बंद झाली! सुमारे ३०।४० लाख लोकांना स्वतंत्रता मिळाली. सर्व लोक महात्मा लिंकनचे यश गाऊ लागले. स्वतंत्र झालेले नीग्रो लोक तर लिंकनला ईश्वर मानू लागले!

देशावर आलेले संकट निवारून व इतर महत्त्वाची कामगिरी उरकून प्रेसिडेंट लिंकन दोन्ही पक्षांचा समेट करण्याविषयी प्रयत्न करित असतां एका खुनशी इसमाने वाशिंग्टन येथील फोर्ड थिएटरांत एप्रिलच्या १४ तारखेला त्या महात्म्याच्या डोकींत गोळी घालून त्यांचा खून केला! याप्रमाणे याकामी महात्मा लिंकनचेहि बलिदान झाले!

आत्मोच्चार.

प्रकरण पहिले.

दासानुदास.

माझा जन्म व्हर्जीनिया प्रांतांतील फ्रांक्लिन परगण्यांत, एका मळ्यांत, गुलामाच्या कुळांत झाला असावा. आतां तो कोठें आणि कोणत्या दिवशीं झाला, हें मला नक्की सांगतां येत नाही. तरी मी कोठेंतरी आणि केव्हांतरी जन्मलों असलों पाहिजे, हें खास. चौकशीवरून मला बहुतेक असें कळलें आहे, कीं, हेल्सफर्ड नांवाच्या आडव्या रस्त्यावर असलेल्या पोस्टऑफिसाजवळ माझा जन्म झाला होता. तें साल १८९८ किंवा १८९९ असावें. महिना किंवा तारीख मला कळलेली नाही. माझ्या लहानपणच्या आठवणी, ह्मणजे तो मला आणि त्यांत काम करणाऱ्या गुलामांच्या खोपट्या—हाहि मळ्याचा एक भागच होय—याच होत.

अत्यंत दुःखी, उद्वेगी आणि निराशाजनक अशा परिस्थितींत माझ्या जीवितला प्रारंभ झाला. याचें कारण माझे धनी अतिशय क्रूर होते, हें नव्हे. दुसऱ्यांशीं तुलना करितां माझे धनी विशेषसे कठोर दिसत नव्हते. एका नमुनेदार, १४—१६ चौरस फूट अशा लहानशा खोपटींत माझा जन्म झाला. या खोलींत माझी आई, बंधु आणि बहीण यांच्यासह सिव्हिल वारचा निकाल होईपर्यंत मी रहात असें. सिव्हिल वारानंतर आह्मां सर्वांनां मुक्त करण्यांत आलें.

* गुलामगिरी बंद व्हावी ह्मणून व दुसऱ्या कांहीं कारणांकरितां उत्तर व दक्षिण अमेरिका येथील लोकांत आपसांत चाललेलें युद्ध.

आत्मोद्धार.

माझ्या पूर्वजांविषयीं मला विलकूल माहिती नाही. माझ्या पूर्वजांना आणि दुसऱ्या शिंदी लोकांना आफ्रिकेहून अमेरिकेला जहाजांतून आणतांना त्यांना वाटत जे भयंकर हाल सोसावे लागले, त्याविषयीं खोपट्यांत आणि नंतर इतर ठिकाणीं कांहीं लोक कुजबुजत असतांना मीं ऐकिलेलें होतें. आईहून अधिक अशी माझ्या कुळाविषयीं माहिती मला मिळाली नाही. आईशिवाय मला एक सावत्रभाऊ आणि एक सावत्रवहीण होती. गुलामगिरीच्या दिवसांत गुलमांच्या कुटुंबांच्या माहितीकडे किंवा कागदपत्रांकडे कोणी विशेष लक्ष्य देत नसत. माझी आई गुलामांचा सौदा करणाऱ्या एका व्यापाऱ्याच्या मनांत भरली असावी, असें मला वाटतें. त्यानें तिला विकत घेतलें, व तेव्हांपासून तो तिचा व माझा धनी झाला. नवीन गाय किंवा घोडा खरेदी करण्यासारखाच हाहि सौदा होता. माझ्या आईची मला एवढीच माहिती आहे.* माझ्या बापाची माहिती तर मला तितकीसुद्धां नाही. मला त्याचें नांवहि ठाऊक नाही. माझा बाप गौरा मनुष्य होता, आणि तो जवळच्या एका मळ्यांत रहात असे, असें मीं ऐकिलेलें आहे. तो कोणी कां असेना; मला वाढविण्याविषयीं, किंवा माझ्याविषयीं दुसरी कसलीहि यत्किंचित् काळजी त्यानें घेतल्याचें मीं केव्हांच ऐकिलेलें नाही. पण मी त्याला कांहींच दोष देत नाही. त्यावेळीं राष्ट्रानें स्वतःवर दुर्दैवानें लादून घेतलेल्या एका संस्थेला—गुलामगिरीला बळी पडलेल्या पुष्कळ अभागी मनुष्यांपैकीं तो एक होता.

ही खोपट्या आमची राहण्याची जागा होती, इतकेंच नव्हे, तर ती मळ्याचें स्वयंपाकघरहि होती. माझी आई मळ्यांतील स्वयंपाकीण होती. खोपटीला काचेचीं तावदानें नव्हतीं. वाजूंच्या छिद्रांतून उजेड आंत येई, तसेंच त्यांतून हिंवाळ्याची थंडगार हवाहि येई. खोपटीला दरवाज्यासारखें कांहीं होतें. कारण, त्याचीं विजागरें केव्हां मोडून पडतील, त्याचा नेम नव्हता. दरवाज्याला मोठ्या चिरा पडलेल्या होत्या आणि

* क्राशिंग्टनच्या आईचें नांव जेन (Jane) असें होतें.

तो अतिशय लहान होता. अशा या खोपटींत राहणें वरेंच त्रासाचें होतें. या सर्व छिद्रांखेरीज, खोपटीच्या उजव्या बाजूच्या खालच्या कोपऱ्याकडे एक ७x८ चौरस इंच असें, रात्रौ मांजराला आंतबाहेर सहज जाण्या-येण्याजोगें मोठें छिद्र होतें. आपसांत लढाई सुरू होण्यापूर्वी व्हर्जीनियांतील प्रत्येक इमारतीला आणि खोपटीला हें मार्जारछिद्र असे. आमच्या खोपटींत या मार्जारछिद्राची आवश्यकता नव्हती. कारण, दुसऱ्या सहासात छिद्रांतून मांजरांना आंतबाहेर सहज जातां येत असे. खोपटींतील जमीन लांकडाच्या फळ्यांची केलेली नसून, नुसत्या मातीचीच होती. जमिनीच्या मध्यमार्गीं एक मोठें खोल भुयार असून त्यावर फळ्या घातलेल्या असत. या भुयारांत हिंवाळ्यांमध्ये रताळ्यांचा सांठा ठेवात असत. रताळ्यांच्या या भुयाराचें चित्र माझ्या स्मृतिपटलावर चांगलें कोरलेलें आहे. रताळीं आंत सांठवून ठेवितांना, किंवा तीं बाहेर काढतांना, त्यांपैकीं मला एकदोन पुष्कळदां मिळत असत, आणि मी तीं भाजून मोठ्या आनंदानें खात असें, असें मला आठवतें. आमच्या मळ्यांत स्वयंपाकासाठीं स्टोव्ह नसे. गोऱ्या धन्यांचा आणि काळ्या गुळामांचा सर्व स्वयंपाक माझी आई उघड्या चुलीवर लहानमोठ्या भांड्यांत करीत असे. हिंवाळ्यामध्ये खोपटींतील छिद्रांतून येणाऱ्या थंड हवेनें आह्मी कुडकुडून जात असूं; तसेंच उन्हाळ्यांत उघड्या चुलीचा ताप आह्मांला असह्य होई.

त्या लहान खोपटींत काढलेलीं माझ्या आयुष्याचीं पहिलीं वर्षे, दुसऱ्या हजारों गुळामांच्या जीवनक्रमाहून भिन्न नव्हतीं. आपल्या मुलांच्या शिक्षणाकडे लक्ष्य पुरविण्यास माझ्या आईला दिवसा फारच थोडा वेळ मिळे. पहांटेला काम सुरू होण्यापूर्वी, आणि रात्रौ काम संपल्यावर, आमच्याकडे लक्ष्य देण्यास तिला थोडासा अवसर सांपडे. मला लहानपणींची अशी एक आठवण आहे, कीं, माझी आई रात्रौ वऱ्याच उशीरां एकादें कोंबडीचें पिल्लं शिजवीत असे, आणि आह्मां मुलांना जेवूं घालण्यासाठीं आह्मांला ती उठवीत असे. तें पिल्लं ती कसें व कोठून आणी, हें मला कळत नसे. आमच्या धन्याच्या शेतांतून तें मिळविलें असावें, असें मला वाटतें.

आत्मोद्धार.

कांहींजण याला चोरी ह्मणतील, व आतां तोच प्रकार घडेल तर मीहि ल्याला चोरीच ह्मणेन; पण हा प्रकार घडण्याचा काल आणि कारण पाहतां, माझ्या आईनें चोरी केली, अशी कोणाच्यानेंहि माझी खात्री करवली नसती. ती गुलामगिरीला बळी पडलेली होती. दास्यविमोचनाचा जाहीरनामा लागून आमच्या कुटुंबाची सुटका होईपर्यंत विछान्यावर निजल्याचें मला आठवत नाहीं. घाणेरड्या जमिनीवर टाकिलेल्या चिंध्यांच्या फाटक्या लतकरांवर मी, माझा वडील बंधु जॉन, आणि बहीण आमन्दा अशीं तिघेंजणें निजत असूं.

लहानपणीं कोणत्या खेळांत माझा काळ जात असे, असें थोड्या दिवसांपूर्वीं मला कोणीं विचारलें. माझ्या आयुष्याचा कोणताहि भाग खेळाकडे खर्च झाला नाहीं, याची कल्पना हा प्रश्न विचारीतोपर्यंत मला नव्हती. मला थोडें समजू लागल्या दिवसापासून माझ्या आयुष्यांतील बहुधा प्रत्येक दिवस कोणत्याना कोणत्या तरी श्रमांत गेलेला आहे. मला खेळण्याला वेळ मिळता, तर मी आतां अधिक उपयुक्त मनुष्य झालों असतो, असें मला आतां वाटतें; गुलामगिरींत काढलेल्या अवधींत माझ्या हातून फारसें काम होण्याजोगें नव्हतें. तरी माझा बहुतेक वेळ अंगणें झाडण्यांत, शेतांतील लोकांकरितां पाणी नेण्यांत, आणि आठवड्यांतून एकदां दळण्याकरितां गिरणीला धान्य नेण्यांत जाई. गिरणी मळ्याहून सुमारे तीन मैल होती. या कामाला मी नेहमीं वावरत असें. धान्यानें भरलेली एक मोठी जड पडशी घोड्याच्या पाठीवर लादून धान्याचा अर्धा अर्धा भाग प्रत्येक बाजूला घालीत असत; पण दुर्दैवानें धान्य कोणत्यातरी एका बाजूला अधिक कळून तोल विघडून जाई, आणि धान्याच्या पिशवीसह मीहि खालीं पडें. हा प्रकार न चुकतां प्रत्येक खेपेला होई! घोड्यावर धान्य लादण्याची ताकद माझ्या अंगीं नसल्यामुळें, या संकटांतून सोडविणारा कोणी वाटसरू येऊन माझी सुटका करीपर्यंत बरेच तास मला वाट पहावी लागे, आणि हा मध्यंतरींचा माझा सर्व वेळ नेहमीं रडण्यांत जाई. अशा रीतीनें वराच काळ गेल्यावर गिरणीला पोहोंचण्यास उशीर

होई, आणि धान्य दळून घेऊन परत घरीं जाईपर्यंत वरीच रात्र होई. रस्ता निर्जन असून दाट जंगलांतून गेलेला होता; यामुळे भयानें माझे धावें गडबडून जात असे. सैन्यांतून पळून आलेले पुष्कळ सोल्जर येथें छपून रहात असून, एकादा नीग्रो मुलगा एकटाच भेटला ह्मणजे ते प्रथम त्याचे कान कापून घेतात, असें मीं ऐकिलें होतें! शिवाय, घरीं जाण्यास उशीर झाला, कीं, शिव्यांचा भडिमार होऊन चावकाचे फटकारे मिळणार, हें मला पक्कें माहीत होतें.

मी गुलाम असतांना शाळेचें कांहींच शिक्षण मला मिळालें नाहीं. तरी माझ्या धन्याच्या मुलीबरोबर तिचीं पुस्तकें घेऊन शाळेच्या दरवाजापर्यंत मी पुष्कळदां गेल्याचें मला आठवतें. वरींचशीं मुलें आणि मुली शाळेंत अभ्यासांत गुंग झालीं आहेत, या देखाव्यानें माझ्या मनावर फार उत्तम परिणाम झाला; आणि शाळेंत जाऊन असा अभ्यास करणें ह्मणजे स्वर्गप्राप्ति होय, असें मला वाटूं लागलें.

मागील गोष्टींची आतां आठवण करून पाहतां मला असें आठवतें, कीं, आह्मी 'गुलाम' आहों, आणि गुलामांनां मुक्त करावें किंवा नाहीं याची वाटाघाट चालली आहे, या गोष्टीचें प्रथमज्ञान एकेदिवशीं सकाळीं मला झालें. त्यादिवशीं मोठ्या पहाटेला माझ्या आईनें मला उठविलें, आणि आपल्या सर्व मुलांजवळ गुडघे टेंकून तिनें ईश्वराची अशी प्रार्थना केली, कीं, "ईश्वरा! लिंकनाला व त्याच्या सैन्याला यश मिळो. एकेदिवशीं मला माझ्या मुलांसहित मुक्त होऊंदे." या विषयासंबंधानें विचार करितां जनसमूह, वर्तमानपत्रें आणि मासिकपुस्तकें यांनां अगदीं पारखे असतांना देखील सर्व दक्षिण अमेरिकेंतील गुलामांनां, राष्ट्रांत चाललेल्या चळवळी-बद्दल इत्थंभूत बातमी कशी लागत असे, हें मला समजलें नाहीं. ग्यारिसन, लव्हजाय आणि दुसरे कित्येकजण गुलामांनां स्वतंत्रता धावी ह्मणून प्रयत्न करूं लागलेल्या वेळेपासून दक्षिणेंतील सर्व गुलाम, ही चळवळ सिद्धीला कशी जाईल इकडे लक्ष्य देऊं लागले. सिव्हिलवॉरची तयारी चालली असतांना आणि सिव्हिलवॉर सुरू असतांना मी जरी

आत्मोद्धार.

अगदीं लहान होतों, तरी वन्याच रात्रीं माझी आई आणि मळ्यांतील दुसरे गुलाम यांचीं संभाषणें झालेलीं व ऐकिलेलीं आहेत. या संभाषणांवरून त्यांना परिस्थितीचें ज्ञान चांगलें होतें, आणि घडलेल्या गोष्टींची माहिती त्यांना 'ग्रेप व्हाईन-कर्णोपकर्ण-' तारेनें लागे, असें दिसून येतें.

लढाई चालू असतांना लिंकन ज्यावेळीं प्रेसिडेंटच्या जागेसाठीं उमेदवार होऊन राहिले, तेव्हां रेल्वेस्टेशन, दैनिकपत्र किंवा मोठें शहर यांपासून बरेच मैल दूर असलेल्या आमच्या मळ्यांतील गुलामांनां वादग्रस्त मुद्द्यांची बरोबर माहिती होती. उत्तर व दक्षिण यांमध्ये युद्ध सुरू झाल्यावर आमच्या मळ्यांतील प्रत्येक गुलामाला असें पक्कें कळून चुकलेलें होतें कीं, हे युद्ध सुरू होण्यास जरी दुसरींही कित्येक वादग्रस्त कारणें होतीं, तरीत्यांमध्ये गुलामागिरीचा प्रश्न प्रमुख होता. उत्तरेकडील सैन्याचा जर जय झाला, तर त्याचा एक परिणाम म्हणजे 'गुलामांची मुक्तता' हा होय, अशी दूरदूरच्या मळ्यांतील माझ्या अज्ञ जातभाईंचीहि पक्की खात्री झाली होती. उत्तरेकडील संयुक्त (Federal) सैन्याचा प्रत्येक जय, आणि दक्षिणेच्या जुटींत सामील झालेल्या (Confederate) सैन्याचा प्रत्येक पराजय, याकडे सर्वांचें मन खारखें लागून राहिलें होतें. मोठमोठ्या लढायांचा निकाल गोऱ्या लोकांनां कळण्यापूर्वींच पुष्कळदां गुलामांनां त्याची माहिती लागे. आपल्या धन्यांचें टपाल नेण्याकरितां पोस्ट ऑफिसांत जाणाऱ्या नीग्रोंकडून ही बातमी नेहमीं त्यांनां कळत असे. आमच्या मळ्या पासून पोस्ट ऑफिस अजमासें तीन मैल होतें, आणि टपाल आठवड्यांतून एकदां किंवा दोनदां मिळत असे. टपाल मिळाल्यानंतर बरेच गोरे लोक पोस्ट ऑफिसांत जमत, आणि तेथें ताज्या बातमीबद्दल खल करीत असत. त्यावेळीं त्यांच्या भाषणाचा मथितार्थ समजून घेण्याकरितां टपाल आणावयाला गेलेला नीग्रो तेथेंच उभा राहून त्यांचें भाषण ऐकत असे, आणि आपल्या धन्याच्या घरीं परत येत असतां वाटेंत भेटतील त्या गुलामांनां आपण ऐकिलेली बातमी सहज सांगत असे. आणि या रीतीनें धन्याच्या घरीं बातमी पोहोचण्यापूर्वींच गुलामांनां पुष्कळदां ती आधींच मिळत असे.

माझ्या लहानपणीं किंवा तरुणपणीं आमच्या कुटुंबांतील सर्व मनुष्ये एकत्र जेवावयाला बसली आहेत, आणि आम्ही सर्वांनीं ईश्वराची प्रार्थना केली आहे, व सर्वांचे भोजन उत्तम रीतीने उरकले आहे, असा एकहि प्रसंग मला आठवत नाही. व्हर्जीनियांतील मळ्यांत, आणि त्यापुढेहि, मुक्या जनावरांना ज्याप्रमाणे अन्न मिळते तसे आम्हां मुलांना मिळे! एकाद्या वेळेला एक भाकरीचा तुकडा तर दुसऱ्या वेळेला नुसता मांसाचाच, केव्हां एकदां थोडेसे दूध तर दुसऱ्यादां काहीं बटाटेच आम्हांला खावयाला मिळत.

केव्हांकेव्हां आमच्या कुटुंबांतील काहींजणांना भांड्यांत शिल्लक राहिलेले अन्न मिळे, आणि काहींनां टिनचे ताट टेवलाऐवजीं गुडघ्यावर ठेवून हाताने खावे लागे. मी मोठा झाल्यावर मला जेवणाच्या वेळीं धन्याच्या घरीं जावे लागे, आणि कागदी पंख्यांनीं टेवलावरील माशांचे निवारण करावे लागे. गोऱ्या लोकांचे संभाषण बहुतकरून युद्ध आणि गुलामांची स्वतंत्रता यांविषयींच असे, आणि मी ते वरेच ऐकत असे. एकदां माझ्या तरुण धनिणी आणि त्यांचे पाहुणे यांना अंगणांत जिंजर केक (एक पक्कान्न) खातांना मी पाहिलें. त्यावेळीं मला त्या केक हें एक अतिशय स्वादिष्ट आणि मधुर पक्कान्न आहे, असे वाटले. तत्क्षणीं माझा असा निश्चय झाला, कीं, स्वतंत्र झाल्यावर जेव्हां मला जिंजरकेक मिळतील, आणि यांच्याप्रमाणे ज्यावेळीं मी त्या खाईन, तेव्हां माझी महत्त्वाकांक्षा पूर्ण होईल.

पुढे लढाई जेव्हां लांबणीवर पडली, तेव्हां पुष्कळ गोऱ्या लोकांना अन्न मिळण्याची पंचाईत पडू लागली. मला वाटते, गोऱ्या लोकांपेक्षां गुलामांना अन्नाची वाण कमी भासली. कारण, त्यांचे नेहमींचे अन्न ह्मणजे जाडीभरडी धान्याची—वाजरीची—भाकर आणि डुकराचे मांस हें असे, आणि हे जिनस मळ्यांत सहज पैदा होत. पण गोऱ्यांना लागणारे जिनस ह्मणजे कॉफी, चहा, साखर आणि इतर पदार्थ हे मात्र मळ्यांत पैदा होत नसत, आणि लढाईमुळे हे जिनस वाहेरून आणणे बहुतेक अशक्य झाले होते. गोऱ्या लोकांना त्यावेळीं वऱ्याच अडचणी सोसाव्या

आत्मोद्धार.

लागल्या. काँफीऐवजीं भाजलेल्या धान्याचा आणि साखरेऐवजीं एक तऱ्हेच्या काळ्या काकवीचा ते उपयोग करीत. पुष्कळवेळां चहाकाँफींत घालण्यास गोड पदार्थ त्यांनां मिळत नसे.

मला आठवतें, मीं पहिल्याप्रथम उपयोगांत आणलेले जोडे लांकडी होते. त्यांचा वरचा भाग खरखरीत चामड्याचा असून त्यांचा तळ एक इंच जाड लांकडाचा असे. मी चालूं लागलों ह्मणजे त्यांचा भयंकर आवाज होई. शिवाय ते फार त्रासदायक असत; कारण ते नरम नव्हते. ते वापरणारा मनुष्य चमत्कारिक दिसत असे. लहानपणीं मी गुलाम असतांना तागाचा सदरा घालणें माझ्या फार जीवावर येई. आह्मी रहात असलेल्या व्हर्जीनियाच्या भागांत गुलामांनां तागाचेच कपडे वापरावयाला देत असत. आमच्या कपड्यांचा ताग फार खरखरीत, स्वस्त आणि टाकाऊ असे. अशा तागाचा नवीन सदरा प्रथमतः अंगांत घालणें ह्मणजे दांत उपटून काढण्यासारखें तें दुःखदायक होई, किंवा निवडुंगाच्या दहावारा फडा अगर शंभर टांचण्या बोंचण्याप्रमाणें होई. अशा तऱ्हेच्या कपड्यांपैकीं एकादा अंगावर घेतला असतां जें कांहीं दुःख होत असे, त्याची आतांही मला बरोबर आठवण होते. माझे शरीर नाजूक आणि मऊ असल्यामुळे मला विशेष दुःख होई. घालावा तर तागाचाच सदरा, नाहीतर कांहीं नाही, अशी माझी अवस्था होती. ते कपडे घालणें न घालणें माझ्या मर्जावर सोंपविलें असतें, तर मीं कांहींच घातलें नसतें ! जेव्हांजेव्हां मला नवीन सदरा घालण्याची पाळी येई, त्यावेळीं माझ्यापेक्षां बराच वडील असलेला माझा भाऊ जॉन, माझ्याऐवजीं तो सदरा मऊ होईपर्यंत आपण स्वतः वापरीत असे, आणि माझ्यावर मोठा उपकार करीत असे. मी मोठा होईपर्यंत मला हा एकच कपडा वापरावयाला मिळे.

मीं वर जें कांहीं सांगितलें आहे, त्यावरून कोणालाहि सहज कल्पना होईल, कीं, माझ्या ज्ञातीला गोऱ्या लोकांविषयीं द्वेष होता. त्यांचें कारण, दक्षिणेंतील बहुतेक गोरे लोक लढाईला गेले होते, आणि दक्षिणेकडील

लोकांनां जय मिळाला, तर गुलामांनां दास्यांत कायमचें रहावें लागणार होतें. आमच्या थैथील गुलामांविषयीं, तसेंच दक्षिणेंत जेथेंजेथें गुलामांनां चांगल्या रीतीनें वागविलें जात असे, अशा पुष्कळ गुलामांविषयीं हें विधान खरें नव्हतें. लढाई चालली असतांना माझा एक तरुण धनी मारला गेला, आणि त्याच्या घरांतील दुसऱ्या दोघांनीं फार दुखापत झाली. माझा धनी मार्सविली याच्या मरणाची वार्ता जेव्हां आली, तेव्हां गुलामांनां जें कांहीं दुःख झालें, त्याची मला चांगली आठवण आहे. हें दुःख वरपांगीं नसून खरें होतें. गुलामांपैकीं कांहींनीं मार्सविलीची शुश्रूषा केली होती, व दुसरे कांहीं तो लहान असतांना त्याच्याबरोबर खेळलेले होते. कांहींनां ओव्हर-सियर किंवा धनी मारीत असतांना त्यांनां न मारण्याविषयीं मार्सविलीनें विनवणी केली होती. धन्याच्या (मार्सविलीच्या) घराच्या खालोखाल गुलामांच्या घरीं मार्सविलीच्या निधनाविषयीं दुःख झालें. जेव्हां जखमी झालेल्या दोघां तरुणांनां घरीं आणिलें, तेव्हां गुलामांनीं आपली सहानु-भूति अनेक तऱ्हांनीं दर्शविली, आणि नातलग्नांप्रमाणेंच त्यांची शुश्रूषा करण्यास ते उत्सुक होते. कांहींजणांनीं आपल्या जखमी झालेल्या धन्यांच्या जवळ बसून रात्रभर सेवा करण्याची परवानगी मागितली. ही त्यांची ममता आणि त्यांची कळकळ त्यांच्या उदार व सरळ स्वभावाचें फळ होय. पुरुषमंडळी लढाईला निघून गेल्यानंतर घरांतील बायकामुलांचें संरक्षण करण्यासाठीं त्यांनीं आपले जीवहि खर्ची वातले असते. पुरुषमंडळी बाहेर गेल्यावेळीं धन्याच्या घरीं निजण्यास ज्याला निवडलें जाई, त्याला हा एक मोठा मान मिळाला असें वाटत असे. रात्रीं तरुण किंवा वृद्ध बायकांनां त्रास देण्याचें जर कोणाच्या मनांत आलें, तर प्रथम गुलामाला मारल्या-शिवाय त्याला पुढें जातां येत नसे ! गुलामगिरींत असो किंवा स्वतंत्रतेंत असो, माझ्या ज्ञातिबांधवांनीं विश्वासघात केल्याचीं उदाहरणें फार क्वचित् आढळतील, असें मला वाटतें. दुसऱ्या कोणीं या गोष्टीचा पडताळा घेतला आहे किंवा नाही, हें कांहीं मला माहित नाही.

आत्मोद्धार.

साधारणपणे, माझ्या ज्ञातिबांधवांनी लढाईच्या पूर्वी आणि लढाई चालली असतांना गोऱ्या लोकांविषयीं द्वेषवृत्ति बाळगलेली नाही; इतकेच नव्हे, तर उलट अशीं पुष्कळ उदाहरणे आहेत, कीं, लढाई सुरू झाल्यापासून कांहीं कारणांमुळे गरीब आणि अनाथ झालेल्या आपल्या पूर्वीच्या धन्यांची आणि धनिणींची त्यांनीं फार काळजी घेतलेली आहे. आपल्या पूर्वीच्या धन्यांनां विपत्तीपासून त्रास होऊं नये, ह्मणून त्यांच्या पूर्वीच्या गुलामांनीं कित्येक वर्षे पैशाचा पुरवठा केला आहे, अशीं कांहीं उदाहरणे मला माहित आहेत. त्याचप्रमाणे आपल्या पूर्वीच्या धन्यांच्या मुलांबाळांच्या शिक्षणासाठीं त्यांनीं मदत केली आहे, अशींहि कांहीं उदाहरणे मला माहित आहेत. एक उदाहरण तर असें आहे, कीं, दक्षिणेतील एका मोठ्या मळ्याच्या पूर्वीच्या सावकाराचा मुलगा दारूच्या व्यसनाने अत्यंत विषडून जाऊन दरिद्री झालेला होता, आणि या मळ्यांतील काळे लोक स्वतः जरी गरीब होते, तरी त्यांनीं कित्येक वर्षे त्याला अन्नवस्त्राची ददात पडूं दिली नाही. कोणी साखर, कोणी कोंफी, कोणी मांस, कोणी कांहीं तर कोणी कांहीं, असें त्याला पाठवीत असत. वृद्ध मार्स टॉमची (जुन्या धन्याची) माहिती ज्यालाज्याला प्रत्यक्ष अगर अप्रत्यक्ष होती, असे कोणीहि मळ्यांत असेपर्यंत, त्यांनीं आपल्या जुन्या धन्याच्या मुलाला, आपली हरएक वस्तु त्याच्या उपयोगाला लावून त्याला केव्हांहि व कसलीहि अडचण पडूं दिली नाही.

माझ्या ज्ञातिबांधवांपैकीं कोणींहि विश्वासघात केला आहे, अशीं उदाहरणे फार क्वचित् मिळतील ! व्हर्जीनियामधील पूर्वीच्या एका गुलामाच्या उदाहारणावरून हे चांगले स्पष्ट होते. हा गुलाम मला कांहीं दिवसांपूर्वी ओव्हिओ संस्थानांतील एका लहान शहरांत भेटला होता. त्यानें आपल्या धन्याशीं दास्यविमोचनाच्या पूर्वी दोनतीन वर्षे असा करार केला होता, कीं, दरवर्षीं आपल्या देहासाठीं अमुक एक रक्कम देऊन स्वतःला कांहीं वर्षांनंतर मुक्त करून घ्यावयाचें, आणि अशा रीतीनें फेड करित असतां त्यानें पाहिजे तिकडे आणि वाटेला त्याच्याजवळ जाऊन काम करावें.

ओन्हीओ संस्थानांत मजुरी चांगली मिळेल, असें वाटून हा गुलाम तिकडे गेला. दास्यविमोचनाचा जाहिरनामा फडकल्यानंतर त्याला आपल्या धन्याचे अद्याप तीनशें डालर देणें होतें. जरी जाहिरनाम्याप्रमाणें त्याला आतां आपल्या धन्याचें कर्ज फेडण्याचें कारण नव्हतें, तरी हा काळा मनुष्य आपण होऊन व्हर्जीनिया येथें आपल्या धन्याकडे चालत गेला, आणि त्यानें त्याचा शेवटचा डालर सव्याज फेडला! याविषयीं माझ्याशीं तो बोलत असतांना ह्मणाला, कीं, “ कायद्यानें जरी मला हें देणें भाग नव्हतें, तरी मीं माझ्या धन्याला वचन दिलेलें आहे, आणि माझें वचन तर मीं केव्हांच मोडलेलें नाहीं ! ” दिलेलें वचन पाळल्याखेरीज स्वतंत्रतेचा उपभोग घेतां येणार नाहीं असें त्याला वाटलें. *

वर सांगितलेल्या गोष्टींवरून कांहीं गुलामांनां स्वतंत्रता नको होती, असें कोणी अनुमान काढील; पण हें बरोबर नाहीं. स्वतंत्रता नको असणारा, किंवा गुलामगिरीची अपेक्षा करणारा, असा कोणीहि व केव्हांहि मला आढळला नाहीं.

गुलामगिरीच्या जाळ्यांत दुर्दैवानें सांपडली जाणारी व्यक्ति किंवा राष्ट्र याची मला अंतःकरणापासून कांय येते. माझ्या जातीच्या दास्याबद्दल दक्षिणेंतील गोऱ्या लोकांविषयीं द्वेषभाव बाळगण्याचें मीं पुष्कळ दिवसां-पासून सोडून दिलें आहे. गुलामगिरी सुरू करण्याची जबाबदारी आमच्या राष्ट्रांतील कोणत्याहि एका विशिष्ट समाजावर नाहीं. शिवाय, सरकारानें ही संस्था बरीच वर्षे मान्य करून तिचें समर्थन केलें होतें. रिपब्लिकच्या सामाजिक आणि सांपत्तिक स्थितीशीं या संस्थेचें जाळें जखडून गेल्यामुळें, ही संस्था एकदम नाहीशीं करणें हें काम देशाला कांहीं सोपें नव्हतें. पुनः गैरसमज आणि जातिद्वेष यांनां बाजूला ठेवून वस्तुस्थितीकडे पाहतां आह्मांला असें कबूल केलें पाहिजे, कीं, गुलामगिरी ही जरी क्रूर आणि अनीतिकारक आहे, तरी या देशांत राहणारे कोट्यवधि नीग्रो

* मुदतीच्या कायद्याचा फायदा घेऊं इच्छिणाऱ्या आमच्या लोकांनीं हें उदाहरण ध्यानांत ठेवण्याजोगें आहे! —भाषांतरकर्ते.

आत्मोद्धार.

(जे स्वतः किंवा ज्यांचे पूर्वज येथे गुलामगिरी अनुभवीत आहेत,) जगाच्या दुसऱ्या कोणत्याहि भागांतील तेवढ्याच संख्येपेक्षां सांपत्तिक, बौद्धिक, नैतिक आणि धार्मिक दृष्ट्या अधिक चांगले आणि होतकरू आहेत. इतके खरे आहे, कीं, या देशांत ज्यांनीं किंवा ज्यांच्या पूर्वजांनीं गुलामगिरी अनुभविलेली आहे, असे नीग्रो लोक आपल्या जन्मभूमींतील लोकांनां ज्ञान देण्याकरितां मिशनरी या नात्यानें आफ्रिकेंत नेहमीं परत जात आहेत; पण यावरून गुलामगिरीचें मी समर्थन करितों, असें कोणीं समजूं नये; तर उलट संस्था या दृष्टीनें मी तिला दोष देतो. उदारबुद्धीनें नव्हे, तर केवळ स्वार्थासाठीं आणि सांपत्तिक सुस्थितीसाठीं ही संस्था अमेरिकेंत स्थापन झालेली होती, हें आह्मां सर्वांनां माहीत होतें. ईश्वर कांहीं विशिष्ट हेतु सिद्धीला नेण्याकरितां मनुष्ये आणि संस्था यांचा वारंवार कसा उपयोग करतो, हें दाखविण्याकरितां व इकडे लक्ष्य वेधण्याकरितां, मीं वरील विधान केले आहे. अत्यंत निराशाजनक दिसणाऱ्या परिस्थिती-मध्येहि माझ्या ज्ञातीच्या भवितव्यतेविषयीं माझी इतकी श्रद्धा कशी आहे, असें जेव्हां लोक मला विचारतात, तेव्हां दयाळु ईश्वरानें आह्मांला कोणत्या विकट संकटांतून पार पाडले आहे याची मी त्यांनां आठवण देतो.

मी मोठा होऊन चांगले कळू लागल्यापासून मला असे वाटू लागले, कीं, आमच्या लोकांनां जरी निर्दयपणानें वागविण्यांत आले, तरी गुलामगिरीपासून काळ्यागोन्यांनां सारखेंच फळ मिळालें आहे. या संस्थेचे वाईट परिणाम नीग्रोंनांच भोंवून राहिले नाहींत. आमच्या मळ्यांतील वर्तनक्रमावरून हें चांगलें सिद्ध होतें. गुलामगिरीच्या यंत्राची अशी रचना केलेली होती, की, श्रम करणें हें कमी प्रतीचें किंवा अवनतीचें लक्षण आहे असें मानिलें जात असे. यामुळे आमच्या मळ्यांमध्ये काळेगोरे लोक होतां होईलतों काम करण्याचें टाळीत असत. आमच्या मळ्यांतील गुलामांच्या काम करणाऱ्या पद्धतीनें गोन्या लोकांमधील आत्मविश्वास आणि कर्तव्यगारी यांनां बहुतेक अंशीं पिटाळून लाविलें. माझ्या वृद्ध धन्याला पुष्कळ मुलें व मुली होत्या; पण त्यांपैकीं कोणीहि एकादा धंदा किंवा एकादा

किफायतशीर उद्योग शिकलेलीं नव्हतीं. मुलींनां स्वयंपाक करण्यास, विद्याभ्यास करण्यास, अगर गृहव्यवस्था चांगली ठेवण्यास शिकविलें नव्हतें. हीं सर्व कामें गुलामांवर सोंपविलीं होती. मळ्याची सुधारणा करण्यामध्ये गुलामांचा कांहीं संबंध नव्हता. आणि ते अज्ञानी असल्यामुळें आपलीं कामें व्यवस्थित व चोख कशीं करावीं, हें त्यांनां समजण्यास मार्ग नव्हता. याचा परिणाम असा झाला, कीं, कुंपण नादुरुस्त झालें होतें; फाटकाच्या विजागऱ्या अर्ध्यामुर्ध्या निखळल्या होत्या व दरवाजे किरकिरत होते; खिडक्यांचीं तावदानें फुटून गेलीं होतीं; गिलावा पडून गेला होता आणि अंगणांत रान वाढलें होतें. साधारणपणें आमच्या मळ्यांत काळ्यागोन्या लोकांकरितां अन्नाची सामुग्री भरपूर असे; पण घरांत आणि जेवणाच्या मेजावर व्यवस्था, शिस्त, टापटीप आणि गृहसौख्य यांचा अभाव असे. अन्नाचा आणि इतर वस्तूंचा अपव्यय फार होत असे. स्वतंत्रता मिळाल्यावर, पुस्तकी ज्ञान आणि मालकी हक्क या गोष्टी खेरीज करून, गुलाम आणि धनी स्वतंत्र रीतीनें आयुष्यक्रम पुनः नवीन सुरू करण्यास सारख्याच योग्यतेचे झाले होते. गुलामांचे धनी आणि त्यांचे पुत्र हे कोणताहि स्वतंत्र धंदा शिकलेले नव्हते. शारीरिक श्रम करणें हें आपल्या सारख्यांनां उचित नव्हे, ही कल्पना यांच्या अंगीं नकळत जडलेली होती. उलटपक्षीं, बरेच गुलाम कांहींतरी कला किंवा हुन्नर शिकलेले होते; आणि काम करण्यास कोणालाहि लाज वाटत नव्हती. कांहीं थोडेजण मात्र श्रम करण्यास नाखुप असत.

सरतेशेवटीं लढाईचा एकदां शेवट झाला, आणि स्वतंत्रतेचा दिवस उगवला ! आमच्या मळ्यांतील सर्व लोकांनां हा मोठा महत्त्वाचा दिवस होता. आह्मी या दिवसाची मार्गप्रतिक्षा करीत होतो. 'स्वतंत्रता मिळणार' असें कांहीं महिने गाजत होतें. लढाई सोडून परत घरीं जाणारे शिपाई वरचेवर दृष्टीला पडत. सैन्यांतून रजा मिळालेले लोक, आणि ज्यांच्या फलटणींपासून युद्ध न करावयाचें वचन घेतलेलें होतें अशा फलटणींतील लोक, हे आमच्या ठिकाणावरून वारंवार जात असत. 'ऋणोपकर्ण'

आत्मोद्धार.

तारायंत्राचें काम झपाट्यानें चालू होतें. घडलेल्या लहानमोठ्या गोष्टींच्या बातम्या एका मळ्याहून दुसऱ्या मळ्याला ताबडतोब पोहोचविल्या जात. उत्तरेकडील सैन्य हल्ला करील या भीतीनें चांदीचें आणि इतर मौल्यवान सामान मोठ्या घरांतून काढून जंगलांत पुरून ठेवण्यांत आलें, आणि त्यावर विश्वासू गुलामांचा पाहरा ठेवण्यांत आला. पुरलेल्या खजिन्याला कोणी हात लाविला, कीं, त्याची दुर्दशाच झाली ह्मणून समजावें ! उत्तरेकडील शिपायांनां गुलाम लोक अन्नपाणी, कपडेलेत्ते—आपल्याकडे विश्वासानें सोंपविलेल्या वस्तूंखेरीज करून इतर सर्व कांहीं—देत असत. जसजसा तो संस्मरणीय दिवस समीप येऊं लागला, तसतसें नेहमीं पेशां गुलामांच्या झोंपड्यांत अधिक गाणें सुरू होऊं लागलें. हें गाणें आतां जोरानें रंगांत येऊं लागलें, आणि रात्रभर चालू लागलें. बहुतेक गाण्यांत स्वतंत्रतेविषयीं कांहीं उल्लेख असे. हीं गाणीं पूर्वींही त्यांनीं गाइलीं होतीं खरीं, पण त्यावेळीं असें सांगण्यांत येत असे, कीं, या गाण्यांतील स्वतंत्रतेचा या जगांतील व्यवहाराशीं कांहीं संबंध नसून तो परलोकाशींच आहे ! आतां हल्लुहळू त्यांनीं आपलें सोंग टाकून दिलें, आणि आपल्या गाण्यांतील स्वतंत्रता ह्मणजे या जगांतील या देहाचीच स्वतंत्रता होय, असें स्पष्टपणें सांगण्यास ते घांवरनासे झाले. त्या संस्मरणीय दिवसाच्या आदल्या रात्रीं सर्व गुलामांनां असें सांगण्यांत आलें, कीं, उद्यां सकाळीं धन्याच्या घरीं कांहीं विलक्षण चमत्कार होणार आहे. या रात्रीं कोणालाहि झोंप आली नाही. त्या दिवशीं सर्वत्र गडबड आणि उत्सुकता दिसून आली. दुसऱ्या दिवशीं पहांटेला लहानथोर सर्व गुलामांनां धन्याच्या घरीं जमण्याचा निरोप आला. माझी आई, भाऊ, बहीण आणि दुसरे पुष्कळ गुलाम यांसह मी तेथें गेलों. आमच्या धन्याच्या घरच्या मंडळीपैकीं कांहीं—जण यावेळीं घरच्या कट्यावर बसलेले आणि कांहीं उभे होते. आणि तेथून काय प्रकार घडणार होता तो त्यांनां दिसण्याजोगा आणि ऐकूं जाण्याजोगा होता, व त्यांच्या तोंडावर काळजीची, फारतर खिन्नतेची—एण द्वेषाची नव्हे—छटा दिसत होती. त्यावेळीं माझ्या मनावर

प्रकरण दुसरें.

शैशव.

स्वतंत्रता मिळाल्यावर आमच्या मळ्यांतील सर्व लोकांचें पुढील दोन गोष्टींबद्दल एकमत झालें; आणि सर्व दक्षिणेंतहि हीच स्थिति होती, असें मला आढळून आलें.

१. आमच्या लोकांनीं आतां आपलीं नांवें बदललीं पाहिजेत.

२. आपण स्वतंत्र आहों असें खरेंखुरें वाटण्यासाठीं त्यांनीं आतां आपली जुनी जागा निदान कांहीं आठवडे किंवा कांहीं दिवस तरी सोडिली पाहिजे.

कोणत्या कारणामुळें नकळे, पण काळ्या लोकांनां वाटूं लागलें, कीं, जुन्या धन्याचें आडनांव आपण ठेवणें हें कांहीं वाजवी नाहीं. ताबडतोब पुष्कळांनीं दुसरीं आडनांवें धारण केलीं. स्वतंत्रतेचें हें पहिलें चिन्ह होय. गुलामगिरी चालू असतांना काळ्या मनुष्याला जॉन किंवा सुसान अशा एकेरी नांवानेंच हांक मारीत असत; एक नांवापेक्षां अधिक नांवांची जरूरी क्वचित्च लागत असे. जर जॉन किंवा सुसान हा हॅचर नामक गोऱ्या मनुष्याचा असला, तर केव्हांकेव्हां त्याला जॉन हॅचर किंवा हॅचरचा जॉन असें ह्मणत. पण हॅचरचा जॉन किंवा जॉन हॅचर हें नांव स्वतंत्र मनुष्याला योग्य नाहीं असा विचार त्यांच्या मनांत उद्भवला, आणि बहुतेकांनीं जॉन हॅचर याच्याऐवजीं जॉन. एस्. लिंकन, किंवा जॉन. एस्. शर्मन अशा तऱ्हेचीं नांवें धारण केलीं. आडनांवाच्या आरंभीचा 'एस्' हा कोणत्याहि नांवाकरितां आलेला नसून काळ्या लोकांनीं पदवीप्रमाणें आपल्या नांवाला लावून टाकिला.

वर सांगितल्याप्रमाणें, पुष्कळ काळ्या लोकांनीं स्वतंत्रता कशी काय मानवते, हें पाहण्यासाठीं जुना मळा थोडे दिवस सोडिला. कांहीं झाले

आत्मोद्धार.

बाहेर राहिल्यावर वृद्ध गुलामांपैकीं पुष्कळ आपल्या जुन्या जागीं परत आले, आणि आपल्या जुन्या धन्यांशीं कांहीं करारमदार करून त्यांच्या मळ्यांत राहिले. माझ्या आईचा नवरा-हणजे माझ्या जॉन बंधूचा बाप व माझा सावत्र बाप-हा दुसऱ्या एका धन्याचा गुलाम होता. तो आमच्या मळ्याळा क्वचित्च येई. वर्षास एकदां नाताळाच्या वेळीं तो आमच्याकडे येत असावा, असें मला आठवते. लढाई चालली असतांना तो संयुक्त सैन्याच्या मार्गे लागून पळून गेला, आणि वेस्टव्हर्जीनियाच्या नव्या संस्थानांत जाऊन राहिला. दास्यविमोचनाच्या जाहिरनाम्यानंतर, वेस्टव्हर्जीनियांतील कन्हावा व्हॅली येथे यावे, असें त्यानें माझ्या आईला सांगून पाठविलें. त्यावेळीं व्हर्जीनियापासून पर्वतावरून वेस्टव्हर्जीनियाचा मार्ग फारच त्रासदायक आणि अडचणींचा होता. आमचे सर्व कपडे आणि घरांतील सर्व माल खटान्यांत घातला, आणि मुलें बहुतेक मार्ग-शेंकडों मैल-चालत गेलीं ! यावेळपर्यंत आमच्या मळ्यापासून फार लांब आमच्या- पैकीं कोणी गेलेला होता, असें मला आठवत नाही. त्यामुळे आतां हा लांबचा प्रवास हणजे आमच्या आयुष्यांतील एक मोठी महत्त्वाची गोष्ट होय, असें आम्हांला वाटलें. आमच्या जुन्या धन्याला व ज्ञातिबांधवांनां सोडून जाण्याचें आमच्या फार जीवावर आलें. आम्हीं दूर गेल्यापासून तो आमच्या धन्याच्या मरणापर्यंत त्याच्या कुटुंबांतील वृद्ध माणसांशीं आम्हीं पत्रव्यवहार ठेविला, आणि त्यानंतर पुढें त्या कुटुंबांतील तरुण माणसांशीं दळणवळण ठेविलें. आम्हीं कित्येक आठवडे प्रवास करीत होतो, व रस्त्यावरच लांकडे पेटवून स्वयंपाक करीत होतो. एकेदिवशीं रात्रीं एका जुनाट फळ्यांच्या खोपटाजवळ आम्हीं तळ दिला होता, असें मला आठवते. माझ्या आईनें स्वयंपाकाकरितां आंत विस्तव तयार करण्याचा आणि नंतर जमिनीवर निजण्याकरितां बिछाना तयार करण्याचा बेत केला. विस्तव पेटविला नाही तोच सुमारे तीन हात लांब असा काळा सर्प धुराड्यांतून खाली पडला, आणि जमिनीवरून पळाला. अर्थात् आम्हांला ती खोपटी सोडावी लागली. असें करतांकरतां सरतेशेवटीं आम्ही आमच्या मुक्कामाला

२११५५५

हणजे त्या संस्थानच्या चार्लस्टन नांवाच्या राजधानीपासून सुमारे पांच मैल लांब असलेल्या माल्डन गांवाला जाऊन पोहोचलो.

त्यावेळीं वेस्टव्हर्जीनियाच्या त्या भागांत मिठाच्या खाणींचा उद्योग चांगला चालत असे, आणि माल्डन हा लहान गांव चुलाणांच्या मध्यभागी होता. माझ्या सावत्र बापाला एका मिठाच्या चुलाण्याचें काम मिळालें होतें, आणि त्यानें आह्मांला राहण्याकरितां एक लहानशी खोली घेऊन ठेविली होती. आमचें नवें घर व्हर्जीनियांतील आमच्या मळ्यांतील आमच्या घरापेक्षां कांहीं चांगलें नव्हतें. एका बाबतींत तर तें अधिकच चाईट होतें. व्हर्जीनियांतील मळ्यांतील आमचें घर जरी चांगलें नव्हतें, तरी आह्मांला तेथें नेहमीं स्वच्छ हवा खात्रीनें मिळे. इकडील आमचें नवीन घर गच्च भरलेल्या आणि सभोंवार जवळजवळ असणाऱ्या खोपट्यांच्या मध्यभागीं होतें; आणि आरोग्यखात्याचा कांहीं निर्वध नसल्यामुळें सभोंवार भयंकर आणि असह्य घाण नेहमीं सांठे. आमच्या शेजारीं कांहीं काळे लोक असत, आणि कांहीं गरीब, अशिक्षित आणि खालावलेले गेरे लोक असत. दारुबाजी, जुगार, तंटेभांडणें आणि अनाचार इत्यादि प्रकार वारंवार दृष्टीला पडत. त्या लहान शहरांत राहणाऱ्या सर्व लोकांचा मिठाच्या खाणीशीं प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष संबंध असे. मी जरी लहान मुलगा होतो, तरी माझ्या बापांनें मला आणि माझ्या वंधूला मिठाच्या भट्टींत काम करावयाला लाविलें. नेहमीं मला पहांटेस चार वाजतां काम सुरू करावें लागे.

या मिठाच्या खाणींत काम करीत असतांना पुस्तकी ज्ञानासंबंधानें पहिली गोष्ट मी शिकलों. प्रत्येक मीठ भरणारा आपल्या पिपावर एक शिक्षित नंबर घाली. माझ्या सावत्र बापाच्या बांध्याला आलेला नंबर अठरा (१८) हा होता. प्रत्येक दिवसाचें काम संपण्याच्या वेळीं मुकादम फिरतफिरत येई, आणि आमच्या प्रत्येक पिपावर अठरा हा आंकडा घाली. तेव्हांपासून मी हा आंकडा पाहीन तेथें ओळखण्यास शिकलो,

आत्मोद्धार.

आणि दुसरे कांहीं आंकडे किंवा अक्षरे मला माहित नव्हतीं, तरी अठरा-
(18) हा आंकडा मी काढण्यास शिकलों.

मला समजू लागल्यापासून वाचावयाला शिकावे अशी मला उत्कट इच्छा होती, असें मला आठवते. लहानपणींच मीं असा निश्चय केला, कीं, माझ्या आयुष्यांत जरी विशेष कांहीं मला साध्य झालें नाहीं, तरी सामान्य पुस्तके आणि वर्तमानपत्रे वाचतां येण्याजोगें शिक्षण मी प्राप्त करून घेईन. आम्ही वेस्टव्हर्जीनियांत येऊन राहिल्यानंतर आणि आमची एकदांची कशीवशी व्यवस्था लागल्यानंतर “ माझ्याकरितां एक पुस्तक मिळवून आणून दे,” अशी मीं माझ्या आईची विनवणी केली. तिनें एक वेबस्टरचे ‘ ब्ल्यूव्हॅक-स्पेलिंग बुक ’ नांवाचें पुस्तक—ज्यांत धुळाक्षरे ‘ Aa, Ba, Ca, Da,’ (आ, बा, का, डा,) असे अर्थरहित शब्द होते असें—मिळवून आणून दिलें. तिनें तें कसें व कोठून मिळविलें, हें कांहीं मला माहित नाहीं. माझ्या हातांत पडलेलें हेंच काय तें पहिलें पुस्तक, आणि तें मीं झपाट्यानें वाचून टाकण्यास सुरुवात केली. वाचावयास शिकावयाचें असल्यास प्रथम धुळाक्षरे शिकलीं पाहिजेत, असें मीं कोणाच्याशा तोंडून ऐकिलें होतें. ह्मणून मला सुचतील त्या मार्गांनीं मीं प्रयत्न केले. या प्रयत्नाला मला शिक्षकाची मदत नव्हती. कारण, मला शिकविणारा असा कोणीच आढळना. त्यावेळीं आजूबाजूच्या आमच्या ज्ञातीच्या लोकांपैकीं कोणालाहि वाचावयाला येत नव्हतें, आणि मीं गोऱ्या लोकांच्याजवळ जाण्यासहि घाबरत असें. कोणत्याहि मार्गानें कां होईना, थोड्या आठवड्यांत बहुतेक धुळाक्षरे मीं शिकलों. वाचावयाला शिकण्यासाठीं मीं जे कांहीं प्रयत्न केले, ते माझ्या आईला आवडल्यानें तिनें मला या कामीं शक्य तितकी मदत केली. जरी तिला कांहीं लिहितांवाचतां येत नव्हतें, तरी आपल्या मुलांनीं मोठें व्हावे अशी तिला महत्त्वाकांक्षा होती. तिच्या अंगीं चोख व्यवहारज्ञानाचा वराचसा सांठा असल्यामुळें, पाहिजे त्या प्रसंगाला तिला टक्कर देतां आली. जर मीं माझ्या आयुष्यांत कांहीं

चांगलें केलें असेल, तर त्याचें सर्व श्रेय माझ्या आईलाच आहे, अशी माझी पक्की खातरी आहे.

शिक्षणाविषयीं माझे प्रयत्न चालू असतांना ओव्हिओ संस्थानांत वाचावयाला शिकलेला एक काळा मुलगा माल्डनला आला. जेव्हां आमच्या लोकांनां या मुलाला वाचतां येतें असें कळून आलें, तेव्हां त्यांनीं एक वर्तमानपत्र मिळविलें, आणि प्रत्येक दिवशीं सायंकाळीं काम संपल्यावर त्या वर्तमानपत्रांतील हकीगत—वृत्त ऐकण्यासाठीं त्या मुलाभोंवतीं वायकांचा आणि पुरुषांचा घोळका जमूं लागला. या मुलासारखा मी केव्हां होईन, असें मला कितीतरी वाटूं लागलें ! आपण जें कांहीं मिळविलें आहे त्यांतच संतोष मानावा अशी जर या जगांत कोणाची स्थिति असेल, तर ती या मुलाचीच होय, असें मला वाटलें.

याच सुमारास काळ्या मुलांकरितां एकादी शाळा उघडावी, याबद्दल आमच्या ज्ञातींतील लोकांत वाटाघाट चालली. व्हर्जीनियाच्या या भागांत नीग्रो मुलांसाठीं उघडली जाणारी ही पहिलीच शाळा असल्यामुळें सर्व लोकांत या महत्त्वाच्या बाबीबद्दल मोठीच चळवळ उडाली. तेव्हां शिक्षक कोठून पैदा करावा, हा मोठा बिकट प्रश्न होता. वर्तमानपत्रें वाचणाऱ्या ओव्हिओच्या या तरुण मुलाला शिक्षक नेमण्याविषयीं विचार करण्यांत आला; पण त्याचें वय फार लहान असल्यामुळें तो बेत रहित करावा लागला. शिक्षकाविषयीं वाटाघाट चालली असतां शिपाइगिरींत ज्यानें बरेच दिवस काढलेले होते, असा ओव्हिओचा एक दुसरा तरुण काळा गृहस्थ अकस्मात् आमच्या गांवीं आला. त्याचें शिक्षण बरेच झालेलें गेतें, असें कळून आल्यामुळें काळ्या लोकांनीं आपल्या पहिल्या शाळेंत त्या शिक्षक नेमिलें. अद्यापि या भागांत काळ्या लोकांकरितां मोफत शाळा उघडल्या नसल्यामुळें प्रत्येक कुटुंबानें दरमहिना कांहीं देवाचें, आणि त्याचप्रमाणें शिक्षकाला भोजनाचा एकेक वार देवू बूल केलें. ही व्यवस्था शिक्षकाला फार सोईची होती. कारण

आत्मोद्धार.

प्रत्येक कुटुंब आपल्या घरी शिक्षक यावयाच्या दिवशीं भोजनाची फारचोख व्यवस्था ठेवीत असे. आमच्या लहान खोपींत शिक्षकाच्या वाराची वाट मी मोठ्या आतुरतेनें पहात असें, असें मला आठवते.

कोणत्याहि ज्ञातीच्या उन्नतीविषयीं विचार करून पाहिलें असतां एकादी सर्व जात शिकण्याकरितां शाळेंत जाऊं लागणें हा मोठा मनन करण्याजोगा प्रश्न आहे, असें दिसते. * माझ्या ज्ञातिवांधवांनीं शिक्षणाविषयीं जी उत्कट इच्छा दाखविली, तिची यथार्थ कल्पना प्रत्यक्ष पाहिलेल्या लोकांखेरीज दुसऱ्या कोणालाहि करितां येणार नाही. मीं वर सांगितल्याप्रमाणें सबंध ज्ञात शाळेंत जाऊन शिकूं लागली. कांहीं अगदीं लहान मुलांखेरीज बाकी कोणालाहि आपण आतां वृद्ध झालों, शिकण्याचा यत्न करूं नये, असें वाटत नव्हते. कसलेहि शिक्षक मिळूं लागतांच दिवसाच्या शाळा तर सोडाच, पण रात्रीच्या शाळाहि भरून जाऊं लागल्या. वृद्ध लोकांनां मरण्यापूर्वीं आपण वायवळ वाचावयाला शिकावे, अशी मोठी महत्वाकांक्षा उत्पन्न झाली. साठसत्तर वर्षांचे पुरुष व बायका रात्रीच्या शाळेंत शिकण्यास येऊं लागल्या. दास्यविमोचनानंतर रविवारच्या शाळा स्थापन करण्यांत आल्या, आणि या शाळांत शिकविलें जाणारें मुख्य पुस्तक हटलें ह्मणजे 'स्पेलिंग बुक' होय. दिवसाच्या शाळा, रात्रीच्या आणि रविवारच्या शाळा या नेहमीं गच्च भरलेल्या असत, आणि जागेच्या अभावामुळें पुष्कळांनां परत जावे लागे !

कनाव्हा व्हॅलीमध्ये शाळा उघडली गेली, तरी माझी अत्यंत निराशा झाली. मी कांहीं महिने मिठाच्या भट्टींत काम करीत असें. माझ्या सावत्र बापाला माझ्यापासून कांहीं कमाई होते असें आढळून आलें, आणि शाळा उघडल्यावर मीं काम सोडून शाळेंत जाऊं नये, असा त्यानें बेल्ट ठरविला. यानें माझ्या प्रत्येक आशेवर विरजण पडलें. माझ्या कामातरी जागेवरून सकाळीं व दुपारीं शाळेंत येणारीं जाणारीं मुलें माझ्या व तिच्या

* एकाद्या ज्ञातीतील एकूण एक मनुष्य शिकण्याकरितां शाळे, पाहिजे लागता, ही एक मननीय गोष्ट आहे खास.

नेहमीं पडत असल्यामुळें माझी निराशा दुणावली. इतकी निराशा झाली, तरी कसेंहि करून मीं कांहींतरी शिकण्याचा निश्चय केलाच. स्पेलिंग बुकांतील धडे मी पूर्वीपेक्षां अधिक काळजीनें आणि कळकळीनें तयार करूं लागलों.

माझ्या या निराशेबद्दल माझ्या आईलाहि वाईट वाटलें, आणि तिनें होईल तितकें करून माझे सांत्वन करण्याची आणि माझ्या शिक्षणाविषयीं तजवीज करण्याची खटपट चालविली. कांहीं काळानंतर दिवसाचें माझे काम संपल्यावर शिक्षकानें रात्रीं मला कांहीं धडे द्यावे, अशी मीं व्यवस्था करून घेतली. रात्रीचे हे धडे इतके चांगले होऊं लागले, कीं, दिवसा कांहीं मुलें शिकत त्यापेक्षां रात्रीं मी अधिक शिकलों, असें मला वाटूं लागलें. माझ्या स्वतःच्या अनुभवानें रात्रीच्या शाळेच्या उपयुक्ततेविषयीं माझ्या मनांत विश्वास उत्पन्न झाला, आणि पुढें हाम्पटन आणि टस्केजी येथें रात्रीच्या शाळांशीं मीं बराच संबंध ठेविला. पण त्यावेळीं दिवसाच्या शाळेंतच जावें असें माझ्या पोरबुद्धीला वाटे, आणि प्रसंगोपात हें साधण्यासाठीं कोणतीहि संधि मीं वायां जाऊं दिली नाही. सरतेशेवटीं मला यश मिळालें, आणि कांहीं महिने दिवसा शाळेला जाण्याची मला परवानगी मिळाली. मीं सकाळीं लवकर उठून भट्टींत नऊ वाजेपर्यंत काम करावें, आणि दुपारीं शाळा सुटल्यानंतर पुनः दोन तास काम करण्यासाठीं लवकर परत यावें, असें ठरलें होतें.

भट्टींपासून शाळा कांहीं अंतरावर होती. शाळा नऊ वाजतां सुरू असे, आणि ज्याअर्थी मला भट्टींत नऊ वाजेपर्यंत काम करावें लागे, त्याअर्थी मीं शाळेंत पोहोचण्यापूर्वीच वर्ग सुरू होऊन माझ्या वर्गातील बहुतेक मुलांचे धडे पाठ झणून संपत असत. ही अडचण दूर करण्यासाठीं मी का मोहाला बळी पडलों, आणि त्याबद्दल मला पुष्कळ लोक दोष देतील वें वाटतें; पण घडलेला खरा प्रकार सांगितल्याशिवाय मला राहवत नसल्यानें खऱ्या गोष्टींच्या सामर्थ्यावर आणि वजनावर माझी श्रद्धा आहे. पुढे विषयानें कायमचा फायदा होतो असें क्वचित्च घडतें. भट्टीच्या

आत्मोद्धार.

लहान ऑफिसांत एक घड्याळ होते. या घड्याळाप्रमाणें, शेंकडों किंवा हुंना त्याहून अधिक कामकरी लोक आपलें प्रत्येक दिवसाचें काम सुरू करीत आणि संपर्वांत. घड्याळांतील ८॥ चा कांटा ९ च्या आंकड्यावर लाविला ह्मणजे मला शाळेंत वेळेवर जातां येईल, अशी कल्पना माझ्या डोक्यांत आली. मी ही कल्पना रोज सकाळीं अमलांत आणूं लागलों. कांहीं दिवसांनीं भट्टीच्या म्यानेजराला घड्याळाला कोणीतरी हात लावितो, असें दिसून आल्यावरून त्यानें एक पेटी करून त्यांत घड्याळ ठेवून कुलूप लावून टाकिलें. दुसऱ्या कोणाची गैरसोय करावी असें माझ्या मनांत नसून, फक्त मीं शाळेंत वेळेवर जावें, असेंच होते.

प्रथम मी जेव्हां शाळेला जाऊं लागलों, तेव्हां दोन अडचणी माझ्या पुढें उभ्या राहिल्या. पहिली ही, कां, वाकीचीं सर्व मुलें सावी किंवा उभी टोपी घालून शाळेंत येतात असें मीं पाहिलें, आणि माझ्यापाशीं तर कसलीच टोपी नव्हती ! खरोखर पाहतां शाळेला जाईतोंपर्यंत मीं पूर्वीं कधीं डोकीला कांहीं घातलें होतें, अथवा दुसऱ्यानें डोकीला कांहीं घालण्याची जरूरी आहे, असें मला वाटलेलें आठवत नाही ! पण वाकीचीं सर्व मुलें कसा पोषाक करतात हें पाहून मला आतां चैन पडेनासें झालें. नेहमींप्रमाणें ही अडचण मीं माझ्या आईला कळविली, आणि त्यावेळीं तरुण व वृद्ध अशा माझ्या ज्ञातिबांधवांनीं वापरण्यास सुरू केलेली 'छापां'तील टोपी विकत घेण्यास आपल्याजवळ पैसा नाही, तथापि ही अडचण दूर करण्यास कांहींतरी तोड काढूं, असें तिनें मला समजावून सांगितलें. पुढें तिनें आपल्या ह्मणण्याप्रमाणें घरींच तयार केलेल्या खरबरीत कापडाचे दोन तुकडे जोडून एक टोपी तयार केली, आणि ही माझी पहिली टोपी मला मिळाल्यावर तीबद्दल मला मोठा अभिमान वाटला !

या टोपीच्या बाबतींत माझ्या आईनें मला जो धडा शिकविलेतिच्या तो मी कधीं विसरलों नाही; आणि माझ्या हातून होतां होईल ते पाहिजे मीं तो दुसऱ्याला शिकविण्याचा प्रयत्न केला आहे. जेव्हांजेव्हां त्यांत कांहीं

या प्रसंगाची आठवण होते, तेव्हां तेव्हां, आपण जें नाहीं तें आहे असें दर्शविणाऱ्या—छापांतील टोपी विकत घेण्याचें सामर्थ्य अंगीं नसतां तें आहे असें माझ्या सोबत्यांनां आणि इतरांनां दाखविण्याऱ्या—मोहाला बळी न पडण्याइतका मनाचा करारीपणा माझ्या आईच्या अंगीं होता, याबद्दल मला खरोखर अभिमान वाटतो ! जी वस्तु विकत घेण्यास आपल्याजवळ पैसा नाहीं, त्याबद्दल कर्ज काढण्याचें माझ्या आईनें नाकारिलें, याबद्दल मला नेहमीं अभिमान वाटत असे. या वेळेनंतर मीं पुष्कळ साध्या आणि उभ्या टोप्या विकत घेतल्या; पण कपड्याचे दोन तुकडे शिवून माझ्या आईनें तयार केलेल्या टोपीचा मला जितका अभिमान वाटतो, तितका मला दुसऱ्या कोणत्याहि टोपीचा वाटत नाहीं ! माझ्या सोबत्यांपैकीं ज्यांनीं ज्यांनीं छापांतील नवी टोपी घालून आपला आयुष्यक्रम सुरू केला, आणि मीं घरीं केलेली टोपी घातल्याबद्दल ज्यांनीं ज्यांनीं माझी थड्या केली, त्यांपैकीं बऱ्याचजणांनां कैदखान्यांत रहावें लागलें, व दुसऱ्या कांहींजणांनां कोणतीहि टोपी घेण्याचें सामर्थ्य आतां राहिलेलें नाहीं, हें मला मोठ्या कष्टानें सांगावें लागतें.

माझी दुसरी अडचण ह्मणजे माझ्या नांवांसंबंधीं किंवा नुसत्या नामासंबंधानें होय. मला समजू लागल्यापासून मला बुकर असें ह्मणतात. पण आणखी एका नांवाची मला जरूरी आहे असें शाळेला जाई-तोंपर्यंत माझ्या ध्यानींमनींहि आलें नव्हतें. शाळेची हजिरी घेतांना जेव्हां मीं ती ऐकिली, तेव्हां सर्व मुलांनां निदान दोन तरी नांवें आणि कांहीं जणांनां तीन नांवें आहेत, असें मला आढळून आलें. मला तर एकच नांव आहे, आणि शिक्षक मला दोन नांवें विचारील तेव्हां मीं काय करावें, या विचारनें मी घोटाळ्यांत पडलों. माझे नांव दाखल करण्याची संधि येण्याच्या सुमाला मला एक कल्पना सुचली, आणि मी ही वेळ मारून नेईन, अशी मला त्त्री वाटली. पुढें जेव्हां शिक्षकानें तुझे नांव काय असें विचारिलें, मीं मीं शांतपणें उत्तर दिलें 'बुकर वाशिंग्टन.' जणूकाय याच त्हीं मला नेहमीं हांक मारली जात असे ! आणि याच नांवानें पुढें मला

आत्मोद्धार.

लोक ओळखू लागले. पुढे मला असे कळले, कीं, माझा जन्म झाल्यावर 'बुकर टॅलीफेरो' हे नांव माझ्या आईने मला ठेविले होते; पण पुढे हे दुसरे नांव कसे नाहीसे झाले, आणि इतका वेळ कां विसरले गेले, हे माहीत नाही. परंतु मला कळल्यावर मीं ते पुनः सुरू केले, आणि माझे संबंध नांव 'बुकर टॅलीफेरी वाशिंग्टन' असे ठेविले. माझ्यासारखे नांव ठेवून घेण्याचे भाग्य आमच्या देशांत फारच थोड्यांच्या वांट्याला आलेले असावे, असे मला वाटते.

शेंकडों वर्षे नांवाजलेल्या आणि प्रसिद्धीला आलेल्या अशा एका मोठ्या संपन्न आणि उच्च कुळांत जन्मलेला आणि वाढलेला मुलगा किंवा मनुष्य मी असतो, तर काय बहार झाली असती, असे पुष्कळदां माझ्या मनांत आले आहे; पण अशी स्थिति खरोखरच प्राप्त झाली असती तर माझ्या कर्तृत्वशक्तीवरच अवलंबून राहण्याऐवजीं माझे उच्च कुळ व माझा वर्ण यांवरच अवलंबून राहण्याच्या मोहाला मी बळी पडलों असतो, कांहीं वर्षांपूर्वीं मीं असा निश्चय केला, कीं, ज्याअर्थी मला कांहीं उत्तम कुलपरंपरा नाही, त्याअर्थी मी अशीं कांहीं सत्कृत्ये करीन, कीं, त्याबद्दल माझ्या मुलांनां अभिमान वाटावा, आणि माझ्याहिपेक्षां अधिक प्रयत्न करण्यास त्यांनां उत्तेजन यावे.

लोकांनीं नीग्रो लोकांविषयीं, विशेषतः नीग्रो तरुणांविषयीं आपले मत घाईनें आणि निष्ठुरतेनें प्रतिकूल होऊं देऊं नये. नीग्रो मुलाला ज्या कांहीं अडचणींशीं, नाउमेदींशीं आणि मोहांशीं झुंजावे लागते, त्यांची कल्पना इतरांनां नाही. जेव्हां एकादा गोरा तरुण एकादे काम हातीं घेतो, तेव्हां त्यांत त्याला यश येणारच, असे गृहीत धरिले जाते. उलटपक्षीं नीग्रो मुलाला अपयश आले नाही, तर लोकांनां वारंवार आश्चर्य वाटते. थोडक्यांत सांगावयाचे ह्मटले ह्मणजे, प्रारंभीं कोणतेहि अनुमान नीग्रो मुलाच्या विरुद्ध असते.

वंशपरंपरेवर फारशी भिस्त ठेविली नाही, तरी एकाद्या व्यक्तीची किंवा पाहिशातीची उन्नति होण्यास कुलीनतेची फार मदत होते. नीग्रो तरुणांत क

नैतिक दोषांकडे दृष्टि ठेवून, जे लोक त्यांच्या आणि गोऱ्या तरुणांच्या उन्नतीची तुलना करितात, ते मनांत चिकटून राहणाऱ्या आपल्या घराण्याच्या आठवणीचा प्रभाव लक्ष्यांत घेत नाहीत. मीं वर सांगितल्या-प्रमाणें माझी आजी कोण होती, याची मला कल्पना नाही. मला चुलते, मामे, चुलत्या, आता, चुलतभाऊ, चुलतवहिणी होत्या; पण त्यांपैकीं बहुतेक आतां कोठें आहेत, हें मला ठाऊक नाही. आमच्या देशांतील सर्व भागांतील लाखों काळ्या लोकांची स्थिति माझ्या उदाहरणावरून स्पष्ट होईल. आयुष्यांत जर आपणाला अपयश आलें, तर कुलकीर्तीला ब्रह्म लागेल असें गोरा तरुण समजून असतो, आणि ही एकच गोष्ट पुष्कळ मोहांचें निवारण करण्यास त्याला मदत करिते. आपल्या कुलाचा इतिहास अभिमानास्पद आहे, आणि अशा उत्तम कुलाशीं आपला संबंध आहे, ही गोष्ट एकाद्या व्यक्तीला, यश मिळविण्याच्या प्रयत्नांत, मार्गांतील अडथळे दूर सारण्यास उत्तेजन देते.

दिवसा थोडाच वेळ शाळेंत जाण्यास मला परवानगी होती, आणि माझी हजिरीहि वेळेवर लागत नसे. थोड्याच दिवसांनीं माझे दिवसा शाळेंत जाण्याचें बंद झालें, आणि सर्व वेळ पुनः कामांत घालवावा लागला. मी पुनः रात्रीच्या शाळेंत जाऊं लागलों. खरें पाहूं गेलें असतां माझे लहानपणींचें बहुतेक शिक्षण दिवसा काम आटोपल्यावर रात्रीच्या शाळेंतच झालें. चांगला शिक्षक मिळण्याची मला वारंवार मारामार पडे. केव्हांकेव्हां असेंहि होई, कीं, रात्रौ शिकविणारा एकादा शिक्षक मिळे, पण त्याचें ज्ञान माझ्याइतकेंच तुटपुंजें आहे असें मला आढळून येऊन माझी फार निराशा होई. पुष्कळदां रात्रीचे धडे ह्मणून दाखविण्या-करितां मला रात्रौ पुष्कळ मैल चालून जावें लागत असे. माझे दिवस कितीहि उदास, नाउमेदीचे आणि निराशेचे गेले, तरी माझ्या तरुण-पणामध्यें माझा एक निश्चय सदोदित कायम होता, आणि तो हा, कीं, हांहींहि होवो, शिक्षण हें मिळवावयाचेंच !

आत्मोद्धार.

वेस्टव्हर्जीनियामध्ये गेल्यावर माझ्या आईने आम्ही गरीब असतांही एक पोरका मुलगा आमच्या कुटुंबांत राहण्यास घेतला. त्याला पुढे आम्ही जेम्स. बी. वॉशिंग्टन असे नांव दिले. आमच्या कुटुंबांत घेतल्या दिवसापासून तो आमच्या कुटुंबापैकींच एक होऊन राहिला.

कांहीं दिवस मिठाच्या भट्टीत काम केल्यावर, मिठाच्या भट्टीला जळण पुरवावे ह्मणून मुख्यतः चालविलेल्या कोळशाच्या खाणींत मला काम मिळवून देण्यांत आले. कोळशाच्या खाणींत काम करण्यास मी नेहमीं फार भीत असें. याचें एक कारण ह्मटले, ह्मणजे कोळशाच्या खाणींत काम करतांना अंग फार घाणेरेडें होई, आणि दिवसाचें काम संपल्यावर अंग धुऊन स्वच्छ करणें फार कठिण जाई. दुसरें, खाणीच्या तोंडापासून कोळशाच्या भागापर्यंत जाणारा रस्ता एक मैलभर असून तो काळ्याकुड अंधारांतून होता. कोळशाच्या खाणींत निविड अंधार असतो तसा इतरत्र कोठेंहि आढळेल असें मला वाटत नाहीं. खाणीच्या वन्याच शाखा असत, आणि या सर्व शाखांचीं ठिकाणें मला केव्हांहि बरोबर न समजल्यामुळे मी पुष्कळदां खाणींत वाट चुकत असें. वाट चुकलो ह्मणजे उरांत धस्स होई, आणि तशांतहि माझा दिवा केव्हांकेव्हां जाई, आणि त्यावेळीं जर माझ्याजवळ आगपेटी किंवा काडी नसली, तर मला अंधारांत, दुसरा कोणीतरी अकस्मात् भेटून दिवा लावीपर्यंत बरेंच फिरावें लागे. हें काम कठिण असून धोक्याचेंहि होतें. सुरंगाच्या दारूच्या भडक्यानें तुकडे तुकडे होऊन जाण्याचें, किंवा कोसळणाऱ्या दगडांखालीं चिरडून जाण्याचें भय नेहमीं असे. या दोन्ही कारणांपासून वारंवार अपघात घडत असत, आणि याची मला नेहमीं धडकी बसलेली होती. त्यावेळीं हल्लींप्रमाणें पुष्कळ कोवळ्या मुलांना त्यांच्या आयुष्याचीं बरींच वर्षे खाणींत काम करावयाला लावीत असत; पण त्यांच्या शिक्षणाची कांहीं सोय केली जात नसे. आणि या ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे, कीं, जीं मुलें लहानपणीं खाणींत काम पाहिजे करितात, ती पुढें शरीरानें आणि मनानें खुर्जीं होतात, असें मला कांहीं

पुष्कळदां आढळून आलें आहे. कोळशाच्या खाणींत काम करण्याशिवाय दुसरी कोणतीहि हांव किंवा हौस त्यांनां रहात नाहीं.

त्यावेळीं व पुढें मोठा झाल्यावर, कर्तृत्वशक्तीला आणि उमेदीला मर्यादा नसलेल्या अशा गोऱ्या तरुणांच्या महत्त्वाकांक्षा आणि मनोवृत्ति यांचें चित्र कल्पनाशक्तीनें रेखाटण्याचा मी प्रयत्न करीत असें. एका विशिष्ट कुळांत आणि ज्ञातींत जन्माला आल्यामुळें काँग्रेसचा सभासद, गव्हर्नर, बिशप किंवा प्रेसिडेंट (अध्यक्ष) होण्याला ज्याच्या मार्गांत कांहीं अडथळे नाहीत, असा गोरा तरुण मुलगा मी झालों असतो, तर किती बरें झालें असतें ! असा विचार माझ्या मनांत येई. त्या परिस्थितींत मी कसा वागलों असतो, अगदीं खालीं सुरू करून वरवर चढत शेवटच्या पायरीपर्यंत मी कसा पोहोंचलों असतो, याचें काल्पनिक चित्र मी माझ्या मनःपटावर रेखाटीत असें.

मी जसजसा मोठा होऊं लागलों, तसतसें गोऱ्या तरुणासारखें व्हावें, असें मला पूर्वीप्रमाणें वाटूं लागेनासें झालें, हें मी उघडपणें सांगतो. कारण, यशाचें मोल ठरविण्याचें तें, आपण आयुष्यामध्ये कोणतें पद प्राप्त करून घेतलें आहे यानें नव्हे, तर यश मिळविण्याच्या मार्गांत आपण किती अडचणींशीं झुंजून त्यांनां पादाक्रांत केलें आहे, यानें ठरविलें पाहिजे. या दृष्टीनें पहातां नीग्रो मुलाचा जन्म आणि त्याचा लोकांनां अप्रिय अशा आपल्या ज्ञातीशीं संबंध, हा संसारयात्रेंत बहुतांशीं फायदाच आहे, असें मी बहुतेक ठरवितों. कांहीं अपवाद खेरीजकरून, पसंती किंवा मान्यता मिळविण्यासाठीं गोऱ्या तरुणापेक्षां नीग्रो तरुणाला अधिक प्रयत्न केले पाहिजेत, यांत संशय नाही; पण अशा या कठिण व न मळलेल्या मार्गांनै चालणें अथवा झुंजणें भाग पडल्यामुळें, त्याच्या अंगीं एकप्रकारचें सामर्थ्य, आत्मविश्वास आणि योग्यता हीं येतात. जन्म (कुल) आणि जाति यांमुळें ज्याचा मार्ग सापेक्षतेनें सरळ आहे, त्याला हा फायदा मिळत नाही.

आत्मोद्धार.

कोणत्याहि दृष्टीने पाहतां दुसऱ्या कोणत्याहि उच्च जातीचा इसम होण्याऐवजीं आहे त्याच जातीचा मीं एक असावे, हेंच मला आतां इष्ट वाटते. आपल्या योग्यतेकडे न पाहतां आपण एका विशिष्ट जातीचे आहों, ह्मणून हक्क, मान आणि अधिकार आपणाला मिळावे, अशी कांहीं जातींच्या लोकांनीं मागणी केलेली ऐकून मला दुःख झालेलें आहे. अशा लोकांची मला फार कीव येते. कारण, आपल्या अंगीं योग्यता असल्या-शिवाय नुसता उच्च जातीशीं संबंध असल्यानें कोणाहि व्यक्तीची फारशी उन्नति होणार नाही; आणि ज्याच्या अंगांत खरी योग्यता-श्रेष्ठता आहे, तो, त्याच्या निकृष्ट जातीच्या संबंधामुळे शेवटीं मार्गें केव्हांहि राहणार नाही, हें तत्त्व मी जाणून आहे. योग्यता किंवा श्रेष्ठता—मग ती कोणत्याहि रंगाच्या कातडीच्या मनुष्यांत आढळो—शेवटीं ओळखिली जाणार आणि विजयी होणार, हें तत्त्व—हा कायदा सार्वत्रिक आणि सनातन आहे ! गांजलेल्या आणि छळल्या जाणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीनें आणि जातीनें या तत्त्वावर विश्वास ठेवून आपलें समाधान करून घ्यावे, आणि आपली योग्यता वाढविण्यास लागावे. माझ्या व्यक्तीकडे लक्ष्य लागावे ह्मणून नव्हे, तर ज्या जातीची व्यक्ति होण्यास मला अभिमान वाटतो, त्या जातीकडे लक्ष्य वेधावे, ह्मणून मीं हें सांगितलें आहे.

प्रकरण तिसरें.

ेच

शिक्षणासाठी धडपड.

एकेदिवशीं कोळशाच्या खाणींत काम करीत असतांना, नीग्रो जातीच्या— काळ्या—लोकांकरितां व्हर्जीनियांत कोठेंशी एक मोठी शाळा उघडली जाणार आहे, अशाविषयीं खाणींतील दोघां वेलदारांनां बोलतांना मीं आडून ऐकिलें. आमच्या गांवांतील लहानशा शाळेपेक्षां चांगली आणि मोठी शाळा किंवा कॉलेज याविषयीं मीं हेंच प्रथमतः ऐकिलें.

खाणीच्या अंधारांत ते दोघे बोलत असतां त्याठिकाणीं मी गुपचुप सरपटत गेलों. आमच्या ज्ञातीच्या लोकांकरितां शाळा स्थापन झालेली आहे, एवढेंच नव्हे, तर गरीब पण हुपार विद्यार्थ्यांनां काम करून आपला भोजनखर्च भागवितां येतो, आणि कांहीं उद्योगधंदाहि शिकतां येतो, असेंहि एक वेलदार दुसऱ्याला सांगत असतांना मीं ऐकिलें.

जेव्हां ते पुढें शाळेचें वर्णन करूं लागले, तेव्हां मला असें वाटलें, कीं, जगांत जर कांहीं सर्वांत मोठी किंवा महत्त्वाची जागा असेल, तर ती हीच होय ! आणि 'हाम्पटन, नार्मल आणि अँग्रिकल्चरल इन्स्टिट्यूट' (जिच्याविषयीं हे दोघे बोलत होते) या नांवाच्या संस्थेपुढें स्वर्गसुखाहि तुच्छ होय ! ही संस्था कोठें आहे, किती मैल दूर आहे, मी तेथें कसा जाऊन पोहोंचणार, याची जरी मला तेव्हां कांहीं कल्पना नव्हती, तरी मीं त्या शाळेला जाण्याचा झटदिशीं निश्चय केला. एकच महत्त्वाकांक्षा माझ्या अंतःकरणांत पेटत होती, आणि ती क्षणजे हाम्पटनला जाणें ही होय. तेथें जाण्याचा विचार माझ्या मनांत अहोरात्र घोळूं लागला.

हाम्पटनच्या संस्थेविषयीं ऐकल्यानंतर कांहीं महिने मी खाणींत काम करीत राहिलों. तेथें काम करीत असतांना मिठाची भट्टी आणि कोळशाची खाण यांचे मालक जनरल लेविस रफनर यांच्या घरीं एक जागारिकामी झाली आहे, असें मीं ऐकिलें. जनरल रफनरची पत्नी उत्तर अमेरिकेंतील व्हरमांट येथील असून तिचें नांव व्हायोला रफनर असें

आत्मोद्धार.

होते. आपल्या नोकरांशीं आणि विशेषतः आपल्या हाताखालच्या छोकऱ्यांशीं व्हायोलाबाई फार कडक रीतीने वागते, अशी तिची आसपास ख्याति होती. नोकरांपैकीं फारच थोडे तिच्यापाशीं दोनतीन महिने टिकले होते. सर्वांनीं एकाच सबबीवर-ती फार कडक आहे, या एकाच सबबीवर--तिची नोकरी सोडिली. कोळशाच्या खाणींत राहून काम करण्यापेक्षां रफनरबाईच्या घरीं काम करून पहावे, असा मीं निश्चय केला; आणि माझ्या आईनें ती रिकामी जागा मला मिळावी, ह्मणून तिच्यापाशीं मागणी केली, व दरमहिना पांच डालर* पगारावर मला कामावर नेमिलें.

रफनरबाईच्या कडकपणाविषयीं मीं इतकें कांहीं ऐकिलें होतें, कीं, तिला भेटण्याला मी फार भीत असें; आणि जेव्हां मी तिच्या समोर गेलों, तेव्हां तर मला कांपरें सुटलें. तथापि तिच्या हाताखालीं मीं थोडे आठवडे काढल्यावर तिचें सर्व कांहीं मला समजूं लागलें. तिच्या घरांतील प्रत्येक वस्तु स्वच्छ ठेविली पाहिजे, तसेंच सर्व कामें चोख आणि व्यवस्थितपणें तावडतोव केलीं पाहिजेत, आणि सर्व व्यवहारांत प्रामाणिक आणि स्पष्ट असलें पाहिजे, इत्यादि गोष्टी रफनरबाईला हव्या होत्या, असें मला पहिल्याप्रथम कळून आलें. कोणतेंहि काम निष्काळजीपणानें किंवा हलगर्जीपणानें करूं नये; प्रत्येक दरवाजा, प्रत्येक वई इत्यादि सर्व कांहीं बरोबर राखावें, अशी त्या बाईची इच्छा होती, आणि ती रास्तच होती.

हाम्पटनला जावयाच्या पूर्वी रफनरबाईपाशीं मी कित्ती काळ राहिलों, हें मला आतां आठवत नाहीं; तरी वर्ष दीड वर्ष मी तेथें राहिलों असेन, असें मला वाटतें. रफनरबाईच्या घरीं जे धडे मी शिकलों, त्यांची योग्यता मला जें कांहीं पुढें दुसरीकडे शिक्षण मिळालें, त्या शिक्षणाच्या योग्यतेइतकीच आहे, असें मीं पूर्वी अनेकदां बोलून दाखविलें आहे. आणि तेंच मी पुनः एकवार येथें नमूद करितों. आतांसुद्धां घराभोंवतीं

* एक डालर-तीन रुपये दोन आणे.

किंवा रस्त्यावर कागदाचे तुकडे पसरलेले मी पाहिले, कीं, मी ते लगेच उचलतो; अंगण घाणेरडे दिसले की, ते लगेच स्वच्छ करितो; वईच्या काठ्या निसटून पडलेल्या पाहिल्या, कीं, त्या पुनः बसवितो; घराचा रंग किंवा 'व्हाइट वाश' गेलेला पाहिला, कीं, तो लागलीच देतो; एकाद्याच्या कपड्याची वटने गेलेली असली, किंवा कोणाच्या जमीनीवर अगर कपड्यावर तेलकट डाग पडलेले असले, कीं, मी लागलीच त्याच्या नजरेला या गोष्टी आणितो.

प्रथम रफनरवाईला मी भीत असें; पण लवकरच माझ्या एकाद्या उत्तम मित्राप्रमाणें मी तिला मानूं लागलों. मी विश्वासाह आहे, असें जेव्हां तिला आढळून आलें, तेव्हां तीहि माझ्यावर पूर्ण विश्वास ठेवूं लागली. तिच्यापाशीं एकदोन हिंवाळ्यांत मी राहिलों असतांना, हिंवाळ्यांतील कांहीं दिवशीं, दिवसा एक तासभर शाळेंला जावयाची तिनें मला सोय करून दिली; पण माझा बहुतेक अभ्यास रात्रीच झाला. मी स्वतः प्रयत्न करित असें, आणि केव्हांकेव्हां पैसे देऊन शिक्षकाच्या हाताखालीं अभ्यास करित असें. शिक्षण मिळविण्याच्या माझ्या प्रयत्नाला रफनरवाईची पूर्ण सहानुभूति होती, आणि ती या कामीं नेहमीं मला उत्तेजन देत असे. तिच्यापाशीं रहात असतांनाच माझी पहिली लायब्ररी जुळविण्याचें मीं सुरू केलें. मीं एक लांकडी खोका मिळविला, त्याची एक वाजू कापून काढून त्यांत फळ्या बसविल्या, आणि माझ्या हाताला जें कांहीं पुस्तक मिळेल तें यांत ठेवूं लागलों, व मी याला माझी लायब्ररी असें ह्मणूं लागलों.

याप्रमाणें रफनरवाईच्या घरीं माझे चांगलें चाललें होतें. तरी हाम्पटनला जाण्याची कल्पना मीं कांहीं सोडून दिली नाही. हाम्पटन कोणत्या दिशेला आहे व तेथें जावयाला काय खर्च येईल, याची मला नक्की कल्पना नव्हती. तरी १८७२ च्या पावसाळ्यांत मीं तेथें जाण्याचा प्रयत्न केला. हाम्पटनला जावयाच्या महात्वाकांक्षेविषयीं माझ्या आईशिवाय कोणीहि सहानुभूति दर्शविली नाही. तथापि भलतीच हांव धरून मी निघालों आहे, असें माझ्या आईला वाटून तिचें मन थोडेंसें अस्वस्थ झालें.

आत्मोद्धार.

कैसेहि करून निघण्याची परवानगी मीं तिच्यापासून, तिच्या नाखुशीनें कां होईना, मिळविलीच. मीं जो कांहीं थोडासा पैसा मिळविला होता, त्यापैकीं कांहीं थोडे डालर खेरीजकरून बाकी सर्व पैसा माझ्या सावत्र बापानें आणि बाकीच्या कुटुंबानें खर्च करून टाकिला; यामुळें कपडे विकत घेण्याला व वाटखर्ची भागविण्याला माझ्याजवळ फार थोडे पैसे शिल्लक राहिले. माझा बंधु जॉन यानें आपल्या हातून शक्य तितकी मला मदत केली; पण ही मदत फारशी मोठी नव्हती. कारण, त्याला खाणांत फारसा पगार मिळत नसे, व जें कांहीं त्याला मिळे त्यापैकीं बराचसा भाग घरखर्चाकडे खर्च होत असे.

माझ्या हाम्पटनला जाण्याबाबतींत वृद्ध नीग्रोनीं जी आस्था दाखविली, तीं अपूर्व आणि अत्यंत उत्साहजनक अशी होती. त्यांनीं आपल्या आयुष्यातील उत्तम दिवस गुलामगिरीत काढलेले होते; आणि आपल्या जातीपैकीं एकादा विद्यार्थी वसतिगृहांत शिकण्याकरितां रहावयाला जाण्याचा सुयोग पहावयाला मिळेल, असें त्यांनां कचित्च वाटत होतें. या वृद्धांपैकीं कांहींनीं मला निकल (अडीच आणे), कित्येकांनीं पाव डालर आणि कैकांनीं हातरुमाल दिले.

सरतेशेवटीं तो महत्त्वाचा दिवस उगवला, आणि मी हाम्पटनला निघालों. मिळाले तेवढे कपडे मीं एका लहान पिशवींत घालून ती पिशवी बरोबर घेतली. यावेळीं माझ्या आईची प्रकृति एकाएकी विचडून ती बरीच अशक्त झाली होती. तिला मी पुनः भेटेन असें कांहीं चिन्ह मला दिसेना, आणि यामुळें हा वियोग फारच दुःसह झाला; पण तिनें हा प्रसंग मोठ्या धैर्यानें सोसला. त्यावेळीं वेस्टव्हर्जीनियापासून ईस्टव्हर्जीनियाला जाणाऱ्या थेट गाड्या नव्हत्या. कांहीं मैल आगगाड्या जात असत, आणि बाकीचा प्रवास टप्प्याच्या गाड्यांनीं करावा लागे.

माल्डनपासून हाम्पटन सुमारे ५०० मैल आहे. घर सोडून मीं कांहीं तास प्रवास केला नाही तोंच मला असें कळून आलें, कीं, हाम्पटनला

जावयाला पुरेसे भाडे मजजवळ नाही. वाटेतील एका प्रसंगाची आठवण तर मी केव्हांहि विसरणार नाही! एकेदिवशीं दोनप्रहरीं एका जुन्या तऱ्हेच्या टप्प्याच्या गाडींतून मी डोंगरावरून प्रवास करीत होतो. संध्याकाळ झाल्यावर ती गाडी एका साधारण प्रतीच्या खाणावळीपाशी थांबली. त्या गाडीतील माझ्याशिवाय बाकीचे उतारू गोरे होते. टप्प्याच्या गाडीने प्रवास करणाऱ्या उतारूंसाठी ही लहानशी खाणावळ आहे, असा माझा चुकीचा समज झाला. एकाद्याच्या कातडीच्या रंगाने काय भेद होतो, याचा मी विचार केला नव्हता. बाकीच्या उतारूंची खोल्यांत व्यवस्था झाल्यावर आणि त्यांच्या भोजनाची तयारी झाल्यावर मी संकोचाने हळूच तेथील व्यवस्थापकाकडे गेलो. जेवणाकरितां किंवा निजण्याकरितां देण्यासाठीं माझ्याजवळ एक पैसाहि नव्हता, हे खरे; परंतु कसेहि करून मालकाची कृपा संपादन करावी, अशी मी आशा केली होती. कारण, या ऋतूंत व्हर्जी-नियाच्या डोंगरावर हवा फार थंड असे, आणि रात्रीं निजण्यास कोठेंतरी घरांत आसरा मिळणे फार अवश्य होते. मजजवळ पैसे आहेत किंवा नाहीत याची कांहींएक विचारपूस न करतां व्यवस्थापकाने मला अन्न आणि आसरा देण्याचे साफ नाकारिले ! माझ्या कातडीच्या रंगाचा अर्थ काय आहे, हे जाणण्याचा माझा हा पहिलाच प्रसंग होय ! इकडून तिकडे फिरून मी माझ्या अंगांत उष्णता आणिली, आणि ती रात्र कशीवशी काढिली. हाम्पटनला जाऊन पोहोचण्यासाठीं मी पूर्णपणे इतका व्यग्र झालो होतो, कीं, त्या खाणावळवाल्याविषयीं वितुष्ट वाळगण्याला मला वेळच मिळाला नाही.

कांहीं मार्ग चालून आणि मेहरबानीने गाडींत जागा मिळवून बऱ्याच दिवसांनीं मी व्हर्जीनियातील रिचमंड शहरास आलो. तेथून हाम्पटन ८२ मैल उरले. मी या शहराला थकूनभागून क्षुधेने व्याकूळ होऊन मलिन अशा अवस्थेंत मध्यरात्रीच्या सुमाराला येऊन पोहोचलो. मी आजपर्यंत कोणतेहि मोठे शहर पाहिले नसल्यामुळे माझी अधिकच दुर्दशा झाली. मी रिचमंडला पोहोचलो, तेव्हां मजजवळ एक छदामहि नव्हता;

आत्मोद्धार.

मला तेथे राहावयाला कोणाची ओळख नव्हती; आणि शहरांतील रस्ते माहीत नसल्यामुळे कोठे जावे हे समजेना. मला राहावयाला मिळावे, अशा हेतूने मी बऱ्याच ठिकाणीं विनवणी केली; पण सर्वजण पैसा मागूं लागले, आणि पैसातर मजजवळ विलकूल नव्हता ! आतां पुढे काय करावे हे न समजल्यामुळे, मी रस्त्यांत हिंडूं लागलों. हिंडतांना वरींच दुकाने माझ्या दृष्टीला पडलीं. तेथे खावयाचे अनेक प्रकारचे पदार्थ, मन मोहून जाईल अशा तऱ्हेने ठेवलेले होते. त्यांपैकीं माझी क्षुधा निवारण्यापुरता थोडासा कोणताहि पदार्थ मला मिळाला असता, तर पुढे जे कांहीं मला मिळाले असते, ते सर्व मी देऊं केले असते ! परंतु त्यावेळीं मला कांहीं खावयाला मिळाले नाही.

याप्रमाणे मध्यरात्रीनंतरहि बराच वेळ मी हिंडलों असेन. सरतेशेवटीं मी इतका दमलों, कीं, मला पुढे चालतां येईना. मी थकलों भागलों, क्षुधित झालों, सर्व कांहीं झालें, पण मी निराश मात्र झालों नाही ! त्यावेळीं मी एका पायवाटेतील उंचवट्यापाशीं आलों व तेथे कांहीं मिनिटे थांबलों. कोणीहि मला पाहत नाही अशी खात्री करून घेऊन मी उंचवट्याखालीं शिरलों, आणि त्या रात्रीं तेथे जमिनीवर माझी कपड्यांची पिशवी उशाला घेऊन निजलों. रात्रभर वरून (उंचवट्यावरून) जाणाऱ्या लोकांच्या पावलांची चाहूल मला ऐकूं येत होती. दुसरे दिवशीं सकाळीं मला थोडासा तकवा आल्यासारखें वाटलें; पण पुष्कळ दिवसांत पोटभर अन्न न मिळाल्यामुळे मला फार भूक लागली होती. चांगलेसे दिसूं लागल्यावर मी आजूबाजूला पाहिलें, तों मला जवळच एक मोठे जहाज दिसलें, आणि त्या जहाजावरून त्यावेळीं लोखंड खालीं उतरविण्याचें काम चाललें होतें. मी एकदम त्या जहाजाकडे गेलों आणि खाण्यासाठीं कांहीं पैसे मिळवावे या हेतूने जहाजांतील लोखंड खालीं उतरविण्याची परवानगी देण्याविषयीं कप्तानाची विनवणी केली. त्या गोऱ्या दयाळू कप्तानानें माझी विनंति मान्य केली. न्याहारीचे पैसे मिळविण्यासाठीं मला बराच वेळ काम करावे लागलें,

आणि आतां मला असें आठवतें, कीं, दुसरें कोणतेंहि जेवण त्या वेळच्या जेवणासारखें मला उत्तम लागलें नाहीं !

माझें काम पाहून कप्तानसाहेब इतके खूष झाले, कीं, मजीला वाटल्यास रोज कांहीं थोडी मजुरी घेऊन काम करीत रहा, असें त्यांनीं मला सांगितलें. काम मिळाल्यामुळे मलाहि आनंद झाला. मी तेथेंच काम करीत कांहीं दिवस राहिलों. मजुरीच्या पैशानें माझें अन्न मीं रोज विकत घेत असल्यामुळे हाम्पटनच्या वाटखर्चीला पुरेसा पैसा मज-जवळ जमला नाहीं. हाम्पटन येथें लवकर जातां यावें ह्मणून मी होतां होईल तों प्रत्येक बाबतींत काटकसर करूं लागलों; आणि रिचमंड शहरांत पहिल्या रात्रीं मला आसरा दिलेल्या पायरस्त्याच्या उंचवट्या-खालीं मी रोज निजूं लागलों. पुढें पुष्कळ वर्षांनीं रिचमंड येथील काळ्या लोकांनीं मोठ्या ममतेनें माझें स्वागत केलें. या स्वागताच्या समारंभाला दोन हजारांवर लोक जमले असावेत, आणि हें स्वागतस्थान मी पहिल्या रात्रीं निजलेल्या ठिकाणाहून जवळच होतें. येथें मला हें कबूल केलें पाहिजे, कीं, जरी माझें स्वागत लोकांनीं अंतःकरणपूर्वक आणि मोठ्या प्रेमानें केलें, तरी माझें मन तिकडे नसून मला प्रथम आसरा दिलेल्या पायवाटेकडे तें विशेष होतें.

हाम्पटनला जाण्याला पुरेशी वाटखर्ची मजजवळ जमली आहे असें वाटतांच, त्या जहाजाच्या कप्तानाचे त्याच्या दयाळूपणाबद्दल मीं आभार मानिले, आणि पुनः हाम्पटनची वाट धरिली. वाटेंत विशेष कांहीं न घडतां मी हाम्पटनला पोहोंचलों. यावेळीं मजजवळ नुसते ५० सेंट्स (२५ आणे) शिल्लक होते, आणि या रकमेनेंच मीं माझें शिक्षण सुरू केलें. माझ्या हाम्पटनच्या प्रवासांत लक्ष्यांत ठेवण्यासारख्या बऱ्याच गोष्टी घडून आल्या; पण जेव्हां मला विटांनीं बांधलेल्या तीन मजली शाळेच्या इमारतीचें प्रथम दर्शन झालें, तेव्हां येथें येण्यासाठीं मीं जे कांहीं श्रम घेतले आणि हाल सोसले, त्या सर्वांचें सार्थक झालें, असें मला वाटलें. माझ्या आणि माझ्यासारख्या हजारों तरुणांच्या मनावर

आत्मोद्धार.

या शाळेच्या दर्शनाने जो कांहीं परिणाम झाला, त्याची योग्य कल्पनांवां शाळेची इमारत बांधण्याकरितां पैसे देणाऱ्या सदृहस्थांनां करितां आली, तर अशा देणाऱ्या देण्यास त्यांनां अधिक उत्तेजन येईल, असें मला वाटतें.

मीं माझ्या जन्मांत पाहिलेली, सर्वांत मोठी आणि सुंदर इमारत हीच असावी, असें मला वाटलें. या इमारतीच्या दर्शनाने माझ्या अंगांत नवीन चैतन्य भरलें. येथून माझे नवीन जीवित सुरू झालें. आतां जीविताचा अर्थ नवीनच आहे, असें मला वाटूं लागलें. मी स्वर्गाला येऊन पोहोचलों असें मला झालें, आणि या जगांत माझ्या हातून होईल तितकें लोककल्याण करण्याची पात्रता अंगीं आणण्यास बिलकूल कसूर करावयाची नाही, असा मीं निश्चय केला.

हाम्पटनच्या संस्थेंत जाऊन पोहोचल्यावर, मला कोणत्या तरी वर्गांत दाखल करून घ्यावें, ह्मणून मी लागलीच मुख्य अध्यापिकेकडे गेलों. योग्य अन्न, स्नान आणि कपड्यांची बदल (दुसरे कपडे) यांचा योग मला वऱ्याच दिवसांत न घडल्यामुळे, प्रथमदर्शनीं मीं तिच्या मनांत भरलों नाही, आणि मला विद्यार्थ्यांत दाखल करून घ्यावें किंवा नाही, अशी तिच्या मनांत शंका आलेली मला स्पष्ट दिसली. मी एक भटकणारा उनाड पोर आहे, असा तिचा ग्रह झाल्यास तिची कांहीं चूक नाही, असें मला वाटलें. कांहींवेळ तिनें मला दाखल करून घेईन किंवा घेत नाही, तें कांहींच सांगितलें नाही. मी तिच्या मागोमाग रेंगाळत राहून माझी लायकी तिच्या नजरेसमोर आणण्याची शक्य तितक्या सर्व तऱ्हांनीं खटपट करूं लागलों. मध्येंच दुसऱ्या विद्यार्थ्यांनां दाखल करून घेतांना जेव्हां मीं तिला पाहिलें, तेव्हां तर मला अतिशय दुःख झालें. कारण, माझ्या अंगांत काय पाणी आहे हें दाखविण्याची जर मला संधि मिळेल, तर मी त्यांच्या इतकाच चांगला होईन, अशी माझ्या अंतःकरणांत मला खात्री वाटत होती.

कांहीं तास गेल्यावर मुख्य अध्यापिका मला ह्मणाली “ जवळची खोली झाडून स्वच्छ केली पाहिजे, केरसुणी घे आणि ती लोटून टाक. ”

- आतां माझी संधि आली, असें एकदम मला स्पष्ट दिसलें. इतकी मोठ्या आनंदाची दुसरी कोणतीहि आज्ञा मला मिळालेली नाही ! मला उत्तम लोटतां येतें अशी मला खात्री होती; कारण, रफनरवाईच्या घरीं राहत असतांना तिनें हें काम मला उत्तम शिकविलें होतें.

मीं ती रेसिटेशनरूम-धडे पाठ हणून दाखविण्याची खोली-तीनदां लोटली. नंतर धूळ झाडावयाचें फडकें घेऊन मीं ती चारदां स्वच्छ केली. प्रत्येक बांक, मेज, भिंतींच्या वाजूचें लांकडी सामान (खांब वगैरे) इत्यादि सर्वांवरून मीं चारदां (फडकें घेऊन) माझा हात फिरविला. याशिवाय प्रत्येक सामान दुसरीकडे उचलून ठेवून त्याखालची जागा स्वच्छ केली, आणि प्रत्येक कोनाकोंपराहि लोटून स्वच्छ केला. खोली स्वच्छ करण्याच्या माझ्या कामानें मुख्य अध्यापिकेचें काय मत होईल, यावर माझे भविष्य अवलंबून आहे, हें मी जाणून होतो. खोली पूर्णपणें स्वच्छ केल्यावर मीं जाऊन तिला कळविलें. ती उत्तर अमेरिकेंतील वाई असून धूळ किंवा कचरा कोठें शिल्लक राहतो, हें तिला माहित होतें. ती खोलींत आली आणि तिनें जमीन, कोनाडे तपासिले. नंतर तिनें आपला हातरुमाल काढून तो भिंतीचे खांब, मेज, बांकें इत्यादि लांकडी सामानावर घांसला. जमिनीवर किंवा कोणत्याहि लांकडी सामानावर धुळीचा एकहि कण जेव्हां तिला सांपडेना, तेव्हां ती शांतपणें म्हणाली “ या शालेंत दाखल होण्यास तूं योग्य आहेस, असें मला वाटतें. ”

झालें ! या जगांत मोठ्या भाग्यवान् लोकांपैकीं मी एक झालों ! मी धन्य झालों ! ती खोली लोटून स्वच्छ करणें, ही माझी कॉलेजची प्रवेशपरीक्षा होय. आणि हारवर्ड किंवा येल विश्वविद्यालयांची प्रवेश-परीक्षा पास होणाऱ्या कोणाहि तरुणाला माझ्या इतका खरा आनंद झाला नसेल ! यानंतर मी पुष्कळ परीक्षा पास झालों, पण मी पास झालेल्या सर्व परीक्षांत हीच परीक्षा उत्तम होय, असें मला नेहमीं वाटतें.

आत्मोद्धार.

हाम्पटन येथील संस्थेत प्रवेश होतांना मला जो अनुभव आला, तो मीं येथे सांगितला आहे. माझ्यासारखा अनुभव कदाचित् फारच थोड्यांनां आला असेल; पण त्यावेळीं मला ज्या कांहीं अडचणी सोसाव्या लागल्या, त्यांपैकी किंवा त्यांसारख्या दुसऱ्या कांहीं अडचणी, हाम्पटनच्या आणि दुसऱ्या संस्थेत दाखल होणाऱ्या शेंकडोंजणांनां त्याच सुमाराला सोसाव्या लागल्या असाव्यात. कांहींहि होवो, शिक्षण मिळवावयाचें, असा आमच्या ज्ञातीच्या पुष्कळ तरुण मुलांमुलींनीं निश्चय केला होता.

हाम्पटनच्या संस्थेच्या शिक्षणक्रमांतून पार पडण्याचा मार्ग, ती खोली लोटून पूर्णपणे स्वच्छ करण्याच्या माझ्या कामानें मोकळा केला असावा, असें मला वाटतें. मुख्य अध्यापिका मिस मेरी एफ. म्याकी हिनें मला द्वार—(खोली)—रक्षकाची (Janitor) जागा दिली, आणि मीं ती मोठ्या आनंदानें लागलीच पतकारिली. कारण, या जागेवर काम करून मला माझ्या जेवणाचा बहुतेक खर्च भागवितां येण्याजोगा होता. हें काम फार श्रमाचें आणि त्रासदायक होतें, तरी मीं तें सोडलें नाहीं. मला पुष्कळ खोल्यांवर देखरेख करावी लागे, आणि रात्रौ पुष्कळ तास हें काम करून, विस्तव पेटविण्यासाठीं आणि माझे धडे तयार करण्यासाठीं पुनः सकाळीं चार वाजतां उठवें लागे. हाम्पटन येथील माझ्या सर्व कारकीर्दीत आणि मी पुढें दुसरीकडे गेल्यावरहि, मुख्य अध्यापिका मिस मेरी एफ. म्याकी मला हातभार लावणारी, उत्तम अशी माझी मैत्रिण झाली. तिचा सल्ला आणि तिचें प्रोत्साहन हीं नेहमीं मला मदत करीत असून माझ्या अंगीं सामर्थ्य आणीत असत.

हाम्पटन संस्थेच्या इमारतीनें आणि देखाव्यानें माझ्यावर जो परिणाम झाला, तो मीं सांगितलाच आहे; पण सर्वांत मोठा महत्त्वाचा आणि कायमचा परिणाम ज्यानें माझ्यावर केला, त्याविषयीं—त्या पुरुषाविषयीं मीं कांहींच सांगितलें नाहीं. ज्याची मुलाखत ह्यणजे मी मोठा मान समजतो, असा हा पुरुष अतिशय उदार महात्मा होता. तो परलोकवासी जनरल एस्. सी. आर्मस्ट्रांग होय.

यूरोप आणि अमेरिका येथील मोठ्या सच्छील गृहस्थांची सुदैवाने माझ्याशी मुलाखत झाली आहे; पण जनरल आर्मस्ट्रांगच्या बरोवरीचा गृहस्थ मला एकहि अद्याप भेटला नाही, हे मी सांगण्याला मार्गेपुढे पहात नाही. गुलामांचा मळा आणि कोळशांच्या खाणी यांच्या अवनतिकारक वातावरणांतून नुकत्याच बाहेर पडलेल्या मला जनरल आर्मस्ट्रांग-सारख्या सत्पुरुषाचा समागम लाभणे, ह्मणजे हा एक मोठा मान किंवा अधिकारच होय, असे मी मानतो. प्रथम मी जेव्हां त्यांच्यापाशी गेलो, तेव्हां ते परिपूर्ण आहेत असा माझा ग्रह झाला. त्यांच्यांत कांहीं दैवी अंश आहे, असे त्यांनी मला भासवून दिले. हाम्पटन येथे माझा प्रवेश झाल्यापासून तो आर्मस्ट्रांगच्या मृत्यूपर्यंत मला त्यांचा सहवास होण्याचा सुयोग प्राप्त झाला, आणि जसजसा त्यांच्याशी माझा परिचय अधिक होत चालला, तसतसा त्यांच्याविषयी माझा आदरहि वाढू लागला. हाम्पटन येथील सर्व इमारती, वर्ग, शिक्षक आणि उद्योगधंदे हीं सर्व पाहिजे तर नाहीशी करावीत, आणि तेथील स्त्रीपुरुषांना—विद्यार्थ्यांना. जनरल आर्मस्ट्रांगच्या सहवासांत नित्य राहू देण्याची संधि द्यावी, ह्मणजे या गोष्टीनेच—सत्समागमानेच—त्यांना उदात्त शिक्षण दिल्याप्रमाणे होईल ! मी जसजसा वृद्ध होत जातो, तसतशी माझी अधिकाधिक अशी खात्री पटत जाते, कीं, पुस्तके आणि मौल्यवान उपकरणे यांच्यापासून मिळणाऱ्या शिक्षणाची किंमत सत्पुरुषांच्या समागमापासून मिळणाऱ्या शिक्षणापुढे कांहींच नाही ! पुस्तकांचाच नेहमी अभ्यास करण्याऐवजी आमच्या शाळांत आणि कॉलेजांत मनुष्यांचा आणि वस्तूंचा अभ्यास करण्यास शिकवितील, तर कितीतरी बरे होईल, असे मला वाटते.

टस्केजी येथील माझ्या घरांत आपल्या आयुष्यातील शेवटच्या सहा महिन्यांपैकी दोन महिने जनरल आर्मस्ट्रांग यांनी काढिले. त्यावेळी त्यांना पक्षघाताचा विकार होऊन आपल्या शरीरावरील आणि आवाजावरील त्यांचा बहुतेक ताबा नाहीसा झाला होता. इतकी पीडा झाली होती,

आत्मोद्धार.

तरी सर्व आयुष्यभर आपण वाहून घेतलेल्या कार्याकरितां ते अहोरात्र प्रयत्न करीत असत. स्वतःविषयीं इतका विसर ज्याला पडलेला आहे, असा दुसरा मनुष्य मीं पाहिला नाहीं! स्वार्थी विचार त्यांच्या मनांत कधीं आला असेल, असें मला वाटत नाहीं. हाम्पटन संस्थेवद्दल काम करीत असतांना, किंवा दक्षिणेंतील दुसऱ्या कोणत्याहि संस्थेला मदत करण्याची खटपट करीत असतांना, त्यांनां सारखाच आनंद होई. सिव्हिल्वॉरमध्ये जरी ते दक्षिणेंतील गोऱ्या लोकांशीं लढले, तरी पुढें त्यांनीं त्यांच्याविरुद्ध एकहि वाईट शब्द काढतांना मीं ऐकिलें नाहीं. उलट, दक्षिणेंतील गोऱ्या लोकांच्या उपयोगी कोणत्या मार्गानें पडावें, याचा ते नेहमीं विचार करीत.

हाम्पटन येथील विद्यार्थ्यांवर त्यांनीं बसविलेली छाप, किंवा त्यांच्यावर असलेली विद्यार्थ्यांची श्रद्धा, यांविषयीं वर्णन करणें फार कठिण होईल. खरोखर त्यांचे विद्यार्थी त्यांनां ईश्वराप्रमाणें मान देत होते. हातीं घेतलेल्या कामांत जनरल आर्मस्ट्रांगनां अपयश येईल, असें मला केव्हांच वाटलें नाहीं. त्यांनीं कधीं कोणाला एकादी विनंति केली, आणि ती अमान्य झाली, असें केव्हांच झालें नाहीं. जेव्हां ते अलाबामा येथें माझ्या घरीं पाहुणे होते, तेव्हां पक्षघाताचा विकार झाला असल्यामुळें त्यांनां आजान्याच्या खुर्चींत बसवून तीं खुर्ची लोटावी लागे. मला आतां असें आठवतें, कीं, एकदां जनरलच्या एका जुन्या विद्यार्थ्याला त्यांची खुर्ची एका लांब व उंच अशा टेंकडीवर अतिशय त्रासानें व कष्टानें लोटण्याचा प्रसंग आला. टेंकडीचें शिखर गांठल्यावर तो जुना विद्यार्थी प्रसन्न मुद्रेनें ह्मणाला “जनरलच्या मृत्यूपूर्वीं खरोखर अवघड असें काम त्यांच्यासाठीं करण्याची संधि मला मिळाली, हें पाहून मला अतिशय आनंद झाला आहे !”

मी हाम्पटन येथें विद्यार्थी असतांना बसतिगृहें इतकीं गच्च भरलीं, कीं, नवीन दाखल होणाऱ्या विद्यार्थ्यांनां जागा मिळणें अशक्य झालें. ही अडचण दूर करण्याकरितां कांहीं नवीन तंबू मारून त्यांचा खोल्यांसारखा उपयोग करावा, असें जनरलनीं ठरविलें. जुन्या विद्यार्थ्यां-

पैकीं कांहीं जर हिंवाळ्यांत तंबूंत राहण्यास जातील, तर जनरल आर्मस्ट्रांगनां वरें वाटेल, असें जेव्हां समजलें, तेव्हां शाळेंतील बहुतेक सर्व विद्यार्थ्यांनीं तंबूंत जाण्याचें आपण होऊन कबूल केलें !

त्यांपैकींच मी एक होतों. त्या तंबूंत आह्मीं जो हिंवाळा काढला, तो अत्यंत कडक होता, आणि आह्मांला त्यापासून अतिशय त्रास झाला. किती त्रास झाला, याची कल्पना जनरल आर्मस्ट्रांग यांनां नाहीं. कारण, आह्मीं केव्हांहि तक्रार केली नाहीं. जनरल आर्मस्ट्रांगनां आह्मी खूप ठेवीत आहों आणि अधिक विद्यार्थ्यांनां शिक्षण मिळवूं देण्याची सोय करीत आहों, या दोन गोष्टींपेक्षां अधिक आनंददायक असें आह्मांला काय आहे ? पुष्कळदां थंडीच्या रात्रीं सोसाट्याचा वारा वाहत असतां आमचा तंबू संबंध उडून जाई, आणि आह्मांला उघड्या हवेंत रात्रभर कुडकुडत वसावें लागे. जनरल पहांटेला तंबूकडे येत आणि त्यांचे आनंददायक, उत्तेजक व कळकळीचे शब्द ऐकतांच आमची उदासीनता पार निघून जाई.

मीं जनरल आर्मस्ट्रांगविषयीं माझी भक्ति व्यक्त केली आहे, आणि मला हेंहि सांगितलें पाहिजे, कीं, माझ्या ज्ञातीची उन्नति करण्याकरितां प्रभु ख्रिस्ताप्रमाणें ज्या उदार अशा शेंकडों स्त्रीपुरुषांचा समुदाय नीग्रो शाळांत शिकविण्याकरितां गेला, त्यांच्यापैकींच हे एक नमुनेदार गृहस्थ होते. नीग्रो शाळांत शिकविण्याकरितां जाणाऱ्या स्त्रीपुरुषांहून अधिक उच्च, अधिक उदात्त आणि अधिक स्वार्थत्यागी स्त्रीपुरुष जगाच्या इतिहासांत मिळणार नाहीत !

हाम्पटन येथें राहत असतां मला पुष्कळ नवीन गोष्टी शिकावयाला मिळाल्या. मी दुसऱ्या एका नवीनच जगांत आहे, असें मला वाटे. नियमित वेळीं भोजन करणें, जेवतांना मेजावर कपडा घालणें, तोंडपुसणीं वापरणें, स्नानासाठीं पीप आणि दांत घासण्यासाठीं कुंचला-ब्रश-वापरणें, विछान्यावर चादरी घालणें, इत्यादि सर्व गोष्टी मला नवीनच होत्या.

हाम्पटनसंस्थेमध्ये सर्वांत महत्त्वाचा मी जो कांहीं धडा शिकलों, तो ' स्नानाचा उपयोग आणि त्याचें महत्त्व ' हा होय. स्नान शरीर

आत्मोद्धार.

निरोगी ठेवितें, इतकेंच नव्हे, तर स्वतःविपर्यां अभिमान आणि सद्गुण वाढवितें, इत्यादि स्नानाची उपयुक्तता मी येथें शिकलों. हाम्पटन सोडल्यानंतर दक्षिणेंत आणि इतर ठिकाणीं मी प्रवास करीत असतां रोज स्नान करण्याचा मीं यत्न केला आहे. कधीं कधीं आमच्या ज्ञातीच्या लोकांच्या एकच खोली असलेल्या घरीं मी पाहुणा असतांना मला स्नान करणें कठिण जाई, अशावेळीं जंगलांत जाऊन केव्हांकेव्हां मी झऱ्यांत स्नान करीं. प्रत्येक घरांत स्नानाकरितां अवश्य सोय असावी, असें मीं माझ्या लोकांनां वारंवार शिकविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

हाम्पटन येथें मी विद्यार्थी असतांना कांहींकाल माझ्यापाशीं पाय-मोजांची एकच जोडी होती. ही जोडी वापरून घाण झाली ह्मणजे मी ती रात्रीं धुऊन, दुसरे दिवशीं वापरितां यावी ह्मणून विस्तवावर सुकवीत असें.

हाम्पटन येथें माझ्या भोजनाचा खर्च दरमहा १० डालर असे. यापैकीं कांहीं भाग मीं रोख द्यावा, आणि बाकीचा भाग काम करून फेडावा, असें ठरलेलें होतें. ही रोख रक्कम द्यावी, तर मी प्रथम संस्थेंत आलों तेव्हां मीं मागें सांगितल्याप्रमाणें माझ्याजवळ अवघे ५० सेंट्स (अर्धा डालर) होते. माझा बंधु जॉन यानें मला एकदां कांहीं थोडे डालर पाठविले होते, तरी माझा भोजनखर्च रोख देण्यास मजजवळ पैसा नव्हता. यासाठीं खोली-रक्षकाचें काम इतकें चांगलें करून दाखवावें ह्मणून मीं निश्चय केला, कीं, त्यांनां माझ्या कामाची जरूरी लागावी. मी माझें काम इतकें चोख करूं लागलों, कीं, माझ्या कामगिरीबद्दल माझा सर्व भोजनखर्च माफ होईल, असें मला लवकरच कळविण्यांत आलें. शिक्षणाचा खर्च एका वर्षाला ७० डालर असे, आणि इतकी रक्कम देणें माझ्या शक्तीबाहेर होतें. माझ्या भोजनखर्चाच्या व्यवस्थेशिवाय आणखी शिक्षणाची फी ७० डालर देण्याचें मला भाग पडलें असतें, तर हाम्पटनची संस्थाच मला सोडावी लागली असती. हाम्पटन-मध्ये मी असेंतोंपर्यंत माझ्या शिक्षणाचा सर्व खर्च जनरल आर्म्स-

स्ट्रांग यांनी माझ्यावर मोठी मेहेरवानी करून, मासाच्युसेटस प्रांतातील वेडफर्ड येथील सद्गृहस्थ मिस्टर एच्. ग्रीफीट्स मार्गन यांच्याकडून देवविला. हाम्पटन येथील माझे शिक्षण पुरे झाल्यावर आणि माझ्या आयुष्यातील मुख्य काम मी हाती घेतल्यावर मी पुष्कळदा मिस्टर मार्गन यांना भेटलो आहे.

हाम्पटन येथे आल्यावर थोड्याच दिवसांनी मला पुस्तकांची आणि कपड्यांची अडचण भासू लागली. तेव्हा माझ्यापेक्षा अधिक भाग्यवान् अशा लोकांकडून मी पुस्तके उसनीं मागून आणून एक अडचण भागविली. कपडे बहुतेक माझ्यापाशी नव्हते. जे काहीं होते, ते माझ्या लहान पिशवीत होते. तरुण मंडळींना रांगेने उभे करून जनरल आर्म-स्ट्रांग त्यांची तपासणी करित, हे पाहून कपड्यांविषयीची माझी काळजी वाढली. जोडे घांसूनपूसून स्वच्छ ठेवावे लागत, अंगरख्याचे बटन तुटलेले असतां कामा नयेत, आणि कपड्यांवर तेलकट डाग पडतां कामा नयेत. काम करित असतांना आणि शाळेत, नेहमीं तेच कपडे वापरणे आणि ते पुनः स्वच्छ ठेवण हा प्रश्न कसा सोडवावा, हे मला कळेना. कसें वसें करून मी काहीं दिवस काढिले. शिक्षणाच्या कामांत यश मिळविण्याची माझी आस्था, कळकळ आणि खटपट पाहून काहीं दयाळू शिक्षकांनी उत्तरेकडून पीपे भरून आलेल्या कपड्यांपैकीं काहीं जुने कपडे मला दिले. गरीब, लायक अशा शेंकडों विद्यार्थ्यांचे या पिपांनी फार कल्याण केले. या पिपांतील जुन्या कपड्यांच्या मदतीवांचून हाम्पटनमधून मी पार पडलो असतो किंवा नाही, याची मला शंका आहे !

हाम्पटनला जाण्याच्या पूर्वी दोन चादरी असलेल्या बिछान्यावर मी केव्हां निजलो होतो, असें मला आठवत नाही. त्यावेळीं तेथे इमारती पुष्कळ नव्हत्या, व जागा फार थोडी होती. माझ्यावरोबर दुसरीं सात मुले एकाच खोलींत होती. यांपैकीं बरेच विद्यार्थी तेथे काहीं दिवस राहिले होते. प्रथम मला चादरींचे कोडे काहींच समजेना. पहिल्या रात्री मी त्या दोन्ही चादरींच्या आंत निजलो, आणि दुसऱ्या रात्री तर त्या

आत्मोद्धार.

दोन्हींच्यावर निजलों. पुढें दुसऱ्या मुलांचें पाहून चादरीचा उपयाग कसा करावा हें मी शिकलों, व दुसऱ्यांनां हि शिकवूं लागलों,

त्यावेळीं हाम्पटन येथें असलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये मी सर्वांत लहान होतो. पुष्कळ विद्यार्थी, पुरुष आणि बायका होत्या. कांहींजण तर चाळीस वर्षांचे होते. माझ्या पहिल्या वर्षाचा देखावा मनांत आणतांच, मोठ्या आस्थेनें शिक्षणाकरितां प्रयत्न करीत असलेल्या ३००।४०० पुरुष आणि बायका यांच्या सहवासाचा सुयोग कोणालाहि वारंवार मिळेल, असें मला वाटत नाहीं. आमचा प्रत्येक तास कामांत आणि अभ्यासांत जाई. सर्वांनां शिक्षणाची कितती जरूरी आहे, हें जगांतील व्यवहारानें त्यांनां कळून आलेलें होतें. कांहीं विद्यार्थी तर इतके वृद्ध होते, कीं, त्यांनां आपल्या वर्गांतील पुस्तके पूर्णपणें समजणें फारच कठिण जाई, आणि त्यांचे प्रयत्न पाहून कोणालाहि कीं व येई. पुस्तकी ज्ञानाची उणीव त्यांनीं खऱ्या आस्थेनें आणि कळकळीलें भरून काढिली. त्यांपैकीं बरेचजण माझ्यासारखेच गरीब असत. पुस्तकांबरोबरच नव्हे, तर दारिद्र्याबरोबरहि त्यांनां झगडावें लागे. अत्यंत जरूरीच्या वस्तुहि त्यांच्यापाशीं नव्हत्या. कांहींजणांनां आपल्या वृद्ध मातापितरांच्या आणि कांहींनां आपल्या बायकांच्या पोटापाण्याची कांहींतरी सोय करावी लागे.

आपल्या घराकडील अथवा गांवांतील लोकांची उन्नति करण्याची पात्रता आपल्या अंगीं कशी येईल, याच एका मोठ्या मुख्य संकल्पानें प्रत्येकाला पळाडलेलें होतें. स्वतःविषयींचा विचार कोणाच्याहि मनांत येत नसे. संस्थेंतील कामदार आणि शिक्षक तर कितती अत्युत्तम, असामान्य मानवी प्राणी—नव्हे दैवी प्राणी होते ! अहोरात्र, पाहिजे त्या वेळीं विद्यार्थींसाठीं ते एकसारखे खपत असत. कोणत्यातरी रीतीनें कां होईना, विद्यार्थ्यांनां मदत करीत असले, तरच त्यांनां सुख वाटे. सिव्हिल्वॉरनंतर उत्तरअमेरिकेंतील गोऱ्या शिक्षकांनीं नीग्रो लोकांच्या शिक्षणासंबंधीं जी कांहीं कामगिरी केली, ती लिहिली गेली, हणजे

हा भाग आमच्या इतिहासांत सुवर्णाक्षरांनी लिहिण्याजोगा अत्यंत मनो-
वेधक होईल, यांत संशय नाही ! दक्षिणअमेरिकेंतील सर्व लोकांनाहि
या कामगिरीची यथार्थ कल्पना होण्यास व तिचे महत्त्व जाणण्यास
फारसा काळावधि लागणार नाही.

•

इतरांना मदत.

ह्या ह्याम्पटन येथें माझे पहिलें वर्ष गेल्यावर माझ्यापुढें दुसरी एक अडचण येऊन उभी राहिली. बहुतेक विद्यार्थी आपली सुटी घरीं घालवीत असत. मजजवळ घरीं जाण्यास पैसा नव्हता; परंतु कोठेंतरी मला गेलें पाहिजे होतें. त्यावेळीं फारच थोड्या विद्यार्थ्यांना सुटींत संस्थेंत रहावयाला परवानगी देत. दुसरे विद्यार्थी घरीं जाण्याच्या तयारींत आहेत, हें पाहून मलाहि घरीं जाण्याचा ध्यास लागून मी दुःखी झालों. घरीं जाण्यासच नव्हे, तर दुसरीकडे कोठेंहि जाण्यास मजजवळ कांहीं पैसा नव्हता.

कसेंतरी करून मीं एक जुना कोट मिळविला, आणि तो बऱ्याच किंमतीचा असावा असें मला वाटलें. प्रवासाच्या खर्चाकरितां मीं हा कोट विकण्याचें ठरविलें. मला पोरकट अभिमान पुष्कळ असल्यामुळें मजजवळ पैसा नसल्यानें मला कोठें जातां येत नाहीं, ही गोष्ट दुसऱ्या विद्यार्थ्यांपासून छपवून ठेवण्याचा मीं शक्य तितका प्रयत्न केला. ह्याम्पटन गांवामधील कांहीं थोड्या लोकांना हा कोट मला विकावयाचा आहे असें मीं जाहीर केलें, आणि पुष्कळशी समजूत घातल्यावर एका काळ्या मनुष्यानें तो कोट पाहण्याकरितां आणि तो विकत घ्यावा किंवा नाहीं हें ठरविण्याकरितां माझ्या खोलीकडे येण्याचें कबूल केलें. याच्या योगानें माझ्या खचलेल्या मनाला बराच धीर आला. दुसऱ्या दिवशीं मोठ्या पहांटेला, ठरल्याप्रमाणें तो मनुष्य आला. माझा कोट लक्ष्यपूर्वक पाहून “हा किती किंमतीला देणार,” असें त्यानें मला विचारलें. “याची किंमत तीन डालर असावीसें वाटतें,” असें मीं सांगितलें. नंतर ही किंमत त्याला मान्य झालीसें दिसलें; आणि मोठ्या हिकमतीनें व हुपारीनें तो ह्याला “हें पहा--मी असें करतो. मी तो कोट घेतों आणि तुला येथल्यायेथेंच पांच सेंट्स् (अडीच आणे) रोख देतो, आणि बाकीचे पैसे

, मला मिळाल्यावर देईन. ” त्यावेळीं माझ्या मनाची काय स्थिति झाली असेल, याची कल्पना करणे कांहीं कठिण नाही !

याप्रमाणें निराशा झाल्यावर हाम्पटन गांवाबाहेर सुटींत काम मिळविण्याकरितां जाण्याची मीं सर्व आशा सोडून दिली. मला अत्यंत आवश्यक असलेले कपडे आणि कांहीं इतर जरूरीच्या वस्तु विकत घेण्यासाठीं काम करून जेथे पैसे मिळतील तेथे जावे, असें माझ्या मनांत फार होते. थोड्याच दिवसांत बहुतेक सर्व विद्यार्थी आणि शिक्षक आपापल्या घरीं निघून गेले, आणि यायोगानें तर माझे अंतःकरण अधिकच खिन्न झालें.

हाम्पटन गांवांत आणि आसपास बरेच दिवस खटपट केल्यावर फॉरट्रेस मनरो येथील फराळाच्या दुकानांत मला शेवटीं काम मिळालें. माझी मजुरी भोजनखर्चाला पुरून अगदीं थोडीशी उरेल, अशीच होती. रात्रीं आणि दोन्ही वेळच्या जेवणाच्या मधील वेळांत मला अभ्यास करण्याला आणि वाचनाला फुरसत मिळे, आणि अशा रीतीनें उन्हाळ्याच्या सुटींत मीं माझी पुष्कळ सुधारणा केली.

पहिलें वर्ष संपतांच शाळा सोडतेवेळीं मीं संस्थेचे सोळा डालर देणें होतों. हें देणें मला काम करून फेडतां आलें नाही. उन्हाळ्यांत काम करून पैसा जमवून हें ऋण फेडून टाकावें, अशी माझी इच्छा होती. हें अब्रूचें कर्ज आहे असें मला वाटलें, आणि हें फेडल्याशिवाय मला शाळेंत तोंड दाखविण्याची लाज वाटूं लागली. शक्य तितकी काटकसर मीं केली. माझे धुणे मीं स्वतः धुतलें, आणि जरूरीचे कपडेहि अंगावर घातले नाहीत. इतकें करूनहि उन्हाळ्याची सुटी संपून गेली, आणि माझ्याजवळ सोळा डालर कांहीं जमले नाहीत !

फराळाच्या दुकानांत रहात असतांना शेवटच्या आठवड्यांत टेबलाखालीं मला एक दहा डालरची कोरी करकरीत नोट मिळाली. मला फार आनंद झाला. माझी ती जागा नसल्यामुळें ती हुंडी मालकाला

आत्मोद्धार.

दाखविणें योग्य आहे असें मला वाटलें; आणि मीं तसें केलें. त्यालाहि माझ्याइतकाच आनंद झाला; आणि त्यानें मला शांतपणें सांगितलें, कीं, “ही जागा आपली असल्यामुळें आपणाला ती हुंडी ठेवून घेण्याचा हक्क आहे.” आणि त्यानें ती ठेवून घेतली. यानें मला दुसरा जबरदस्त धक्का बसला, असें मी उघडपणें सांगतां. मी निराश झालों, असें मी कांहीं कबूल करीत नाहीं. कारण, माझे मागील जीवित पाहतां मीं जें कांहीं साधण्याचा निश्चय केला, त्याविषयीं मी कधीं निराश झालों, असें मला आठवत नाहीं. मला यश मिळणारच अशा भावनेनें मीं प्रत्येक गोष्ट सुरू केली आहे. आपणाला यश कां येत नाहीं, याचें कारण सांगण्याला पुष्कळ लोक तयार असतात, हें पाहून माझ्यानें गप्प बसवत नसे. यश कसें मिळवावें, हें सांगणाऱ्या मनुष्याबद्दल मला नेहमीं फार आदर वाटे. आलेल्या प्रसंगाला तोंड देण्याचा मीं निश्चय केला. आठवड्याच्या शेवटीं हाम्पटन संस्थेचे खजिनदार, जनरल जे. एफ्. बी. मारशल यांच्यापाशीं मी गेलों, आणि त्यांना माझी स्थिति मीं स्पष्ट कळविली. “संस्थेंत पुनः दाखल होण्याला हरकत नाहीं, आणि मिळेल तेव्हां कर्ज तूं फेड, माझा तुझ्यावर विश्वास आहे,” असें त्यांनीं मला सांगितल्यावर मला मोठें समाधान वाटलें. दुसऱ्या वर्षींहि मीं खोली-रक्षकाचें काम चालू ठेविलें.

हाम्पटन येथें नेमलेल्या पुस्तकांतून मला जें कांहीं शिक्षण मिळालें, तें, मी तेथें जें कांहीं शिकलों, त्याचा एक लहानसा भाग होतें. दुसऱ्या वर्षीं ज्या कांहीं गोष्टींचा माझ्या मनावर चांगला परिणाम झाला, त्यांपैकीं शिक्षकांचा स्वार्थत्याग—निःस्वार्थीपणा—ही एक होती. दुसऱ्यां-करितां झटत असतांना कांहीं लोकांना इतकें सुख कसें होतें, हें समजणें मला तेव्हां फार कठिण होतें. दुसरें वर्ष संपण्यापूर्वीं, जे लोक दुसऱ्यां-करितां फार मेहनत घेतात, तेच सर्वापेक्षां अधिक सुखी असतात, असें मला समजू लागलें. तेव्हांपासून मी हा धडा ध्यानांत ठेवण्याचा प्रयत्न करीत आहे.

हाम्पटन येथे उत्तम जनावरें आणि कोंवडींवदके पैदास करण्याच्या उत्तम तऱ्हा वारंवार पाहून मी दुसरा एक महत्वाचा धडा शिकलों आहे. ज्या विद्यार्थ्याला हे पाहण्याची संधि मिळालेली आहे, तो शाळेतून जगांत वावरू लागल्यावर हलक्या प्रतीच्या गुरांदोरांनीं केव्हांहि संतुष्ट होणार नाही.

दुसऱ्या वर्षीं सर्वांत मौल्यवान धडा मी शिकलों, तो हा, कीं, वायबलचा उपयोग आणि त्याचें महत्त्व हीं मला कळू लागलीं. पोर्टलंडच्या मिस नार्थली लॉर्ड नांवाच्या एका अध्यापिकेनें वायबलचा उपयोग कसा करावा, हे मला शिकविलें. यापूर्वीं वायबलची मीं कधीं फारशी पर्वा केली नव्हती. पण, आतां आपल्या अध्यात्मिक उन्नतीसाठींच नव्हे, तर वाङ्मय या नात्यानेंही वायबल वाचणें मला आवडूं लागलें. याविषयीं जें कांहीं मला शिकविण्यांत आलें, त्याचा माझ्या मनावर इतका चांगला परिणाम झाला, कीं, आतां देखील घरीं मी कित्तीहि कामांत गुंतलेला असलों, तरी काम सुरू करण्यापूर्वीं सकाळीं वायबलांतील एकादा अध्याय, किंवा अध्यायाचा कांहीं भाग वाचण्याचा माझा नियम आहे.

व्याख्याता या नात्यानें माझ्या अंगीं जीं कांहीं योग्यता असेल, त्याचें बहुतेक श्रेय वऱ्याच अंशीं मिस लॉर्ड हिला आहे. माझा या विषयाकडे कल आहे असें तिला जेव्हां आढळून आलें, तेव्हां तिनें श्वासोच्छ्वास कसा करावा, वाक्यांत कोठें जोर द्यावा आणि स्पष्ट उच्चार बरोबर कसा करावा, इत्यादि विषयांवर मला खासगी पाठ दिले. लोकांसमोर बोलार्थें ह्मणून नुसतें कांहींतरी बोलतां येणें या गोष्टीकडे माझा यत्किंचित्हि ओढा नव्हता. खरोखर लोकांसमोर केवळ निरुपयोगी व्याख्यानें देण्याइतकें असमाधानकारक आणि फोल दुसरें कांहीं आहे, असें मला वाटत नाही. परंतु लहानपणापासून, जग आहे त्यापेक्षां कांहींतरी अधिक चांगलें करण्यासाठीं माझ्या हातून

आत्मोद्धार.

कांहींतरी व्हावें, आणि त्याविषयीं जगाला कांहींतरी मला सांगतां यावें, अशी माझी उत्कट इच्छा होती.

हाम्पटन येथील वादविषयक Debating society सभेपासून मला नेहमीं फार आनंद होत असे. या सभा शनिवारीं सायंकाळीं भरत असत; आणि मी हाम्पटन येथें असतांना एकहि सभा चुकविली आहे, असें मला आठवत नाहीं. मी दर आठवड्याला या सभांनां जात असें; इतकेंच नव्हे, तर तशीच दुसरी एक संस्था सुरू करण्याला मी कारणीभूत झालों. संध्याकाळचें जेवण झाल्यावर आणि त्यानंतर अभ्यास सुरू करण्याच्या पूर्वी संस्थेंतील मुलांनां वीस मिनिटांची मोकळीक मिळत असे, आणि हा वेळ गप्पागोष्टींत घालविला जात असे, असें मला आढळून आलें. वादविवाद आणि वक्तृत्व यांत कौशल्य मिळविण्यासाठीं या वीस मिनिटांचा उपयोग करावा, ह्मणून आमच्यापैकीं वीस जणांनीं एक संस्था स्थापन केली. अशा तऱ्हेनें वीस मिनिटांचा उपयोग केल्यापासून आह्मांला जो फायदा झाला, तसा फारच थोड्यांनां झाला असेल.

दुसऱ्या वर्षाच्या अखेरीला माझ्या आईनें आणि माझा बंधु जॉन यानें कांहीं पैसा पाठविल्यामुळें, आणि एका शिक्षकानें थोडीशी मदत केल्यामुळें, मला सुटींत मालडन येथें घरीं जातां आलें. मी घरीं गेल्यावर मिठाच्या भड्या बंद होत्या, आणि खाणींतील लोकांनीं संप केल्यामुळें कोळशाची खाण चालू नव्हती, असें मला आढळून आलें. मजुरांच्या-जवळ जेव्हां दोनतीन महिन्यांच्या पगाराएवढी रक्कम शिल्लक राही, तेव्हां असे संप घडून येत, असें मला आढळून आलें. संप चालू असतांना अर्थात् शिल्लक असलेली रक्कम त्यांनां खर्चाची लागे, आणि नंतर कर्जबाजारी होऊन त्याच मजुरीवर त्यांनां कामावर यावें लागे, किंवा वऱ्याच खर्चानें दुसऱ्या लांबच्या खाणीला कामासाठीं जावें लागे. कोणत्याहि स्थितींत मजूरलोकांची दशा संपाच्या शेवटीं अधिक वाईट होत असे, अशी माझी माझ्या निरीक्षणानें खात्री झाली. देशाच्या त्या भागांत संपाच्या पूर्वी खाणींतील मजुरांचा व्यांकेंत वराच पैसा शिल्लक असे,

हैं मला माहीत होतें; परंतु मजुरांच्या वतीनें चळवळ करणारे लोक येऊन जेव्हां त्यांनीं त्यांनां आपल्या ताब्यांत घेतले, तेव्हां त्यांपैकीं फार काटकसर करणाऱ्या लोकांचीहि शिल्क नाहीशी होऊं लागली !

मी घरीं परत आलेला पाहून आणि दोन वर्षांच्या अवधींत माझ्यांत झालेली सुधारणा पाहून, माझ्या आईला आणि कुटुंबांतील दुसऱ्या मंडळीला फारच आनंद झाला. माझ्या परत येण्यानें सर्व काळ्या लोकांनां, विशेषतः वृद्धांनां जो कांहीं आनंद झाला, तो अपूर्व होता ! प्रत्येक कुटुंबाच्या घरीं भेटावयाला आणि जेवावयाला मला जावें लागले, आणि दरठिकाणीं हाम्पटन येथील माझ्या अनुभवाची कहाणी सांगावी लागली. याशिवाय देवाळ्यांत आणि रविवारच्या शाळेंत आणि दुसऱ्या इतर ठिकाणीं मला भाषण करावें लागे. पण मी जें कांहीं शोधित होतो, तें, ह्मणजे काम, मला मिळालें नाहीं. संपामुळे कोठेंच काम नव्हतें. हाम्पटनला परत जाण्याच्या वाटखर्चासाठीं काम शोधण्याच्या प्रयत्नांत माझ्या सुटीचा पहिला महिना बहुतेक मीं घालविला.

कांहीं कामाच्या शोधार्थ पहिल्या महिन्याच्या अखेरीला मी घराहून बऱ्याच दूर असलेल्या अशा एका ठिकाणीं गेलों. मला तेथें यश आलें नाहीं, आणि रात्र झाल्यावर मी घरीं परत यावयाला निघालों. घर एक-दोन मैल राहिलें असतां, मी इतका दमून गेलों, कीं, माझ्यानें पुढें कांहीं चालवेना. ह्मणून जवळच्याच एका पडक्या घरांत बाकीची रात्र घालविण्यास मी गेलों. पहांटे सुमारे तीन वाजतां माझा बंधु जॉन तेथें आला आणि त्यानें मला हळूच उठवून कळविलें, कीं, आमची प्रिय माता काल रात्रीं स्वर्गवासी झाली !

हा माझ्या आयुष्यांतील अतिशय दुःखाचा आणि उदासीनतेचा प्रसंग होय ! कांहीं वर्षे माझ्या आईची प्रकृति बिघडलेली होती, आणि तिला सोडून इकडे येण्याच्या पूर्वदिवशीं मी जेव्हां निघालों, त्यावेळीं ती पुढें जीवंत माझ्या दृष्टीला पडणार नाहीं, असें कांहीं मला वाटलें नव्हतें. याशिवाय तिच्या अंतकालीं मीं तिच्याजवळ हजर असावें, अशी नेहमीं

आत्मोद्धार.

मला उत्कट इच्छा असे. हाम्पटनमध्ये मी जांरीने अभ्यास करीत असें, याचें एक मुख्य कारण हें होतें, कीं, माझी स्थिति लवकर सुधारून, मी माझ्या आईला लवकर सुखी आणि आनंदित करावें, अशी माझी महत्त्वाकांक्षा होती. आपल्या मुलांना चांगलें शिक्षण मिळावें आणि जगांत त्यांचें चांगलें चालावें, हें पाहण्यास ईश्वरानें आपणाला जीवंत ठेवावें, अशी मनीषा तिनें वरेचदां व्यक्त केली होती !

माझ्या आईच्या मरणानंतर थोड्याच दिवसांनीं आमच्या लहान घरीं घोंटाळा उडाला. माझ्या आमंदा बहिणीनें शक्य तितकी खटपट केली, पण ती फार लहान असल्यामुळे तिला गृहव्यवस्था नीट ठेवितां येईना; आणि माझ्या सावत्र बापाला गरीबीमुळे घर सांभाळण्याला बाई ठेवितां येईना. कांहींवेळां आह्मांला चांगलें जेवण मिळे, आणि कित्येकदां तें मिळतहि नसे. एक वाटीभर टोमॅटो आणि कांहीं पातळ विस्किटें, इतकेंच जेवण अनेकदां आमच्या बांध्याला आलेलें मला आठवतें. आमच्या कपड्यांची अव्यवस्था होऊं लागली आणि आमच्या घरांतील हरएक गोष्टीची घडी बिघडली. माझ्या आयुष्यांतील सर्वांत उद्देगजनक प्रसंग हाच असावा, असें मला वाटतें.

मला मदत करणारी परोपकारी रफनरबाई मला नेहमीं घरीं प्रेमानें बोलावीत असे, आणि तिनें या दुर्धर प्रसंगीं मला नानातऱ्हांनीं मदत केली. सुटी संपण्याच्या पूर्वीं तिनें मला कांहीं काम दिलें, आणि माझ्या घरापासून कांहीं अंतरावर असलेल्या कोळशाच्या खाणींतहि मला काम मिळाल्यानें मजजवळ थोडासा पैसा जमला.

हाम्पटनला परत जाण्याची कल्पना सोडून द्यावी लागेल, असें मला एकदां वाटलें; पण तेथें परत जाण्याविषयीं माझे मन इतकें आतुर झालें होतें, कीं, तेथें जाण्याविषयीं आटोकाट प्रयत्न केल्यावांचून रहावयाचेंच नाही, असा मीं निश्चय केला. हिवाळ्याकरितां कांहीं कपडे मिळवावे, अशी माझी इच्छा होती; पण यांत माझी बहुतेक निराशा झाली. फक्त माझा बंधु जॉन यानें माझ्यासाठीं कांहीं थोडे

कपडे पैदा केले. पैसे आणि कपडे यांची मला जरूर होती, तरी हाम्पटनला परत जाण्याला पुरेशी वाटखर्ची मी मिळविलेली होती, या एकाच गोष्टीने मला फार आनंद झाला. एकदां मी तिकडे गेलों, ह्मणजे खोली-रक्षकाचें काम चांगलें करून मी इतका उपयोगी पडेन, कीं, त्या शाळेंतील दुसरें वर्ष मी कसेंहि काढूं शकेन, अशी मला खात्री होती.

हाम्पटनची टर्म सुरू होण्याच्या पूर्वी तीन आठवडे मुख्य अध्यापिका. मिस मेरी म्याकी इच्याकडून अकस्मात् एक पत्र येऊन मला मोठा आनंद झाला. इमारती स्वच्छ करण्याच्या आणि नवीन वर्षाकरितां सर्व वस्तु व्यवस्थित मांडण्याच्या कामीं मी तिला मदत करावी, ह्मणून शाळा उघडण्याच्या पूर्वी दोन आठवडे हाम्पटनला मी परत यावे, असें तिनें त्या पत्रांत लिहिलें होतें. मी याचीच वाट पहात होतो. तिजोरी—आफिसांत माझ्या नांवें कांहीं रकम जमा होण्याची अनायासें ही संधि मला प्राप्त झाली. मी ताबडतोब हाम्पटनला जावयाला निघालों.

या दोन आठवड्यांमध्ये मी जो कांहीं धडा शिकलों, तो मी केव्हांहि विसरणार नाहीं. मिस म्याकी ही उत्तरेकडील एका जुन्या आणि सुसंस्कृत कुलापैकीं होती; तरी ती माझ्याबरोबर खिडक्या स्वच्छ करी, खोल्या लोटी, विछाने झाडून व्यवस्थित ठेवी आणि सर्व कांहीं करी. खिडकीचें प्रत्येक तावदान अगदीं स्वच्छ असल्याशिवाय शाळेच्या सुरुवातीला सर्व वस्तु व्यवस्थित राहून काम चांगलें सुरू होणार नाहीं, असें तिला वाटे, आणि तीं सर्व तावदानें स्वतः स्वच्छ करण्यांत तिला मोठें सुख होई. मीं वर्णन केलेलें हें काम मी हाम्पटन येथें असतांना प्रत्येक वर्षीं ती करीत असें.

तिच्यासारख्या सुशिक्षित, वजनदार आणि कुलीन स्त्रीनें, एका दुर्दैवी ज्ञातीच्या उन्नतीला मदत व्हावी ह्मणून अशा प्रकारची सेवा करण्यांत इतका आनंद मानावा, हें त्यावेळीं माझ्या ध्यानांत येणें फार कठिण होतें. त्यानंतर पुढें ज्या शाळेंत आपल्या विद्यार्थ्यांना श्रमाची

आत्मोद्धार.

थोरवी शिकविली जात नसे, अशा कौणत्याहि माझ्या ज्ञातीकरितां उघडलेल्या शाळेशीं माझें क्षणभर पटत नसे.

हाम्पटन येथें अखेरच्या वर्षीं खोली-रक्षकाचें काम करून मला जो कांहीं वेळ मिळे, त्यापैकीं प्रत्येक मिनिट मी कसून अभ्यास करण्याकडे लावीत असें. माझ्या वर्गातील सर्व मुलांपेक्षां बरेच अधिक गुण (मार्क) मिळवून माझा नंबर वर यावा, आणि विद्यालयाच्या पदवीदान-समारंभाच्या वेळीं माझें नांव सन्माननीयांच्या यादींत (Honour-roll) नमूद व्हावें असा मीं निश्चय केला, आणि यांत मला शेवटीं यश आलें. १८७९ च्या जून महिन्यांत माझा हाम्पटन येथील सर्व शिक्षणक्रम संपूर्ण झाला. हाम्पटन संस्थेंतील माझ्या कारकीर्दींत मला सर्वांत मोठे दोन लाभ झाले, ते पुढीप्रमाणें:—

(१) माझ्या सुदैवानें जनरल एस. सी. आर्मस्ट्रांगसारख्या अद्वितीय, उदार, सच्छील आणि परोपकारी महात्म्याचा मला सहवास मिळाला.

(२) खरें शिक्षण एकाद्या व्यक्तीची किती उन्नति करितें, हें मला हाम्पटन येथें प्रथमच समजलें. तेथें जाण्यापूर्वीं शिक्षण ह्मणजे शारीरिक श्रम करण्याची आवश्यकता नसणें, आणि आयुष्य खुशाल चैनींत घालवितां येणें, हेंच होय, अशा तऱ्हेची त्यावेळची शिक्षणाविषयींची प्रचलित कल्पना माझ्या डोक्यांत बरीच भरली होती. श्रम करणें हें लज्जास्पद किंवा निंद्य नाहीं, तर उलट श्रमावर प्रेम करावें, हें मी हाम्पटन येथें शिकलों. श्रमापासून मोबदला ह्मणून कांहीं पैसा मिळतो, एवढ्याकरितांच नव्हे, तर जगाला जें कांहीं पाहिजे आहे तें करण्याची पात्रता आपल्या अंगीं आहे असा आत्मविश्वास, आणि स्वतंत्रता यांकरितां श्रमावर प्रेम करण्याला आणि श्रमासाठींच श्रमावर प्रेम करण्याला, मी तेथें शिकलों. परोपकारांतच आपलें आयुष्य घालविण्यांत काय मौज व आनंद आहे, याचा आस्वाद मला प्रथम त्या संस्थेंतच मिळाला. आणि इतरांनां उपयोगी आणि सुखी करण्यांत जे अतिशय

पराकाष्ठा करितात, तेच पुरुष सर्वांत अधिक भाग्यवान् होत, ही गोष्ट प्रथम मला तेथेंच कळून आली.

माझा शिक्षणक्रम पुरा झाला, तेव्हां माझ्याजवळ कांहीं पैसा शिल्लक नव्हता. हाम्पटनच्या दुसऱ्या कांहीं विद्यार्थ्यांवरोबर मीं हि कानेक्टकट येथील उन्हाळ्याकरितां उघडलेल्या भोजनगृहांत खिदमतगाराची-हुजऱ्याची (Table-waiter) नोकरी पत्करिली, आणि तेथें जाण्यास लागणारा पैसा मीं कसाबसा कर्ज काढून मिळविला. खिदमतगाराचें काम कसें करावें याचें मला विलकूल ज्ञान नव्हतें, हें मला त्या खाणावळींत गेल्यावर लागलीच कळून आलें. तथापि मी एक कुशल खिदमतगार आहे, अशी मुख्य खिदमतगाराची समजूत होऊन त्यानें चारपांच बड्या लोकांच्या मेजांची-भोजनांची व्यवस्था माझ्यावर सोंपविली. त्यांची व्यवस्था कशी ठेवावी, याविषयीचें माझे अज्ञान उघडकीला आल्यामुळें त्या लोकांनीं माझी इतकी खरडपट्टी काढिली, कीं, मला तेथून घाबरून पळून जावें लागलें, आणि त्यांनां तेथेंच अन्नाशिवाय तिष्ठत बसावें लागलें. याचा परिणाम असा झाला, कीं, माझे खिदमतगाराचें काम जाऊन, ताटें नेआण करण्याचें काम माझ्या वांट्याला आलें !

परंतु खिदमतगाराचें काम शिकण्याचा मीं निश्चय केला आणि थोड्याच आठवड्यांत तें शिकलों. यामुळें माझी पूर्वीची जागा मला देण्यांत आली. यानंतर पुढें मला याच भोजनगृहांत पाहुण्याच्या नात्यानें येण्याचा बरेचदां प्रसंग आला.

भोजनगृहाचा हंगाम संपल्यावर मीं माल्डन येथें आमच्या घरीं परत आलों, आणि तेथें मला काळ्या लोकांच्या शाळेंत शिक्षक नेमिलें. माझ्या आयुष्यांतील सुखाच्या कारकीर्दीचा हा पहिला प्रसंग--प्रारंभ होय. माझ्या गांवांतील लोकांची उन्नति करण्याची मला आतां संधि मिळाली, असें मला वाटलें. या गांवांतील तरुणांनां नुसत्या पुस्तकी ज्ञानाशिवाय दुसऱ्या पुष्कळ गोष्टींची आवश्यकता आहे, असें मला प्रथम-पासून माहीत होतें. मीं माझे काम सकाळीं आठ वाजतां सुरू करीं

आत्मोद्धार.

आणि तें रात्रौ दहा वाजेपर्यंत आटपत नसें. अध्ययनाच्या नित्य क्रमाशिवाय, मीं विद्यार्थ्यांना आपले केश कसे विंचरावे, हात, तोंड आणि कपडे कसे स्वच्छ ठेवावे, हेहि शिकविलें. ब्रशाच्यायोगें दांत स्वच्छ ठेवणें आणि स्नान, या गोष्टींकडे मीं त्यांचें लक्ष्य विशेष वेधिलें. माझ्या सर्व अध्ययनांत, ब्रशाचा परिणाम कसा होतो, हे मीं लक्ष्य-पूर्वक पाहिलें आहे, आणि याच्याइतकीं चांगली परिणामकारक, उन्नतीचीं साधनें फारच थोडीं आहेत, अशी माझी खात्री झालेली आहे.

दिवसा काम करणाऱ्या, पण कांहींतरी शिक्षण मिळावें म्हणून उत्सुक असलेल्या अशा प्रौढ मुलांमुलींची आणि स्त्रीपुरुषांची संख्या या गांवांत इतकी मोठी होती, कीं, मीं लवकरच एक रात्रीची शाळा उघडली. प्रथमपासून ही शाळा दररात्रीं दिवसाच्या शाळेइतकीच गच्च भरलेली असे. कित्येक ५०।६० वर्षांपेक्षांहि वृद्ध स्त्रीपुरुषांचे शिकण्याचे प्रयत्न फारच हृदयद्रावक असत.

रात्रीची आणि दिवसाची शाळा एवढेंच काम मीं हातीं घेतलें होतें, असें नव्हे. या शिवाय मीं एक वाचनालय आणि वादविषयक सभाहि स्थापन केलीं. दुपारीं मालडनच्या शाळेंत आणि सकाळीं मालडनहून तीन मैल असलेल्या शाळेंत, अशा दोन रविवारच्या शाळांत मीं दर रविवारीं शिकवीत असें. तसेंच हाम्पटनच्या संस्थेंत दाखल करण्या-साठीं मीं कांहीं तरुणांनां खाजगी धडे देत असें. वेतनाचा कांहींएक विचार मनांत न आणतां, मला जें कांहीं शिकवितां येईल तें शिकण्याची इच्छा असणाऱ्या कोणालाहि मीं शिकवीत असें. दुसऱ्या कोणालाहि मदत करण्याची संधि मिळालेली पाहून मला फार आनंद होत असे. सार्वजनिक फंडांतून माझ्या शिक्षकाच्या कामगिरी-बद्दल मला थोडेंसें वेतन मिळे.

मीं हाम्पटन येथें शिकत असतांना, माझा वडील बंधु जॉन यानें मला शक्य तितकी मदत केली; इतकेंच नव्हे, तर कुटुंबाच्या पोषणार्थ

त्याने आपला सारा वेळ कोळशाच्या खाणींत काम करण्यांत घालविला. मला मदत करितां यावी, ह्मणून त्याने आपखुर्षीने आपल्या शिक्षणाची हयगय केली. हाम्पटनमध्ये त्याचा प्रवेश होण्यासाठीं त्याला मदत करावी, आणि प्रवेशानंतर त्याचा तेथील खर्च भागण्यासाठीं रक्कम शिल्लक पाडावी, अशी मला आस्था लागली. या दोन्ही गोष्टी साधण्यांत मला यश मिळालें. तीन वर्षांत माझ्या वडील बंधूनें हाम्पटन येथील शिक्षणक्रम पुरा केला, आणि आतां तो टस्केजी येथील उद्योग-धंद्याच्या शाखेवरील व्यवस्थापकाचें काम पाहत आहे. तो हाम्पटनहून परत आल्यावर आम्हीं दोघांनीं आमची शिल्लक आणि आमचे श्रम एकत्र करून आमच्या जेम्स नामक दत्तकबंधूला हाम्पटनमध्ये पाठविण्याचें ठरविलें. यांतहि आम्हांला यश आलें. आणि आतां तो टस्केजी संस्थेचा पोस्टमास्तर आहे. १८७७ हें साल ह्मणजे माल्डन येथील माझे दुसरें वर्ष पहिल्या वर्षाप्रमाणेंच मीं काढिलें.

माल्डन येथें आमचें घर असतांना 'कु क्लक्स क्लान—Ku klux klan' नांवाची संस्था फार जोरांत होती. काळ्या लोकांच्या वागणुकीचें नियमन करण्यासाठीं, विशेषतः त्या जातीचें वजन राजकारणांत पडूं न देण्याकरितां पुष्कळ गोऱ्या लोकांनीं मिळून ज्या कांहीं टोळ्या केल्या होत्या, त्या सर्वांचें 'कु क्लक्स क्लान' हें नांव होतें. गुलामगिरीच्या दिवसांत मी लहान असतांना, 'पॅट्रोलर्स—Patrollers' ह्मणून ज्याविषयीं मी ऐकत होतो, त्या लोकांसारख्याच याहि टोळ्या असत. पासाशिवाय एका मळ्यांतून दुसऱ्या मळ्यांत जाऊं न देणें, पासाशिवाय आणि एकदा गौरा मनुष्य हजर असल्याशिवाय सभा भरूं न देणें, यासारख्या गोष्टींमध्ये गुलामांच्या वागणुकीचें नियमन करण्यासाठीं गोऱ्या लोकांच्या—विशेषतः तरुणांच्या—ज्या कांहीं टोळ्या होत असत, त्यांनां पॅट्रोलर्स असें ह्मणत.

पॅट्रोलर्सप्रमाणें 'कु क्लक्स क्लान'चें सर्व काम बहुतेक रात्रींच चाले, पण 'पॅट्रोलर्स'पेक्षां 'कु क्लक्स क्लान' फार क्रूर असत. त्यांचा मुख्य उद्देश

आत्मोद्धार.

नीग्रो लोकांच्या राजकीय महत्त्वाकांक्षा नाहीशा करणें, हा असे. पण इतक्यानेंही त्यांची तृप्ति न होतां ते त्यांचीं शाळागृहे आणि देवालये जाळून टाकीत असत, आणि पुष्कळ निरपराधी लोकांनां त्रास देत असत. या दिवसांत पुष्कळ काळे लोक प्राणाला मुकले !

या लोकांच्या बेकायदेशीर कृत्यांचा माझ्या तरुण मनावर बराच परिणाम झाला. माल्डन येथें कांहीं काळ्या आणि गोऱ्या लोकांमध्ये खडाजंगी झालेली मी पाहिली. प्रत्येक बाजूला सुमारे शंभरशंभर लोक असावेत. दोन्ही पक्षांकडील बऱ्याच लोकांनां भारी दुखापती झाल्या. मला मदत करणाऱ्या व्हायोला रफनरवाईच्या पतीला-जनरल लेविस रफनरनां त्यांत मोठी दुखापत झाली. जनरल रफनर यांनीं काळ्या लोकांनां वांचविण्याचा प्रयत्न केला, आणि याबद्दल त्यांनां खाली पाडून इतका कांहीं वेदम मार देण्यांत आला, कीं, त्यांतून ते बरेच झाले नाहीत. दोन ज्ञातींत चाललेली ही लढाई पाहून या देशांत आमच्या लोकांनां कांहीं आशा नाही, असें मला वाटलें. पुनर्घटनात्मक कालामध्ये 'कु क्लक्स क्लान'चा काळ हा अतिशय काळाकुट्ट भाग होय ! 'कु क्लक्स क्लान'च्या कालानंतर जें कांहीं चांगलें स्थित्यंतर झालें आहे, त्याकडे लोकांचें विशेष लक्ष्य जावें, ह्मणून दक्षिण अमेरिकेंतील इतिहासाच्या या उद्वेगजनक भागाविषयीं मी थोडेंसें सांगितलें. आज तशा कांहीं संस्था दक्षिणअमेरिकेंत नाहीत, आणि त्या पूर्वीं होत्या, ही गोष्टहि दोन्ही ज्ञाति विसरून गेल्या आहेत. लोकमत अशा संस्था टिकूं देईल, अशीं फारच थोडीं स्थळे आतां दक्षिणअमेरिकेंत आहेत.

प्रकरण पांचवें.

पुनर्घटनात्मक काल.

दुसरी सन १८६७ पासून १८७८ या वर्षांनां माझ्या मतें ' पुनर्घटनात्मक काल' अशी संज्ञा देतां येईल. मीं हाम्पटन येथें विद्यार्थी या नात्यानें आणि वेस्टव्हर्जीनियांत शिक्षक या नात्यानें जो काळ घालविला, त्याचाहि पुनर्घटनात्मक काळांतच समावेश होतो. या संबंध काळांत बहुतेक काळ्या लोकांच्या मनांत दोन कल्पना नेहमीं घोळत असत. यांपैकीं पहिली—ग्रीक आणि लॅटिन शिकण्याची उत्कंठा, व दुसरी—नोकरी करण्याची इच्छा.

ज्या लोकांनीं पुष्कळ पिढ्या गुलामगिरींत आणि त्याच्याहिपूर्वीं कांहीं पिढ्या शुद्ध रानटीपणांत काढलेल्या होत्या, अशा लोकांनां प्रथमच शिक्षणाची योग्य कल्पना येणें संभवनीय नाहीं. दक्षिणेच्या प्रत्येक भागांत पुनर्घटनात्मक कालामध्यें सर्व वयाच्या आणि स्थितीच्या लोकांनीं—यांपैकीं कांहीं लोक ६०।७० वर्षांचेहि असत—दिवसाच्या आणि रात्रीच्या शाळा अगदीं गच्च भरून जात. शिक्षण मिळविण्याची महत्त्वाकांक्षा फारच स्तुत्य आणि उत्तेजक होय; परंतु एकाद्याला थोडेंसें शिक्षण मिळालें ह्मणजे तो जगाच्या बहुतेक त्रासांपासून व संकटांपासून कांहीं अघटित रीतीनें मोकळा होईल, आणि कांहीं शारीरिक श्रम केल्यावांचून त्याला राहतां येईल, अशी कल्पना त्यावेळीं फार प्रचलित होती. आणखी ग्रीक आणि लॅटिन भाषांचें, थोडेंच कां होईना, ज्ञान एकाद्यानें मिळविलें, ह्मणजे तो श्रेष्ठ मनुष्य होईल—नव्हे जवळजवळ देवच होईल, असेंहि लोकांनां वाटत होतें. विदेशी (ग्रीक लॅटिन) भाषांचें तुटपुंजें ज्ञान असलेला असा एक काळा मनुष्य मीं प्रथमच पाहिला, आणि त्यावेळीं मला हा सर्वांत श्रेष्ठ आहे, असें वाटून, मींहि त्याच्यासाखेंच व्हावें, असें मला वाटल्याचें आठवतें.

आत्मोद्धार.

साधारणपणे आमच्या लोकांपैकीं कांहीं थोडेंसें शिक्षण मिळालेले बहुतेक लोक शिक्षक किंवा उपदेशक होत; आणि जरी या दोन्ही वर्गांमध्ये योग्य, आस्थेवाईक आणि सदाचरणी असे स्त्रीपुरुष असत, तरीं पुष्कळजण शिक्षकाचा किंवा उपदेशकाचा धंदा उदर-निर्वाह चांगल्या रीतीनें व्हावा ह्मणून करीत असत. आपलें नांव लिहितां येण्यापेक्षां ज्यांनां कांहीं अधिक करतां येत नसे, असे वरेच-जण शिक्षक झाले. मला आठवते, कीं, या वर्गापैकीं एक शिक्षक आमच्या शेजारीं नोकरीच्या शोधार्थ आला; आणि तो तेथें असतांना, पृथ्वीचा आकार कसा आहे आणि तो या विषयासंबंधानें मुलांनां कसे शिकविणार, असा एक प्रश्न उपस्थित झाला. आपल्या आश्रयदात्यांच्या बहुमताप्रमाणें पृथ्वी सपाट आहे किंवा वाटोळी आहे, या दोन्ही मतांपैकीं आपण कोणतेंहि मत शिकविण्याला तयार आहों, असें त्यानें सांगितलें!

जरी पुष्कळ सुधारणा होत चालली आहे, तरी त्यांतहि उपाध्यायाचा धंदा हा अशिक्षित लोक, तसेंच आपणांला उपदेश करण्यासाठीं निमंत्रण आलें आहे असें हद्दनें समजणारे दुराचरणी लोक, या दोघांमुळे खालावलेला आहे, व अद्यापहि खालावत आहे. स्वतंत्रता मिळाल्यावर वाचतां येणाऱ्या प्रत्येक काळ्या मनुष्याला वाचन सुरू केल्यापासून थोडक्याच दिवसांत उपदेश करण्याचें आमंत्रण (Call) येई. आमच्या गांवीं ही निमंत्रणाची पद्धत फार मजेची असे. बहुतकरून देवाल्यांत वसल्यावेळीं एकाद्या व्यक्तीला आमंत्रण मिळे. आगाऊ सूचना दिल्या-शिवाय आमंत्रित मनुष्य गोळीनें मारल्याप्रमाणें जमीनीवर पडे, आणि तेथें कित्येक तास अगदीं न वोलतां आणि न हालतां राही; असें झालें ह्मणजे या व्यक्तीला (उपाध्येपणाचें) आमंत्रण मिळालें, अशी वातर्मा आजुवाजूला सर्वत्र पसरे. त्याच्या मनांत हें समन्स-आमंत्रण-चुकविण्याचें आलें, तर तो दुसऱ्यांदां किंवा तिसऱ्यांदांहि पडे, किंवा पाडविला जाई. सरतेशेवटीं त्याला हें आमंत्रण पतकरावें लागे. मलाहि शिक्षणाची अत्यंत जम्हर होती, तरी मला लिहितांवाचतां चांगलें येऊं

लागलें ह्यणजे हें आमंत्रण मलाहि येईल, अशी मला तरुणपणांत भीति वाटत होती; परंतु कांहीं कारणांमुळे कां होईना, मला ही पाळी आलीच नाही!

अगदींच अशिक्षित उपदेशक आणि कांहींसें शिक्षण मिळालेले उपदेशक, अशी दोघांची संख्या मिळविली असतां उपदेशकांचा भरणा बराच मोठा होता, असें सकृददर्शनीं दिसून येई. एका चर्चचे दोनशें लोक होते, आणि यांपैकीं अठराजण उपदेशक होते, ही गोष्ट मला माहीत आहे; पण मी येथें नमूद करतो, कीं, दक्षिणेंतील बहुतेक समाजांमध्ये उपदेशकांचें शील सुधारत चाललें आहे, आणि पुढील २०।३० वर्षांत बरेच नालायक लोक नाहीसे होऊन जातील, असें मला वाटतें. पूर्वीपेक्षां आतां आमंत्रणें कमी होत चाललीं आहेत. आणि बऱ्याच उद्योगधंद्यांचीं आमंत्रणें वाढत चाललीं आहेत, हें कळविण्यास मला आनंद वाटतो. उपदेशकांतील सुधारणेपेक्षां शिक्षकांत होत चाललेली सुधारणा अधिक स्पष्ट दिसून येत आहे.

पुनर्घटनात्मक कालामध्ये दक्षिणेंतील आमचे सर्व लोक, मूल ज्या-प्रमाणें मातेवर सर्वस्वीं अवलंबून राहतें, त्याप्रमाणें प्रत्येक गोष्टीबद्दल संयुक्त सरकार--(Federal Govt.)--च्या तोंडाकडे पाहात होते. व हें कांहीं अस्वाभाविक नव्हतें. सरकारानें त्यांनां स्वतंत्रता दिली होती, आणि सर्व राष्ट्रांला दोन शतकांहून अधिक काल नीग्रोंच्या श्रमांचा फायदा मिळाला होता. माझ्या तरुणपणीं आणि मी मोठा झाल्यावरहि मला असें वाटत होतें, कीं, आमच्या लोकांनां नागरिकांचीं कर्तव्यकर्मे बजावण्याची पात्रता येण्यासाठीं संस्थानें जी कांहीं शिक्षणाची सोय करताल, त्याशिवाय, मुख्य सरकारानें स्वतंत्रता दिल्यावर सार्वत्रिक शिक्षणाची कांहींच सोय न करणें ह्यणजे मोठें पाप आहे.

दोष काढणें व काय करतां आलें असतें हें सांगणें सोपें आहे! पण त्यावेळची परिस्थिति पाहिली असतां अधिकाऱ्यांनीं त्यावेळीं जें कांहीं योग्य तेंच केले. तथापि, आमच्या स्वतंत्रतेचा सर्व काळ ध्यानांत

आत्मोद्धार.

आणिला असतां, एकाद्याला अमुक एक शिक्षण मिळाल, किंवा त्याची कांहीं मालमत्ता असली, अथवा दोन्ही असलीं, ह्मणजे त्याला मत देण्याचा अधिकार असावा अशी योजना झाली असती, तसेंच काळ्या व गोऱ्या अशा उभयजातींना ही मत देण्याची पात्रता प्रामाणिकपणानें आणि सचोटीनें लागू करण्याचा कांहीं उपाय शोधून काढिला असता, तर हें काम अधिक शहाणपणाचें झालें असतें, असें माझ्यानें ह्मटल्या-वांचून राहवत नाहीं.

पुनर्घटनात्मक कालाच्या वेळीं मी जरी नुकताच प्रौढ झालों होतो, तरी चुका होत आहेत आणि आतां आहे तशी स्थिति फार वेळ राहणार नाहीं, असें मला वाटत होतें. माझ्या ज्ञातीविषयींची ठरलेली पॉलिसी (Policy) ही बहुतेक चुकीच्या पायावर उठविलेली असून अस्वाभाविक आणि वेठीची होती, असा माझा ग्रह झाला. मला असें दिसलें, कीं, आमच्या लोकांच्या अज्ञानाचा फायदा वेऊन गोऱ्या लोकांना मोठ्या जागा देण्यांत येत असत; आणि उत्तर अमेरिकेंत कांहीं लोकांना असें हवें होतें, कीं, नीग्रो लोकांना दक्षिणेंतील गोऱ्या लोकांपेक्षां श्रेष्ठ जागा देऊन त्यांची खोड मोडावी. पण यानें शेवटीं नीग्रोंचाच तोटा होईलसें मला वाटलें. याशिवाय सार्वजनिक राजकीय चळवळीनें आपल्या समीपच्या उद्योगधंद्यांत पूर्णता मिळवणें आणि मिळकत कमावणें, या मुख्य गोष्टींपासून आमच्या लोकांचें मन परावृत्त केलें.

राजकीय कामांत शिरण्याच्या मोहांनीं मला इतकी भुरळ पाडिली होती, कीं, मी एकदां त्यांना बहुतेक बळी पडणार होतो. पण कर्मेन्द्रियें, ज्ञानेंद्रियें आणि अंतःकरण, अथवा कर, शिर व हृदय (Hand, head and heart) यांच्या उदार व भरपूर शिक्षणानें ज्ञातीच्या उन्नतीचा पाया चांगला वसविला असतां, ज्ञातीला माझ्या हातून चांगली आणि खरीखुरी मदत होईल, या विचारानें मी त्या मोहांपासून बचावलों गेलों. कांहीं काळे लोक संस्थानच्या कायदेकौन्सिलचे सभा-म्हद आणि प्रांतांतील अधिकारी असत, पण त्यांना लिहितांवाचतां येत

नव्हतें, आणि त्यांची नीतिमत्ता त्यांच्या शिक्षणाइतकीच कोती व कमजोर होती, अशीं उदाहरणेंहि मीं पाहिलीं आहेत. थोड्या दिवसां-पूर्वीं मी दक्षिणअमेरिकेंतील एका शहराच्या रस्त्यांतून जात असतां कांहीं गवंडी कोणालासे हांका मारीत आहेत, असें मीं ऐकिलें. ते लोक विटांच्या दुमजली इमारतीवर काम करीत होते, आणि तेथूनच 'जलदी कर, अधिक विटा घेऊन ये,' असें एका 'गव्हर्नर'ला ओरडून सांगत होते. 'जलदी कर, गव्हर्नर ! जलदी कर, गव्हर्नर !' असा शब्द होत असलेला मीं पुष्कळ वेळां ऐकिला. माझी जिज्ञासा इतकी वाढली, कीं, तो गव्हर्नर कोण असावा याची चौकशी केल्यावांचून माझ्यानें राहवले नाही. चौकशीअंतीं मला असें समजलें, कीं, तो एक काळा मनुष्य होता, आणि त्याला एकदां आपल्या संस्थानची लेफ्टनंट गव्हर्नरची जागा मिळाली होती.

पण या कालांतील सर्वच काळे अधिकारी आपापल्या जागेला नालायक होते, असें कांहीं नाही. त्यांपैकीं कांहीं, माजी सिनेटर वी. के. ब्रुस, गव्हर्नर पिकबॅक, आणि दुसरे कित्येक खंबीर, प्रामाणिक आणि उपयोगी पुरुष असत. सर्वच लोक कांहीं अप्रामाणिक-कारपेटबॅगर*—असे मानिले जात नसत. त्यांपैकीं कांहीं जॉर्जियाचे माजी गव्हर्नर बुकलसाहेब यांच्या-प्रमाणें फार थोर स्वभावाचे आणि परोपकारी असत.

अर्थात्च शिक्षण नसलेल्या आणि राजशासनाचा अनुभव नसलेल्या काळ्या लोकांनीं मोठ्या ढोबळ चुका केल्या. यासारखी परिस्थिति असलेल्या दुसऱ्या लोकांनींहि अशाच चुका केल्या असल्या. दक्षिणेंतील पुष्कळ गोऱ्या लोकांचा असा ग्रह झालेला दिसतो, कीं, जर आतां नीग्रोला कांहीं थोडेसे राजकीय हक्क दिले, तर पुनर्घटनात्मक कालां-

* अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांपैकीं उत्तरेचे व दक्षिणेचे लोक यांच्यामध्ये १८३५ त आपापसांत लढाई झाल्यावर उत्तरेकडील इसम दक्षिणेकडे येऊन राजकीय हक्क स्वार्थपरायणतेनें मिळविण्याची खटपट करूं लागले. त्यांपैकीं प्रत्येकाला तिरस्कारानें हा शब्द लावतात.—एन्. वी. रानडे यांचा कोश.

आत्मोद्धार.

तील चुका पुनः होतील. पण मला तशी भीति मुळींच वाटत नाही. पूर्वीच्या पसतीस वर्षांपेक्षां आतां नीग्रो अधिक शहाणा व सशक्त झालेला आहे, आणि आपल्यापासून आपले दक्षिणेंतील गोरे शेजारी विभक्त होतील अशा रीतीनें वागतां येणार नाही, हें तो अनुभवानें लवकर शिकत आहे. माझी अशी अधिकाधिक खात्री होत चालली आहे, कीं, आमच्या ज्ञातीच्या राजकीय प्रश्नांचा निकाल, हल्लींचा मत देण्याचा कायदा बदलून टाकून, तो, दुटप्पी वर्तन व टाळाटाळी यांनां वाव न देतां, दोन्ही जातींनां सारखाच पूर्ण प्रामाणिकपणें लागू करणें ज्या संस्थानाला इष्ट वाटत असेल, अशा प्रत्येक संस्थानाच्या विचाराचा प्रश्न होईल. दक्षिणेंतील माझ्या नित्याच्या निरीक्षणानें माझी अशी खात्री झालेली आहे, कीं, दुसरा कोणताहि मार्ग स्वीकारणें हें नीग्रोला, गोऱ्या मनुष्याला आणि संघांतील इतर संस्थानांनां अन्यायाचें आणि गुलामगिरीसारखें पापाचें होईल; आणि या पापाचा दंड पुढें केव्हांतरी आह्मांला भरावा लागेल. असो.

दोन वर्षे माल्डन येथें शिक्षकाचें काम केल्यावर आणि माझ्या दोन बंधूंशिवाय दुसऱ्या कित्येक तरुण स्त्रीपुरुषांची हाम्पटन संस्थेंत प्रविष्ट होण्याची तयारी करून दिल्यावर इ. स. १८७८ च्या शरदतूंत कोलंब्रिया प्रांतांतील वॉशिंग्टन येथें कांहीं महिने अभ्यासांत घालविण्याचा मीं निश्चय केला. मीं तेथें आठ महिने राहिलों. तिकडील माझ्या अभ्यासापासूनहि माझा वराच फायदा झाला, आणि कांहीं चांगल्या व्यक्तींचा सहवास मला लाभला. तेथें मी राहिलेल्या संस्थेंत विद्यार्थ्यांनां औद्योगिक शिक्षण दिलें जात नसे; आणि यामुळें हाम्पटन-सारख्या औद्योगिक शिक्षणावरच भर देणाऱ्या संस्थेचा व धंदेशिक्षण मुळींच न देणाऱ्या संस्थेचा कसा काय परिणाम होतो, हें तुलना करून पाहण्याची मला संधि मिळाली. या शाळेंत बहुतेक विद्यार्थ्यांकडे अधिक पैसा असे, व त्यांचे पोषाख अधिक चांगले असत; इतकेंच नव्हे, तर ते प्रचारांतील ताज्या फॅशन-पद्धतीप्रमाणें असत. यांतील कांहीं विद्यार्थी मनानें

अधिक तरतरीत असत. हाम्पटन येथें असा नियम असे, कीं, विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाचा खर्च कोणाकडून तरी देवविण्याची जबाबदारी संस्था घेत असे. पण भोजनखर्च, पुस्तके, कपडे लत्ते आणि खोलीभाडे या खर्चाची व्यवस्था विद्यार्थ्यांनी काम करून, किंवा अर्धेमुर्धे काम व अर्धेमुर्धे रोख पैसे देऊन त्यांना करावी लागत असे. या शाळेंत बहुतेक विद्यार्थ्यांचा खासगी खर्च त्यांना कसातरी मिळे. हाम्पटन येथें उद्योगधंद्यांत प्रयत्न करून विद्यार्थ्यांना आपला खर्च भागवावा लागे, आणि त्यांचें शील उत्तम बनविण्यास या प्रयत्नांचा अत्यंत उपयोग होई. पण या शाळेंतील विद्यार्थी स्वतःवर फार थोडे अवलंबून रहात. बाह्यरूपाकडेच ते फार लक्ष्य देत असत ! थोडक्यांत सांगावयाचें ह्मणजे, हाम्पटन येथें विद्यार्थी जसे आपलें शिक्षण मूळापासून उत्तम पायावर सुरू करीत असत, तसे इकडील विद्यार्थी करीत नव्हते, असें माझ्या निदर्शनाला आलें. येथील विद्यार्थ्यांचा शिक्षणक्रम पुरा ज्ञाना, ह्मणजे त्यांना लॅटिन आणि ग्रीक या भाषांचें ज्ञान अधिक होत असे; पण त्यांना प्रपंचाचें आणि व्यवहाराचें ज्ञान कमी होई, असें मला आढळून आलें. सुखकारक परिस्थितींत पुष्कळ वर्षे काढल्यानें हाम्पटन येथील विद्यार्थ्यांप्रमाणें दक्षिणेंतील त्रासदायक खेड्यापाड्यांत जाऊन आपल्या लोकांकरितां काम करणें त्यांना आवडत नसे; पण हॉटेलांमध्ये खिदमतगार होणें, आणि पुलमन कार*मध्ये पोर्टर होणें, हेंच आपल्या आयुष्यांतील इतिकर्तव्य आहे, असा त्यांना मोह पडे !

मी वाशिंग्टन येथें शिकत असतां नुकत्याच दक्षिणेंतून आलेल्या काळ्या लोकांनीं हें शहर गच्च भरून गेलें होतें. येथें आपणाला चैनीनें दिवस काढितां येतील, अशा समजुतीनें यांपैकीं बरेच लोक वाशिंग्टनला आलेले होते. दुसऱ्या कांहींनां लहानसहान सरकारी जागा मिळाल्या होत्या; आणि बरेच लोक संयुक्त राज्यांतील जागा मिळण्याच्या आशेनें आलेले होते. बरेच काळे लोक-यांपैकीं कांहीं बरेच बुद्धिमान् आणि

*निजण्याची सोय असलेल्या अमेरिकेंतील मोठ्या गाड्या.

आत्मोद्धार.

तरतरीत असत—हे अमेरिकेच्या पार्लमेंटां—House of Representatives—मध्यें होते; आणि ऑनरेबल बी. के. ब्रूस नांवाचे गृहस्थ सीनेटमध्ये होते. या सर्व गोष्टींमुळे काळ्या जातीच्या लोकांना वाशिंग्टन हें मोठें रमणीय शहर झालें होतें. याशिवाय कोलंबिया प्रांतांत नेहमीं आपणांला कायद्याचा आसरा मिळतो, हें त्यांना माहित होतें. वाशिंग्टन येथील काळ्या लोकांच्या सार्वजनिक शाळा इतर ठिकाणच्या शाळांपेक्षां अधिक चांगल्या असत. येथील आमच्या लोकांच्या स्थितीचें मीं आस्थापूर्वक व बारकाईनें निरीक्षण केलें. त्यांमध्ये चांगले आणि लायक नागरिक पुष्कळ होते असें मला आढळून आलें, तरी बऱ्याच लोकांचा भपका पाहून मीं काळजींत पडलों. आठवड्याला चार डालरहून जास्त मिळकत नसलेले तरुण काळे लोक, आपल्याजवळ हजारों डालर आहेत असें लोकांनां भासविण्याकरितां रविवारी पेन्सिलव्हेनिया रस्त्यावर इकडून तिकडे वर्गीतून हिंडण्यासाठीं दोन किंवा त्यांहून अधिक डालर खर्च करतांना मीं पाहिलेले आहेत. सरकाराडून दरमहा ७५ किंवा १०० डॉलर मिळविणारे, पण प्रत्येक महिन्याच्या शेवटीं कर्जवाजारी असणारेहि कांहीं तरुण गृहस्थ मीं पाहिले आहेत. कांहीं दिवसांपूर्वीं प्रतिनिधि सभेचे सभासद असलेले, पण नंतर रिकामे व दरिद्री बनलेले असेहि लोक मीं पाहिले आहेत. वरेच लोक प्रत्येक लहानसहान गोष्टीवद्दल सरकारावर अवलंबून रहात असत. या वर्गीतील लोकांनां आपली स्थिति सुधारावी अशी फारच थोडी इच्छा होती, आणि ती सुधारण्यासाठीं संयुक्त अधिकाऱ्यांवर ते पूर्णपणें अवलंबून असत. त्यावेळीं आणि तदनंतर पुढेहि मीं कितीदां तरी अशी मागणी केली, कीं, कांहीं अद्भुत जादुसामर्थ्यानें यांपैकीं बहुतेकांची उचलवांगडी करून त्यांनां खेड्यापाड्यांत न्यावें, आणि त्यांनां येथें भक्कम आणि कधींहि दगा न देणाऱ्या 'भूमातेच्या अंकावर' रोवावें. सर्व यशस्वी राष्ट्रांनीं आणि लोकांनीं येथूनच आपल्या उन्नतीला प्रारंभ केला आहे. प्रथमदर्शनीं हा उन्नतीचा मार्ग मंद आणि कठिण वाटेल, तथापि तोच खरा मार्ग आहे.

वाशिंग्टनमध्ये मीं कांहीं मुली पाहिल्या. त्यांच्या आया धुण्याच्या धंद्यानें आपला उदरनिर्वाह करीत. आपल्या मुलींनां त्या, हा धुण्याचा धंदा आपल्या धोपट मार्गानें शिकवीत असत. पुढें या मुली सार्वजनिक शाळेंत जाऊं लागल्या आणि तेथें सातआठ वर्षे राहिल्या. शिक्षणक्रम पुरा झाल्यावर त्यांनां अधिक मौल्यवान पोषाख, तसेंच टोप्या आणि जोडेहि अधिक मौल्यवान लागूं लागले. सारांश, त्यांच्या गरजा वाढलेल्या होत्या, पण त्या भागविण्याची पात्रता मात्र वाढलेली नव्हती ! उलटपक्षीं, सातआठ वर्षांच्या पुस्तकी शिक्षणानें त्यांनां आपल्या आयांचा धंदा सोडावा लागला. याचा परिणाम असा झाला, कीं, त्या मुलींपैकीं बहुतेक भिकेला लागल्या. त्या मुलींनां, तेंच मानसिक शिक्षण देऊन (भाषा, गणित यांपैकीं कोणतेंहि मनाला सशक्त आणि सुसंस्कृत करणारें शिक्षण द्यावें असें माझे मत आहे,) आणि त्याबरोबरच धोब्याच्या धंद्याचें आधुनिक व उत्तम शिक्षण किंवा त्यासारखेंच दुसरें कांहीं धंदेशिक्षण दिलें असतें, तर फार शहाणपणाचें झालें असतें, असें मला पुष्कळदां वाटलें.

प्रकरण सहावें.

कृष्णवर्ण व ताम्रवर्ण ज्ञाति.

मी वॉशिंग्टन येथे वर्षभर रहात असतां आणि त्यापूर्वी कांहीं दिवस, वेस्टव्हर्जीनियाच्या संस्थानामध्ये व्हीलिंग गांवाहून संस्थानचे ठाणे हालवून ते कोणत्यातरी मध्यवर्ति शहराला न्यावे, याबद्दल बरीच चळवळ चालली होती. या चळवळीचा परिणाम असा झाला, कीं, सरकारानें तीन शहरे निवडलीं, आणि यांपैकीं संस्थानांतील नागरिकांच्या बहुमतें जें शहर पसंत होईल, तेथेंच सरकारचें ठाणे करावयाचें, असें ठरलें. या तीन्हींपैकीं माझ्या गांवाहून-माल्डनहून-पांच मैलांच्या अंतरावर चार्ल्स्टन या नांवाचा गांव होता. वॉशिंग्टन येथील माझा शालेचा शिक्षणक्रम संपण्याच्या सुमाराला चार्ल्स्टन येथील गोऱ्या लोकांच्या पंचसभेकडून मला आपल्या शहरच्या वतीनें खटपट करण्याचें आमंत्रण आलेलें पाहून मला आश्चर्य वाटून आनंद झाला. मीं तें आमंत्रण स्वीकारिलें, आणि संस्थानच्या बऱ्याच भागांमध्ये व्याख्यानें देण्यांत तीन महिने खर्च केले. चार्ल्स्टन गांवाला या बाबतींत यश आलें, व तेथेंच हल्लीं सरकारचें कायमचें ठाणे आहे.

या चळवळींत माझी जी व्याख्याता या नात्यानें थोडीबहुत प्रसिद्धि झाली, ती पाहून मीं राजकारणांत शिरावें, ह्मणून बऱ्याच जणांनीं खटपट केली. पण मीं तें नाकारिलें. कारण, माझ्या ज्ञातीची यापेक्षां अधिक सेवा मी दुसऱ्या कोणत्याहि कामानें करीन, अशी मला खात्री होती. त्यावेळीं आमच्या लोकांनां शिक्षण, उद्योगधंदे आणि मिळकत यांचा चांगला आधार मिळणें हें अत्यंत जरूरीचें आहे, असें मला फार वाटत होतें; आणि याकरितां राजकीय हक्क (असामी) मिळविण्यापेक्षां वरील त्रयीबद्दल खटपट करणें फार इष्ट होतें; माझ्याविषयीं ह्मणाल, तर राजकारणांतहि मला खात्रीनें यश आलें असतें; पण तें यश ह्मणजे एक प्रकारचा स्वार्थच होय, आणि

यांत माझ्या समाजाच्या उन्नतीचा पाया घालण्याच्या कार्मीं माझ्या स्वतःच्या हातभार लावण्याच्या कर्तव्यकर्माला मी अंतरलों असतो.

आमच्या ज्ञातीच्या अशा उन्नतीच्या वेळीं, शाळेंला किंवा कॉलेजाला जाणारे बहुतेक तरुण लोक मोठमोठे वकील किंवा प्रतिनिधिसभेचे सभासद होण्याच्या निश्चयानें जात असत; आणि पुष्कळ बायका वादनकलेच्या अध्यापिका होऊं पहात. पण तारुण्यांतहि माझा एकच विचार ठरलेला होता, आणि तो ह्मटला ह्मणजे चांगले वकील, चांगले प्रतिनिधि आणि गायनवादनकलेचे चांगले अध्यापक बनविण्याची भूमिका तयार करण्याच्या आवश्यकतेकडे लक्ष्य देणें, हा होय.

गुलामगिरीच्या दिवसांत सारंगी शिकूं इच्छिणाऱ्या एका वृद्ध नीग्रोच्या स्थितीप्रमाणेंच आतांची परिस्थिति आहे, असें मला वाटलें. सारंगीचे धडे शिकविण्याकरितां एका तरुण पंतोजीला त्यानें विनंति केली; पण इतक्या वृद्ध वयांत याला सारंगी वाजवितां येईल कीं नाहीं, याची शंका वाटून त्या तरुण पंतोजीनें त्याची नाउमेद करण्याच्या हेतूनें असें सांगितलें, कीं, “जेक काका, मी तुला सर्व धडे शिकवितों; पण पहिल्या धड्याकरितां मी तुझ्यापासून तीन, दुसऱ्याकरितां दोन आणि तिसऱ्याकरितां एक डालर घेईन; आणि शेवटच्या ह्मणजे चौथ्या धड्याकरितां तुला फक्त पाव डॅलर द्यावा लागेल!” जेक काकानें उत्तर दिलें “बरे आहे, महाराज! मला आपल्या अटी मान्य आहेत; पण मला शेवटचाच धडा प्रथम द्या, ह्मणजे झालें.”

संस्थानचें मुख्य ठाणें बदलल्यावर मला दुसरें एक आमंत्रण आलें, आणि त्यायोगानें मला फार आश्चर्य वाटून अत्यानंद झाला. येत्या पदवीदानसमारंभाच्या वेळीं ग्रॅज्युएट झालेल्या विद्यार्थ्यांनां मीं चार शब्द सांगावे, या आशयाचें जनरल आर्मस्ट्रॉंग यांनीं मला पत्र लिहिलें. असा मान मला मिळेल हें माझ्या स्वप्नींहि नव्हतें. माझ्या हातून होईल इतकें काळजीपूर्वक भाषण मीं तयार केलें. आणि माझ्या भाषणाचा विषय ‘यशस्वी शक्ति—The force that wins’ हा मीं पसंत केला.

सहा वर्षापूर्वी हाम्पटन संस्थेत विद्यार्थी या नात्याने प्रविष्ट व्हावे ह्मणून ज्या मार्गाने मी गेलों, त्याच मार्गाने हे भाषण करण्याकरितां या वेळीं मी हाम्पटनला गेलों; पण या खेपेला तो सर्व मार्ग मला आग-गाडीने आक्रमितां आला. माझ्या पहिल्या प्रवासांत आणि या प्रवासांत किती तरी अंतर! पांच वर्षांत कोणाहि व्यक्तीच्या जीवितक्रमांत आणि आशेंत इतका फरक क्वचित्च झाला असेल, असें ह्मटलें असतां मी आत्मस्तुति करीत आहे, असें कांहीं होणार नाहीं.

हाम्पटन येथें शिक्षक आणि विद्यार्थी या उभयतांनीं माझे मनापासून स्वागत केले. मीं हाम्पटन सोडल्यावर ती संस्था आमच्या लोकांची स्थिति आणि गरजा यांनां दिवसेंदिवस योग्य होत चालली आहे, तसेंच औद्योगिक आणि इतर शिक्षण फार सुधारत चाललें आहे, असें मला दिसून आलें. तेव्हां अस्तित्वांत असलेल्या कोणत्याहि शाळेच्या नमुन्यावरहुकूम हाम्पटन संस्थेचा नकाशा ठरविलेला नसून, त्यावेळीं आमच्या लोकांच्या गरजा कशा भागवाव्या आणि त्यांची परिस्थिति कशी सुधारावी, या उद्देशानें जनरल आर्मस्ट्रांगच्या उदार नेतृत्वाखालीं व नियमनाप्रमाणें प्रत्येक सुधारणा करण्यांत येत असे. अशिक्षित लोकांमध्ये शिक्षणाचें आणि इतर मिशनरी (परोपकार) काम करीत असतांना, मागे शेंकडों वर्षापूर्वी केलेला, किंवा हजारों मैलांवर दुसऱ्या ज्ञातींत चालू असलेला प्रयोग करून पहावा, असें पुष्कळांनां वाटत असतें. व्यक्तीची परिस्थिति आणि साध्य यांकडे बिलकूल लक्ष्य न देतां प्रत्येकाला ठराविक शिक्षणाच्या सांच्यांत घालून बाहेर काढण्याचा मोह नेहमीं पडतो. पण हाम्पटन संस्थेत असा प्रकार नव्हता.

पदवीदानाच्या दिवशीं केलेल्या माझ्या भाषणानें सर्वजण फार खूष झाले, आणि हे भाषण फार चांगलें झालें असें पुष्कळांनीं मोठ्या ममतेनें सांगून मला प्रोत्साहन दिलें. मी लवकरच वेस्टव्हर्जीनियांत आमच्या गांवीं परत गेलों, आणि पुनः शिकविणें सुरू करण्याचा वेत करूं लागलों; इतक्यांत पुनः जनरल आर्मस्ट्रांग यांचें मला अकस्मात् एक पत्र १८७९

च्या उन्हाळ्यांत आले. शिक्षकाचें काम करण्यासाठीं आणि कांहीं राहिलेला अभ्यास पुरा करण्यासाठीं मीं हाम्पटनला लवकर परत यावें, असें त्यांनीं मला लिहिलें. वेस्टव्हर्जीनियामध्ये मीं शिकविण्याचें काम प्रथम सुरू केल्यावर माझ्या दोन बंधूंशिवाय दुसरे चार अत्यंत हुपार आणि होतकरू विद्यार्थी मीं निवडून काढून हाम्पटन संस्थेंत त्यांना प्रविष्ट होतां यावें ह्मणून त्यांच्या तयारीकडे विशेष लक्ष्य दिलें. हे सर्व विद्यार्थी हाम्पटनला गेले आणि तेथील शिक्षकांनां ते इतके पसंत पडले, कीं, त्या सर्वांनां एकदम वरील वर्गांत दाखल करण्यांत आले. यावरूनच हाम्पटन येथें शिक्षकाचें काम करावें ह्मणून मला बोलाविलें असावें, असें मला वाटतें. मीं हाम्पटनला पाठविलेल्या विद्यार्थ्यांपैकीं एकजण डाक्टर साम्युएल इ. कर्टने या नांवाचा असून हा सध्यां व्हेस्टन शहरांतील उत्तम वैद्य आणि तेथील स्कूलबोर्डाचा एक सभासद आहे.

यावेळीं हाम्पटन येथें प्रथमच इंडियन लोकांनां शिक्षण देण्याचा प्रयोग जनरल आर्मस्ट्रांग करून पाहत होते. इंडियन लोकांनां शिकतां येईल आणि त्यापासून आपला फायदा करून घेतां येईल, असें फारच थोड्या लोकांनां त्यावेळीं वाटत होतें. मोठ्या प्रमाणावर पद्धतशीर रीतीनें हा प्रयोग करून पहावा, असें जनरल आर्मस्ट्रांगच्या मनांत आले. पश्चिमेकडील संस्थानांतील राखून ठेविलेल्या जंगलांमधून रानटी, अगदीं अशिक्षित, असे शंभरांपेक्षां जास्त इंडियन त्यांनीं मिळविले. त्यांपैकीं बरेच तरुण होते. मीं त्या सर्व तरुण इंडियनांचा पित्याप्रमाणें पालक व्हावें—ह्मणजे मीं त्यांच्याबरोबर एकाच इमारतींत राहून त्यांचें शिक्षण, कपडेलत्ते, खोल्या इत्यादिकांवर देखरेख करावी, अशी जनरल आर्मस्ट्रांगची इच्छा होती. मला देऊं केलेलें हें काम फार मोहक होतें खरें, पण वेस्टव्हर्जीनिया येथील माझ्या कामांत मीं इतका मग्न झालों होतो, कीं, तें आतां सोडून देणें माझ्या अगदीं जीवावर आले. पण

प्रकरण सहावें.

कृष्णवर्ण व ताम्रवर्ण ज्ञाति.

मी वॉशिंग्टन येथें वर्षभर रहात असतां आणि त्यापूर्वी कांहीं दिवस, वेस्टव्हर्जीनियाच्या संस्थानामध्ये व्हीलिंग गांवाहून संस्थानचें ठाणें हालवून तें कोणत्यातरी मध्यवर्ति शहराला न्यावें, याबद्दल बरीच चळवळ चालली होती. या चळवळीचा परिणाम असा झाला, कीं, सरकारानें तीन शहरे निवडलीं, आणि यांपैकीं संस्थानांतील नागरिकांच्या बहुमतें जें शहर पसंत होईल, तेथेंच सरकारचें ठाणें करावयाचें, असें ठरलें. या तीन्हींपैकीं माझ्या गांवाहून-माल्डनहून-पांच मैलांच्या अंतरावर चार्ल्स्टन या नांवाचा गांव होता. वॉशिंग्टन येथील माझा शाळेचा शिक्षणक्रम संपण्याच्या सुमाराला चार्ल्स्टन येथील गोऱ्या लोकांच्या पंचसभेकडून मला आपल्या शहरच्या वतीनें खटपट करण्याचें आमंत्रण आलेलें पाहून मला आश्चर्य वाटून आनंद झाला. मीं तें आमंत्रण स्वीकारिलें, आणि संस्थानच्या बऱ्याच भागांमध्ये व्याख्यानें देण्यांत तीन महिने खर्च केले. चार्ल्स्टन गांवाला या बाबतींत यश आलें, व तेथेंच हल्लीं सरकारचें कायमचें ठाणें आहे.

या चळवळींत माझी जी व्याख्याता या नात्यानें थोडीबहुत प्रसिद्धि झाली, ती पाहून मीं राजकारणांत शिरावें, ह्मणून बऱ्याच जणांनीं खटपट केली. पण मीं तें नाकारिलें. कारण, माझ्या ज्ञातीची यापेक्षां अधिकं सेवा मी दुसऱ्या कोणत्याहि कामानें करीन, अशी मला खात्री होती. त्यावेळीं आमच्या लोकांनां शिक्षण, उद्योगधंदे आणि मिळकत यांचा चांगला आधार मिळणें हें अत्यंत जरूरीचें आहे, असें मला फार वाटत होतें; आणि याकरितां राजकीय हक्क (असामी) मिळविण्यापेक्षां वरील त्रयीबद्दल खटपट करणें फार इष्ट होतें; माझ्याविषयीं ह्मणाल, तर राजकारणांतहि मला खात्रीनें यश आलें असतें; पण तें यश ह्मणजे एक प्रकारचा स्वार्थच होय, आणि

यांत माझ्या समाजाच्या उन्नतीचा पाया घालण्याच्या कार्मीं माझ्या स्वतःच्या हातभार लावण्याच्या कर्तव्यकर्माला मी अंतरलों असतो.

आमच्या ज्ञातीच्या अशा उन्नतीच्या वेळीं, शाळेला किंवा कॉलेजाला जाणारे बहुतेक तरुण लोक मोठमोठे वकील किंवा प्रतिनिधिसभेचे सभासद होण्याच्या निश्चयानें जात असत; आणि पुष्कळ वायका वादनकलेच्या अध्यापिका होऊं पहात. पण तारुण्यांतहि माझा एकच विचार ठरलेला होता, आणि तो ह्मटला ह्मणजे चांगले वकील, चांगले प्रतिनिधि आणि गायनवादनकलेचे चांगले अध्यापक बनविण्याची भूमिका तयार करण्याच्या आवश्यकतेकडे लक्ष्य देणें, हा होय.

गुलामगिरीच्या दिवसांत सारंगी शिकूं इच्छिणाऱ्या एका वृद्ध नीग्रोच्या स्थितीप्रमाणेंच आतांची परिस्थिति आहे, असें मला वाटलें. सारंगीचे धडे शिकविण्याकरितां एका तरुण पंतोजीला त्यानें विनंति केली; पण इतक्या वृद्ध वयांत याला सारंगी वाजवितां येईल कीं नाहीं, याची शंका वाटून त्या तरुण पंतोजीनें त्याची नाउमेद करण्याच्या हेतूनें असें सांगितलें, कीं, “जेक काका, मी तुला सर्व धडे शिकवितों; पण पहिल्या धड्याकरितां मी तुझ्यापासून तीन, दुसऱ्याकरितां दोन आणि तिसऱ्याकरितां एक डालर घेईन; आणि शेवटच्या ह्मणजे चौथ्या धड्याकरितां तुला फक्त पाव डॅालर द्यावा लागेल!” जेक काकानें उत्तर दिलें “बरे आहे, महाराज! मला आपल्या अटी मान्य आहेत; पण मला शेवटचाच धडा प्रथम द्या, ह्मणजे झालें.”

संस्थानचें मुख्य ठाणें बदलल्यावर मला दुसरें एक आमंत्रण आलें, आणि त्यायोगानें मला फार आश्चर्य वाटून अत्यानंद झाला. येत्या पदवीदानसमारंभाच्या वेळीं ग्रॅज्युएट झालेल्या विद्यार्थ्यांना मीं चार शब्द सांगावे, या आशयाचें जनरल आर्मस्ट्रॉंग यांनीं मला पत्र लिहिलें. असा मान मला मिळेल हें माझ्या स्वप्नींहि नव्हतें. माझ्या हातून होईल इतकें काळजीपूर्वक भाषण मीं तयार केलें. आणि माझ्या भाषणाचा विषय ‘यशस्वी शक्ति—The force that wins’ हा मीं पसंत केला.

आत्मोद्धार.

शेवटीं मीं तें सोडलेंच. कारण, जनरल आर्मस्ट्रांग यांनीं सांगितलेंलें काम करण्याचें कसें नाकारावें, हें मला समजेना.

हाम्पटनला गेल्यावर पाऊणशें इंडियन विद्यार्थी राहत असलेल्या इमारतींत मला रहावें लागलें. त्यांच्या जातीपैकीं नसलेला असा मी एकटाच तेथें होतो. आपल्याला यांत यश कसें मिळवितां येईल, याची मला प्रथम शंका वाटूं लागली. आपण गोऱ्या मनुष्यापेक्षां श्रेष्ठ आहों, अर्थात् नीग्रोपेक्षां कितीतरी श्रेष्ठ—विशेषतः जी गोष्ट आपण केव्हांहि करणार नाहीं ती ह्मणजे गुलामगिरी व तिच्याखालीं नीग्रोनीं मान लवविल्यामुळें आपण त्यांच्यापेक्षां कितीतरी पटीनें श्रेष्ठ आहों, असें प्रत्येक इंडियनाला वाटत होतें, हें मला माहीत होतें. गुलामगिरीच्या दिवसांत इंडियन लोकांचेहि त्यांच्या प्रांतांत बरेच गुलाम होते. याशिवाय हाम्पटन येथें, ताम्रवर्णीं इंडियनांनां शिकविण्याचा आणि सुधारण्याचा चाललेला प्रयत्न यशस्वी होणार नाहीं, असा बहुतेकांचा समज झालेला होता. या सर्व गोष्टी आणि माझ्यावरील मोठी जबाबदारी जाणून मीं मोठ्या सावधगिरीनें आणि हुषारीनें काम सुरू केलें, व त्यांतहि यश मिळवावयाचेंच असा निश्चय केला. थोड्याच दिवसांत या इंडियनांचा माझ्यावर विश्वास बसला; इतकेंच नव्हे, तर ते माझ्यावर प्रेम करून मला मोठा मान देऊं लागले. इतर मानवी प्राण्यांप्रमाणेंच ते आहेत, त्यांनां चांगल्या रीतीनें वागविलें ह्मणजे ते खूप होतात, आणि वाईट रीतीनें वागविलें ह्मणजे ते रागावतात, असें मला आढळून आलें. मला सुख आणि आनंद कशानें होईल, तें करण्याची मसलत ते नेहमीं करूं लागले. आपले लांब केंस कापून घेणें, घोंगड्या वापरण्याचें सोडणें आणि तंबाखू ओढण्याचें बंद करणें, या गोष्टी त्यांनां आवडत नव्हत्या, असें वाटतें; परंतु दुसऱ्या कोणत्याहि जातीच्या मनुष्यानें आपल्यासारख्या गोऱ्या मनुष्याचा पोपाख केल्याशिवाय, गोऱ्या मनुष्याचें अन्न खाह्याशिवाय, गोऱ्या मनुष्याची भाषा बोलल्याशिवाय, आणि गोऱ्या मनुष्याचा धर्म आपल्याला मान्य आहे असें सांगितल्याशिवाय, त्याची सुधारणा झाली आहे, असें कोणाहि गोऱ्या अमेरिकनाला वाटत नाहीं.

इंग्रजी भाषा शिकण्याची अडचण बाजूला ठेविली असतां, इतर विषय आणि उद्योगधंदे शिकण्यांत काळ्या आणि इंडियन विद्यार्थ्यांमध्ये फारच थोडा फरक होता, असें मला आढळून आले. इंडियनांना आपल्या हातून होईल तितक्या तऱ्हांनीं मदत करण्यांत काळे विद्यार्थी जें कांहीं अगत्य किंवा आस्था दाखवीत, तें पाहून मला नेहमीं आनंद होई. इंडियनांना हाम्पटन संस्थेंत दाखल करूं नये, असें वाटणारे कांहीं काळे विद्यार्थी होते; पण अशांची संख्या सुदैवानें फारच थोडी होती. इंडियनांना इंग्रजी बोलण्यास शिकवितां यावें आणि चांगल्या सुधारलेल्या सवयी त्यांनां लागाव्या, ह्मणून नीग्रो विद्यार्थी शिक्षकांच्या सांगण्यावरून त्यांनां साथीदार (जोडीदार) या नात्यानें आपल्या खोल्यांत राहण्यास खुपीनें घेत.

काळ्या विद्यार्थ्यांनीं ज्याप्रमाणें ताम्रवर्णीं विद्यार्थ्यांचें मनापासून स्वागत केलें, त्याप्रमाणें दुसऱ्या ज्ञातींतील शंभराहून अधिक विद्यार्थ्यांच्या आगमनापासून आनंद पावणारे विद्यार्थी ज्या गोऱ्या संस्थेंत आहेत, अशी एकहि संस्था या देशांत असूं नये, याचें मला आश्चर्य वाटतें. दुसऱ्याची उन्नति करण्याला आह्मी जेवढें साहाय्य करतो, तेवढेच आह्मी स्वतः वर जातो; आणि ज्या मानानें एकादी जात अगदीं अभागी आणि सुधारणेंत खालच्या पायरीवरची असेल, त्या मानानें आह्मी तिला मदत केली असतां आमची स्वतःची उन्नति होते, असें गोऱ्या विद्यार्थ्यांनां सांगण्याचें कितीदां तरी माझ्या मनांत आलें होतें.

याप्रसंगीं ऑनरेबल फ्रेडरीक डगलस यांच्या भाषणाची मला आठवण होते. एकदां पेन्सिलव्हेनिया संस्थानांत मिस्टर डगलस हे प्रवास करीत होते; आणि इतर उतारुंप्रमाणें त्यांनीं भाडें दिलें होतें, तरी त्यांच्या वर्णामुळे त्यांनां मालाच्या डब्यांत बसावें लागलें ! मिस्टर डगलसचें सांत्वन करावें ह्मणून कांहीं गोरे उतारू त्या मालाच्या डब्यांत गेले आणि त्यांपैकीं एकानें ह्मटलें “ मिस्टर डगलस ! आपला अशा तऱ्हेनें अपमान झालेला पाहून मला फार वाईट वाटतें. ” बसलेल्या ठिकाणींच जरा ताठ होऊन

आत्मोद्धार.

महाशय डगलस यांनीं उत्तर दिलें, कीं, “ते फ्रेडरिक डगलसचा अवमान करूं शकणार नाहीत ! माझ्यामध्ये असलेल्या आत्म्याचा अपमान कोणाहि मनुष्याला करितां येणार नाही. या वागणुकीनें माझा अपमान होत नाही, तर मला जे अशा रीतीनें वागवीत आहेत ते आपला स्वतःचा अपमान करून घेत आहेत !”

आमच्या देशांतील एका भागांत काळ्या व गोऱ्या जातींनीं निर-
निराळ्या डब्यांत बसावें, असा कायदा आहे. या भागांत मीं एक मौजेचें उदाहरण पाहिलें. या उदाहरणावरून काळा रंग कोठें सुरू होतो आणि पांढरा कोठें संपतो, हें ओळखणें किती कठिण आहे, हें दिसून येतें.

आपल्या समाजांत सुप्रसिद्ध असा एक नीग्रो मनुष्य होता. पण तो इतका गोरा होता, कीं, कोणाहि चतुर पारख्याला अगर परीक्षकाला त्याला काळ्या वर्गांत घालणें फार जड जात असे. काळ्या उताखंडां साठीं राखून ठेविलेल्या डब्यांतून हा एकदां प्रवास करीत होता. गाडीचा कंडक्टर (म्यानेजर) जेव्हां त्याच्यापाशीं आला, तेव्हां तो गोंधळून गेलासें स्पष्ट दिसलें. जर तो मनुष्य नीग्रो असेल, तर त्याला गोऱ्या लोकांच्या डब्यांत पाठविण्याची जरूरी नाही; पण जर तो गोरा मनुष्य असेल, तर तूं नीग्रो आहेस काय, असें विचारून त्याचा अपमान करावा असें त्या कंडक्टरला वाटेना. त्या कामगारानें त्या मनुष्याकडे लक्ष्यपूर्वक पाहिलें. त्याचे केस, डोळे, नाक आणि हात वगैरे तपासले, तरी त्याचा घोंटाळा नाहीसा होईना. शेवटीं हें कोडे सोडविण्यासाठीं त्यानें वांकून त्या मनुष्याच्या पायांकडे पाहिलें. तसें करितांना त्या कंडक्टरला पाहून मीं मनांत ह्मटलें, कीं, “यानें मात्र आतां निकाल लागेल!” आणि तसा निकाल लागलाहि ! कारण, तो नीग्रो आहे असें त्यानें ठरवून तेथेंच त्याला बसूं दिलें. आमच्या जातीपैकीं एक इसम कमी ज्ञाला नाही, ह्मणून मीं तिचें मनः-
पूर्वक अभिनंदन केले !

मी अनुभवानें सांगतो, कीं, कोणाहि खऱ्या सम्य गृहस्थाची पारख त्याला आपल्याहून कमी दर्ज्याच्या लोकांशीं मिसळण्याचा

प्रसंग आल्यावेळीं करावी. दक्षिणेंतील जुन्या तऱ्हेचा सभ्य गृहस्थ आपल्या जुन्या गुलामांशीं किंवा त्यांच्या वंशजांशीं आपली वागणूक कशी ठेवितो हे पाहिलें असतां, वरील विधान चांगलें स्पष्ट होईल. माझ्या विधानाचा मथितार्थ जार्ज वॉशिंग्टनविषयीं सांगितलेल्या एका गोष्टीनें विशेष स्पष्ट होतो. रस्त्यांत जार्ज वॉशिंग्टनला पाहून एका नीग्रोनें सभ्यपणानें आपली टोपी वर उचलली. जार्ज वॉशिंग्टननीं परत आपली टोपी वर केली. कांहीं गोऱ्या मित्रांनीं या त्यांच्या कृतीबद्दल बरीच टीका केली. त्यावर उत्तरादाखल जार्ज वॉशिंग्टन ह्मणाले “एका अशिक्षित काळ्या मनुष्याला माझ्याहून अधिक सभ्य मी होऊं देईन, असें तुह्मांला वाटतें काय ?”

इंडियन तरुण हाम्पटन येथें माझ्या ताब्यांत असतांना, अमेरिकेंत जातिभेद कसा चमत्कारिक आहे, हें दाखविणारे एकदोन प्रसंग माझ्या दृष्टीला पडले. एक इंडियन मुलगा आजारी पडला. मला त्याला घेऊन वाशिंग्टनला जावें लागलें, व त्याला आपल्या पश्चिमेकडील जंगली प्रदेशांत परत पोहोंचविण्यांत यावें, ह्मणून त्याला त्या प्रदेशाच्या सेक्रेटरीच्या हवालीं करून त्याबद्दल मला पावती ध्यावी लागली. त्यावेळीं मी जगाच्या रीतिभातींशीं अपरिचित होतो. वाशिंग्टनला येत असतांना आगबोटींत भोजनाची वंट्या झाल्याबरोबर मी एकदम जेवावयाला न जातां बहुतेक उतारूंचें जेवण संपेपर्यंत वाट पाहिली. नंतर त्या मुलासहित मी भोजन-गृहांत गेलों. त्या इंडियनला जेवण मिळेल, पण मला मिळणार नाहीं, असें तेथील मनुष्यानें मोठ्या सभ्यपणानें मला कळविलें ! माझा आणि त्या इंडियनाचा वर्ण सारखाच असल्यामुळे ज्यानें आमच्या जाति कशा ओळखल्या, हें मला समजेना; पण तो मनुष्य या कामीं पूर्ण वाकवगार दिसला. हाम्पटन येथील अधिकाऱ्यांनीं मीं मुलासहित वाशिंग्टन येथें अमुक हॉटेलांत उतरावें, असें सांगितलें होतें; पण तेथें जातांच तेथील कारकुनानें कळविलें, कीं, त्या इंडियनाला हॉटेलांत घेतलें जाईल, पण माझी कांहींच सोय करितां येणार नाही !

आत्मोद्धार.

पुढें, याच प्रकारचें आणखी एक उदाहरण माझ्या नजरेला आलें. मी एकदां एका गांवीं गेलों होतों, तेव्हां तेथें इतका कांहीं क्षोभ आणि त्वेष माजला होता, कीं, आतां येथें सुलतानी न्याय, 'लिंच न्याय--Lynching' सुरू होणार, असें मला कांहींवेळ वाटलें. या खळबळीचें कारण असें होतें, कीं, एका काळ्या कातडीच्या मनुष्यानें गांवांतील हॉटेलांत वस्ती केली असून तो मोरोक्कोचा नागरिक होता, व या देशांत प्रवास करितांना तो इंग्रजी भाषेंत बोलला, असें तपासाअंतीं कळलें ! पुढें हा अमेरिकन नीग्रो नाहीं, असें कळतांच सर्व खळबळ एकदम शांत झाली ! यापुढें आपण इंग्रजी भाषा बोलतां कामां नये, असें तो मनुष्य शहाणपणानें शिकला.

इंडियन विद्यार्थ्यांबरोबर एक वर्ष घालविल्यानंतर मला हाम्पटन येथें दुसरी एक संधि मिळाली. टस्केंजी येथें पुढें काम करण्याची पात्रता अंर्गीं आणण्याकरितां मला आयती ही संधि ईश्वरानेंच आणून दिली, असें माझ्या मागील आयुष्याचा विचार केला असतां दिसतें. पुष्कळ काळे स्त्रीपुरुष शिक्षण मिळविण्याला फार उत्सुक आहेत, पण भोजन आणि पुस्तकें यांचा खर्च देण्याची ताकद नसल्यामुळें त्यांना हाम्पटन संस्थेंत दाखल होतां येत नसे, असें जनरल आर्मस्ट्रांगनां आढळून आलें. हाम्पटन संस्थेला जोडूनच एक रात्रीची शाळा काढावी, आणि त्या शाळेंत हुषार आणि होतकरू अशा कांहीं नियमित स्त्रीपुरुषांनां, त्यांनीं दिवसा दहा तास काम करावें आणि रात्रीं दोन तास शाळेंत शिकावें, या अटीवर घेण्यांत यावें, अशी जनरल आर्मस्ट्रांग यांनीं योजना केली. या विद्यार्थ्यांनीं केलेल्या कामाबद्दल त्यांनां भोजनखर्चापेक्षां थोडीशी जास्त रक्कम देण्यांत यावी, त्यांची शिल्क शाळेच्या तिजोरींत जमा करण्यांत यावी, व एकदोन वर्षे रात्रीच्या शाळेंत काढल्यावर त्यांनां दिवसाच्या शाळेंत घेऊन त्यांची शिल्क भोजनखर्चाकडे उपयोग करण्यांत यावी, असें ठरलें. या रीतीनें त्यांनां संस्थेपासून पुष्कळ चांगले, परिणामीं हितावह फायदे मिळून, शिवाय त्यांनां कोणत्या तरी उद्योग-

धंद्याचा माहिती आणि पुस्तकें यांचाहि फायदा मिळावा, अशी ही योजना होती.

जनरल आर्मस्ट्रांग यांनी ही रात्रीची शाळा माझ्या ताब्यांत घेण्याला मला सांगितलें, व मी तसें केलें. प्रथमारंभीं या शाळेंत खऱ्या कळकळीचे आणि सशक्त असे बारा स्त्रीपुरुष दाखल झाले. पुरुष दिवसा बहुतेक करवतीनें लांकूड चिरण्याचें काम करीत, आणि बायका धोवीखान्यांत काम करीत. दोन्ही ठिकाणचें काम कांहीं सोपें नव्हतें; पण माझ्या सर्व अध्यापनांत यांनीं जितकें मला समाधान दिलें, तितकें दुसऱ्या कोणाहि विद्यार्थ्यांनीं दिलें नाही ! ते चांगले विद्यार्थी होते, आणि आपलीं कामें ते पूर्णपणें शिकले. ते इतक्या आस्थेनें शिकत असत, कीं, निजावयाची घंटा झाली, कीं, ते निरुपायानें आपला अभ्यास बंद करीत, आणि केव्हां केव्हां तर निजावयाची वेळ झाली, तरी मीं धडे चालू ठेवावे, अशी मला निकड लावीत.

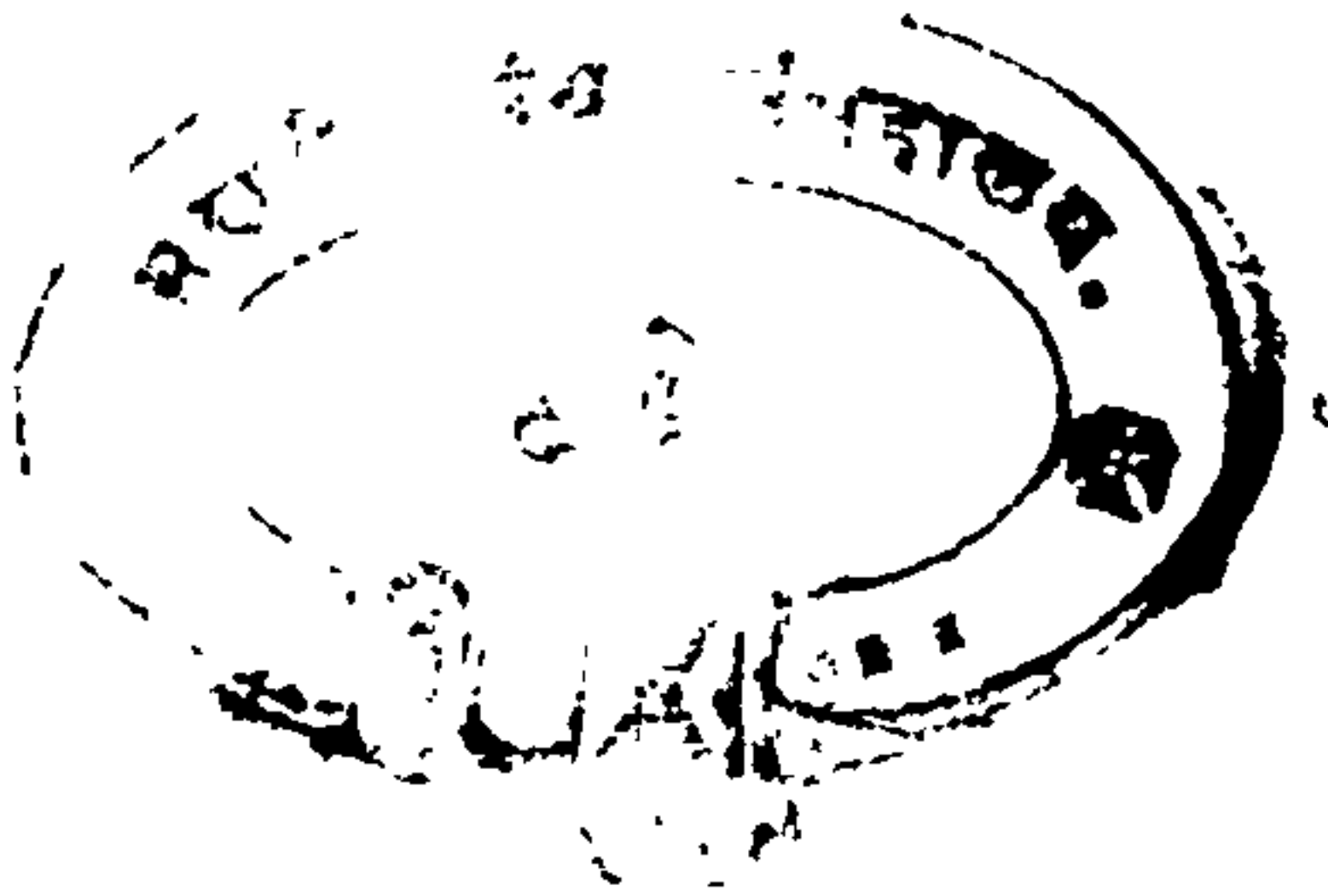
दिवसा कसून श्रम करण्यांत आणि रात्रीं नेटानें अभ्यास करण्यांत या विद्यार्थ्यांनीं इतकी कांहीं कळकळ दाखविली, कीं, मीं त्यांनां 'पाणीदार वर्ग—The Plucky Class' हें नांव दिलें. हें नांव लागलेंच प्रिय होऊन सर्व संस्थेभर पसरलें. रात्रीच्या शाळेंत बरेच दिवस राहून आपल्या अंगांतील करामत दाखविली, ह्मणजे मी विद्यार्थ्याला खालीं दिल्याप्रमाणें सर्टिफिकेट देत असें:—

“जेम्स स्मिथ याला सर्टिफिकेट देण्यांत येतें, कीं, तो हाम्पटन संस्थेच्या 'पाणीदार वर्गा' पैकीं आहे, आणि त्यानें एकसारखा चांगला टिकाव धरलेला आहे.”

विद्यार्थी या सर्टिफिकेटांनां फार मान देऊं लागले, आणि त्यामुळें रात्रीची शाळा विशेष लोकप्रिय होऊं लागली. थोड्याच आठवड्यांत हें खातें इतकें वाढलें, कीं, विद्यार्थ्यांची संख्या सुमारे पंचवीस झाली.

आत्मोद्धार.

या पंचवीस स्त्रीपुरुषांची पुढे काय गति झाली, हे मी पाहिले आहे. ते सर्व आतां दक्षिणेतील बहुतेक भागांत महत्त्वाच्या आणि उपयुक्त अशा कामांवर आहेत. हाम्पटन संस्थेची रात्रीची शाळा प्रथम वारा विद्यार्थ्यां-निशीं सुरू झाली, पण आतां त्या शाळेत तीनशेंपासून चारशें विद्यार्थी आहेत, आणि ही रात्रीची शाळा त्या संस्थेचा अति महत्त्वाचा आणि कायमचा भाग झाली आहे !

प्रकरण सातवें.

टस्केजी येथील प्रारंभाचे दिवस.

हॅम्पटन येथे रात्रीची शाळा आणि इंडियन विद्यार्थी माझ्या ताब्यांत असतांना, तेथील शिक्षकांच्या देखरेखीखालीं मीं कांहीं अभ्यास चालू ठेविले. जनरल आर्मस्ट्रांगच्या नंतरचे हॅम्पटन संस्थेचे हल्लींचे प्रिन्सिपाल रे. डॉक्टर एच्. वी. फ्रिसेल् हे त्या शिक्षकांपैकीं एक होते.

इ. स. १८८१ च्या मे महिन्यांत, ह्यणजे रात्रीच्या शाळेंत शिकविण्याचें सुरू केल्यानंतर सुमारे एक वर्षानें माझ्या आयुष्यांतील मुख्य काम सुरू करण्याची संधि मला अकस्मात् प्राप्त झाली. एकेदिवशीं रात्रीं नेहमींची प्रार्थना आटोपल्यावर जनरल आर्मस्ट्रांग यांनीं भजन-मंदिरांत अशी गोष्ट काढिली, कीं, “अलाबामा संस्थानांतील टस्केजी-नामक लहानशा गांवांत काळ्या लोकांकरितां एक नार्मल स्कूल-नमुनेदार शाळा सुरू केली जाणार आहे, आणि ती शाळा ताब्यांत घेण्याकरितां कोणाची तरी शिफारस करावी, असें अलाबामा येथील कांहीं सद्गृहस्थांचें आपणाला पत्र आलेलें आहे.” या जागेकरितां लायक असा कोणीहि काळा मनुष्य मिळणार नाही, असें त्या गृहस्थांनीं गृहीत धरिलें असावेसें दिसलें, आणि ह्यणूनच जनरल आर्मस्ट्रांग यांनीं कोणत्या तरी गोऱ्या मनुष्याची शिफारस करावी, ह्यणूनच ते अपेक्षा करीत होते. दुसऱ्या दिवशीं जनरल आर्मस्ट्रांगनीं मला आपल्या ऑफिसांत बोलाविलें, आणि “अलाबामा येथील जागा भरून काढशील ना ?” ह्यणून मला एकाएकीं विचारिलें. “प्रयत्न करून पाहीन,” असें मीं मोठ्या खुपीनें उत्तर दिलें. त्याप्रमाणें त्यांनीं त्या गृहस्थांनां पत्र लिहून कळविलें, कीं, कोणीहि गोरा मनुष्य मिळेल असें दिसत नाही; पण काळा मनुष्य घेण्याला ते तयार असतील, तर आपण एकाचें नांव सुचवूं, आणि या पत्रांत त्यांनीं माझे नांव सुचविलें.

बरेच दिवस गेले, तरी याविषयीं कांहींच जबाब आला नाही. कांहीं कालानंतर प्रार्थनामंदिरांत भजन चाललें असतां एका शिपायानें

आत्मोद्धार.

जनरलच्या हातांत एक तार आणून दिली. भजन आटोपल्यावर त्यांनी ती तार सर्वांना वाचून दाखविली. 'बुकर टी. वॉशिंग्टन आह्मांला मान्य आहेत, त्यांना तावडतोव पाठवा,' असा तो संदेश होता.

विद्यार्थ्यांना आणि शिक्षकांना फार आनंद झाला, आणि त्यांनी माझे मनापासून अभिनंदन केलें. टस्केजीस जाण्याची मी लगेच तयारी केली. वेस्टव्हर्जीनियातील आमच्या गांवावरून मी गेलों. घरी कांहीं दिवस राहून नंतर टस्केजीस निघालों. टस्केजी हा लहानसा गांव असून तेथील लोकसंख्या दोन हजार होती. त्यांपैकी काळे लोक बहुतेक निम्मे असावेत. हा अर्धा भाग दक्षिणेतील कृष्णकटिबंधांत (Black Belt) मुख्यतः होता. टस्केजी गांव वसला होता, त्या प्रांतांत काळ्या आणि गोऱ्या लोकांची संख्या तीन ते एक या प्रमाणांत होती. कांहीं शेजारच्या प्रांतांत तर हें प्रमाण सहा ते एक असें होतें.

कृष्णकटिबंध ह्मणजे काय, असा प्रश्न मला पुष्कळदां विचारण्यांत आला आहे. प्रथम हा शब्द देशांतील काळ्या भागाला—जमीनीला लावण्यांत येत असे. दक्षिणअमेरिकेंत या काळ्या आणि सुपीक जमीनीचा वराचसा भाग असल्यामुळें तेथें गुलामांना नेणें फारच फायदेशीर होत असे, आणि यामुळें तेथें पुष्कळ गुलामांना नेण्यांत आलें होतें. पुढें, ह्मणजे लढाई सुरू झाल्यानंतर हा शब्द राजकीय अर्थी वापरण्यांत येऊं लागला. ह्मणजे ज्या प्रांतांत गोऱ्यांपेक्षां काळे लोक अधिक आहेत, त्या प्रांतांनां हें नांव पडलें.

टस्केजीस जाण्यापूर्वी, इमारत आणि सर्व उपकरणें, शिक्षण सुरू करण्याला तयार असतील, असें मला वाटलें; पण तेथें गेल्यावर इमारतहि नाही आणि साधनेंहि नाहीत, हें पाहून माझी निराशा झाली. तथापि कितीहि बहुमोल इमारती आणि उपकरणें देऊं शकणार नाहीत, असे शेंकडों, खऱ्या कळकळीचे, आणि ज्ञानाकरितां हपापलेले आत्मे मात्र मला तेथें मिळाले !

शाळेकारितां टस्केजी हें फार उत्तम स्थळ आहे, असें दिसलें. हें गांव नीग्रो लोकांच्या वस्तीच्या मध्यभागीं असून निवांत होते. रेल्वेच्या मुख्य रस्त्यापासून हें पांच मैल होते. रेल्वेचा दुसरा एक लहानसा फांटा या गांवापर्यंत गेला होता. गुलामगिरीच्या दिवसांत आणि त्यानंतर हें गांव गोऱ्या लोकांच्या शिक्षणाचें केंद्र होते. ही गोष्ट फार फायदेशीर झाली. कारण, शिक्षणांत-विद्येंत आणि विनयांत-येथील गोऱ्या लोकांची बरोबरी पुष्कळ ठिकाणच्या लोकाकडून झालेली नाही, असें मला आढळून आलें. काळे लोक अशिक्षित होते, तरी त्यांनीं आपलीं शरीरें मोठ्या शहरांतील खालच्या वर्गांत प्रचलित असलेल्या दुर्गुणांनीं बिघडवून आणि अशक्त करून सोडलीं नव्हतीं. एकंदरींत दोन्ही जातींचे परस्परांशीं संबंध फार चांगले व सुखावह असत, असें मला आढळून आलें. उदाहरणार्थ, गांवांत सर्वांत मोठें आणि एकच असलेलें असें लोखंडी सामानाचें दुकान एका काळ्या व गोऱ्या इसमांचें मिळून होते, आणि ते दोघेहि त्या दुकानाची व्यवस्था पहात असत. गोऱ्या मनुष्याच्या निधनापर्यंत हें भागीचें दुकान चाललें.

टस्केजी येथें मी जाण्याच्यापूर्वीं सुमारे एक वर्ष हांपटन येथें शिक्षणां-विषयीं काय काय व्यवस्था केलेली आहे हें ऐकून, टस्केजी येथील कांहीं लोकांनीं आपल्या गांवांत एक नार्मल स्कूल सुरू करण्याकरितां कांहीं रक्कम द्यावी, असा अर्ज आपल्या प्रतिनिधींमार्फत सरकाराकडे पाठविला होता. सरकारानें ही विनंति मान्य करून दरवर्षीं दोन हजार डालरचा विनियोग या कामीं करावा, असें ठरविलें; पण ही रक्कम शिक्षकांच्या पगारालाच खर्च व्हावयाची होती, आणि जमीनजुमला, इमारत किंवा उपकरणें विकत घेण्याविषयीं कांहीं सोय केली नव्हती, असें मला लवकरच कळून आलें. माझ्यावर सोंपविलेलें काम मला आशा-जनक वाटलें नाहीं. हें काम ह्मणजे नवरानवरीवांचून वऱ्हाड करण्यासारखेंच होते. काळ्या लोकांनां मात्र अतिशय आनंद झाला, आणि शाळा सुरू करण्याला शक्य तितकी मदत देण्याला ते एका पायावर तयार झाले.

आत्मोद्धार.

माझें पहिलें काम ह्मणजे शाळेकरितां जागा पाहणें, हें होतें. काळजीपूर्वक गांवांत जागा पाहण्याला हिंडल्यावर मला असें आढळून आलें, कीं, काळ्या लोकांच्या 'मेथाडिस्ट चर्च'जवळ असलेलें एक जुनाट पडकें लहानसें घर शाळेसाठीं, आणि तें चर्च सभामंदिरासाठीं उत्तम जागा होऊं शकेल. चर्च आणि तें घर हीं दोन्ही फार मोडकळीला आलीं होतीं. या इमारतींत प्रथम काहीं दिवस मी शिकवीत असतांना ही इमारत इतकी नादुरुस्त होती, कीं, जेव्हांजेव्हां पाऊस पडे, तेव्हां-तेव्हां जुन्या विद्यार्थ्यांपैकीं एकादा मोठ्या मेहेरबानीनें आपले धडे सोडून येई, आणि मी दुसऱ्या मुलांचे धडे ह्मणून घेत असतांना माझ्यावर छत्री धरी, असें मला आठवतें. पुष्कळदां माझ्या घरधनिणीनें मी जेवीत असतांना माझ्यावर छत्री धरल्याचें मला स्मरण आहे.

मी अलावामा येथें गेल्या वेळीं, तेथील काळे लोक राजकारणांत बरेंच लक्ष्य घालीत होते, आणि मीहि सर्वस्वीं त्यांच्या पक्षाला मिळावें, अशी त्यांची फार इच्छा होती. राजकारणाच्या वावरींत परकीयांवर ते विशेषसा भरंवसा ठेवीत नसत, असें मला दिसून आलें. राजकारणांतील माझ्या भवितव्याविषयीं विचार करण्यासाठीं नेमलेला एक मनुष्य पुष्कळदां माझ्यापाशीं आला आणि त्यानें मोठ्या कळकळीनें मला असें सांगितलेलें आठवतें, कीं, "आह्मी जशीं मते देतो त्याप्रमाणें तुम्हींहि द्यावें, अशी आमची इच्छा आहे. आह्मांला वर्तमानपत्रें फारशीं वाचतां येत नाहींत, तरी आह्मांला मत कसें द्यावें हें समजतें; आणि आमच्याप्रमाणें तुम्हींहि मत द्यावें असें आह्मांला वाटतें. गोरा मनुष्य कोणत्या वाजूनें आपलें मत देत आहे, हें कळेपर्यंत आह्मी त्याच्यावर लक्ष्य ठेवितों; मग तो कोणत्या वाजूनें मत देतो हें आह्मांला कळलें, कीं, आह्मी त्याच्या अगदीं उलट मत देतो. नंतर आह्मांला असें वाटतें, कीं, आह्मी आमचें मत बरोबर दिलें." तथापि आतां मला सांगण्याला आनंद वाटतो, कीं, कोणी एकादा गोरा आहे, ह्मणूनच त्याच्याविरुद्ध मत देण्याची प्रवृत्ति बहुतेक नाहींशी होत चालला आहे, आणि उभयज्ञातींचें हित कशांत आहे, याचा विचार करून मतदारानें आपलें मत द्यावें, हें तत्त्व आमची ज्ञात शिकत आहे.

‘ मार्गे सांगितल्याप्रमाणे १८८१ च्या जून महिन्याच्या प्रारंभी मी टस्केजी येथे आलों. शाळेसाठी जागा पाहण्यांत, आणि खेड्यापाड्यांतील लोकांची राहणी नीट बारकाईने अवलोकन करण्यांत, व शाळेत ज्यांनीं यावे असें मला वाटत होते त्या लोकांमध्ये शाळेची प्रसिद्धि करण्यांत, मी पहिला महिना घालविला. एक खेचर आणि एक गाडी घेऊन खेड्यापाड्यांतून मी प्रवास केला. मी काळ्या लोकांबरोबर जेवण करीं आणि त्यांच्या झोंपड्यांत राहीं. या रीतीने त्यांचीं शेतें, त्यांच्या शाळा, त्यांचीं देवालये मी पाहिलीं. कोणी पाहुणा येणार आहे, याची आगाऊ बातमी न दिल्यामुळे मला लोकांची खरीखुरी स्थिति व नित्याची राहणी पहावयाला सांपडली.

मळ्याच्या भागामध्ये कुटुंबांतील सर्व मंडळी साधारणपणे एकाच खोलींत निजत असत. आणि केव्हांकेव्हां कांहीं पाहुण्यांचा समावेशहि यांतच होई. पुष्कळदां मी निजण्यासाठीं घराच्या बाहेर जात असें, आणि केव्हांकेव्हां तर सर्व मंडळी झोंपीं गेल्यावर मी निजत असें. जमीनीवर किंवा दुसऱ्या कोणाच्यातरी अंथरुणाच्या एका वाजूला माझी निजण्याची सोय ते करीत. हातपाय धुण्याकरितां सुद्धां झोंपडींत क्वचित्च सोय केलेली असे. पण घराबाहेर अंगणांत त्याची कांहींतरी व्यवस्था ते अवश्य करीत.

लोकांचें नेहमींचें अन्न दुकराचें मांस व बाजरीची भाकरी, हें असे. पुष्कळ वेळां मी खोपींमध्ये बाजरीची भाकर नुसत्या पाण्यांत उकडलेल्या काळ्या वाटाण्यांबरोबर खाव्हेली आहे. मांसावर व बाजरीवर निर्वाह करण्याशिवाय लोकांनां दुसरी कांहीं कल्पनाच नव्हती. मांस व बाजरीचें पीठ गांवांतील मोठ्या दुकानांतून विकत आणीत. देशांत उत्पन्न होणारा कोणताहि भाजीपाला मळ्याभोंवतीं उत्पन्न करितां येण्याजोगा असूनहि त्यांचें तिकडे लक्ष्य जात नसे. कापूस पेरण्याखेरीज त्यांनां दुसरें कांहीं सुचत नव्हतें, आणि कांहींकांहीं ठिकाणीं तर झोंपडीच्या दरवाज्यापर्यंत जिकडेतिकडे कापूसच लावलेला असे.

आत्मोद्धार.

सात डालर किंमत देऊन किंवा हत्तेवंदीनें घेतलेलीं शिवण्याचीं यंत्रें, आणि वाराचौदा डालरचीं भपकेदार घड्याळें, या झोंपड्यांतून मला आढळलीं. एका प्रसंगीं, मी एकाच्या घरीं जेवावयाला गेलों होतो. घरचे चार असामी आणि मी, असे सर्वजण मेजावर जेवावयाला बसलों. तरी आह्मां सर्वांकरितां एकच कांटा होता. यामुळें मला तिष्ठत बसावें लागलें. त्या घरांत समोरच्याच कोंपऱ्यांत एक वाजाची पेटी होती. याविषयीं घरच्या मंडळीनें सांगितलें, कीं, या पेटीची किंमत साठ डालर असून ही किंमत आह्मी हप्त्यानें देत आहों. एक कांटा व साठ डालरची वाजाची पेटी ! पुष्कळ ठिकाणीं शिवण्याचें यंत्र उपयोगांत आणिलें जात नसे, व घड्याळें इतकीं गचाळ होतीं, कीं, तीं बरोबर चालत नसत, आणि जरी त्यांपैकीं कांहीं बरोबर चाललीं, तरी घरांतील दहांपैकीं नऊजणांनां किती वाजले हें सांगतां येत नसे, आणि वाजाची पेटी वाजविण्याच्याऐवजीं तशीच पडून राहिलेली होती !

वर निर्दिष्ट केलेल्या घरीं माझा मान करण्याकरितां आपली नेहमींची पद्धत सोडून टेवलावर जेवण्याची व्यवस्था केली होती. बहुतेक ठिकाणीं मंडळी सकाळीं निजून उठल्यावर घरधनीण तव्यावर एकादा मांसाचा तुकडा ठेवी, आणि मळलेल्या पिठाचा गोळा दुसऱ्या भांड्यांत घालून ठेवी. हीं दोन्ही भांडीं विस्तवावर थोडा वेळ ठेविलीं, कीं, सकाळचे जेवण तयार होत असे. नेहमीं हातांत भाकरी आणि मांस घेऊन घरधनी रस्त्यानें खातखात शेताला जाई. मग घरधनीण एका कोंपऱ्यांत बसून एकाद्या ताटांतून किंवा भांड्यांतून न्याहारी करी, आणि मुलें अंगणांत इकडून तिकडे पळत असतांना आपल्या वांटणीचे भाकरीचे तुकडे व मांस खात. वर्षामध्ये जेव्हां कांहीं ऋतूंत मांस महाग होई, तेव्हां शेतांत काम न करणाऱ्या लहान मुलांनां मांस क्वचित्च मिळे.

सकाळची न्याहारी आटोपल्यावर घरांतील व्यवस्थेकडे विलकूल लक्ष्य न देतां सर्व कुटुंब कापसाच्या शेताकडे नेहमीं जाई. खोरें किंवा कुदळ न झेंपणाऱ्या लहान मुलांनांही शेतांत काम करावयाला लावीत, आणि

तान्हा मुलांना—हें एकादें तरी नेहमीं असेच—कापसाच्या एका रांगेच्या कडेला ठेविलेले असे, व या रांगेची कापणी झाल्याबरोबर त्या मुलाची आई त्याला पाजावयाला घेई. सकाळच्या न्याहारीप्रमाणेंच दोनप्रहरचें आणि संध्याकाळचें जेवण होई.

शनिवार व रविवार खेरीजकरून कुटुंबाचे सर्व दिवस बहुतेक एकाच क्रमानें जात असत. शनिवारीं सर्व मंडळी अर्धा दिवस किंवा कधीं कधीं सर्व दिवस शहरांत घालवी. शहरांत जाण्याचा त्यांचा उद्देश बहुतकरून बाजार करण्याचा असावा. कुटुंबाला लागणारे सर्व जिनस कोणालाहि दहा मिनिटांत खरेदी करितां आले असते. तथापि सर्व मंडळी दिवसभर शहरांत रस्त्यावर ठिकठिकाणीं उभें राहण्यांत घालवीत असे, आणि वायकाहि कोठेंतरी बसून तंबाखू किंवा तपकीर सपाटून ओढीत. रविवारीं मंडळी सभेला जात असे. कांहीं अपवाद खेरीजकरून बहुतेक पिकें गहाण टाकलेलीं असून बहुतेक काळे शेतकरी कर्जबाजारी असत. प्रांतिक सरकार खेड्यापाड्यांत सर्वत्र शाळा उभारण्याला असमर्थ होतें, आणि यामुळें बहुतेक शाळा देवालयांत किंवा लांकडांच्या झोंपडींत भरत असत. माझ्या प्रवासांत मला पुष्कळदां असें आढळून आलें आहे, कीं, हिंवाळ्यांत शाळेची इमारत गरम ठेवण्याची कांहीं तजवीज केलेली नसे, आणि यामुळें अंगणांत विस्तव पेटवावा लागे, व शिक्षक आणि विद्यार्थी शकण्यासाठीं बाहेर येतजात असत. या खेड्यापाड्यांच्या शाळेंतील शिक्षक शिकविण्याच्या कामांत कुचकामाचे असत, आणि नीतिमत्तेनें हि ते चांगले नसत. तीन ते पांच महिने शाळा भरत असे. शाळेंत एका जाड खरबरीत काळ्या फळ्याशिवाय दुसरीं कोणतींहि उपकरणें नसत. मला एक असा प्रसंग आठवतो, कीं, मी एकदां एका जुन्या लांकडाच्या झोंपडींतील शाळेंत गेलों असतां, तेथें पांच विद्यार्थी एकाच पुस्तकांतून धडा शिकत होते. या मुलांपैकीं पहिल्या बांकावरील दोन विद्यार्थ्यांनीं आपल्यामध्ये तें पुस्तक धरिलें होतें व त्या दोघांच्या

आत्मोद्धार.

खांद्यावरून वांकून पाहणारे दोन विद्यार्थी त्यांच्यामार्गे होते, आणि चौघांच्याहि मार्गे चौघांच्याहि खांद्यावरून वांकून पाहणारा एक छोटा विद्यार्थी उभा होता !

मीं शाळेच्या आणि शिक्षकांच्या स्थितीविषयीं जें कांहीं वर वर्णन केलें आहे, तें सर्व देवालयें आणि पाद्री उपदेशक यांनां बरोबर लागू पडेल.

माझ्या प्रवासांत मला कांहीं विलक्षण व्यक्ति भेटल्या. खेडवळ लोकांच्या मनाची विचारसरणी कशी होती, हें खालील उदाहरणावरून अधिक स्पष्ट होईल. मीं एका साठ वर्षांच्या काळ्या (नीग्रो) मनुष्याला त्याचा इतिहास सांगण्याला सांगितलें, त्यावेळीं तो ह्मणाला “माझा जन्म व्हर्जीनियांत झाला, आणि १८४५ या सालीं मला अलाबामामध्ये विकलें.” त्यावेळीं आणखी कितीजण विकले गेले, असें मीं त्याला नंतर विचारलें. तो ह्मणाला “आह्मी पांचजण—मी, माझा भाऊ आणि तीन खेंचरे”!

टस्केजीच्या आजूबाजूच्या प्रदेशांतील माझ्या प्रवासांतील वर्णना-संबंधीं वर सांगितलेल्या परिस्थितीला चांगले व बरेच अपवाद होते, ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यास मी वाचकांनां सुचवितों. टस्केजीच्या आणि इतर संस्थेच्या कार्यामुळे आमच्या समाजांत पुढें ज्या कांहीं चांगल्या सुधारणा झाल्या आहेत, त्यांकडे चांगलें लक्ष्य वेधावें, ह्मणून माझ्या प्रवासांत जें कांहीं मीं पाहिलें, तें मीं स्पष्टपणें सांगितलें आहे.

प्रकरण आठवें.

तवेल्यांत आणि खुराड्यांत शाळा.

माझ्या एका महिन्याच्या प्रवासांत मीं जें कांहीं निरीक्षण केलें, त्यानें माझी छाती दडपून गेली, असें मीं ह्मणतां. या लोकांची उन्नति करण्याचें काम बहुतेक अशक्यच होय, असें वाटलें. माझ्या एकव्याच्या किंचित् प्रयत्नानें फारसें यश येणार नाही, असें मला स्पष्ट दिसूं लागलें. इतकेंच नव्हे, तर माझ्या हातून हें कार्य होईल किंवा नाही, व असा प्रयत्न करणें वाजवी आहे किंवा कसें, याचीहि मला शंका वाटूं लागली.

नीग्रो लोकांची खरी स्थिति पाहण्यांत एक महिना घालविल्यानंतर एका गोष्टीविषयीं माझी खातरी झाली; आणि ती ही, कीं, त्यांच्या उन्नतीसाठीं त्यावेळीं प्रचलित असलेल्या अमेरिकेंतील शिक्षणाहून कांहीं अधिक केलें पाहिजे. जनरल आर्मस्ट्रांग यांनीं हाम्पटन येथें सुरू केलेल्या पद्धतीतील चातुर्य मला पूर्वीपेक्षां अधिक कळून आलें. मी ज्या लोकांमध्ये एक महिनाभर फिरलों, त्यांच्या मुलांनां शाळेंत घेऊन रोज कांहीं जास्त पुस्तकी-शिक्षण देणें, ह्मणजे वेळेचा अपव्ययच करणें होय, असें मला वाटूं लागलें.

टस्केजी येथील रहिवाशांचा विचार घेऊन १८८१ च्या जुलईच्या ४थ्या तारखेला चर्चमध्ये आणि त्याजवळील पडक्या घरांत शाळा सुरू करण्याचें मीं नक्की ठरविलें. नवीन शाळा सुरू करण्यांत काळ्यागोऱ्या दोन्ही लोकांचें लक्ष्य एकसारखें लागून राहिलें होतें; आणि याविषयीं पुष्कळ खल होऊन शाळा सुरू होण्याच्य दिवस केव्हां उगवेल, याची सर्वजण मार्गप्रतीक्षा करीत बसले होते. ही योजना न आवडणारे बरेच लोक टस्केजीच्या आसपास होते. काळ्या लोकांनां याचा कांहीं उपयोग होणार नाही, अशी त्यांनीं शंका प्रदर्शित केली, आणि जातीजातींमध्ये या योजनेनें कांहीं बिघाड उत्पन्न होईल, असेंहि त्यांनां वाटलें. ज्या मानानें नीग्रोंनां शिक्षण मिळेल, त्या मानानें संस्थानांत

आत्मोद्धार.

त्यांची सांपत्तिक दृष्ट्या किंमत कमी होईल, असें काहींनां वाटलें. कारण, या लोकांनां अशी शंका आली, कीं, शिक्षण मिळाल्यावर नीग्रो लोक शेतीभाती सोडून जातील, आणि घरकामाकरितां ते लोक आपणांला मिळणें कठिण होईल.

ही नवीन शाळा सुरू करण्याच्या उपयुक्ततेविषयीं शंका वाटणाऱ्या गोऱ्या लोकांच्या मनांत असें येई, कीं, शिक्षण मिळाल्यावर नीग्रो उंच उभी टोपी घालील, नकली सोन्याचे चष्मे वापरील, भपकेदार काठी हातांत घेईल, करडाच्या चामडीचे हातमोजे, नानातऱ्हांचे ऐटबाज वूट आणि सर्व काहीं वापरूं लागेल; थोडक्यांत सांगावयाचें, ह्मणजे तो आपल्या बुद्धीनें सर्व काहीं करूं लागेल. शिक्षणानें याशिवाय दुसऱ्या तऱ्हेचा नीग्रो कसा तयार होईल, हें समजणें या लोकांनां कठिण होतें !

शाळा सुरू करण्यांत आलेल्या अडचणींमध्ये, आणि त्यानंतर पुढें एकोणीस वर्षांमध्ये आह्मांला टस्केजी येथील पुष्कळ गृहस्थांनीं मदत केली आहे. त्यांपैकीं दोघांजणांचा सहा मी नेहमीं घेत असें, आणि त्यांच्या देखरेखीखालीं सर्व कारभार करीत असें. मी काहींहि त्यांनां विचारावयाला गेलों, आणि त्या दोघांनीं नाहीं ह्मटलें, असें केव्हांच घडलें नाहीं. या कामांत मला जें काहीं यश आलें, त्याचें श्रेय बहुतेक त्या दोघांनां आहे. हे दोघे नमुनेदार गृहस्थ होते. यांपैकीं एक गोरा असून पूर्वीं तो गुलामांचा व्यापार करीत असे. त्याचें नांव मिस्टर जार्ज डब्ल्यू. क्यांबेल. दुसरा काळा असून तो पूर्वीं गुलाम होता, आणि त्याचें नांव मिस्टर लेविस अँडम्स. या दोघां गृहस्थांनींच शिक्षक पाठवावा, ह्मणून जनरल आर्मस्ट्रांग यांनां लिहिलेलें होतें.

मिस्टर क्यांबेल हा व्यापारी व पेढीवाला आहे. त्याला शिक्षण-विषयक बाबतींत फारच थोडा अनुभव आहे. मिस्टर अँडम्स हा शिल्पी आहे. जोडे शिवणें, घोड्याचें सामान करणें आणि कथील-गाराचें काम, हें तीन धंदे तो गुलामगिरीच्या दिवसांत शिकला होता. तो कधीं एक दिवससुद्धां शाळेंला गेला नाहीं, तरी कसें बसें करून

तो ललहलणेंवाचणें शलकला. प्रथमपासून माझी शलक्षणाली सर्व योजना त्या दोघांजणांनीं नीट पाहिली. त्यांनां ती आवडल्यामुळें माझ्या प्रत्येक प्रयत्नाला त्यांनीं दुजोरा दिला. शाळेला पैशाली अत्यंत अडचण असलेल्या दिवसांत आह्मीं मिस्टर क्यांवेल यांच्यापाशीं गेलों, आणल त्यांनीं शक्य तितकी मदत केली नाहीं, असें केव्हांच झालें नाहीं. टस्केजी येथील शाळेची सुधारणा आणल व्यवस्था करण्याच्या कामीं या दोघांजणांशिवाय दुसऱ्या कोणाली गृहस्थांचा सल्ला व विचार घ्यावा, असें मला वाटलें नाहीं.

गुलामगिरीच्या दिवसांत तीन धंदे चांगले अवगत करून घेत असतांना हातांनां मिळालेल्या शलक्षणापासून मिस्टर अँडम्सला विलक्षण मानसिक सामर्थ्य प्राप्त झालें असावें, असें मला नेहमीं वाटतें. आज जर कोणी दक्षिणेंतील कोणत्याही शहरांत जाईल, आणल तेथील लोकांमध्ये अत्यंत विश्वासू व मुख्य असा कोणी नीग्रो आहे कीं नाहीं याची चौकशी करील, तर त्याला गुलामगिरीच्या दिवसांत एकादा धंदा चांगला शिकलेला असा कोणी तरी नीग्रो, दहांत पांच या हिस्स्यानें दाखविला जाईल.

शाळा उघडलेल्या दिवशीं सकाळीं, तीस विद्यार्थी दाखल करून घेण्यांत आले. तेव्हां मीच काय तो एकटा शलक्षक होतों. या तीसांपैकीं पंधरा विद्यार्थिनी होत्या. बहुतेक विद्यार्थी मॅकन प्रांतांतील होते. टस्केजी हें याच प्रांतांचें मुख्य ठाणें होतें. आणखी बरेच विद्यार्थी दाखल होऊ पहात होते; पण, वयानें पंधरा वर्षांवर असलेल्या व पूर्वी कांहीं थोडेंसें शलक्षण झालेल्या विद्यार्थ्यांनांच घ्यावें, असें ठरलेलें होतें. या तीस विद्यार्थ्यांपैकीं बरेचजण सार्वजनिक शाळेंतील शलक्षक होते, व कांहींजणांचें वय सुमारें चाळीस वर्षांचें होतें. या शलक्षकांवरुंवर त्यांचे पूर्वीचें कांहीं शिष्यही आले. गंमत अशी झाली, कीं, प्रवेशपरीक्षेंत शिष्यच शलक्षकांपेक्षां हुपार ठरले, आणल त्यांनां शलक्षकांपेक्षां वरच्या वर्गांत घालण्यांत आलें. आपण कितती मोठीं पुस्तकें वाचलीं आहेत, आणल कितती मोठमोठे विषय हस्तगत केले आहेतः

आत्मोद्धार.

असें त्यांपैकीं कित्येकांनां सांगत असतांना पाहून फार मौज वाटे. जितकें मोठें पुस्तक आणि जितकें एकाद्या विषयाचें मोठें नांव, तितकीं त्यांनां कृतकृत्यता वाटे. कांहींजणांनीं लॅटिन भाषेचा अभ्यास केला होता, आणि एकादोघांनां ग्रीकभाषा येत होती. याकरितां आपणांला विशेष मान मिळवा, असें त्यांनां वाटत होतें.

खरोखर, मीं वर सांगितलेल्या एक महिन्याच्या प्रवासांत मीं एक मोठी खेदजनक गोष्ट पाहिली; ती ही, कीं, एका हायस्कूलांत शिकलेला एक तरुण मुलगा एका खोंपड्यांत वसला होता. त्याच्या कपड्यांवर तेलकट डाग होते, त्याच्या भोंवतालीं सर्व घाण पसरलेली होती, अंगणांत व बागेंत रानगवत खूप वाढलें होतें, आणि ही स्वारी फ्रेंच व्याकरण वाचांत वसली होती !

प्रथम आलेल्या विद्यार्थ्यांनां व्याकरण आणि गणित या विषयांतील लांब आणि अवघड नियम पाठ करण्याचा शोक दिसला; पण, हे तोंडपाठ केलेले नियम आपल्या नित्याच्या व्यवहारांत उपयोगांत आणण्याचा विचार किंवा कल्पना त्यांच्या मनांत नव्हती. ते मला सांगत असत, कीं, गणितांतील पेढी आणि कटमिती (Banking and discount) हे विषय आपण शिकलेलों आहों, आणि या विषयावरच बोलणें त्यांनां आवडत असे. पण, त्यांनीं किंवा त्यांच्यापैकीं कोणींहि आपल्या आसपासच्या कोणत्याहि व्यांकेंत रक्कम ठेविली नाही, असें मला आढळून आलें. विद्यार्थ्यांचीं नांवें रजिस्टर करतांना प्रत्येकाच्या नांवामध्ये एक किंवा दोन अक्षरें आहेत, असें मला आढळून आलें. ' जॉन जे. जेम्स ' या नांवांत ' जे ' हें अक्षर कशाकरितां आहे, असें विचारतां हें एक पदव्यांपैकींच कांहीं भाग आहे, असें मला सांगण्यांत आलें. शाळेंत शिक्षक झाल्यानें बराच पैसा मिळवितां येईल, असें वाटल्यावरून शिक्षण मिळावें अशी पुष्कळांनां इच्छा झाली.

या बाबतींत त्यांच्यासंबंधानें माझा वरीलप्रमाणें अभिप्राय असला, तरी या विद्यार्थी व विद्यार्थिनी यांच्यासारखी उत्सुक आणि कळकळीची

ऑलिव्हिया डेव्हिडसन वॉशिंग्टन

मंडळी मीं केव्हांहि पाहिलेली नाहीं. बरोबर काय आहे, हें दाखवून दिलें, झणजे तें कळकळीनें शिकण्यास ते सर्व तयार असत. त्यांना पुस्तकी ज्ञान पायाशुद्ध आणि पूर्ण द्यावें, असा मीं निश्चय केला. ज्या मोठ्या विषयांचें ज्ञान आपल्याला अवगत झालें आहे अशी ते फुशारकी मारीत होते, त्या विषयांचें त्यांचें ज्ञान फारच तुटपुंजें होतें, असें मला आढळून आलें. नकाशावर साहाराचें अरण्य किंवा चायनाची राजधानी विद्यार्थिनी बरोबर दाखवीत असत; पण जेवणाच्या मेजावर सुज्या आणि कांटे बरोबर कोठें ठेवावे, किंवा भाकर आणि मांस कोणत्या ठिकाणीं वाढावे, हें त्यांना माहित नव्हतें !

एक विद्यार्थी घनमूळ व पेढी आणि कटमिती शिकत होता. त्याला तूं प्रथम अकरकीं चांगल्या रीतीनें घटीव; असें मला मोठ्या कष्टानें सांगावें लागलें.

विद्यार्थ्यांची संख्या दर आठवड्याला वाढत गेली, आणि पहिल्या महिन्याच्या शेवटीं ती पन्नास झाली. तथापि त्यांपैकीं पुष्कळजणांनीं आपणांला फक्त दोनतीन महिने राहतां येईल, आपणांला वरच्या वर्गांत प्रविष्ट करावें, आणि शक्य असेल तर पहिल्याच वर्षीं डिप्लोमा द्यावा, असें मला सांगितलें.

दीड महिन्यानंतर एक उत्तम व्यक्ति, शिक्षक या नात्यानें शालेंत आली. या व्यक्तीचें नांव मिस-ऑलिव्हिया ए. डेव्हिडसन असें होतें. पुढें ऑलिव्हिया माझी वायको झाली. मिस डेव्हिडसन ही ओव्हिओ संस्थानांत जन्मलेली होती, आणि त्या संस्थानच्या सार्वजनिक शालेंत तिचें प्राथमिक शिक्षण झालें होतें. ती थोडीशी मोठी झाल्यावर दक्षिणेंत शिक्षकांची वाण आहे, असें तिच्या कानावर आलें. पुढें मिसिसिपी संस्थानांत जाऊन ती तेथें शिकवूं लागली. नंतर ती मेंफिस संस्थानांत शिकवीत होती. मिसिसिपी येथें शिकवीत असतांना तिच्या एका विद्यार्थ्याला देवीचा आजार आला. त्यावेळीं ज्ञातींतील सर्व लोक इतके घाबरून गेले, कीं, त्या मुलाची शुश्रूषाहि कोणी करीना. मिस डेव्हिडसननें

आत्मोद्धार.

आपली शाळा बंद केली, आणि तो मुलगा बरा होईपर्यंत ती त्याच्या शुश्रूषेसाठी अहोरात्र त्याच्याजवळ राहिली. सुटींत ती आपल्या ओव्हिओ येथील घरी गेली असतां मेंफिस येथे 'यलो फीवर' नांवाच्या तापाची भयंकर साथ सुरू झाली. अशी साथ दक्षिणेत केव्हां आली नव्हती. जेव्हां तिनें हे ऐकिलें, तेव्हां, जरी आपल्याला अशा तऱ्हेच्या तापाची साथ ऐकून माहीत नाहीं, तरी देखील आपण या साथींत दाईचें काम करण्याला तयार आहों, अशा आशयाची तार तिनें मेंफिसच्या शेरिफला दिली.

मिस डेव्हिडसनला दक्षिणेत जो कांहीं अनुभव आला, त्यावरून लोकांनां पुस्तकीज्ञानापेक्षां कांहींतरी अधिक पाहिजे आहे, असें तिला दिसून आलें. हाम्पटन येथील शिक्षणपद्धतीविषयीं तिनें ऐकिलें, आणि दक्षिणेत चांगलें काम करितां येण्याची पात्रता अंगीं येण्याला अशा शिक्षणाचीच जरूर आहे, असें तिनें आपल्या मनाशीं ठरविलें. बोस्टन येथील मिसेस मेरी हेमेनवे या दाईचें लक्ष्य तिच्या असाधारण बुद्धिमत्तेकडे गेलें, आणि तिनें कृपाळूपणानें व औदार्यानें हिला मदत केल्यामुळें हिचा हाम्पटन येथील शिक्षणक्रम पुरा झाला. तसेंच फ्रामिंगहॅम येथील 'मॅसॅच्युसेटस नॉर्मल स्कूल' येथील दोन वर्षांचा शिक्षणक्रमहि संपविण्याची तिला संधि मिळाली.

फ्रामिंगहॅम येथें जाण्यापूर्वीं तिला कोणीं एकानें सुचविलें, कीं, तूं वर्णानें गोरी असल्यामुळें मॅसॅच्युसेटस येथील शाळेंत आपण नीग्रो नाहीं असा लोकांचा समज करूं देणें तुझ्या फायद्याचें होईल. तिनें एकदम उत्तर दिलें, कीं, "कोणत्याहि सबबीवर व कसाहि प्रसंग आला असतां आपल्या ज्ञातीसंबंधानें आपण कोणाला फसविणार नाहीं!"

फ्रामिंगहॅम येथील शिक्षणक्रम संपल्यावर मिस डेव्हिडसन ही टस्केजीला आली. तिनें आपल्याबरोबर शिक्षणाविषयक उत्तम पद्धतीचें अमोलिक ज्ञान, असाधारण नीतिमत्ता आणि निःसीम स्वार्थत्याग या गोष्टी आणिल्या. टस्केजी संस्थेच्या हातून जी कांहीं यशस्वी कामगिरी

झाली, तिचा पाया घालण्यांत मिस ऑलिव्हिया ए. डेव्हिडसनसारखी दुसऱ्या कोणीहि मदत केली नाही.

मिस डेव्हिडसन आणि मी दोघेहि प्रथमपासून शाळेचें पुढें काय होईल, याचा विचार करूं लागलों. विद्यार्थी पुस्तकीज्ञान भराभर संपादन करून आपल्या मनाचा विकास करूं लागले; पण आमच्या विद्यार्थ्यांचें कांहीं कायमचें कल्याण आमच्या हातून व्हावें असें असेल, तर त्यांनां निवळ पुस्तकीज्ञान देण्यापेक्षां अधिक कांहींतरी शिकविलें पाहिजे, असें आह्मांला स्पष्ट दिसून आलें. आपल्या शरीरांची जोपासना कशी करावी, याविषयीं स्वतःच्या घरीं कांहीं माहिती न मिळालेले वरेच विद्यार्थी येथें आले होते. टस्केजी येथील विद्यार्थ्यांचीं बहुतेक वसतिगृहे त्यांच्या स्वतःच्या वराहून फारशीं चांगलीं नव्हतीं. स्नान कसे करावें, दांत आणि कपडे स्वच्छ कसे ठेवावे, हें शिकवावें असें आह्मांला वाटत होते. काय खावें आणि तें योग्य रीतीनें कसें खावें, आणि आपल्या खोल्या स्वच्छ कशा राखाव्या, हें आह्मी त्यांनां शिकविणार होतो. याशिवाय त्यांनां कोणत्याहि एका उद्योगधंद्याचें असें व्यावहारिक शिक्षण द्यावयाचें, आणि उद्योग, काटकसर, नीटनेटकेपणा यांची अशी सवय लावून द्यावयाची, कीं, आमची संस्था सोडून गेल्याबरोबर त्यांनां या जगांत आपला उदरनिर्वाह चांगला करितां यावा. नुसतें पुस्तकीज्ञान देण्यापेक्षां सर्व वस्तूंचें यथार्थ ज्ञान त्यांनां द्यावें, अशी आमची इच्छा होती.

शेतकीवरच मुख्यतः अवलंबून असलेल्या खेड्यापाड्यांमधून आमचे बहुतेक विद्यार्थी येत असत, असें आह्मांला आढळून आलें. गल्फ स्टेटमधील सुमारे शेंकडा पंचाऐशीं काळे लोक शेतकीवरच आपला निर्वाह करीत, असें आह्मांला समजलें. अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळें, शेतकीपासून विद्यार्थ्यांनां परावृत्त करणारें शिक्षण दिल्यामुळें खेड्यापाड्यांकडील त्यांचा ओढा नाहीसा होऊन तो शहराकडे लागावा, आणि त्यांनीं शहरांतच आपल्या हिंमतीनें राहण्याच्या मोहाला बळी पडावें,

आत्मोद्धार.

असा प्रकार न होऊं देण्याबद्दल आम्ही फार जपत होतो. विद्यार्थ्यांपैकी, वन्याचजणांना पुढे शिक्षक होतां यावे आणि परत आपल्या मळ्याच्या प्रदेशाकडे जातां यावे, आणि शेतकी व त्या लोकांची बौद्धिक, नैतिक आणि धार्मिक रहाणी यांमध्ये नवा जोम आणि नवे विचार कसे घालावे हे तेथील लोकांना दाखवितां यावे, अशा तऱ्हेचे शिक्षण त्यांना देण्याचे आमच्या मनांत होते.

या सर्व कल्पना आणि गरजा यांचे महत्त्व आम्हांला इतके भासू लागले, कीं, त्यांच्या ओझ्यांखाली आम्ही दडपून जाऊं, असे आम्हांला वाटले. काय करावे हे कांहीं आम्हांला सुचेना. शाळेंतील वर्गांच्या सोईसाठीं टस्केजी येथील काळ्या लोकांनी दिलेली ती जुनी मोडकी-तोडकी झोंपडी आणि जुने देवालय इतकीच जागा आम्हांला होती. विद्यार्थ्यांची संख्या तर दिवसेंदिवस वाढू लागली. आम्हीं त्या विद्यार्थ्यांचे निरीक्षण करूं लागलों, आणि जसजसा आम्ही खेड्यापाड्यांतून प्रवास करूं लागलों, तसतसे विद्यार्थ्यांना शिक्षण देऊन आणि शिक्षक या नात्याने त्यांना पाठवून त्यांच्याद्वारे ज्यांची आम्ही उन्नति करणार होतो, अशा लोकांच्या विद्यमान गरजांपैकी फारच थोड्या आमच्या प्रयत्नाने निभावल्या जात, असे आम्हांला दिसून आले.

त्या संस्थानांतील ठिकठिकाणांहून येणाऱ्या विद्यार्थ्यांशीं जोजों आम्हीं संभाषण करावे, तोंतों हाताने यापुढे काम करण्याची जरूरी लागूं नये असे शिक्षण मिळवावे, अशी बहुतेक विद्यार्थ्यांची इच्छा होती, असे आम्हांला आढळून आले.

अलाबामा येथील एका नीग्रोच्या गोष्टीवरून हे चांगले सिद्ध होते. हा जुलैत एका उन्हाळ्याच्या दिवशीं कापसाच्या शेतांत काम करीत असतांना एकदम थांबला आणि आकाशाकडे पाहून ह्मणाला “हे परमेश्वरा ! कापसांत इतके कांहीं रान वाढलेले आहे, आणि माझे काम इतके कांहीं कठिण आहे, कीं, मला आतां तुझा धांवा केल्या-वांचून राहवत नाही.”

शाळा सुरू झाल्यानंतर तीन महिन्यांनी आह्मी आमच्या कामा-
विषयी फार काळजीत असतां, टस्केजी गांवाहून एक मैल असलेला
एक जुना पडीत मळा मालकानें विकावयाला काढला. गुलामगिरीच्या
दिवसांत मालक स्वतः रहात असलेलें मोठें घर जळून खाक झालें होतें.
ही जागा तपासून पाहतां आह्मांला आढळून आलें, कीं, आमचें
कार्य चांगलें चालण्याला आणि चिरस्थायि होण्याला हेंच स्थळ योग्य
आहे.

पण हें ठिकाण आह्मांला कसें मिळावें ? या जागेची किंमत फारच
थोडी सांगत होते. फक्त पांचशें डालर. परंतु, आमच्याजवळ मुळींच
पैसा नव्हता, आणि आह्मी परकी असल्यामुळें आमची पतहि नव्हती.
आह्मी अडीचशें डालर रोख मोजावे, आणि बाकीचे अडीचशें डालर
एका वर्षांत द्यावे, या शर्तीवर मालक ती जागा आमच्या ताब्यांत देण्यास
तयार होता. पांचशें डालरला ही जागा फार स्वस्त होती खरी; पण
ज्याच्यापाशीं कांहींच पैसा नाहीं, त्याला ही रक्कम फार मोठी होती.

अशा अडचणींमध्ये असतां मीं पुष्कळ धैर्य अंगीं आणून माझे
मित्र, हाम्पटन संस्थेचे खजिनदार जनरल जे. एफ. बी. मार्शल यांना
एक पत्र लिहिलें. त्यांत मीं सर्व परिस्थिति त्यांच्यापुढें ठेविली, आणि
माझ्या स्वतःच्या जबाबदारीवर अडीचशें डालर उसने द्यावे, अशी
विनंति केली. “हाम्पटन संस्थेचा पैसा उसना देण्यास आपणाला
अधिकार नाहीं; पण आपल्या खासगी शिल्लकेंतून ही रक्कम मोठ्या आनं-
दानें आपण उसनी देऊं,” असें थोड्या दिवसांत त्यांचें उत्तर आलें.

अवचित अशा रीतीनें ही रक्कम मिळाल्यामुळें मला आश्चर्य वाटलें,
व आनंदहि झाला. आतांपर्यंत शंभर डालरइतकी रक्कम माझ्या हातीं
केव्हांहि आली नव्हती, आणि यामुळें जनरल मार्शलकडे उसनी
मागितलेली रक्कम मला फारच मोठी वाटली. इतक्या मोठ्या रकमेच्या
फेडीची जबाबदारी माझ्यावर आहे, या गोष्टीनें माझी छाती दडपून गेली.

आत्मोद्धार.

नवीन जागेंत शाळा नेण्याची तयारी मीं फार जरीने चालविली. आर्ही ही जागा ताव्यांत घेतेवेळीं तेथें भोजनाची खोली, जुनें स्वयंपाकघर, तबेला आणि एक जुनें खुराडें (कोंबड्यांबदकांचें घर) अशा चार इमारती होत्या. एकदोन आठवड्यांतच आर्ही या इमारती उपयोगांत आणिल्या. तबेल्याची दुरुस्ती करून तेथें धडे पाठ हणण्याचा वर्ग ठेवण्यांत आला, आणि त्यानंतर खुराड्याचीहि तशीच व्यवस्था करण्यांत आली.

मला असें आठवतें, कीं, एके दिवशीं सकाळीं माझ्या एका जवळच्या, मदत करणाऱ्या नीग्रो मित्राला मीं सांगितलें, कीं, “आमची शाळा इतकी वाढली आहे, कीं, खुराड्याचाहि शाळेच्या कामाला उपयोग करावा लागेल, आणि तें दुसऱ्या दिवशीं साफ करण्याकरितां तुझी मदत पाहिजे आहे,” तेव्हां तो मोठ्या कळकळीनें हणाला “महाराज, आपलें काय हणणें आहे? काय-दिवसा तुम्ही तें कोंबडीचें घर खचित स्वच्छ करणार हणतां?”

दुपारीं शाळा सुटल्यावर नवीन जागा शाळेच्या कामाकरितां तयार करण्याचें बहुतेक काम विद्यार्थ्यांनींच केलें. खोल्या तयार झाल्या-बरोबर एकादें पीक पेरतां यावें, हणून कांहीं जमीन साफसूफ करण्याचाहि मीं निश्चय केला. माझा बेत तरुण मंडळीला फारसा रुचला नाहीं, असें मला दिसून आलें. जमीन साफसूफ करणें आणि शिक्षण, या दोहोंमधील संबंध समजणें त्यांनां फार कठिण होतें; शिवाय, त्यांपैकीं पुष्कळजण शिक्षक होते, व जमीन साफसूफ करण्यानें आपली इभ्रत काय राहिल, असा त्यांनीं प्रश्न केला. त्यांनां पेंचांत वाळूं नये, हणून प्रत्येक दिवशीं शाळा सुटल्यावर हातांत कुन्हाड घेऊन मी जंगलाकडे जाऊं लागलों. मी काम करण्याला भीत नाहीं किंवा लाजत नाहीं, असें पाहून तेहि अधिक उत्साहानें मला मदत करूं लागले. रोज दोनप्रहरीं आर्ही काम करून सुमारे वीस एकर जमीन साफसूफ केली, आणि त्यांत पीक पेरिलें.

मध्यंतरीं कर्ज कसें फेडावें, याबद्दल मिस डेव्हिडसनचे वेत चालले होते. तिचा पहिला प्रयत्न ह्मणजे जत्रा भरविणें हा होय. तिनें टस्केजी शहरांतील गोऱ्या आणि काळ्या कुटुंबांत स्वतः जाऊन खटपट केली, आणि जत्रेंत विकतां येण्याजोग्या वस्तु, केक (खाण्याचा पदार्थ) कोंबडीं, भाकर किंवा 'पाय' (एक पक्वान्न) इत्यादि कांहीं पदार्थ देण्याचें त्यांच्याकडून अभिवचन घेतलें. काळे लोक आपल्या हातून देववेल ती वस्तु आनंदानें देत असतच; पण मला येथें हें सांगितलें पाहिजे, कीं, मिस डेव्हिडसननें एकाद्या गोऱ्या कुटुंबाकडे विनंति केली आणि त्यांच्याकडून तिला कांहींच मिळालें नाहीं, असा प्रकार घडलाच नाहीं ! अशा रीतीनें गोऱ्या कुटुंबांनींही शाळेविषयीं आपली कळकळ नानातऱ्हांनीं व्यक्त केली.

असे पुष्कळ बाजार भरविण्यांत आले, आणि त्यायोगें थोडीशी रक्कमहि जमली. उभयज्ञातींच्या लोकांकडून रोख रक्कम मिळावी ह्मणून प्रयत्न करण्यांत आले, आणि विनंति केलेल्या बहुतेक लोकांनीं लहानलहान रकमा दिल्या. आपल्या आयुष्याचे उत्तम दिवस गुलामगिरींत काढलेल्या वृद्ध नीग्रोंकडून आलेल्या देणग्या हृदयद्रावक होत्या. कित्येकदां ते पांच, तर कधीं कधीं पंचवीस सेंट्स् देत असत; केव्हांकेव्हां चादर देत व केव्हांकेव्हां तर ऊंस देत. ही रक्कम जमा करीत असतांना एक सत्तर वर्षांची ह्यातारी नीग्रो बाई मला भेटण्याला आलेली आठवते. काठी टेंकीतटेंकीत मी बसलेल्या खोलींत ती बाई लंगडत आली. तिच्या अंगावर चिंध्या होत्या, पण त्या स्वच्छ होत्या. ती मला ह्मणाली "वॉशिंग्टन ! माझ्या आयुष्यांतील उत्तम दिवस गुलामगिरींत गेले, हें ईश्वराला माहीत आहे. तसेंच मी अज्ञानी आणि गरीब आहे, हेंहि त्याला ठाऊक आहे. पण, तूं आणि मिस डेव्हिडसन काय करीत आहां, हेंहि मी जाणत आहे. तुह्मी आमच्या जातींत उत्तम पुरुष आणि उत्तम बायका तयार करण्याची खटपट चालविली आहे. मजजवळ तर पैसा नाहीं; परंतु मीं जमविलेलीं हीं सहा अंडीं तूं घ्यावींस आणि

आत्मोद्धार.

या मुलांमुलींच्या शिक्षणाकडे त्यांचा विनियोग करावास, अशी माझी इच्छा आहे.”

टस्केजी येथील शाळा सुरू झाल्यापासून त्या संस्थेच्या हितार्थ पुष्कळ देणग्या स्वीकारण्याचा सुयोग मला प्राप्त झाला आहे; परंतु दुसऱ्या कोणत्याहि देणगीनें या देणगीइतकें माझें अंतःकरण सद्गदित केलें नाहीं !

प्रकरण नववे.

दगदगीचे दिवस आणि निद्रारहित रात्री.

अहिल्यावामा संस्थानांत येऊन राहिल्यावर पहिल्या नाताळांत लोकांच्या राहणीची खरी माहिती मिळण्याची संधि पुनः आह्मांला मिळाली. मुलांचे घोळके येऊन 'नाताळच्या देणग्या द्या ! नाताळच्या देणग्या द्या !' असें ह्मणत पहांटे आमच्या दरवाज्यावर थापा मारूं लागले. सकाळीं दोन ते पांचच्या दरम्यान आमच्या दरवाज्यावर निदान पन्नास तरी तडाके बसले असावेत. दक्षिणेच्या या भागांत आजसुद्धां ही चाल आढळून येते.

गुलामगिरीच्या दिवसांत दक्षिणेंतील सर्व संस्थानांत काळ्या लोकांना नाताळांत एक सबंध आठवडा सुटी देण्याची वहिवाट होती. नीग्रो जातींतील पुरुषमंडळी आणि बहुतेक बायकामंडळीहि या सुटींत झिंगलेली असे. टस्केजी गांवांत आणि आजूबाजूला नाताळच्या पूर्व-दिवशीं काळे लोक काम बंद करीत, आणि त्या दिवसापासून नवे वर्ष सुरू होईतोंपर्यंत कसलेहि काम करण्यास कोणीहि मनुष्य मिळत नसे. बाकीच्या दिवसांत दारूला न शिवणारे लोकहि या नाताळच्या आठवड्यांत कडक व जालीम मद्य यथेच्छ सेवन करीत. जिकडेतिकडे लोक दारू वगैरे पिऊन चैन करीत, व बंदुका, पिस्तुलें व बंदुकीची दारू यांचा बेफाम उपयोग करीत. या सणाची पवित्रता बहुतेक विसरून गेल्यासारखीच होती, असें ह्मणण्याला हरकत नाही.

पहिल्या नाताळच्या सुटींत एका मोठ्या मळ्यांतील लोकांना भेटण्याला मी गांवाहून कांहीं अंतरावर गेलों. बहुतेक भागाला अत्यंत प्रिय आणि पवित्र असलेल्या या सणांत हे गरीब आणि अज्ञानी लोक चैन मारण्यासाठीं धडपडत असलेले पाहून मला त्यांची कीव येत असे. एका झोंपडींत मला असें आढळून आलें, कीं, ख्रिस्तजयंतीची आठवण होण्यास एकच कटाक्यांचा पुडा होता, व तो झोंपडींतील पांच मुलांनीं

आत्मोद्धार.

आपापसांत वांटून घेतला. दुसऱ्या एका झोंपडींत निदान अर्धा डझन लोक होते आणि त्यांच्याजवळ सुमारे पांच आणे किंमतीचीच जिंजरकेक होती, व त्यांनी ती आदल्या दिवशीं छाप्याच्या दुकानांतून विकत आणिली होती. दुसऱ्या एका कुटुंबांत उंसांच्या कांहीं थोड्या कांड्या होत्या. आणखी एका झोंपडींत स्वस्त व हलकी विहस्की असलेली एक सुरई मला आढळली. त्या झोंपडींतील इसम जरी पाद्री होता, तरी तो आपल्या बायकोसह ती विहस्की यथेच्छ पीत असे. कांहीं थोड्या ठिकाणीं लोकांनां, जाहिरातीसाठीं तयार केलेलीं कांही रंगीत काडे मिळालीं, आणि ते या काडींचेंच मोठें कौतुक करीत होते, असें मला आढळलें. दुसऱ्या कांहीं कुटुंबांतील कित्येकांनीं पिस्तुलें विकत आणिलीं होती. शेतांतील काम बंद करून लोक आपल्या घरीं लोळत पडले होते. या गोष्टींशिवाय ख्रिस्तजयंतीचें दुसरें स्मारक बहुतेक ठिकाणीं नव्हतें. नाताळच्या आठवड्यांत रात्रीं लोक मळ्यांतील खोलींत एक तऱ्हेचा नाच नाचत असत. ते घरींच विहस्की पीत, आणि पिस्तुलें व हत्यारें घेऊन दंगा करीत असत.

नाताळांत याप्रमाणें मी लोकांच्या भेटिला गेलों असतां मला तेथील उपदेशकांपैकीं एक वृद्ध नीग्रो भेटला. नंदनवनांत अंडमला आलेल्या अनुभवावरून त्यानें माझी अशी खात्री करण्याचा प्रयत्न केला, कीं, ईश्वरानें सर्व तऱ्हेच्या उद्योगाला निंद्य मानिलें आहे, आणि यास्तव मनुष्यानें उद्योग करणें हें पाप आहे. या मनुष्यानें होतां होईलतो कमी काम करण्याची खटपट चालविली होती. त्यावेळीं तो अत्यंत सुखी दिसला. कारण, पापरहित अग्ना एक आठवडा तरी रहावयाला मिळाला, असें तो ह्मणत असे.

शाळेमध्ये नाताळ ह्मणजे काय आहे हें शिकविण्याची, आणि तो कसा पाळावा हें समजून सांगण्याची आह्मीं विशेष खटपट केली. आणि यांत आह्मांला इतकें यश आलें, कीं, टस्केजीच्या आसपासच नव्हे, तर जेथें जेथें आमचे ग्रॅज्युएट लोक गेले आहेत, तेथेंहि आतां

या सणाचा अर्थ बदलला आहे, असे सांगण्यास मला मुळीच दिक्त वाटत नाही. हल्ली, दुसऱ्यांच्या-विशेषतः अभागी लोकांच्या सुखाकडे व सोयीकडे लक्ष देण्यांत आमचे ग्रेजुएट आणि विद्यार्थी हे स्वार्थ-त्यागाने आणि उदारपणाने आपली सुटी खर्च करितात, हेच एक नाताळाचे आणि इतर सणांचे प्रमुख अंग झाले आहे. थोड्या दिवसांपूर्वी आमच्या तरुण विद्यार्थ्यांपैकी काहींजणांनी एका वृद्ध पाऊणशे वर्षांच्या अनाथ बाईची झोंपडी बांधून देण्यांत आपली सुटी खर्च केली. दुसऱ्या एका प्रसंगी एका रात्री भजनमंदिरांत एका गरीब विद्यार्थ्याला कोट नसल्याने त्याला थंडीचा विकार जडलेला आहे असे मी सर्वांना सांगितले, तो दुसऱ्या दिवशी त्या मनुष्यासाठी माझ्या ऑफिसांत दोन कोट पाठवून देण्यांत आले.

टस्केजी गांवच्या आणि त्याच्या आसपासच्या गोऱ्या लोकांचा कल झालेला मदत करण्याचा होता, हे मी वर सांगितलेच आहे. ही शाळा त्या भागांतील सर्व लोकांची आहे, असे त्यांना भासू देण्याचा मी प्रथम पासून बेत ठेवला. ही परकीयांनी स्थापन केलेली शाळा आहे, आणि त्या शाळेविषयी आपली काहीं जबाबदारी किंवा हितसंबंध नाही, असे कोणाएकालाहि वाटू न देण्याचा मी निश्चय केला. शाळेच्या जागेसाठी सर्वांनी वर्गणी द्यावी, अशी त्यांना विनंति केल्यामुळे ही शाळा बहुतेक आपल्या सर्वांची आहे, असा त्यांचा समज होऊ लागला आहे, असे मला दिसून आले. ही संस्था सर्व लोकांची आहे, व बोस्टनमध्ये जसे आह्मी गोऱ्या लोकांची मैत्री संपादन करण्याची खटपट करित होतो, तसेच टस्केजीतीलहि गोऱ्या लोकांची मैत्री आह्मांला हवी आहे, आणि त्या शाळेचा सर्व लोकांना खरा उपयोग होणार, हे सर्व जेव्हां आह्मी त्यांना जाणवू लागलो, तेव्हां सर्व लोकांचे शाळेविषयी मत फार अनुकूल झाले.

कदाचित् येथे मला हे सांगायें लागेल-मी हे विधान पुढें सिद्ध करीन-कीं, टस्केजी येथील आणि अलाबामा संस्थानांतील संबंध दक्षिणेंतील

आत्मोद्धार.

गोन्या लोकांसारखे, सांप्रत टस्केजीच्या शाळेला कळकळीने व उत्साहाने मदत करणारे मित्र दुसरे कोणी आहेत, असें मला वाटत नाही. आपल्या शेजाऱ्याशी, मग तो काळा असो वा गोरा असो, सरळ आणि दिलदार अंतःकरणाने मैत्री करावी, असें मी दक्षिणेतील लोकांना पहिल्यापासून सांगत आलों आहे. तसेंच, जेथे कांहीं तत्वाला बाध येत नसेल, तेथे स्थानिक हितसंबंध पाहून त्याप्रमाणे आपल्या मित्रांना मत देण्याचा सल्ला द्यावा, असेंही मी सांगितलें आहे.

शाळेच्या जागेची रक्कम जमविण्याचें काम कित्येक महिने एकसारखें चाललें. तीन महिन्यांनंतर जनरल मार्शलचे अडीचशें डालर फेड करून टाकण्याइतकी पुरेशी रक्कम जमली, आणि पुढें दोन महिन्यांच्या अंत पांचशें डालर ही रक्कम जमून गेली, आणि शंभर एकर जमिनीचें आमच्या नांवें खरेदीपत्रहि झालें. या गोष्टीनें आह्मांला फार आनंद झाला. शाळेला कायमची जागा मिळाली, एवढी एकच समाधानाची गोष्ट नव्हे, तर जमलेल्या रकमेपैकीं बहुतेक पैसा टस्केजी येथील काळ्यागोन्या लोकांकडूनच मिळालेला होता, हीहि गोष्ट तितक्याच समाधानाची होती. यापैकीं बहुतेक रक्कम जत्रा, जलसे व बैठकी आणि लहानसहान देणग्या अशा उपायांनीं मिळविलेली होती.

आमचा दुसरा प्रयत्न ह्मणजे जमिनीचें पीक वाढवून त्यापासून कांहीं पैसा कमवावा, आणि त्याबरोबरच विद्यार्थ्यांनाहि शेतकीचें शिक्षण द्यावें, हा होता. त्याप्रमाणें टस्केजी येथील उद्योगधंदे स्वाभाविक आणि योग्य क्रमाने, तेथील लोकांच्या व विद्यार्थ्यांच्या गरजेला अनुसरून सुरू केले आहेत. शेतकीपासून प्रथमच आह्मीं आरंभ केला. कारण, उदरनिर्वाहाची तजवीज अगोदर करणें हें केव्हांहि जरूर आहे.

पुष्कळ विद्यार्थ्यांना शाळेंत थोडेच आठवडे राहतां येत असे. कारण, आपला भोजनखर्च देण्यांला त्यांच्याजवळ फारच थोडा पैसा उरे. विद्यार्थ्यांना कामाच्या मोबदला पैसे मिळून नऊ महिने शाळा चालू

असतांना राहतां यावें, हा एक औद्योगिक शिक्षण सुरू करण्यांत हेतु होता.

शाळेंतील पहिलें जनावर ह्यणजे टस्केजी येथील एका गोऱ्या नागरिकानें दिलेला जुना आंधळा घोडा होय. हल्लीं या संस्थेंत दोनशें घोडे, शिगरें, खेंचरें, गाई-वांसरें, बैल व सुमारें सातशें डुकरें आणि याशिवाय बऱ्याच मेंढ्या व बकरीं आहेत.

शाळेंतील मुलांची संख्या एकसारखी इतकी वाढूं लागली, कीं, जागेची किंमत देऊन शेतकी सुरू केल्यावर आणि खोल्यांची कांहीं दुरुस्ती केल्यावर एक मोठी बळकट इमारत बांधण्याकडे आह्मीं आमचें लक्ष्य वळविलें. या गोष्टीविषयीं आह्मीं बराच विचार करून सुमारें सहा हजार डालर लागणाऱ्या इमारतीचे नकाशे तयार करविले. ही रक्कम आह्मांला अतिशय मोठी वाटली; पण शाळेची प्रगति तरी झाली पाहिजे किंवा अवनति तरी झाली पाहिजे. कारण, विद्यार्थ्यांच्या राहणीवर आमची पूर्ण देखरेख असल्याशिवाय आमचे प्रयत्न कधींहि सफल होणार नाहींत, हें आह्मी जाणून होतो.

या सुमाराला घडून आलेल्या एका गोष्टीनें मला मोठें समाधान आणि आश्चर्य वाटलें. एक नवीन मोठी इमारत बांधण्याविषयीं आमची वाटाघाट चालली आहे, असें जेव्हां गांवांत समजलें, तेव्हां टस्केजी-जवळच काम करीत असलेला लांकडाचा एक गौरा कारखानदार मजपाशीं आला आणि ह्यणाला, कीं, “नवीन इमारतीकरितां लागणारें सर्व लांकडीसामान मी येथें आणून उभें करितों, व त्याबद्दल पैसा मिळेल त्यावेळीं देईन—इतकें आपलें वचन मला मिळालें ह्यणजे बस आहे, त्याखेरीज मला कोणतीहि ग्यारंटी—हमी नको आहे!” जरूर असलेल्या रकमेपैकीं तूर्त आमच्या हातीं एकहि डालर नाहीं, असें मीं त्याला स्पष्ट सांगितलें. तथापि, लांकडीसामान आणून उभें करतोच, असा त्यानें आग्रह चालविला. कांहीं पैसा जमविल्यावर आह्मीं त्याला तसें करूं दिलें.

आत्मोद्धार.

टस्केजी येथील आणि आसपासच्या काळ्यागोज्या लोकांकडून नव्या, इमारतीकरिता लहानलहान वर्गण्या अनेक तऱ्हांनीं जमविण्याचें काम मिस डेव्हिडसननें पुनः सुरू केलें. या भावी इमारतीबद्दल काळ्या लोकांनां जितका आनंद झाला, तितका दुसऱ्या लोकांनां कोणत्याहि गोष्टीनें झाला असल्याचें मीं पाहिलें नाहीं. एके दिवशीं ही नवीन इमारत बांधण्याचा फंड कसा जमवावा, याविषयीं सभा भरविली असतांना एक फार वृद्ध काळा मनुष्य वारा मैलांवरून आला, आणि आपल्या खटारगाडींतून त्यानें एक मोठा डुकर आणिला. सभा चालली असतांना तो मध्येच उठून ह्मणाला, कीं, माझ्याजवळ देण्यास कांहीं पैसा नाहीं, पण मीं दोन चांगले डुकर पाळलेले असून त्यांपैकीं इमारत-खर्चाकरितां वर्गणी ह्मणून मीं एक येथें आणलेला आहे. शेवटीं तो असें ह्मणाला, कीं, ज्या नीग्रोला आपल्या ज्ञातीविषयीं कांहीं प्रेम असेल आणि स्वतःविषयीं कांहीं अभिमान असेल, तो दुसऱ्या सभेला एक डुकर आणल्यावांचून राहणार नाहीं! दुसऱ्या पुष्कळ लोकांनीं इमारत-खर्चासाठीं आपलें कांहीं दिवसाचें काम देण्याचें कबूल केलें.

टस्केजी येथें शक्य तितकी मदत मिळाल्यावर अधिक फंड जमविण्याकरितां मिस डेव्हिडसननें उत्तरेकडे जाण्याचा निश्चय केला. कित्येक आठवडे तिनें पुष्कळांच्या भेटी घेतल्या, आणि देवालयें, रविवारच्या शाळा व दुसऱ्या संस्था येथें भाषणें केलीं. हें काम मोठें अवघड आणि त्रासदायक होतें. शाळेची माहिती फारशी कोणाला नव्हती; पण उत्तरेकडील चांगल्याचांगल्या लोकांचा तिच्यावर विश्वास बसण्याला फार काळ लागला नाहीं.

उत्तरेकडील मनुष्यांकडून प्रथम देणगी मिळाली, ती न्यूयॉर्कमधील एका स्त्रीकडून होय. ही बाई, प्रथम मिस डेव्हिडसन उत्तरेकडे जात असतां तिला आगबोटींत भेटली. आगबोटींत दोघीजणीचें भाषण सुरू झालें, आणि टस्केजी येथें चाललेले प्रयत्न ऐकून त्या बाईला इतकें कौतुक वाटलें, कीं, तिनें जातेवेळीं मिस डेव्हिडसनच्या हातांत पन्नास डालरचा

एक चेक दिला. आमचें लग्न होण्यापूर्वी कांहीं दिवस, आणि लग्न झाल्या-
वरहि, पत्रद्वारा माहिती पाठवून आणि स्वतः भेट वेऊन दक्षिण
व उत्तरअमेरिकेंत वर्गणी गोळा करण्याचें काम मिस डेव्हिडसननें चालू
ठेविलें. पण त्याबरोबरच ती टस्केजी शाळेंत लेडी प्रिन्सिपालचें आणि
अध्यापिकेचें कामहि करीत असे. याशियाय टस्केजींतील आणि
आसपासच्या वृद्ध लोकांतहि ती काम करी, आणि गांवांत रविवारच्या
शाळेंतील एक वर्ग शिकवी. ती फार सशक्त नव्हती, तरीपण आपल्या
आवडत्या संस्थेविषयीं सर्व शक्ति खर्च करीत असल्याशिवाय तिला
चैन पडत नसे. टस्केजी संस्थेकडे लोकांचें चित्त वेधण्यासाठीं दिवसभर
ती दारोदार हिंडून इतकी दमून जाई, कीं, रात्रीं तिला आपला पोषाख
उतरतां येत नसे. बोस्टनमध्ये मिस डेव्हिडसन ही ज्या एका बाईला
भेटावयाला गेली होती त्या बाईनें मला नंतर सांगितलें कीं, “मिस
डेव्हिडसन भेटावयास आली होती, त्यावेळीं आपण कामांत असल्यामुळें
तिला दिवाणखान्यांत कांहीं वेळ तिष्ठत बसावें लागलें, आणि आपण
येऊन पहातों, तों मिस डेव्हिडसन थकल्यामुळें झोंपीं गेलेली होती.”

ब्रुकलीन (न्यूयॉर्क) येथील ए. एच. पोर्टर नांवाच्या सद्गृहस्थानें
वरीचशी रक्कम दिल्यामुळें आह्मीं आमच्या पाहिल्या इमारतीचें नांव
'पोर्टर हॉल' असें ठेविलें. या इमारतीचें बांधकाम चालू असतां आह्मांला
पैशाची नड फार भासली. मीं एका सावकाराला अमुक दिवशीं चारशें
डालर देईन असें वचन दिलें होतें. तो दिवस उजाडतां आमच्याजवळ
एकाहि डालर नव्हता. दहा वाजतां शाळेकडे टपाल आलें आणि मिस
डेव्हिडसननें बरोबर चारशें डालरचा चेक पाठविलेला आह्मांला मिळाला!
अशा तऱ्हेचीं पुष्कळ उदाहरणें सांगतां येतील. हे चारशें डालर
बोस्टन येथील दोन स्त्रियांनीं दिले होते. दोन वर्षांनंतर टस्केजी
येथील काम बरेंच वाढल्यावर आह्मांला पैशाची इतकी निकट लागली,
कीं, आह्मी बहुतेक निराश झालों, व पुढचा मार्ग आह्मांला दिसेना!
अशा प्रसंगीं बोस्टनच्या या दोन्ही स्त्रियांनीं सहा हजार डालर आह्मांला

आत्मोद्धार.

पाठविले ! या देणगीनें आह्मांला जें आश्चर्य वाटलें आणि उत्तेजन मिळालें, त्याचें वर्णन करणें अशक्य आहे. येथें मला हेंहि सांगितलें पाहिजे, कीं, याच मैत्रिणींनीं दर वर्षास सहा हजार डालरप्रमाणें चौदा वर्षे आह्मांला मदत केली.

नव्या इमारतीचा नकाशा तयार झाल्यावर, विद्यार्थी, शाळेचे वर्ग संपल्यानंतर रोज पाया खणूं लागले. हातांनीं काम करणें योग्य नाहीं, ही त्यांची समजूत अद्याप गेली नव्हती. कारण, त्यांच्यापैकीं एकानें ह्मटल्याप्रमाणें 'काम करण्याकरितां नव्हे, तर शिकण्याकरितां' ते आले होते. हळुहळू हें त्यांचें मत बदलत चाललें, आणि काम करण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति होऊं लागली, हें पाहून मला समाधान वाटलें. कांहीं आठवडे कसून काम केल्यावर पाया तयार झाला, आणि कोणशिला बसविण्याचा दिवस मुक्रर करण्यांत आला.

गुलामगिरीचें केंद्रस्थान असलेल्या दक्षिणेच्या या भागांत—कृष्ण-काटिवंधांत या इमारतीची मुख्य शिला बसविण्यांत आली. गुलामगिरी बंद होऊन अवघीं सोळा वर्षे झालीं होती. सोळा वर्षांपूर्वी कायद्याचा दंड आणि लोकांची अवकृपा झाल्याशिवाय कोणाहि शिक्षकाला नीग्रोंनां शिकवितां येत नसे. या सर्व गोष्टींचा विचार केला असतां, टस्केजी येथें वसंतऋतूंत त्यादिवशीं जो देखावा दृष्टीस पडला, तो अपूर्व होता ! असा देखावा पाहण्याचें भाग्य जगांतील फार थोड्या शहरांच्या वांद्यास आलें असेल, असें मला वाटतें.

या प्रांतांतील शिक्षणखात्याचे सुपरिंटेंडंट ऑनरेबल वाडी थामसन यांनीं मुख्य भाषण केलें. शिक्षक, विद्यार्थी, त्यांचे आईबाप व मित्र, प्रांतांतील गोरे कामगार, आसपासचे मुख्यमुख्य सर्व गोरे लोक, आणि कांहीं वर्षांपूर्वी हेच गोरे लोक ज्यांना आपल्या मालमत्तेप्रमाणें समजत असे बरेचसे काळे स्त्रीपुरुष, इतकी मंडळी कोणशिलेभोंवतीं जमली होती. दोन्ही जातींचे लोक कोणशिलेजवळ आपली कांहींतरी आठवण किंवा खूण ठेवण्याला फार उत्सुक दिसले.

इमारत पुरी होण्यापूर्वी आमच्यावर कांहीं कठिण प्रसंग आले. पुष्कळ वेळां विलांचे पैसे चुकते करण्याला कांहीं पैसा शिल्लक नसल्यामुळे आह्मांला फार दुःख झालें. शाळेकरितां इमारती बांधावयाच्या; पण खर्चाचा पैसा कोठून भरणा करावयाचा हें माहीत नसावयाचें, असा अनुभव ज्याला वारंवार आलेला नाही, त्याला आमच्या अडचणी काय होत्या, याची योग्य कल्पना करितां येणार नाही ! टस्केजी येथें पहिल्या वर्षी पैशाच्या टंचाईमुळे मी किती काळजीत आणि चिंतेत होतो, व त्यामुळे रोज रात्रीं मला झोप न येतां विछान्यावर इकडून तिकडे कसा लोळत असें, हें मला चांगलें आठवतें. एक मोठी शिक्षणविषयक संस्था स्थापन करणें व तिची नीट व्यवस्था नीग्रोंच्या हातून होणें शक्य आहे किंवा नाही, हा विकट प्रयोग आह्मी करून पहात होतो, हें मी जाणून होतो. आह्मांला जर यांत अपयश आलें तर सर्व ज्ञातीचें मोठें नुकसान होईल, असें आह्मांला वाटलें. लोकानुमान व लोकमत आमच्याविरुद्ध होते, हें मला माहीत होते. गोऱ्या लोकांनीं असें साहसाचें काम सुरू केलें असतां त्यांत त्यांनां यश येणारच असें लोकांनां वाटणार, आणि आह्मांला त्यांत जर यश आलें, तर मात्र लोकांनां मोठें आश्चर्य वाटणार, हें मला ठाऊक होतें. या सर्व गोष्टींचें ओझे, एका चौरस इंचाला हजार पौंड याप्रमाणें आह्मांला खालीं दडपीत होतें.

आमच्या या सर्व अडचणींमध्ये आणि चिंतेमध्ये, टस्केजी गांवांत मी एकाद्या गोऱ्या अगर काळ्या मनुष्याकडे मदतीकरितां गेलों, आणि त्यानें शक्त्यनुसार मला मदत केली नाही, असें केव्हांच घडलें नाही ! पुष्कळदां, बारांपेक्षां अधिक वेळां, जेव्हां शेंकडों डालरच्या विलांचे पैसे देण्याचा प्रसंग येई, तेव्हां मी टस्केजीतील पांचसहा गोऱ्या लोकांकडून थोडीथोडी रक्कम कर्जाऊ घेत असें. एका गोष्टीविषयीं मात्र मी प्रथम पासून जपत असें; आणि ती ही, कीं, शाळेची पत चांगली उच्च ठेवावयाची. आणि ती पत आह्मीं या सर्व वर्षांत चांगली राखिली आहे,

आत्मोद्धार.

असें सांगितलें असतां आत्मश्लाघेचा दोष आह्मांला लागणार नाहीं, असें मला वाटतें.

ज्या गोऱ्या गृहस्थानें टस्केजीस मला पाठवावें ह्मणून जनरल आर्मस्ट्रांग यांना लिहिलें होतें, त्यानें, ह्मणजे मिस्टर जार्ज डब्ल्यु. क्यांबेल यांनीं मला जो कांहीं थोडा उपदेश केला होता, तो मी कधींहि विसरणार नाहीं ! टस्केजी येथें मीं काम सुरू केल्यावर मिस्टर क्यांबेल यांनीं मला पित्याप्रमाणें प्रेमानें सांगितलें, कीं, “ वाशिंग्टन ! पत हेंच भांडवल आहे, हें नेहमीं ध्यानांत ठेव. ”

एकदां पैशाकरितां आमचे अतिशय हाल झाल्यावर मीं सर्व गोष्टी जनरल आर्मस्ट्रांग यांना मोकळ्या मनानें कळविली. तेव्हां जितके कांहीं पैसे त्यांनीं खानगीसाठीं जमविले होते, त्या सर्वांचा चेक त्यांनीं माझ्या हातीं देऊन टाकिला. याप्रमाणें जनरल आर्मस्ट्रांग यांनीं अनेकदां टस्केजी संस्थेला मदत केली आहे. ही गोष्ट यापूर्वीं कोणाला मीं सांगितलेली नव्हती, असें मला वाटतें.

शाळेचें पहिल्या वर्षाचें काम संपल्यावर, १८८२ च्या उन्हाळ्यांत माल्डनची मिस फॅनी ए. स्मिथ इच्छार्शीं माझे लग्न झालें. शरदतूंत टस्केजी येथें आहीं स्वतंत्र संसार करूं लागलों. शाळेंत यावेळीं चार शिक्षक होते, त्यांनांही आमच्या घरीं राहण्यास मिळालें. माझी पत्नी ही हाम्पटन संस्थेची ग्रॅजुएट होती. शाळेच्या हितार्थ आस्थेनें सतत काम करून आणि घरादाराची चांगली व्यवस्था ठेवून, माझी पत्नी १८८४ च्या मे महिन्यांत निवर्तली. पोर्शिया एम्. वाशिंग्टन नांवाची एक मुलगी आह्मांला झाली होती.

प्रथमपासून माझी बायको शाळेविषयींच नेहमीं विचार करी, आणि शाळेच्या हितार्थ आपला वेळ आस्थेनें खर्च करी. तिचे माझे हितसंबंध, महत्त्वाकांक्षा अगदीं एकच होत्या; पण शाळेचें पुढें काय होणार आहे, हें पाहण्यास मिळण्यापूर्वींच ती इहलोक सोडून गेली !

प्रकरण दहावे.

तव्याशिवाय पोळ्या भाजण्याहूनहि अवघड काम!

टुस्केजी येथे प्रथमपासून विद्यार्थ्यांनी शेतकीचे आणि घरगुती काम करण्यास शिकावयाचे, इतकेच नव्हे, तर त्यांनी आपल्या इमारतीहि स्वतः उभारावयाच्या, असा मी निश्चय केला. माझा वेत असा होता, कीं, हीं कामें करीत असतांना त्यांना काम करण्याच्या उत्तम आणि अलीकडच्या पद्धति शिकवावयाच्या, ह्मणजे त्यायोगें त्यांच्या श्रमाचा फायदा शाळेंला मिळेल; एवढेंच नव्हे, तर त्यांना श्रमाची उपयुक्तता, त्यांचें महत्त्व, व त्यांतील आनंद या गोष्टीहि कळूं लागतील; आणि कोणतेंहि काम काबाडकष्ट असें न समजतां कामाकरितांच कामावर प्रेम ठेवणें हें तत्त्वहि त्यांना शिकविलें जाईल. जुन्या पद्धतीनें काम न शिकवितां हवा, पाणी, वाफ, विद्युत्, अश्वबल इत्यादि निसर्गाच्या शक्तींचा आपल्या कामीं कसा उपयोग करून घ्यावा, हें शिकविण्याचा मी विचार केला.

विद्यार्थ्यांच्या श्रमांनीं इमारती बांधूं नयेत, असा प्रथम मला पुष्कळीं उपदेश केला; पण मीं माझा विचार सोडावयाचा नाही असाच निश्चय केला. माझी योजना नापसंत असणारांना मीं असें सांगितलें, कीं, “बाहेरच्या कसलेल्या मजुरांनीं बांधल्याप्रमाणें आमच्या पहिल्या इमारती सोयीवार आणि परिपूर्ण होणार नाहीत, हें मला पक्कें माहित आहे. पण विद्यार्थ्यांनीं इमारती बांधल्या असतां सोयींत आणि सफाईत होणारी उणीव, शिक्षण, आत्मप्रयत्न आणि आत्मविश्वास या गोष्टींनीं सहज भरून निघून, उलट अधिक फायदा होईल.”

माझ्या योजनेबद्दल शंका घेणारांना मीं आणखी असें सांगितलें कीं, “आमचे बहुतेक विद्यार्थी गरीब असून ते दक्षिणेतील कापूस, ऊंस आणि तांदूळ विकणाऱ्या मळ्यांतील झोंपड्यांतून आलेले आहेत, आणि त्यांना एकदम सुंदर हवेल्यांत ठेविलें असतां फार आनंद होईल,

आत्मोद्धार.

हैं मला माहीत आहे; पण आपल्या स्वतःच्या इमारती कशा बांधाव्या हें त्यांनां शिकविणें ह्मणजे अधिक स्वाभाविक रीतीनें त्यांच्या मनाचा विकास—त्यांची वाढ—करणें होय, अशी माझी खात्री आहे. चुका होतील हें मला माहीत आहे; पण या चुका पुढें आह्मांला फार अमोलिक शहाणपण शिकवितील !”

शाळेच्या एकोणीस वर्षांच्या अस्तित्वामध्ये विद्यार्थ्यांकडूनच इमारती बांधवून घेण्याचा वेत कायम ठेविलेला आहे. या मुदतींत लहान-मोठ्या अशा चाळीस इमारती बांधलेल्या आहेत. यांपैकीं चार खेरीज करून बाकीच्या सर्व विद्यार्थ्यांच्या श्रमाचें फल होत. याचा दुसरा एक असा फायदा आहे, कीं, या इमारती कशा बांधाव्या हें शिक्षण मिळत असतांना ज्यांनां शिल्पशास्त्राचें ज्ञान मिळालें, असे शेंकडों लोक आज दक्षिणेंत पसरलेले आहेत. याप्रमाणें विद्यार्थ्यांच्या एका कंपूपासून दुसऱ्या कंपूला ज्ञान आणि कौशल्य यांची परंपरा मिळत आहे, आणि शेवटीं अशी स्थिति प्राप्त झालेली आहे, कीं, दुसऱ्या कोणाहि एका मजुराची मदत घेण्यासाठीं बाहेर न जातां इमारतीचा नकाशा काढण्यापासून तों विजेचे दिवे बसविण्यापर्यंत, पाहिजे त्या प्रकारची अगर आकाराची इमारत आमचे शिक्षक आणि विद्यार्थी तयार करूं शकतात.

पुष्कळदां जेव्हां एकादा नवीन विद्यार्थी पेन्सिलीनें अगर चाकूनें एकादा इमारत नासवून टाकूं पाहतो, त्यावेळीं जुना विद्यार्थी त्याला असें सांगत असतांना मीं ऐकिलें आहे, कीं, “वावारे, असें करूं नकोस ! ही आमची इमारत आहे, आणि ही बांधण्यास मीं मदत केली आहे.”

शाळेच्या प्रारंभीच्या दिवसांत विटा करण्याच्या कामीं आह्मांला फार निकराचे अनुभव आले. शेतकीचें काम चांगलेंसें सुरू झाल्यावर आम्हीं आमचें लक्ष्य विटा करण्याकडे वळविलें. आमच्या इमारती बांधण्यासाठीं आह्मांला विटा हव्या होत्या. याशिवाय हा धंदा स्थापन करण्याचें दुसरें एक कारण होतें. गांवांत विटांचा कारखाना नव्हता, आणि आमच्या गरजेशिवाय बाजारांत विटांनां बरीच मागणी होती.

इस्त्राएलच्या वंशजांनां गवताशिवाय विटा कराव्या लागल्यामुळें मला त्यांची नेहमीं कांय येत असे; पण, पैसा आणि अनुभव यांच्या अभावीं आमचें विटा करण्याचें काम त्याहून कठिण होतें !

प्रथम हें काम कठिण व घाणेरडें असल्यामुळें विद्यार्थी मदतीला मिळण्याची मोठी पंचाईत पडे. विटा करण्याचा प्रसंग जेव्हां आला, तेव्हां पुस्तकीज्ञान संपादण्याचें सोडून हातांनीं काम करण्याची त्यांची नावड स्पष्ट दिसून आली. गुडघ्यापर्यंत चिखलांत उभें राहून तासचे तास काम करणें कोणालाहि सुखावह वाटलें नाहीं. पुष्कळ विद्यार्थ्यांनीं कंटाळून शाळाहि सोडून दिली.

पुष्कळ जागा पाहून शेवटीं विटांच्या मातीकरितां आम्हीं एक खांच-खळगा तयार केला. विटा करण्याचें काम फार सोपें आहे, असें मी यावेळपर्यंत समजत होतो; पण, कटुतर अनुभवानें लवकरच असें कळून आलें, कीं, या धंद्यांतहि-विशेषतः विटा जाळण्यांत-विशेष ज्ञान व विशेष कसब यांची आवश्यकता आहे. वराच प्रयत्न करून आम्हीं सुमारे पंचवीस हजार विटा तयार केल्या, आणि त्या जाळण्यासाठीं एका भट्टींत घातल्या. या भट्टीची रचना बरोबर नसल्यामुळें झणा, किंवा तिला बरोबर जाळ न मिळाल्यामुळें झणा, आमचें सारें ओमफस झालें ! नंतर आम्हीं दुसरी भट्टी तयार केली. कांहीं कारणामुळें या भट्टींतहि आम्हांला यश आलें नाहीं. यामुळें विद्यार्थी मदतीला मिळण्याची फारच पंचाईत पडूं लागली. तथापि, हाम्पटन येथें धंदेशिक्षणांत शिकून तयार झालेले कांहीं शिक्षक मदतीला आले, आणि आम्हीं तिसऱ्या भट्टीची जुळवाजुळव केली. भट्टी जळण्यास एक आठवडा लागे. चार पांच दिवस गेल्यावर हजारों विटा लवकरच आमच्या हातीं येणार, असे आम्ही मनांत मांडे खाऊं लागलों; इतक्यांत एका मध्यरात्री भट्टी कोसळली. अशा रीतीनें तिसऱ्या खेपेलाहि आमचें सारें फिसकटलें. तिसरी भट्टी विघडल्यानंतर पुनः प्रयत्न करून पहावा, तर माझ्यापाशीं एक डालरहि शिल्लक राहिला नव्हता. विटा करण्याचा नाद सोडून

आत्मोद्धार.

द्यावा असा बहुतेक शिक्षकांनीं उपदेश केला. या संकटामध्ये असतां, बऱ्याच वर्षांपूर्वी माझ्या हातीं अलेल्या एका घड्याळाची मला आठवण झाली, व जवळच्या मांटगामरी शहरांतील एका दुकानांत मीं हें घड्याळ गहाण टाकिलें, आणि पुनः विटांचा प्रयोग करून पाहण्यासाठीं पंधरा डालर त्यावर काढिले. टस्केजीला येऊन या पंधरा डालरच्या जोरावर हताश आणि नाउमेद झालेल्या मंडळींत पुनः हुरूप आणून, मीं चवथ्या भट्टीची जमवाजमव केली. सांगण्याला आनंद वाटतो, कीं, या खेपेला मात्र आह्मांला यश आलें. माझ्या हातीं पैसे येण्यापूर्वीच घड्याळ सोडवून घेण्याची मुदत निघून गेली. पुनः तें घड्याळ माझ्या दृष्टीला पडलें नाहीं; पण त्याबद्दल मला केव्हांहि वाईट वाटलें नाहीं !

आमच्या संस्थेंत आतां विटा तयार करण्याचें एक स्वतंत्र महत्त्वाचें उद्योगधंद्याचें खातेंच झालेलें आहे. पाहिजे त्या बाजारांत खपण्याजोग्या, पहिल्या नंवरच्या बारा लाख विटा गेल्यावर्षीं विद्यार्थ्यांनीं तयार केल्या. याशिवाय, हातांनीं आणि यंत्रांनीं विटा तयार करण्याच्या धंद्यांत पुष्कळ तरुण मंडळी पूर्ण वाकबगार झाली आहे, आणि त्यांनीं हा धंदा दक्षिणेंतील पुष्कळ भागांत सुरू केला आहे.

दक्षिणेंतील दोन्ही जातींच्या नात्याविषयीं, विटा तयार करण्याच्या कामानें मला एक महत्त्वाचा धडा शिकविला आहे. शालेशीं कांहीं संबंध किंवा सहानुभूति नसलेले गोरे लोक, आमच्या विटा चांगल्या असतात ह्मणून त्या खरेदी करण्याला येऊं लागले. लोकांची एक खरीखुरी गरज आम्ही भागवूं लागलों, असें त्यांनां आढळून आलें. शिक्षणानें नीग्रो कुचकामाचा होत नाहीं, व आमच्या संस्थेंत विद्यार्थ्यांनां दिलेल्या शिक्षणानें समाजाचें धन व सुख यांत भर पडत आहे, अशी आमच्या विटांमुळे आसपासच्या गोऱ्या लोकांची खात्री होत चालली. आसपासचे लोक विटा खरेदी करण्याकरितां आमच्याकडे येऊं लागल्यामुळे आमची त्यांची ओळख झाली, व त्यांचा आमचा

व्यवहार होऊं लागला. त्यांना हवी असलेली वस्तु आमच्यापार्शीं मिळू लागली, आणि आह्मांला हवा असलेला जिन्नस त्यांच्यापार्शीं मिळू लागला. याप्रमाणें परस्परांचे हितसंबंध परस्परांच्या व्यवहारांत मिसळू लागले. दक्षिणेंतील या भागांत किंबहुना संबंध दक्षिणअमेरिकेंत आमच्या लोकांत जो कांहीं चांगला भाव आढळून येतो, त्याचा पाया घालण्यास बहुतेक या गोष्टीनें—विटा करण्याच्या धंदेशिक्षणानें मदत केली, असें ह्मणण्यास हरकत नाही.

दक्षिणेंत जेथेंजेथें आमचा एकादा विटा करणारा विद्यार्थी गेला आहे, तेथेंतेथें त्यानें समाजाचें कांहींनाकांहीं तरी हित साधलें आहे, व त्या समाजाला असें वाटावयाला लाविलें आहे, कीं, याच्यावर कांहीं अंशीं आपलें सुख अवलंबून असल्यामुळें याचे आपण तितक्या अंशानें ऋणी झालों आहों. अशा रीतीनें दोन्ही जातींतील संबंध चांगले राहण्यास फार मदत झालेली आहे, असें आह्मांला आढळून आलें आहे.

मानवीस्वभावांत असें कांहीं आहे, कीं, त्याच्यायोगानें त्याला गुणांची—ते गुण कोणत्याहि वर्णाच्या मनुष्यांत असोत—पारख आणि चहा करितां येते, असा माझा अनुभव आहे. तसेंच, आपण जें कांहीं प्रत्यक्ष करून दाखविलें आहे, त्यानें गैरसमजहि बरेच दूर होतात, असें मला आढळून आलें आहे. एकाद्या नीग्रोनें बांधिलेलें पहिल्या प्रतीचें उत्तम घर, हें, नीग्रोनें घर कसें बांधावें अगर त्याला घर कसें बांधितां येतें, या विषयावर कित्येक पानें लिहिलेल्या लेखापेक्षां दसपट अधिक खात्री करून देणारें आहे.

औद्योगिक शिक्षणाचें हेंच तत्व आमच्या गाड्या, खटारे आणि बग्या तयार करण्यांत प्रथमपासून अमलांत आणलेलें आहे. आमच्या शेतीच्या आणि शालेच्या कामासाठीं आमच्या बग्याच गाड्या आह्मीं उपयोगांत आणितों. पण, यांपैकीं प्रत्येक गाडी आमच्या विद्यार्थ्यांच्या हातांनीं तयार केलेली आहे. याशिवाय, आह्मीं तयार केलेल्या गाड्या विक्रीसाठीं बाजारांतहि पाठवितों. लोकांनां विटांचा पुरवठा केल्यानें जो कांहीं

आत्मोद्धार.

परिणाम झाला, तसाच गाड्यांचाहि पुरवठा केल्यानें झालेला आहे; आणि आमच्या संस्थेंत गाडी तयार करण्यास शिकलेला विद्यार्थी जेथें-जेथें गेला आहे, तेथेंतेथें दोन्ही ज्ञातींच्या लोकांनीं त्याला समाजाचा हितकर्ता असें मानिलें आहे. ज्या लोकांत आमचा विद्यार्थी जाऊन राहतो आणि काम करितो, त्या लोकांनां याला सोडून देणें कठिण वाटतें.

लोकांनां ज्या गोष्टी पाहिजे असतात, त्या ज्याला करितां येतात असा मनुष्य-मग त्याची जात कोणती का असेना-पुढें मजल मारणारच ! ग्रीकवाक्यमीमांसा शिकविण्याला समर्थ असणारा असा कोणी इसम एकाद्या समाजांत जावो; पण त्या समाजांतील लोक ग्रीक-वाक्यमीमांसा शिकण्यास तयार नसतील, किंवा ती शिकणें त्यांनां जरूर वाटणार नाही; पण विटा, घरे आणि गाड्या यांची नड त्यांनां भासणार, हें मात्र खरें. आणि जर कोणाला या वस्तूंचा पुरवठा करितां येत असेल, तर पहिल्या पदार्थाविषयीं (विटांविषयीं) मागणी आधीं केली जाईल, आणि मागणीबरोबर त्या पदार्थाचें महत्त्व जाणण्याची आणि त्यांपासून आपला फायदा करून घेण्याची पात्रता अंगीं येईल.

विटा भाजण्यांत आह्मांला प्रथम यश आलें, त्यावेळीं काम शिकण्यास लावूं नये, या विद्यार्थ्यांच्या आक्षेपाशीं आह्मांला बरीच टक्कर घावी लागली. या सुमाराला या संस्थानांत सर्वांनां असें जाहीर झालें होतें, कीं, विद्यार्थी कितीहि श्रीमंत असेना, तो टस्केजी संस्थेंत दाखल झाला, कीं, त्याला कांहींतरी उद्योगधंदा शिकलाच पाहिजे. शाळेंत शिकत असतां आपल्या मुलांनां काम करण्यास लावूं नये, अशा अर्थाचीं पत्रें बऱ्याच आईबापांकडून आलीं; आणि कित्येक आईबाप स्वतः शाळेंत येऊन याविषयीं तक्रार करूं लागले. आपल्या मुलांनां पुस्तकांशिवाय दुसरें कांहीं शिकवूं नये, असा आपल्या आईबापांचा लेखी अगर तोंडी निरोप बहुतेक नव्या विद्यार्थ्यांनीं आणिला. जितकींजितकीं पुस्तकें मोठीं आणि अधिक असावीं, त्यांचीं नांवें जितकींजितकीं लांब असावीं,

तितकांतितका अधिक आनंद विद्यार्थ्यांना आणि त्यांच्या आईवापांना होत असावा, असें दिसले.

मीं या सर्व ओरडीकडे फारसें लक्ष्य दिलें नाहीं. मात्र संधि मिळें तेव्हां आईवापांची समजूत घालण्यासाठीं, व औद्योगिक शिक्षणाचें महत्त्व त्यांच्या मनांत बिंबविण्यासाठीं, संस्थानच्या बऱ्याच भागांत मी वारंवार हिंडत असें. याशिवाय नेहमीं मी विद्यार्थ्यांना या विषयावर पुष्कळ सांगत असें. औद्योगिक शिक्षणाची लोकांना नावड होती, तरी विद्यार्थ्यांची संख्या एकसारखी इतकी वाढूं लागली, कीं, दुसऱ्या वर्षी सहा महिन्यांच्या आंतच अलाबामा संस्थानांतील सर्व भागांतील आणि दुसऱ्या संस्थानांतील मिळून एकंदर दीडशें विद्यार्थी हजिरीपटावर होते.

१८८२ च्या उन्हाळ्यांत मिस डेव्हिडसन आणि मी, नवी इमारत पुरी करण्याच्या खर्चाकरितां वर्गणी गोळा करण्याच्या हेतूनें उत्तरेकडे गेलों. कांहीं वर्षांपूर्वी थोडीशी ओळख झालेल्या एका मिशनरी संस्थेच्या कामगाराकडून शिफारसपत्र घ्यावें, ह्मणून मी वाटेंत न्यूयार्क येथें थांबलों. या मिशनऱ्यानें पत्र तर मला दिलेंच नाहीं; उलट मीं एकदम घरचा मार्ग सुधारावा, पैसा मिळविण्याची खटपट करूं नये, कारण वाटखर्चीला पुरेल इतकी रक्कमहि जमणार नाहीं, असा त्यानें मोठ्या कळकळीनें मला उपदेश केला. यावद्दल मीं त्याचे आभार मानिले आणि पुढें आमच्या प्रवासाला निघालों.

उत्तरेंत मी प्रथम नारदॅम्पटन (मॅसॅच्युसेट्स) येथें गेलों. कोणत्याहि हॉटेलांत मला घेणार नाहींत, या शंकेनें माझी भोजनाची सोय होईल असें एकादें नीग्रो कुटुंब शोधून काढण्यांत अर्धा दिवस मीं घालविला. एका हॉटेलांत माझा प्रवेश होण्यास कांहीं त्रास पडणार नाहीं, असें समजल्यावर मला मोठें आश्चर्य वाटलें.

आह्मांला पैसा बराच मिळाला, आणि इमारत पुरी झाली नव्हती, तरी या वर्षाच्या आभार मानण्याच्या दिवशीं परमेश्वराचे आभार मानण्याकरितां

आत्मोद्धार.

पोर्टरहालच्या भजनमंदिरांत आह्मीं आमची पहिली उपासना व प्रार्थना केली. परमेश्वराचे आभार मानण्याकरितां उपासना कोणीं चालवावी याचा शोध करीत असतां माझ्या सुदैवानें आह्मांला एक अत्युत्तम व्यक्ति सांपडली. ही व्यक्ति ह्यणजे रेव्हरंड रॉबर्ट सी. बेडफर्ड हे होत. हे मूळचे विसकानसीन येथील गोरे मनुष्य असून अलाबामा संस्थानांतील मांटगामरी येथील काळ्या लोकांच्या एका लहान चर्चमध्ये धर्मोपदेशक होते. यापूर्वीं मीं मिस्टर बेडफर्डचें नांव केव्हांहि ऐकिलें नव्हतें. त्यांनींहि माझें नांव ऐकिलें नव्हतें. टस्केजी येथें येऊन उपासना चालविण्याचें त्यांनीं मोठ्या आनंदानें कबूल केलें. काळ्या लोकांनीं पाहिलेली अशा तऱ्हेची ही पहिलीच उपासना होय, आणि त्यांनां ती कितीतरी आवडली. नवीन इमारतीचा देखावा, ती उपासना आणि तो दिवस ते लोक कधींहि विसरणार नाहींत.

मिस्टर बेडफर्ड यांनीं संस्थेचे एक ट्रस्टी होण्याचें कबूल केलें. या नात्यानें, आणि संस्थेकरितां अन्य तऱ्हेनें काम करण्याचा संबंध त्यांनीं संस्थेशीं अठरा वर्षे ठेविला आहे. या अवधींत संस्थेविषयीं त्यांनीं अहोरात्र आपल्या अंतःकारणांत चिंता वाहिली आहे. संस्थेसाठीं कितीहि लहान काम असेना, तें करण्यांत त्यांनां फार आनंद वाटतो. ते प्रत्येक गोष्टींत मीपणा पूर्ण विसरून जातात, आणि जिच्याकडे दुसऱ्या कोणाचें मन ओढवणार नाहीं अशी अप्रिय सेवाहि करण्यास फार तत्पर असतात. मला जो कांहीं त्यांचा अनुभव आला आहे, त्यावरून सर्वांमध्ये त्यांचा स्वभाव प्रभूसारखा असावा, असें मला वाटतें.

कांहीं दिवसांनंतर आमच्या संस्थेंत एक नवीन तरुण मनुष्य दाखल झाला. हा हाम्पटनमधून नुकताच बाहेर पडला होता. याच्या मदती-शिवाय आमची संस्था आतां आहे त्याप्रमाणें खचित सुधारली नसती. याचें नांव मिस्टर लोगन. हे सतरा वर्षेपर्यंत संस्थेचे खजिनदार आणि माझ्या गैरहजिरींत प्रिन्सिपाल, हीं कामें पहात आहेत. हे इतके स्वार्थत्यागी आहेत, कामधंद्यांत इतके युक्तियानु आहेत, आणि यांची

बुद्धि इतकी तरतरीत आहे, कीं, मी कितीहि दिवस गैरहजर असलों, तरी यांनीं संस्थेची व्यवस्था चोख ठेविली आहे. संस्थेला कितीहि पैशाच्या अडचणी असल्या, तरी पुढील यशाविषयीं त्यांची श्रद्धा आणि त्यांचें धैर्य हीं नाहीशीं झालीं नाहीत !

दुसऱ्या वर्षाच्या मध्याच्या सुमारास पहिली इमारत बहुतेक पुरी झाली, आणि तिचा बराचसा भाग आह्मांला वापरतां येऊं लागल्यामुळें आह्मीं एक भोजनवसतिगृह उघडलें. विद्यार्थी फार लांबून येऊं लागले आणि त्यांची संख्या इतकी वाढूं लागली, कीं, त्यांच्या अंतःस्थितीवर व राहणीवर आमचा तावा नसल्यामुळें आह्मी त्यांची नुसती वरवर देखरेख करीत आहों, असें आह्मांला वाटलें.

भोजनवसतिगृह सुरू करण्यास विद्यार्थी व त्यांची भूक, यांशिवाय आमच्याजवळ दुसरें कांहीं साधन नव्हतें ! नवीन इमारतींत स्वयंपाकघर आणि भोजनाची खोली यांची कांहीं सोय केलेली नव्हती. इमारतीच्या खालची बरीचशी माती खणून काढिली असतां, स्वयंपाकघर आणि जेवणाची खोली यांकरितां तळमजल्यावर साधारण प्रकाश असलेली अशी खोली तयार होईल, असें आह्मांला दिसून आलें. तळमजल्याच्या खालची माती खणून काढण्याला विद्यार्थ्यांनीं मदत करावी, असें मीं सुचविलें. त्यांनीं हें काम केलें, आणि थोड्या आठवड्यांत ओवडधोवड व साधारण सोयीची अशी स्वयंपाक करण्याची आणि जेवणाची जागा तयार झाली. आतां ही जागा कोणीं पाहिल्यास, पूर्वीं ही भोजनाची खोली होती, असें त्याला वाटणारहि नाही !

सामान वगैरे कांहीं नसतां आणि जिन्नस विकत घेण्याला जवळ पैसा नसतां भोजनवसतिगृह कसें चालू करावें, हा सर्वांत विकट प्रश्न होता. गांवांतील व्यापारी आह्मांला लागतील ते जिन्नस उधार देण्याला तयार असत. माझा स्वतःचा माझ्यावर जितका विश्वास होता, त्यापेक्षां लोकांचा विश्वास माझ्यावर अधिक दिसून येई. या गोष्टीनें पहिल्या-पहिल्या वर्षीं मी खरोखर फार गोंधळून गेलों. स्टोव्हाशिवाय स्वयंपाक

आत्मोद्धार.

करणें हें फार कठिण होतें, आणि ताटांशिवाय जेवणें हें फार गैरसोयीचें होतें. प्रथमप्रथम स्वयंपाक बाहेर जुन्या पद्धतीनें चुलीवर ठेविलेल्या भांड्यांत करीत असत. इमारतीच्या बांधकामां उपयोगांत आणिलेल्या सुतारांच्या बांकांचा मेजांऐवजीं उपयोग करण्यांत आला. ताटे इतकीं थोडीं होतीं, कीं, त्यांचें वर्णन करून वेळ घालविणें योग्य वाटत नाहीं.

दररोज जेवण नियमित वेळीं वाढलें पाहिजे, अशी कल्पना भोजन-वसतिगृहाशीं संबंध असलेल्या कोणालाहि नव्हती. यामुळें वराच त्रास होऊं लागला. प्रत्येक गोष्ट इतकी अव्यवस्थित आणि गैरसोयीची असे, कीं, पहिले दोन आठवडे प्रत्येक जेवणाच्या वेळीं कांहींतरी चूक खात्रीनें होत असे. पदार्थ चांगले शिजलेले नसत, अगर करपलेले असत, अथवा ते अळणीच वाढीत किंवा केव्हांकेव्हां चहा देण्यास विसरत !

एके दिवशीं सकाळीं जेवणाच्या खोलीच्या दरवाज्यापाशीं मी विद्यार्थ्यांच्या तक्रारी ऐकत उभा राहिलों होतो. त्यादिवशीं जेवणाची घडी अगदींच विघडल्यामुळें त्यांच्या तक्रारी बऱ्याच असून जोरांत होत्या. कांहींच खाण्याला न मिळालेली अशी एक मुलगी बाहेर आली, आणि जेवणाचें काम पाण्यावरच भागवावें ह्मणून ती विहिरीकडे पाणी ओढण्याला गेली. विहिरीचा दोर तुटलेला असल्यामुळें त्या विचारीला पाणीहि मिळालें नाहीं ! विहिरीकडून ती परतली, आणि मी जवळच असून मला ऐकावयाला येईल हें तिला माहीत नसल्यामुळें, ती मोठ्या निराशेनें ह्मणाली, कीं, “या शाळेंत आम्हांला पिण्याला पाणीसुद्धां मिळत नाहीं !” याच्यासारखें नाउमेद करणारें दुसरें कोणतेंहि वचन माझ्या कानावर आलेलें नाहीं !

दुसऱ्या एकावेळीं, संस्थेचे ट्रस्टी आणि हितचिंतक मिस्टर बेडफर्ड हे शाळा पाहण्याला आले होते. रात्रीं त्यांची निजण्याची सोय जेवणाच्या खोलीच्या वरच्या बाजूला करण्यांत आली. जेवणाच्या खोलींत कडाक्यानें चाललेल्या दोघां मुलांच्या तड्यानें मोठ्या पहांटे ते जागे झाले. सकाळीं

काफीचा प्याला कोणी वापरावा, याबद्दल त्यांचा वाद चालला होता ! एकसारखे तीन दिवस आपणाला प्याला वापरावयाला मिळाला नाही, असें एका मुलानें सिद्ध करून तो वाद जिंकला !

पण हळुहळू, धीरेधीरे कसून प्रयत्न केल्यावर, हा सर्व वोंटाळा मोडून आह्मीं सर्व व्यवस्था बरोबर लाविली. कोणतीहि गोष्ट जर आह्मी नेटानें, शहाणपणानें आणि खऱ्या कळकळीनें करूं लागलों, तर आह्मांला त्यांतहि असेंच यश येईल !

त्यावेळच्या झगड्याकडे आतां पाहतां, आह्मीं तसा झगडा केला याबद्दल मला बरें वाटतें. आह्मीं त्या सर्व गैरसोयी व त्रास सोसले याबद्दल मला आनंद होतो. स्वयंपाकघर आणि जेवणाची खोली यांकरितां विद्यार्थ्यांना जागा खणून तयार करावी लागली. आमचें पहिलें भोजनगृह त्या दमट, कोंदट अंधारकोठडींत होतें, या गोष्टींबद्दल मला आतां आनंद होतो. सुंदर, रम्य आणि सोयीवार अशा खोलींत आमचें भोजनगृह आह्मीं सुरू केलें असतें, तर मला वाटतें, आमचीं डोकीं फिरून जाऊन आह्मीं फुगून गेलों असतो. आपण स्वतः उभारलेल्या पायावरच कोणतेंहि काम सुरू करणें, हें फार महत्त्वाचें आहे, असें मला वाटतें.

आतां जेव्हां आमचे जुने विद्यार्थी वारंवार टस्केजीला येतात, आणि आमच्या विशाल, रम्य, हवाशीर आणि सुप्रकाशित अशा भोजनशाळेंत जाऊन विद्यार्थ्यांनींच तयार केलेल्या पदार्थांचीं गोडगोड पक्वान्नें पाहतात, पक्ष्यांचीं गाणीं ऐकितात, मेजें, मेजावरील कपडे, फुलांचे तुरे ठेविलेलीं कांचपत्रें, तोंडपुसणीं इत्यादि व्यवस्थित रीतीनें मांडलेलीं पहातात, आणि सर्व पदार्थ नीट व्यवस्थेनें, नियमितपणें, आणि शेंकडों मनुष्यांपैकीं कोणाकडूनहि तक्रार न येतां वाढिले जातात हें पाहतात, तेव्हां “आह्मीं अशी सुरुवात केली, आणि हळुहळू, स्वाभाविक अशा वाढीनें, वर्षानुवर्षे एकसारखी आमची सुधारणा करून घेतली, याबद्दल आह्मांला आनंद होतो !” असें तेहि मला नेहमीं हसणत असतात.

प्रकरण अकराव.

निजण्याच्या आधीं बिछान्याची तयारी.

कांहीं दिवसांनंतर संस्थेच्या इतिहासांतील महत्त्वाची गोष्ट ह्मटली ह्मणजे हाम्पटन संस्थेचे खजीनदार जनरल जे. एफ. बी. मार्शल यांनीं आह्मांला दिलेली भेट होय. याच गृहस्थांनीं आमच्यावर विश्वास ठेवून शाळेकरितां जागा घेण्यासाठीं प्रथम अडीचशें डालर दिले होते. आमच्याबरोबर एक आठवडा राहून प्रत्येक गोष्ट त्यांनीं नीट तपासून पाहिली. आमची सुधारणा पाहून ते फार खूष झालेसे दिसले, आणि हाम्पटनला त्यांनीं आमच्या संस्थेविषयीं उत्तम रिपोर्ट करून पाठविले. यानंतर कांहीं दिवसांनीं मिस मेरी एफ. मॅकी ही अध्यापिका आली. याच वाईनें हाम्पटन येथें माझा प्रवेश होतेवेळीं खोली झाडण्याच्या कामीं माझी परीक्षा घेतली होती. पुढें कांहीं दिवसांनीं जनरल आर्मस्ट्रांग हे स्वतः आले.

हाम्पटनचे हे मित्र भेटलीला आल्यावेळीं टस्केजी संस्थेंत शिक्षकांची संख्या बरीच वाढली होती, आणि नवीन शिक्षकमंडळीपैकीं बहुतेक हाम्पटन संस्थेचे ग्रॅज्युएट होते. हाम्पटनच्या मित्रांचें, विशेषतः जनरल आर्मस्ट्रांग यांचें आह्मीं मनापासून स्वागत केले. इतक्या थोड्या अवधींत आह्मीं इतका पल्ला गांठला, हें पाहून त्या सर्वांनां आश्चर्य वाटून आनंद झाला. काळ्या लोकांनीं जनरल आर्मस्ट्रांगविषयीं पुष्कळ ऐकिलेले होते; त्यामुळे त्यांनां एकदां तरी पहावें ह्मणून पुष्कळ लोक फार लांबून आले. माझ्या ज्ञातीचे लोक आणि दक्षिणेंतील गोरे लोक, या उभयतांनींही त्यांचें सारखेंच स्वागत केले.

जनरल आर्मस्ट्रांगच्या या पहिल्या भेटांत त्यांच्या स्वभावाची खरी-खुरी माहिती होण्याची अपूर्व संधि मला मिळाली. उदाहरणार्थ, दक्षिणेंतील गोऱ्या लोकांविषयींची त्यांची कळकळ होय. यापूर्वीं माझी अशी कल्पना होती, कीं, जनरल आर्मस्ट्रांग हे दक्षिणेंतील गोऱ्या लोकां-विरुद्ध लढल्यामुळे त्यांच्याविषयीं त्यांच्या मनांत द्वेष असावा, आणि दक्षि-

णेंतील काळ्या लोकांनांच मदत करण्याकडे त्यांचें लक्ष्य असावें; परंतु, या सत्पुरुषाच्या मनाचें मोठेपण आणि औदार्य यांची मला पुरी ओळख नव्हती, असें मला या भेटांत कळून आलें. दक्षिणेंतील गोऱ्या लोकांच्या भेटी व त्यांच्याशीं झालेलीं संभाषणें यांवरून मला असें कळून आलें, कीं, गोऱ्या आणि काळ्या अशा दोन्ही जातींच्या कल्याणा-विषयीं आणि भरभराटीविषयीं ते सारखेच उत्सुक होते. दक्षिणेंतील लोकांविषयीं त्यांच्या मनांत अगदीं द्वैतभाव नव्हता, आणि त्यांच्या-विषयीं सहानुभूति दाखविण्याचा प्रसंग आला ह्मणजे त्यांनां मोठें समाधान होत असे. दक्षिणेंतील गोऱ्या लोकांच्याविरुद्ध, लोकां-समोर अगर एकांतीं एकहि वाईट शब्द बोलतांना मीं जनरल आर्म-स्ट्रांगला केव्हांहि ऐकिलें नाहीं! या बाबतींत त्यांच्या उदाहरणावरून मीं हें शिकलों, कीं, थोर पुरुष सर्वांवर प्रेम करतात आणि क्षुद्रजन मनांत द्वेषभाव बाळगतात. अशक्तांनां मदत केली असतां मदत देणा-राच अधिक सशक्त होतो; आणि हतभाग्यांनां छळल्यानें छळणारा अशक्त होतो, हेंहि तत्त्व मी त्यांच्यापासूनच शिकलों.

जनरल आर्मस्ट्रांग यांच्यापासून मीं हें शिकून बरेच दिवस झाले आणि मीं तेव्हांपासून असा निश्चय केला आहे, कीं, कोणत्याहि वर्णाचा मनुष्य कां असेना, त्याच्याविषयीं मनांत द्वेषभाव बाळगून माझी अवनति मी करून घेणार नाहीं! दक्षिणेंतील गोऱ्या मनुष्यानें माझ्या ज्ञातींवर अन्यायानें कांहीं जुलूम केला असल्यास त्याच्याविषयीं माझ्या मनांत ईश्वराच्या कृपेनें कोणताहि वाईट भाव राहिला नाहीं, अशी माझी खात्री आहे. माझ्या ज्ञातींच्या लोकांची सेवा करण्यांत किंवा दक्षिणेंतील गोऱ्या लोकांची सेवा करण्यांत मला सारखाच आनंद होतो. कोणत्याहि ज्ञातींविषयीं द्वेषभाव मनांत बाळगण्याची सवय असलेल्या अभाग्याची मला मनापासून कींव येते!

जोंजों याविषयीं अधिक विचार करावा, तोंतों माझी अधिकाधिक अशी खात्री झाली आहे, कीं, नीग्रोंच्या मतांचा कांहीं उपयोग

आत्मोद्धार.

होऊं नये, ह्मणून दक्षिणेंतील कांहीं भागांतील लोक जी खटपट करितात, तिच्यायोगानें नीग्रोंचा तोटा होतो, इतकेंच नव्हे, तर गोऱ्या लोकांच्या नीतिमत्तेलाहि धक्का बसतो. नीग्रोंचा तोटा क्षणिक असतो; पण गोऱ्या मनुष्याची नीतिमत्ता कायमची खराब होते मीं पुष्कळदां असें पाहिलें आहे, कीं, नीग्रोंच्या मतांचा कांहीं फायदा होऊं नये, ह्मणून खोटी शपथ घेण्यास तयार होणारा एकादा मनुष्य पुढेंहि नीग्रोंशींच नव्हे, तर गोऱ्या मनुष्यांशींहि आयुष्याच्या इतर व्यवहारांत लबाडीनें वागण्याला शिकतो. नीग्रोला फसविणारा गोरा मनुष्य पुढें दुसऱ्या गोऱ्या मनुष्याला ठकविण्यालाहि मार्गेंपुढें पहात नाहीं. कायद्याचा अवलंब न करितां नीग्रोला शिक्षा ठोठावणारा गोरा मनुष्य पुढें प्रसंग आला ह्मणजे दुसऱ्या गोऱ्या मनुष्याला तसेंच वागविण्याच्या मोहाला बळी पडतो. या सर्व गोष्टींवरून मला असें दिसतें, कीं, दक्षिण अमेरिकेवरील अज्ञानपटल नाहीसें करण्यास सर्व राष्ट्रानें मदत करणें, हें फार महत्त्वाचें आहे.

जनरल आर्मस्ट्रांग यांच्या शिक्षणविषयक कल्पनांचा प्रसार दक्षिण अमेरिकेंत काळ्या लोकांतच नव्हे, तर गोऱ्या लोकांतहि दिवसेंदिवस अधिक होत चालला आहे, हेंहि लोकांच्या नजरेला चांगलें येत आहे. आपल्या गोऱ्या मुलांमुलींकरितां औद्योगिक शिक्षणाची कांहींतरी तरतूद न करणारें असें एकहि संस्थान हल्लीं दक्षिण अमेरिकेंत आढळणार नाहीं; आणि या बाबतींत झालेल्या बहुतेक प्रयत्नांचें श्रेय जनरल आर्मस्ट्रांग यांनाच आहे, असें चौकशीअंतीं सहज कळून येणार आहे.

आमचें साधें भोजनवसतिगृह सुरू केल्याबरोबर विद्यार्थ्यांची संख्या भराभर एकसारखी वाढूं लागली. आमच्याजवळ कांहीं पैसा नव्हता, तरी कित्येक आठवडे विद्यार्थ्यांची जेवण्याची व निजण्याची सोय आह्मांला कशीतरी करावी लागली. याकरितां शाळेजवळ असलेल्या कांहीं खोल्या आह्मीं भाड्यानें घेतल्या. या खोल्या मोडकळीला आलेल्या असल्यामुळे त्यांत राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांना हिवाळ्यांत

निजण्याच्या आर्थी विछान्याची तयारी.

थंडीपासून फार त्रास सोसावा लागला. भोजनखर्चाबद्दल आम्ही विद्यार्थ्यांकडून दरमहिना आठ डालर घेत होतो. हीच रक्कम देणे विद्यार्थ्यांना फार जड जाई. भोजनखर्चाशिवाय खोलीभाडे, जळण, धुणावळ इत्यादि खर्चाचा या रकमेत समावेश होत असे. संस्थेला उपयुक्त असे कांहींहि काम विद्यार्थ्यांनी केल्यास त्याबद्दल योग्य रक्कम त्यांच्या नावे आम्ही जमा करित होतो. शिक्षणाची फी प्रत्येक विद्यार्थ्याला दरवर्षाला पन्नास डालर होती, आणि हल्लीप्रमाणे त्यावेळींहि मिळेल त्याच्याकडून ही रक्कम आम्ही वसूल करित होतो.

या लहानसहान रकमांनी भोजनवसतिगृह सुरू करण्याजोगे भांडवल आमच्याजवळ जमले नाही. दुसऱ्या वर्षी हिवाळ्यांत थंडी फारच कडक होती. विद्यार्थ्यांना पुरेशी गरम पांघरुणे आमच्यापाशी नव्हती. कांहीं कालपर्यंत खरोखर कसल्याहि खाटा किंवा चटयासुद्धा आम्हांला सर्व विद्यार्थ्यांना देता आल्या नाहीत. अतिशय थंडीच्या रात्री विद्यार्थ्यांना इतके कांहीं क्लेश होत असत, कीं, त्यामुळे मला स्वतःला झोप येत नसे. विद्यार्थ्यांचे सांत्वन करण्यासाठी मध्यरात्री मी त्यांच्या पडक्या खोल्यांकडे पुष्कळदां जात असें. कांहीं विद्यार्थी आम्ही दिलेले व्हाकेट गुंडाळून घेऊन विस्तव पेटवून त्याभोंवतीं शेकत वसलेले आढळून येत, व कांहीं विद्यार्थी सबंध रात्रभर निजतच नसत ! एका रात्री थंडी फार कडाक्याची पडली होती. दुसऱ्या दिवशीं, “थंडी-पासून ज्यांना विशेष त्रास झाला आहे त्यांनीं हात वर करावे,” असें मीं प्रार्थनामंदिरांत सागतांच सर्वांनीं आपले हात वर केले. याप्रमाणे आम्हांला अनुभव आले, तरी विद्यार्थ्यांकडून बहुतेक तक्रार येत नसे. आमच्या हातून होईल तितके विद्यार्थ्यांचे कल्याण करण्याचे प्रयत्न आम्ही करित होतो, हे त्यांना माहित होते. आपली स्थिति सुधारण्याकरितां मिळालेली कोणतीहि संधि साधून घेण्यांत त्यांना मोठा आनंद वाटे. शिक्षकांचे ओझे कमी होण्याकरितां आम्ही काय करावे, अशी ते नेहमीं पृच्छा करित.

आत्मोद्धार.

काळ्या लोकांपैकीं एकाद्याला श्रेष्ठ अधिकार दिला असतां त्याच्या हाताखालील दुसरे लोक त्याची आज्ञा पाळीत नाहीत, आणि परस्परांशीं चांगल्या रीतीनें वागत नाहीत, अशीं पुष्कळ विधाने मीं उत्तर व दक्षिण अमेरिकेंत अनेकदां ऐकिलेलीं आहेत. या सार्वत्रिक समजाविषयीं आणि विधानांविषयीं माझा तर अनुभव असा आहे, कीं टस्केजी येथें एकोणीस वर्षांत कोणाहि विद्यार्थ्यानें अगर संस्थेंतील कोणत्याहि कामगारानें शब्दांनीं किंवा कृत्यांनीं माझा केव्हांहि अपमान केलेला नाही. उलट त्या सर्वांनीं बुद्ध्या माझ्यावर उपकार करून मला पुष्कळदां आपला ऋणी केले आहे. शाळेंतील जागेंत एकादें मोठे पुस्तक, पिशवी अगर दुसरी कोणतीहि अवघड वस्तु मीं हातांतून घेऊन जाणें विद्यार्थ्यांनां आवडत नाहीं. अशा वस्तु नेण्याचा मला प्रसंग आल ह्मणजे बरेच विद्यार्थी पुढें येऊन माझ्या हातांतून त्या वस्तु काढून घेतात आणि त्या आपण नेतात. पाऊस पडत असतां मी माझ्या ऑफिसाच्या बाहेर पडलों आणि अशावेळीं एकाद्या विद्यार्थ्यानें माझ्यापाशीं येऊन माझ्यावर छत्री धरण्याबद्दल परवानगी देण्याची विनंति केली नाही असें केव्हांच घडलें नाहीं.

या विषयासंबंधीं लिहितांना, दक्षिणेंतील गोऱ्या लोकांशीं झालेल्या माझ्या सहवासांत माझा स्वतःचा एकादांसुद्धां अपमान झालेला नाही, हें सांगण्याला मला आनंद वाटतो. हरएक प्रकारानें शक्य तितका मला मान देण्यांत, विशेषतः टस्केजी गांवांतील आणि आसपासच्या गोऱ्या लोकांनां मोठा अभिमान वाटतो.

थोड्या दिवसांपूर्वीं मी डालास (टेक्सास) आणि हाऊस्टन यांमध्ये प्रवास करीत होतो. मी आगगाडींत आहे हें लोकांनां आगाऊ कसें तर समजे, व प्रत्येक स्टेशनावर अनेक गोरे लोक, बहुतेक ठिकाणीं गांवचे गोरे कामगारलोक येऊन माझी ओळख करून घेत, आणि दक्षिणेंत मीं आरंभिलेल्या कामगिरीबद्दल माझे मनापासून आभार मानून अभिनंदन करीत.

निजण्याच्या आधीं विछान्याची तयारी:

दुसऱ्या एका प्रसंगीं आगस्टाहून (जॉर्जिया) अटलांटा येथें जात असतां पुष्कळ प्रवास करून दमल्यामुळें मी पुलमन स्लीपरच्या (झोंपेची व्यवस्था असलेल्या मोठ्या) डब्यांत गेलों. तेथें जातांच बोस्टनच्या माझ्या चांगल्या ओळखीच्या दोन बाया मला आढळल्या. दक्षिणेंतील रूढि त्या बायांनां अगदीं माहीत नव्हती, असें मला दिसलें. कारण, मीं त्यांच्या डब्यांत बसावें, असा त्यांनीं मला मोठ्या उदार मनानें आग्रह केला. कांहीं आढेवेढे घेऊन शेवटीं मीं त्यांचें ह्मणणें कबूल केलें. कांहीं मिनिटें मी तेथें बसल्यावर एका बाईनें मला नकळत आह्मां तिघां करितां जेवण मागविलें. याच्यायोगानें तर माझा पुराच घोंटाळा उडाला. कारण, आगगाडींत दक्षिणेंतील गोरे लोक बरेच होते, आणि त्यांपैकीं बहुतेकांचें लक्ष्य आमच्यावर होतें. जेवण मागविलेलें मला जेव्हां समजलें, तेव्हां कांहींतरी सबब सांगून निसटावें, असा मीं प्रयत्न केला; पण, आपल्याबरोबर मीं जेवावें असा त्यांनीं आग्रह धरिला. शेवटीं उसासा टाकून मी माझ्या जाग्यावर बसलों आणि माझ्याशींच ह्मणालों “ आतां मी येथें अडकलों तर खरा ! ”

परिस्थिति अधिक विकट होण्याचें दुसरें एक कारण असें घडून आलें, कीं, मेजावर जेवण वाढल्यावर एका बाईला आपल्याजवळ पिशवींत उत्तम चहा असल्याची आठवण झाली, आणि तो चहा तयार करून जेवतांना वाढावा असें तिच्या मनांत आलें. नोकराला हा चहा उत्तम रीतीनें तयार करितां यावयाचा नाही, ह्मणून तिनें तो स्वतः तयार करून वाढला. सरतेशेवटीं जेवण एकदांचें आटोपलें, आणि या जेवणाला जणूं काय युगच लागलें, असें मला वाटलें ! जेवण आटोपल्यावर या संकटांतून निसटण्यासाठीं तंबाखू ओढण्याच्या डब्यांत जाण्याचा मीं विचार केला. बहुतेक लोक यावेळीं तेथील सृष्टिसौंदर्य पाहण्यासाठीं या डब्यांत आले होते. मध्यंतरीं मी कोण आहे, हें गाडीतील सर्वांनां कसेंतरी समजलें. मी त्या डब्यांत गेल्यावर माझ्या आयुष्यांतील एक अति आश्चर्यकारक देखावा माझ्या दृष्टीला पडला. त्या डब्यांतील प्रत्येक-

आत्मोद्धार.

जण—यांपैकीं बहुतेक जॉर्जियाचे रहिवासी होते—माझ्यापाशीं आला, आणि हरएकानें माझी ओळख करून घेतली. त्यांपैकीं प्रत्येक व्यक्ति दक्षिणेसाठीं चाललेल्या माझ्या प्रयत्नावद्दल मोठ्या कळकळीनें माझे आभार मानूं लागली. हीं कांहीं खुशामत नव्हे. कारण, माझी स्तुति केल्यानें कोणाला कांहीं मिळणार नाहीं, हें प्रत्येकाला माहीत होतें.

टस्केजी येथील संस्था ही माझी नव्हे, किंवा त्या संस्थेच्या कामगारांची नव्हे, तर ती विद्यार्थ्यांची आहे; आणि द्रस्टींचा (पंचांचा) व शिक्षकांचा या संस्थेशीं जेवढा संबंध आहे, तेवढाच विद्यार्थ्यांचाहि पण आहे, ही गोष्ट त्यांच्या मनांवर विविधविषयाचा प्रयत्न मीं पहिल्यापासून केला आहे. मी संस्थेंत त्यांचा मित्र आणि सहयोगार या नात्यानें आहे, त्यांच्यावर देखरेख ठेवणारा नव्हे, असें त्यांनां भासविण्याची मीं खटपट केली आहे. संस्थेच्या स्थितीविषयीं कांहीं सांगावयाचें असल्यास विद्यार्थ्यांनीं स्वतः येऊन उघडपणें सांगावें, अशाविषयीं माझा कटाक्ष असे. संस्थेच्या कोणत्याहि गोष्टीसंबंधानें तक्रारी किंवा सूचना करून मला पत्र लिहावें, असें मी वर्षांतून दोनतीनदां विद्यार्थ्यांनां सांगत असें. त्यांनीं अशीं पत्रे पाठविलीं नाहींत, तर मीं त्या सर्वांनां प्रार्थना-मंदिरांत शाळेच्या चालचर्येसंबंधानें मन मोकळें करून बोलण्यासाठीं जमवीत असें. अशा तऱ्हेच्या विद्यार्थ्यांच्या सभा मला अधिक आवडत, आणि पुढील वेत करण्यामध्ये मला त्यांचा अतिशय उपयोग होई. संस्थेशीं संबंध असणाऱ्या सर्व गोष्टींचें मर्म समजण्याला अशा सभांनीं फार मदत होते. एकाद्याला जबाबदारीचें काम सांगणें आणि आपण त्याच्यावर विश्वास ठेवितों असें दर्शविणें, याच्यायोगानें त्याला जेवढी मदत होते, तिंतकी दुसरी कशानेंहि होत नाहीं. मजूर-लोक आणि त्यांचे धनी, यांमध्ये झालेले तंटे मी ज्यावेळीं वाचतो, तेव्हां मला असें वाटतें, कीं, जर धन्यांनीं आपल्या मजुरांच्या पोटांत शिरून त्यांची सह्यामसत घेतली असती, आणि आपले दोवांचे हितसंबंध एकच आहेत असें त्यांनां भासविलें असतें, तर कितीतरी

निजण्याच्या आर्धीं विछान्याची तयारी.

संप व दंगेधोपे टळले असते. एकाद्या मनुष्यावर आर्धीं विश्वास ठेविला म्हणजे तोहि मनुष्य आमच्यावर विश्वास ठेवितो, आणि हा नियम इतर जातींप्रमाणें नीग्रोंनांहि लागू आहे. तुम्हीं त्यांचें निरपेक्षपणें हित करितां असें त्यांनां एकदां समजूंद्या, म्हणजे मग तुम्हीं त्यांनां पाहिजे तसें वळवाल !

विद्यार्थ्यांनीं टस्केजी येथें स्वतःच्या इमारती बांधाव्या, एवढेंच नव्हे, तर होतां होईलतों आपलें सामानहि त्यांनीं तयार करावें, असें माझे पहिल्यापासून धोरण असे. कसलेंहि एकादें खाटलें अगर कोणत्याहि प्रकारच्या चट्या तयार होईतोंपर्यंत जमिनीवर निजण्यांत विद्यार्थ्यांनीं जी सहनशीलता दाखविली, ती पाहून मला फार आश्चर्य वाटलें.

प्रथमप्रथम फारच थोड्या विद्यार्थ्यांनां सुताराचीं हत्यारें वापरतां येत असत; आणि त्यांनीं केलेलीं खाटलीं तर फारच ओबडधोबड व लेचींपेचीं असत. सकाळीं विद्यार्थ्यांच्या खोलींत गेल्यावेळीं एकदोन खाटा जमिनीवर अस्ताव्यस्त पडलेल्या मीं पुष्कळदां पाहिलेल्या आहेत. सर्व विद्यार्थ्यांनां चट्या कशा पुरवाव्या, हा कठिण प्रश्न आमच्यापुढें होता. याविषयीं आर्धीं विचार करून एक तोड काढिली. एक तऱ्हेचें स्वस्त कापड विकत घेऊन त्याच्या आर्धीं मोठ्या पिशव्या तयार केल्या, आणि जवळच असलेल्या अरण्यांतील देवदार वृक्षांच्या बारीक व पातळ सालपटांनीं त्या भरल्या. यानंतर हळुहळू चट्या करण्याचा धंदा वाढूं लागला, आणि क्रमाक्रमानें त्यांत इतकी सुधारणा झालेली आहे, कीं, आतां आमच्या संस्थेंत तो एक महत्त्वाचा धंदा होऊन बसला आहे. हल्लीं मुलींनां या धंद्यांत पद्धतशीर शिक्षण दिलें जातें, आणि टस्केजीच्या कारखान्यांतून तयार होणाऱ्या चट्या कोणत्याहि दुकानांत मिळणाऱ्या चट्यांप्रमाणें चांगल्या असतात.

भोजनवसतिगृह उघडल्यानंतर बरेच दिवस विद्यार्थ्यांच्या खोल्यांत किंवा भोजनगृहांत खुर्च्या नव्हत्या. लांकडाच्या तीन फळ्यांनां खिळे मारून तयार केलेलीं स्टुलें खुर्च्याऐवजीं आर्धी वापरीत होतों. टस्केजी

आत्मोद्धार.

येथें प्रारंभीच्या दिवसांत विद्यार्थ्यांच्या खोलींत असणारें सामान ह्मणजे एव बिछाना, कांहीं स्टुलें आणि विद्यार्थ्यांनीं बनविलेलें एक ओबडधोबड मेज, एवढेंच असे. सामान विद्यार्थ्यांकडून तयार करवून घेण्याचें धोरण अद्याप चालू आहे; पण आतां त्यांच्या खोलींतल्या वस्तु बऱ्याच वाढल्या आहेत, आणि आतां सुतारकामांत इतकी सुधारणा झालेली आहे कीं, विद्यार्थ्यांनीं बनविलेल्या सामानांत फारच थोडी चूक आढळू येईल. टस्केजी येथें प्रत्येक गोष्टींत व प्रत्येक ठिकाणीं पूर्ण स्वच्छ राखिली पाहिजे, असा माझा प्रथमपासून कटाक्ष आहे. आहीं गर्ब आहों, आह्मांपाशीं सुखाचीं व सोयीचीं साधनें नाहींत, याबद्दल लो आमची गय करितील; पण घाणीबद्दल ते आह्मांला केव्हांहि क्षुण्ण करणार नाहींत, असें मीं पूर्वीं विद्यार्थ्यांनां निक्षून सांगितलें आणि आतांही तेंच सांगत आहे.

याप्रमाणेंच आमच्या संस्थेंत बरेंच महत्त्व दिली जाणारी दुसऱ्या एक गोष्ट ह्मणजे दांत घासणाऱ्या कुंचल्याचा-दूधब्रशाचा उपयोग ही होय. जनरल आर्मस्ट्रांग यांच्या म्हणण्याप्रमाणें 'दूधब्रशाचा उपयोग—the gospel of the tooth-brush' हें एक आमच्या संस्थेचें विशिष्ट मतच (क्रीड) झालें आहे. दूधब्रश बाळगून विद्यार्थी त्याचा उपयोग करीत नाहीं, त्याला आमच्या संस्थेंत ठेवण्यांत येत नाहीं. अलीकडे दूधब्रशाशिवाय दुसरें कोणतेंहि सामान बरोबर न आणिलेले असे बरेच विद्यार्थी आमच्या संस्थेंत दाखवून होण्याला आलेले आहेत. दूधब्रशाच्या उपयोगाविषयीं आमचा कटाक्ष आहे, असें दुसऱ्या विद्यार्थ्यांकडून ऐकून, आपल्याविषयीं चांगला प्रभाव व्हावा या हेतूनें त्यांनीं फक्त दूधब्रशच आपल्याबरोबर आणिला. एका सकाळीं लेडी प्रिन्सिपालबरोबर विद्यार्थिनींच्या खोल्या तपासण्यां मी गेलों होतों. एका खोलींत नवीन आलेल्या तीन मुली होत्या. त्या ब्रश आहेत काय, असें मीं त्यांनां विचारतां त्यांपैकीं एकीनें उत्तर दिली कीं, " महाराज, हा पहा आमचा दूधब्रश. तो आम्हीं तिघींनीं मिळून

कालच विकत घेतला.” प्रत्येकीचा दूधब्रश निराळा असणें चांगलें, हें शिकण्याला त्यांनां फारसा वेळ लागला नाही.

दूधब्रशाच्या उपयोगानें विद्यार्थ्यांमध्ये कशी उत्तम सुधारणा झाली आहे, हें पाहणें फारच मनोरंजक आहे. कांहीं अपवाद खेरीजकरून सगळा असें दिसून आलेलें आहे, कीं, जर एका विद्यार्थ्याचा एकादा दुसरा दूधब्रश हरवला आणि त्यानें आपण होऊन नवीन दूधब्रश आणला, तर तो पुढें नांवालौकिकाला चढलाच पाहिजे. विद्यार्थ्यांनीं आपलें शरीर पूर्ण स्वच्छ ठेवावें या गोष्टीकडे प्रथमपासून आमच्या संस्थेंत फार लक्ष्य दिलें जातें. भोजनाप्रमाणें स्नानहि नियमित वेळीं करण्याला विद्यार्थ्यांनां शिकविलेलें आहे. स्नानगृहाची व्यवस्था होण्या-पूर्वीच आम्ही हें त्यांनां शिकवूं लागलों. बरेच विद्यार्थी मळ्यांच्या भागांतून आलेले असल्यामुळें निजावें कसें, चादरी कशा घालाव्या, पांघरुणें कशीं घ्यावीं, वगैरे सर्व कांहीं त्यांनां आम्हांला शिकवावें लागलें. रात्रीच्या झग्याचेंहि महत्त्व त्यांनां समजावून सांगावें लागलें.

अंगरख्याला सर्व बटन (बंद) बरोबर असणें, कपडे फाटके नसणें, किंवा त्यांवर कांहीं तेलकट डाग नसणें, या गोष्टी विद्यार्थ्यांनां शिकविणें प्रथम कांहीं दिवस आम्हांला बरेंच जड गेलें. पण मला सांगण्याला आनंद वाटतो, कीं, स्वच्छतेचा हा धडा विद्यार्थी इतका चांगला शिकले आहेत, आणि पुढील विद्यार्थ्यांनीं परंपरेनें मागील विद्यार्थ्यांकडून हा गुण इतका चांगला उचलला आहे, कीं, आतां जेव्हां रोज संध्या-काळीं विद्यार्थी प्रार्थनामंदिरांतून बाहेर पडतात आणि त्यांच्या पोषाखांची तपासणी केली जाते, तेव्हां कोणाच्याहि कोटाला एकादें बटन नाही, असें बहुतेक आढळून येत नाही.

प्रकरण वारावें.

पैसा जमविणें.

भोजनवसतिगृह उर्ध्वडल्यावर आमच्या पहिल्या इमारतीच्या म्हणजे पोर्टर हालच्या वरच्या मजल्यावरील खोल्यांत कांहीं मुलींची राहण्याची सोय आम्हीं केली; पण मुलांमुलींची संख्या एकसारखी वाढू लागली. तरुण मुलांना राहण्याकरितां शाळेच्या जागेबाहेर कांहीं खोल्या मिळत असत; पण मुलींना तेथें ठेवणें आम्हांला सुरक्षित वाटलें नाहीं. लवकरच अधिक मुलींकरितां राहण्याची सोय करण्याचा आणि सर्व विद्यार्थ्यांकरितां मोठें भोजनवसतिगृह सुरू करण्याचा कठिण प्रश्न आमच्यापुढें आला. मुलींना राहण्याकरितां खोल्या व सर्वांकरितां भोजनवसतिगृह यांचा समावेश होईल, इतकी दुसरी मोठी इमारत बांधविण्याचें आम्हांला ठरवावें लागलें.

या नवीन इमारतीचा कच्चा नकाशा काढून पाहतां या कामाला दहा हजार डालर खर्च येईल, असा आम्हीं अंदाज केला. इमारत बांधण्याचें काम सुरू करण्याला आमच्यापार्शीं पैसा तर कांहीं नव्हता, तरी आम्हांला अत्यंत जरूर असलेल्या या इमारतीला नांव देण्याचें आम्हीं ठरविलें. इमारत बांधण्याचीं सर्व साधनें मिळण्याची आम्हांला बरीच शंका होती. इमारतीचें नांव ठेवण्याला आम्हांला कशाचीहि जरूरी नव्हती, हें आम्हांला माहित होतें. आम्हीं ज्या संस्थानांत काम करित होतो, त्या संस्थानला मान द्यावा, म्हणून भावी इमारतीचें नांव 'अलाबामा हॉल' असें ठेवण्याचें आम्हीं ठरविलें. टस्केजींतील आणि आसपासच्या भागांतील काळ्या गोऱ्या लोकांची सहानुभूति आणि मदत मिळविण्याची खटपट पुनः मिस डेव्हिडसननें सुरू केली, आणि लोकांनीं हि आपापल्या शक्तीप्रमाणें मदत केली. पूर्वी पोर्टर हाल बांधतेवेळीं मदत केल्याप्रमाणें विद्यार्थ्यांनीं आतां हि पाया घालण्याला मदत व्हावी. म्हणून माती खणून काढण्याला सुरुवात केली.

पैसा मिळविण्याचे आमचे सर्व उपाय बहुतेक थकल्यावर, जनरल आर्मस्ट्रांग हे मनानें किती मोठे व उदार होते, आणि साधारण मनुष्यां-पेक्षां ते कितीतरी पटीनें श्रेष्ठ होते, हें चांगल्या रीतीनें सिद्ध करून दाखविणारी एक गोष्ट घडून आली. नवीन इमारतीसाठीं पैसा कसा जमवावा, या मोठ्या चिंतेत आम्ही असतांना, जनरल आर्मस्ट्रांग यांच्याकडून एकदम मला एक तार आली. “उत्तर अमेरिकेंत आपल्याबरोबर एक महिना मला प्रवास करण्याचें जुळेल काय? जुळत असल्यास मी ताबडतोब ह्याम्पटनला निघून यावें,” असा त्यांचा संदेश होता. अर्थात् मला तें आमंत्रण स्वीकारावें लागलें, आणि मी लगेच ह्याम्पटनला चालता झालों. तेथें गेल्यावर गवयांची चौकडी घेऊन उत्तरेकडे जावयाचें, आणि तेथील मोठमोठ्या शहरांत सभा भरवून त्यांनीं आणि मीं भाषणें करावयाचीं, असा जनरल आर्मस्ट्रांगनीं वेत केला आहे, असें मला कळलें. या सभा व हे सर्व प्रयत्न ह्याम्पटनसंस्थेकरितां नसून टस्केजीसंस्थेच्या हितार्थ आहेत, आणि सर्व खर्चाबद्दल ह्याम्पटनसंस्था जबाबदार राहिल, असें पुढें जेव्हां मला जनरल आर्मस्ट्रांग यांनीं सांगितलें, तेव्हां मला किती आश्चर्य वाटलें असेल याची वाचकांनींच कल्पना करावी.

जनरल आर्मस्ट्रांग यांनीं जरी मला प्रत्यक्ष सांगितलें नाहीं, तरी उत्तरेकडील प्रमुख गृहस्थांनां माझी अशा रीतीनें ओळख करून द्यावी, व तसेंच ‘अलाबामा हाल’ या इमारतीला लागणारा पैसा ताबडतोब कांहीतरी जमवावा, हाच त्यांचा मुख्य हेतु होता, असें मला आढळून आलें. अशा रीतीनें टस्केजीसंस्थेला मिळालेला पैसा हा वस्तुतः ह्याम्पटन संस्थेच्या पैशांतून घेतल्यासारखाच होय, असा कोणीहि क्षुद्र व कोत्या बुद्धीचा मनुष्य तर्क लढवील. पण असे स्वार्थी अगर कोते विचार जनरल आर्मस्ट्रांगच्या मनांत केव्हांहि आले नाहींत. ते मनानें इतके मोठे व उदार होते, कीं, असले क्षुद्र विचार त्यांच्या मनांत येणें कधींच शक्य नव्हतें. उत्तरेकडील लोकांनीं जो कांहीं पैसा दिला,

आत्मोद्धार.

तो कोणत्याहि एका शाळेला पुढें आणण्याकरितां नसून, सर्व नीग्रो-ज्ञातीची उन्नति व्हावी ह्मणून दिला आहे, हें ते जाणत होते. दक्षिणें-तील सर्व नीग्रो ज्ञातीचा प्रश्न सोडविण्याच्या कामीं—त्यांची उन्नति करण्याच्या कामीं, निष्काम आणि उदार प्रयत्नांचें मुख्य केंद्र होण्यांतच ह्याम्पटनसंस्थेची बळकटी आहे, हेंहि त्यांना चांगलें अवगत होतें.

उत्तरेकडील शहरांत मी जीं भाषणें करणार होतो, त्याविषयीं जनरल आर्मस्ट्रांग यांनीं केलेला एक उपदेश मला आठवतो. ते ह्मणाले “प्रत्येक शब्दावरोवर लोकांनां एकेक कल्पना द्या !” या उपदेशांत कांहीं सुधारणा करणें फार कठिण होईल, आणि हा उपदेश सर्व सार्वजनिक भाषणांनां लागू पडेल, असें मला वाटतें. तेव्हांपासून आतांपर्यंत हा त्यांचा उपदेश नेहमीं ध्यानांत ठेवण्याचा मीं प्रयत्न केलेला आहे.

न्यूयॉर्क, ब्रुकलिन, बोस्टन, फिलाडेल्फिया आणि दुसऱ्या मोठ-मोठ्या शहरांत आह्मीं सभा भरविल्या, आणि जनरल आर्मस्ट्रांग व मीं दोघांनीं मिळून ह्याम्पटनसंस्थेकरितां नव्हे, तर टस्केजीसंस्थेसाठीं मदत मागितली. या सभांमध्ये ‘अलाबामा हॉल’ बांधण्याकरितां पैसा जमविण्याचे आणि संस्था सर्व लोकांच्या नजरेसमोर आणण्याचे आह्मीं विशेष प्रयत्न केले, आणि या दोन्ही कामांमध्ये आह्मांला बरेंच यश आलें.

माझी अशाप्रकारें ओळख झाल्यावर मी उत्तरेकडे फंड जमविण्यासाठीं एकटाच जाऊं लागलों. गेलीं पंधरा वर्षे संस्थेच्या वाढत्या गरजा भागविण्यासाठीं पैसा गोळा करण्याकरितां शाळा सोडून बरेंच लांब मला हिंडावें लागलें आहे, आणि माझा बराच वेळ या कामांत खर्च झालेला आहे. पैसा गोळा करण्याच्या प्रयत्नांमध्ये मला आलेले अनुभव चाचकांनां खरोखर चित्ताकर्षक वाटतील. योग्य कामीं पैसा खर्च करण्यास समर्थ असलेल्या श्रीमंत लोकांकडून सहानुभूति आणि मदत मिळविण्यांत मीं कोणकोणत्या नियमांचें अवलंबन केलें आहे, असा प्रश्न परोपकारी कृत्यांसाठीं पैसा जमविण्याची खटपट करणाऱ्या गृह-

स्थाकडून मला वेळोवेळीं विचारण्यांत आला आहे. 'भिक्षादेही'च्या किंवा शोळीच्या शास्त्रांत जर कांहीं नियम करणें शक्य असेल, तर खालील दोनच नियम करतां येतील असें मी सांगेन.

(१) व्यक्तीनां व संस्थांनां आपल्या कामगिरीची पूर्ण माहिती देण्यांत यत्किंचित्ही कसूर न करणें.

(२) परिणामाविषयीं बेफिकीर असणें.

यांपैकीं दुसऱ्या नियमावरहुकूम वागणें मला फार कठिण गेलेलें आहे. अन्य उपयुक्त कामीं लावितां येण्याजोगी शारीरिक आणि मानसिक शक्ति चितेच्या योगानें निरर्थक भस्म होऊन जाते, हें तत्त्व दिवसेंदिवस मला अधिक चागलें कळत आहे. तरी, बिलें चुकतीं करावयाचीं असलीं आणि त्यांची फेड करावयाला हातीं पैसा नसला, ह्मणजे निश्चित किंवा बेपर्वा राहणें फारच कठिण आहे. पुष्कळ श्रीमंत व नामांकित गृहस्थांच्या सहवासांतील अनुभवानें मला असें आढळून आलें आहे, कीं, जे कोणी शरीर व मन आपल्या कर्मांत ठेवितात, जे क्षुब्ध होत नाहींत, ज्यांचें आत्मसंयमन कोणत्याहि प्रसंगीं नाहींसें होत नाहीं, आणि जे कोणी शांत, स्वस्थ, सोशीक आणि नम्र असतात, असे लोक फार मोठें यश आणि नावलौकिक मिळवितात. अशा तऱ्हेचें मीं पाहिलेलें उत्तम उदाहरण म्हणजे प्रेसिडेंट बुइल्यम मॅक्किनले हेच होत.

माझ्या मतें हातीं घेतलेल्या कोणत्याहि कामांत यश येण्याची गुरु-किल्ली म्हटली म्हणजे आपला स्वतःचा पूर्ण विसर-महत्कार्यामध्ये पूर्ण गडून जाणें-हीच होय. ज्या मानानें अंगीकृत कार्यांत याप्रमाणें आपण लीन होऊन जातो, त्या मानानें त्या कार्यापासून आपणांला उत्तम सुखाची प्राप्ति होते.

श्रीमंत लोक श्रीमंत आहेत म्हणून, आणि ते धर्मकृत्यांकडे अधिक खर्च करीत नाहींत म्हणून, त्यांनां कोणीं दोष देतांना मीं पाहिलें, कीं, टस्केजीसंस्थेकरितां पैसा गोळा करण्याच्या कामीं आलेला अनुभव मला स्वस्थ वसूं देत नाहीं. प्रथम असा जे कोणी दोषारोप करितात,

आत्मोद्धार.

त्यांनां हें माहीत नसतें, कीं, जर श्रीमंतांनीं आपल्या संपत्तीचा बराच मोठा भाग दानधर्माकडे एकदम खर्च केला, तर त्यांनीं चालविलेला उद्योगधंदा बसेल, हजारों लोकांवर उपासमाराची पाळी येईल, आणि कितीतरी अनर्थ ओढवेल. दुसरें, श्रीमंत लोकांजवळ मदतीसाठीं नेहमीं कितीतरी अर्ज येतात, याची कल्पना फारच थोड्याजणांनां असते. रोज मदतीविषयीं निदान वीस मागण्या ज्यांच्यामार्गे आहेत, असे श्रीमंत लोक मला माहीत आहेत. पुष्कळदां मी श्रीमंत लोकांच्या ऑफिसांत गेल्यावर तेथें पांचसहा मंडळी एकाच कार्यासाठीं ह्मणजे पैसे मागण्या-विषयीं त्यांची वाट पहात बसलेली आहे, असें मला आढळून आलेलें आहे. हा लोकांचा स्वतः येऊन मागणी करण्याचा प्रकार झाला. याशिवाय टपालांतून मदतीसाठीं किती अर्ज येत असतील, कोण जाणे ! उजव्या हातानें दिलेलें दान डाव्या हाताला समजूं न देणाऱ्या, आपलें नांव प्रगट न करणाऱ्या अशा दात्यांकडून किती पैसा दानधर्माकडे खर्च होतो, याची कल्पना फारच थोड्यांनां असेल. दरवर्षीं हजारों डालर गुप्तपणें दान करणारे असे कांहीं सज्जन मला माहीत आहेत. पण, हे कांहींच दानधर्म करीत नाहींत, असा त्यांच्यावर दोषारोप होत असलेला मीं ऐकिलेला आहे. उदारहणार्थ, न्यूयॉर्कमध्ये दोन बाया आहेत. यांचीं नांवें वर्तमानपत्रांत क्वचित्च प्रसिद्ध होत असतात. पण, याच बायांनीं आठ वर्षांत तीन मोठ्या आणि महत्त्वाच्या हवेल्या बांधण्याला पुरेसा पैसा आह्मांला गुप्तपणें दिला आहे. याशिवाय यांनीं संस्थेला दुसऱ्या उदार देणग्याहि दिलेल्या आहेत. या उदार स्त्रिया टस्केजीसंस्थेला मदत करितात, इतकेंच नव्हे, तर दुसऱ्या योग्य कार्याला मदत करण्याची संधिहि त्या नेहमीं शोधित असतात.

टस्केजी येथील कार्याकरितां जरी लाखों डालर सुदैवानें माझ्या-मार्फत जमा झालेले आहेत, तरी जग ज्याला 'भिक्षा' ह्मणतें, तो प्रकार मीं टाळलेला आहे. मीं पैशाविषयीं भीक मागितलेली नाहीं,

आणि मी भिकारी नाहीं असें मी पुष्कळदां लोकांनां सांगतों. पैशासाठीं श्रीमंतांचा एकसारखा पिच्छा पुरविला, तर मदत मिळत नाहीं, अशी माझी अनुभवानें खातरी झालेली आहे. ज्यांनां पैसा मिळविण्याची अक्कल असते, त्यांनां आपण मिळविलेल्या पैशाचा उपयोग कसा करावा, हें चांगलें समजतें, या तत्त्वावर मी नेहमीं चाललों आहे; आणि नुसत्या 'भिक्षां देहि'पेक्षां टस्केजी संस्थेविषयीं माहिती, विशेषतः तेथील ग्रॅज्युएटांच्या कामांची माहिती देण्यानेंच अधिक मदत मिळालेली आहे. सर्व गोष्टींची आणि कार्यांची हकीगत गौरवानें निवेदन करणें या याचनेचीच श्रीमंत लोक अपेक्षा करितात, असें मला वाटतें.

दारोदार हिंडण्याचें आणि त्याचप्रमाणें ऑफिसांतूनहि हिंडण्याचें काम फार कठिण, त्रासदायक आणि शारीरिक शक्ति क्षीण करणारें आहे; तरी पण याचाहि कांहीं मोबदला मिळतो. अशा तऱ्हेच्या कामानें मानवी स्वभावाचें नीट निरीक्षण करण्याची संधि मिळते. तसेंच जगांतील कांहीं उत्तम माणसांच्या—सर्वांत उत्तम पुरुषांच्या असेंच ह्मणणें यथार्थ होईल—भेटीचा सुयोग प्राप्त होतो. जो कोणी एकाद्या देशाचें स्थूलमानानें निरीक्षण करतो, त्याला असें आढळून येईल, कीं, सर्व लोकांनां सुधारण्याकरितां अस्तित्वांत आलेल्या संस्थांबद्दल जे अतिशय कळकळ दाखवितात, तेच लोक त्या देशांत सर्वांत अधिक उपयोगी आणि वजनदार असतात.

एकदां बोस्टन येथें एका श्रीमंत बाईच्या घरीं मी भेटावयाला गेलों आणि ओटीवर जाऊन मीं माझ्या नांवाची चिठी आंत पाठविली. तेथें उत्तराची वाट पहात मी राहिलों असतां त्या बाईचा नवरा झटकन गाहेर आला आणि “काय पाहिजे!” असें एकदम मला विचारूं लागला. तिहां मी त्याला माझ्या भेटीचा उद्देश सांगण्याचा प्रयत्न केला; पण तो गृहस्थ अधिकच असभ्यपणानें बोलूं लागला, आणि शेवटीं तका कांहीं चिडला, कीं, त्या बाईच्या उत्तराची वाट न पहातां मला घरापासून सोडावें लागलें. नंतर या घरापासून जवळच असलेल्या एका गृह-

आत्मोद्धार.

स्थाला मी भेटावयाला गेलों; त्यानें माझे उत्तम रीतीनें व मनापासून स्वागत केलें, आणि एक मोठ्या रकमेचा चेक माझ्या नांवें लिहून दिला. याबद्दल मी त्याचे आभार मानणार, तोंच तो म्हणाला “मिस्टर वार्शिंग्टन! तुम्हीं या सत्कार्यांत मदत करण्याची मला संधि दिलीत, याबद्दल मी तुमचा फार आभारी आहे. अशा सत्कृत्यांना हातभार लावणें हा एक मोठा मानच आहे. आमच्याकडून असें काम करून घेतल्याबद्दल आम्ही बोस्टनचे रहिवासी आपले फार ऋणी आहों.”

पैसे गोळा करण्याच्या कामीं आलेल्या अनुभवानें माझी अशी खातरी झाली आहे, कीं, वरील पहिल्या नमुन्याचा मनुष्य दिवसेंदिवस कमीकमी होत चालला आहे, आणि दुसऱ्या नमुन्याचे मनुष्य वाढत आहेत. अन्य प्रकारानें हें सांगावयाचें झटलें, ह्मणजे योग्य कार्याकरितां मदत मागण्याला येणाऱ्या स्त्रीपुरुषांनां, श्रीमंत लोक भिकाऱ्याप्रमाणें न लेखतां, आपलेंच काम करणारे हे एजंट किंवा प्रतिनिधि आहेत, असें मानितात.

बोस्टन शहरांत मी एकाद्याच्या घरीं पैसा मागण्याकरितां गेलों आणि पैसे मिळाल्यावर मीं त्यांचे आभार मानण्यापूर्वीच अशी मदत मागितल्याबद्दल उलट त्यांनीं माझे आभार मानिले नाहींत, असें केव्हांच घडलेलें नाहीं. आपल्याकडून मदत घेतली असतां त्यांत विशेष आपलाच मान होतो, असें त्या शहरांतील दात्यांनां वाटतें ! जरी इतर गांवांत मला कांहीं चांगलीं उदाहरणें आढळलीं आहेत, तरी बोस्टन शहरांतील लोकां-सारखा उदार आणि दयाळू स्वभाव मला दुसरीकडे कोठें आढळला नाहीं. लोकांची प्रवृत्ति दिवसेंदिवस दानाकडे होत आहे, असें मला वाटतें. एकंदरीत श्रीमंत लोकांनां सत्कार्यां मदत करूं देण्याची संधि देण्याला विलकूल कसूर न करणें, या मुख्य नियमानें—धोरणानें मी पैसे गोळा करीत होतो व आहे, असें मी पुनः सांगतो.

टस्केजीसंस्थेच्या प्रारंभीच्या वर्षांमध्ये कित्येक दिवस एक डालरहि न मिळतां उत्तरेकडील शहरांत आणि खेड्यापाड्यांत मी भटकलों आहे

पुष्कळदां असें घडलेलें आहे, कीं, एकाद्या आठवड्यांत बरीच मदत मिळेल अशी अपेक्षा असलेल्या गृहस्थांकडून कांहींच मदत न मिळाल्यामुळे मी निराश व खिन्न झालों असतांना, ज्याच्याकडून कांहीं मिळेल अशी आशाहि नव्हती अशा गृहस्थांकडून केव्हांकेव्हां मोठी मदत मिळालेली आहे.

कानेक्टिकट संस्थानांतील स्टॅफर्ड गांवाहून दोन मैल दूर राहत असलेल्या एका गृहस्थाला टस्केजी संस्थेची परिस्थिति आणि गरजा यांविषयी माहिती दिली, तर तो आह्मांला कांहीं मदत करील, अशी बातमी मला एकदां लागली. तेव्हां एका अतिशय कडाक्याच्या थंडीच्या आणि तुफानाच्या दिवशीं मी त्या गृहस्थाला भेटण्याला गेलों, आणि कांहीं खटपट करून मी त्याची भेट घेतली. त्यानें माझे ह्मणणें लक्ष्यपूर्वक ऐकून घेतलें, पण त्यानें कांहीं एक दिलें नाहीं. त्याला भेटण्याकरितां खर्च केलेले माझे तीन तास व्यर्थ गेले, असें मला कांहीं अंशीं वाटल्यावांचून राहिलें नाहीं. तथापि, माझे कर्तव्यकर्म करण्याचा नियम मी पाळला. मी त्याला जर भेटलों नसतों, तर माझे कर्तव्यकर्म मी बरोबर न केल्याबद्दल मला हुरहुर लागली असती.

या भेटीनंतर दोन वर्षांनीं याच गृहस्थाकडून टस्केजी येथें पुढील आशयाचें पत्र आलें:—“तुमच्या संस्थेच्या कामासाठीं दहा हजार डालरची हुंडी मी या पत्रासोबत पाठविली आहे. मी ही रक्कम माझ्या मृत्युपत्रांत तुमच्या संस्थेला देऊं केली होती; पण, ती आतांच जीवंत-पणीं देऊन टाकणें हें बरें, असें मला वाटतें. दोन वर्षांपूर्वीं झालेल्या आपल्या भेटीचें स्मरण होऊन मला फार आनंद होत आहे !”

या हुंडीपासून खरोखर मला जितका 'कांहीं आनंद झाला, तितका दुसऱ्या कोणत्याहि गोष्टीनें झाला नसेल. संस्थेला त्यावेळीं मिळालेली सर्वांत मोठी रक्कम हीच होय. कांहीं थोडे पैसे मिळून त्यानंतर बरेच दिवस तसेच गेले होते. पैशाच्या टंचाईमुळे आह्मी मोठ्या काळजींत होतों, आणि आमच्या मनाला बराच त्रास झाला होता. एकादी मोठी संस्थ

आत्मोद्धार.

चालविणें व त्यासंबंधीं पुष्कळ विलें द्यावयाचीं शिल्क असणें, तसेंच दरमहिना हीं विलें चुकतीं करण्याला पैसा कोठून आणावा. हें माहीत नसणें, याहून अधिक विकट परिस्थिति दुसरी कोणती असेल. असें मला वाटत नाहीं.

आमच्याविषयीं ह्मणाल, तर माझ्यावर दुप्पट जबाबदारी होती, आणि यामुळें माझी चिंता दुणावली होती. संस्था जर गोऱ्या लोकांनीं चालविली असता आणि त्यांत जर त्यांनां अपयश आलें असतें, तर नीग्रोंच्या शिक्षणाची हानि झाली असती; पण, नीग्रोंनीं चालविलेली अशा ही संस्था बुडाली असती, तर एका शाळेचा तोटा झाला असता, एवढेंच नव्हे, तर सर्वज्ञातीच्या कर्तृत्वाविषयीं लोकांचा विश्वास उडाला असता. अशा परिस्थितींत ही दहा हजार डालरची हुंडी मिळाल्यामुळें बरेच दिवसांचें माझ्या छातीवरचें ओझे—दडपण नाहीसें झालें.

संस्थेचें अंतरंग जितकें स्वच्छ, पवित्र व उपयुक्त ठेवावें, तितका तिला अधिक लोकाश्रय मिळणार, असें टस्केजी येंथें आमचें काम सुरू झाल्यापासून तों आतांपर्यंत मला वाटत आहे; आणि आमच्या शिक्षकांच्या मनांत ही कल्पना ठसविण्याची कोणतीहि संधि मी वायां जाऊं देत नाहीं.

परलोकवासी सुप्रसिद्ध रेल्वे सावकार कॉलीस पी. हर्टिंगटन यांची मीं जेव्हां प्रथम भेट घेतली, तेव्हां त्यांनीं आमच्या संस्थेसाठीं दोनच डालर दिले. त्यांच्या मृत्यूच्या पूर्वीं कांहीं महिने मीं त्यांची शेवटची भेट घेतली, त्यावेळीं त्यांनीं आमच्या संस्थेच्या कायमच्या फंडासाठीं पन्नास हजार डालर दिले ! या दोन देणग्यांच्या दरम्यान प्रतिवर्षीं मिस्टर व मिसेस. हर्टिंगटन यांच्याकडून बऱ्याच मोठ्या रकमा येत असत.

आह्मांला पन्नास हजार डालरची मोठी देणगी मिळाली हें टस्केजी संस्थेचें नशीब होय, असें कांहीं लोक ह्मणतील. छे, हें भाग्य किंवा नशीब नव्हे. सतत उद्योग—अविरत उद्योग, याचें हें फल होय !

शीघ्रोद्योग केल्यावांचून कोणाला कांहीं महत्त्वाचा लाभ होत नाही. मिस्टर हर्टिंगटननीं मला प्रथम दोन डालर दिल्यावेळीं त्यांनीं अधिक रक्कम दिली नाही ह्मणून मीं त्यांनां दोष दिला नाही. पण कांहींतरी करणी करून आही अधि ५ मोठ्या देणग्यांनां योग्य आहों अशी त्यांची खातरी करण्याचा मीं निश्चय केला. आमच्या कार्याचें महत्त्व त्यांच्या मनांत भरविण्याला मीं बारा वर्षे एकसारखी खटपट केली. संस्थेची उपयुक्तता जसजशी वाढूं लागली, तसतशा त्यांच्या देणग्याहि वाढूं लागल्या, असें मला आढळून आलें. मिस्टर हर्टिंगटनपेक्षां आमच्या संस्थेविषयीं अधिक सहानुभूति आणि कळकळ दाखविणारा दुसरा कोणीहि गृहस्थ मला भेटला नाही. त्यांनीं आह्मांला भरपूर पैसा दिला; एवढेंच नव्हे, तर संस्थेचा एकंदर वर्तनक्रम कसा असावा, याविषयीं पित्याप्रमाणें मला उपदेश करण्यांत त्यांनीं आपला अमूल्य वेळहि खर्च केला.

उत्तरेकडे पैसा गोळा करीत असतां मी पुष्कळदां मोठ्या अडचणींत सांपडलों होतो. लोकांचा विश्वास बसणार नाही ह्मणून खालीं दिलेला प्रसंग मीं कोणाला सांगितला नाही. एका सकाळीं ज्होड बेटांत प्राविडेन्स येथें आल्यावर माझ्या खाशांत जेवणासाठीं अर्धा आणाहि नव्हता. पण एका वार्डकडून कांहीं रक्कम मिळेल अशी मला आशा होती. तिला भेटण्यासाठीं रस्ता ओलांडून जात असतां, रस्त्यांत गाड्यांच्या मार्गावर मला पंचवीस सेंट्सचें (साडेबारा आण्यांचें) नाणें सांपडलें. भोजनासाठीं हे पंचवीस सेंटस् तर मला मिळालेच, शिवाय थोड्याच मिनिटांनीं भेटावयाला गेलेल्या वार्डकडून एक देणगीहि मिळाली.

आमच्या संस्थेच्या पदवीदानाच्या एका प्रसंगीं, बोस्टनचे रेव्हरंड मिस्टर विंचेस्टर डोनाल्ड, ट्रिनिटी चर्चचे रेक्टर यांनीं मुख्य भाषण करावें, असें मीं त्यांनां आमंत्रण देण्याचें धाडस केलें. भाषण एकाव-

आत्मोद्धार.

याला येणाऱ्या सर्व मंडळीला पुरेशी जागा आमच्यापाशी नसल्या फळ्या व झाडांच्या फांद्या यांचा एक लतामंडप व्याख्यानासाठी तयार केला. डॉक्टर डोनाल्ड यांचे भाषण सुरू होते न होते— पाऊस जोराने पडू लागला. यामुळे त्यांना भाषण बंद करावे आणि त्यांच्यावर छत्री धरावी लागली.

दिनिटी चर्चे रेक्टर त्या प्रचंड श्रोतृसमुदायासमोर एका छत्रीखाली उभे आहेत, व पाऊस बंद होऊन आपले भाषण केव्हा होते याची वाट पहात आहेत, असे चित्र माझ्या नजरेला पडतोंप मी काय धाडस केले आहे, याची मला स्पष्ट कल्पना नव्हती !

लवकरच पाऊस थांबला आणि डॉक्टर डोनाल्ड यांनी आपले भाषण आटोपले. हवा प्रतिकूल होती, तरी त्यांचे व्याख्यान चांगले वठले. आपल्या खोलीत जाऊन भिजलेले कपडे सुकविल्यानंतर डॉक्टर डोनाल्ड सहज म्हणाले “ टस्केजी येथे एक भले मोठे प्रार्थनामंदिर उभारल्यास, ते अस्थानी होणार नाही.” त्यावेळी इटालीत प्रवास करीत असलेल्या दोघां ब्रायांकडून “टस्केजी येथे जरूर असलेल्या मोठ्या प्रार्थनामंदिराचा सर्व खर्च देण्याचा आम्ही निश्चय केला आहे,” अशा मजकुराचे पत्र दुसऱ्या दिवशीच आम्हांला आले !

कांहीं दिवसांपूर्वी मिस्टर अँड्र्यू कार्नेजी यांच्याकडून नवीन लायब्ररीच्या इमारतीसाठी आम्हांला वीस हजार डालर मिळाले. आमचे पूर्वीचे वाचनालय एका पडक्या खोपटीच्या कोपऱ्यात होते आणि त्याने ९×१२ फूट एवढीच जागा अडविली होती. मिस्टर कार्नेजींची सहानुभूति आणि मदत मिळविण्याला मला दहा वर्षे खटपट करावी लागली. दहा वर्षांपूर्वी पहिल्या भेटीच्या वेळी त्यांनी आमच्या संस्थेकडे विशेष लक्ष दिले नाही. पण, त्यांच्या मदतीला आम्ही लायक आहो असे त्यांना दाखविण्याचा मी निश्चय केला. दहा वर्षे कसून काम केल्यावर मी त्यांना खाली दिल्याप्रमाणे पत्र लिहिले:—

“१५ दिसेंबर, १९००.

मिस्टर अँड्रयु कार्नेजी,

५ डब्ल्यू. ५१ स्ट्रीट, न्यूयॉर्क, यांस—

५ प्रिय महाशय !

म्हांहीं दिवसांपूर्वी आपल्या घरीं झालेल्या भेटींत सुचविल्याप्रमाणें आमच्या संस्थेच्या लायब्ररीच्या इमारतीसाठीं आपल्यापाशीं आह्मी खी विनंति करीत आहों.

आमच्या संस्थेंत ११०० विद्यार्थी, ८६ कामगार आणि शिक्षक, कुटुंबासहित आहेत. शिवाय शाळेजवळच सुमारे २०० काळे लोक राहतात. या सर्व लोकांनां लायब्ररीच्या इमारतीचा उपयोग होईल.

आमच्यापाशीं १२००० पुस्तकें, मासिकें वगैरे मित्रांकडून आलेल्या दान्या आहेत. यांनां योग्य अशी जागा आमच्यापाशीं नाहीं, आणि चांगलें वाचनालयहि नाहीं.

आमच्या संस्थेंतील ग्रॅज्युएट दक्षिणेंतील प्रत्येक भागांत काम करण्याला जातात. यास्तव वाचनालयांत मिळणाऱ्या ज्ञानामुळें सर्व नीग्रो जातीच्या उन्नतीला मदत होईल, यांत शंका नाहीं.

आह्मांला हवी असलेली इमारत बांधण्याला वीस हजार डालर लागतील. या इमारतीचीं सर्व कामें ह्मणजे विटा तयार करणें, गवंडी, सुतार व लोहार यांचीं कामें वगैरे सर्व विद्यार्थींच करितील. आपण द्याल त्या पैशानें आह्मांला इमारत मिळेल—इतकेंच नव्हे, तर इमारत बांधिली जात असतां, इमारती बांधण्याला लागणारे पुष्कळ धंदे शिकण्याला विद्यार्थ्यांनां संधि मिळेल, आणि काम करून मिळविलेल्या पैशानें त्यांनां शाळेंत शिकतां येईल. इतक्या रकमेनें दुसऱ्या कोणत्याहि संबंध ज्ञातीची अशी उन्नति होईल, असें मला वाटत नाहीं. आपणाला म्हांहीं विशेष माहिती हवी असल्यास, ती मोठ्या खुशीनें मी देईन.

आपला नम्र,
बुकर टी. वाशिंग्टन,
प्रिन्सिपल.”

आत्मोद्धार.

या पत्राचें उलट डांकेनें खालीं दिल्याप्रमाणें उत्तर आलें:—

“ लायब्ररीच्या इमारतीप्रीत्यर्थ वीस हजार डालरपर्यंत विलें जसजर्श ' येत जातील, तसतशीं तीं मी फार खुशीनें देत जाईन. आपलें हें उद कार्य मला किती पसंत आहे, हें दाखविण्याची सांधि मिळाल्यामुळें मला फार आनंद होत आहे. ”

सर्व कारभार चोख आणि टापटिपीनें ठेविला असतां श्रीमंत लोकांची सहानुभूति व मदत बहुतेक मिळते, असें मला आढळून आलें आहे. टस्केजीसंस्थेच्या पैशासंबंधींचा आणि इतर सर्व व्यवहार न्यूयार्क-मधील कोणत्याहि पेढीला पसंत होईल, अशा पद्धतशीर रीतीनें ठेवण्याचा प्रयत्न मी नेहमीं करीत असतां.

संस्थेला मिळालेल्या मोठ्या देणग्यांबद्दल मीं वर सांगितलेलें आहे. पण, आमची संस्था उभारण्यासाठीं लागलेल्या पैशांपैकीं बराच मोठा भाग साधारण मनुष्यांच्या लहानसहान देणग्यांनींच जमलेला आहे. खरी कळकळ आणि सहानुभूति दर्शविणाऱ्या शेंकडों दात्यांच्या लहानसहान देणग्यांवरच कोणतेहि परोपकाराचें कृत्य बहुतेक अवलंबून असतें. पैसे गोळा करीत असतां धर्मोपदेशकांच्या मार्गे मदतीकरितां सर्व बाजूंनीं मागण्या अहोरात्र कशा असतात, हें मीं पाहिलेलें आहे, आणि त्यांची कळकळ व सहनशीलता पाहून मला नेहमीं फार आश्चर्य वाटतें. दुसऱ्या कोणत्याहि गोष्टीच्या विचारानें ख्रिस्ताप्रमाणें उदार व परोपकारी जीविताचें महत्त्व माझ्या मनांत बिंबलें नसतें, तरी आज पसतीस वर्षे काळ्या लोकांच्या उन्नतीसाठीं अमेरिकेंतील सर्व पंथांचें सार्वजनिक ख्रिस्तीचर्च जें पवित्र काम करीत आहे, तें पाहून मी ख्रिस्ती झालों असतां. रविवारच्या शाळा, ख्रिश्चन एन्डेव्हर सोसायट्या, मिशनरी संस्था आणि खुद्द सार्वजनिक चर्च यां सर्वांपासून मिळणाऱ्या, पै, पैसा, आणा, अशा लहान देणग्यांमुळेंच नीग्रोंची उन्नति इतक्या झपाट्यानें होत आहे.

या लहान देणग्यांविषयीं सांगतांना मला असें आठवतें, कीं, टस्केजीचे फारच थोडे ग्रॅजुएट्स् आपली वार्षिक वर्गणी पाठवून देण्याला चुकतात. पंचवीस सेंट्स्पासून दहा डालरपर्यंत या वर्गण्या असतात.

तिसऱ्या वर्षाचें काम सुरू झाल्यापासून आह्मांला दुसऱ्या तीन ठिकाणांहून अकस्मात् मदत मिळूं लागली, आणि ती आतांपर्यंत एक-सारखी आह्मांला मिळत आहे. (१) अलाबामा संस्थानच्या सरकारानें (राज्यव्यवस्थानियामकसंस्थेनें) आपली वार्षिक देणगी दोन हजार डालरची तीन हजार डालर केली; पुढें काहीं दिवसांनंतर त्यांनीं ती रक्कम साडेचार हजार डालरपर्यंत वाढविली. टस्केजी येथील राज्यव्यवस्थानियामक संस्थेचे सभासद आनरेबल एम.एफ.फास्टर यांनीं ही रक्कम वाढविण्याकरितां फार खटपट केली. (२) जॉन. एफ. स्लेटर फंडातून आह्मांला दरवर्षीं अकरा हजार डालर मिळतात. (३) तिसरी देणगी पीवाडी फंडातून मिळाली. प्रथम पांचशें डालरच मिळाले. नंतर वाढत वाढत ही रक्कम आतां पंधराशें डालरपर्यंत गेली आहे.

स्लेटर आणि पीवाडी या दोन फंडांतील मदतीसाठीं खटपट करितांना दोन अत्युत्तम मनुष्यांशीं माझा सहवास बडला. या दोघांनीं नीग्रोंच्या शिक्षणाला चांगलें बळण लाविलें. हे दोघे ह्यणजे वाशिंग्टनचे जे. एल. एम. करी (हे दोन्ही फंडांचे ट्रस्टी आहेत) आणि न्यूयॉर्कचे मिस्टर मॉरिस के. जेसप हे होत. डॉक्टर करी हे दक्षिणेकडचे रहिवासी असून पूर्वीं संयुक्त सैन्यांत सोल्जर होते. तथापि नीग्रोंच्या कल्याणा-विषयीं अशी कळकळ बाळगणारे, किंवा वर्णद्वेषापासून यांच्याप्रमाणें मुक्त असणारे, या देशांत दुसरे कोणी मिळतील असें मला वाटत नाहीं. काळ्या लोकांचा आणि दक्षिणेंतील गोऱ्या लोकांचा यांच्यावर सारखा विश्वास आहे, हा एक यांच्यामध्ये विशेष गुण आहे. यांची माझी पहिली भेट मी केव्हांहि विसरणार नाहीं! त्यावेळीं रीचमंड शहरांत त्यांच्या घरीं मी गेलों होतों. त्यापूर्वीं त्यांच्या चांगुलपणाविषयीं मीं पुष्कळ ऐकिलेले होतें. तरीपण मी तरुण व अननुभवी असल्यामळें त्यांच्यासमोर जातांना

आत्मोद्धार.

मला भीतीनें कंप सुटला. तेव्हां त्यांनीं मोठ्या प्रेमानें माझा हात धरिला व माझ्याशीं त्यांनीं इतकें गोड व उत्तेजक भाषण केलें, आणि मीं काय करावें याविषयीं त्यांनीं मला इतका कांहीं चांगला उपदेश केला, कीं. मानवजातीच्या कल्याणाकरितां सतत निष्काम प्रयत्न करणारांपैकीं ते एक आहेत, अशी माझी तेव्हांच खत्री पटली, आणि नंतरहि माझा हा समज दृढ होत गेला.

मिस्टर मॉरिस के. जेसप हे स्लेटरफंडाचे खर्जीनदार आहेत. नीग्रोंची उन्नति कोणत्या योग्य मार्गानें होईल या विषयाकडे आपला वेळ व पैसा खर्च करणारा मिस्टर जेसपसारखा श्रीमान् आणि उद्योगी असा दुसरा गृहस्थ मीं पाहिला नाहीं. गेल्या थोड्या वर्षांत औद्योगिक शिक्षणाला जें कांहीं महत्त्व प्राप्त झालें आहे, आणि त्या शिक्षणाचा जो कांहीं मजबूत पाया घातला गेला आहे, त्याचें बहुतेक श्रेय मिस्टर जेसप यांना असून त्यांच्याच प्रयत्नांमुळे व वजनामुळे हें सर्व शक्य झालें आहे.

प्रकरण तेरावें.

पांच मिनिटांच्या भाषणासाठीं दोन हजार मैलांचा प्रवास.

आमचें भोजनवसतिगृह उघडल्याबरोबर बरेच लायक, पण शाळेचा कोणताहि खर्च देण्याला असमर्थ असलेले विद्यार्थी वसतिगृहांत आपल्याला घेण्यांत यावें ह्मणून अर्ज पाठवूं लागले या अर्जदारांत स्त्री व पुरुष दोघेहि होती. या अर्जदारांनां नकारार्थी उत्तर देणें आमच्या जीवावर आलें, आणि १८८४ मध्ये कांहीं थोड्याजणांची तरी सोय व्हावी, ह्मणून आह्मीं एक रात्रीची शाळा स्थापन केली.

हाम्पटन येथील शाळेप्रमाणेंच येथील रात्रीच्या शाळेची बहुतेक व्यवस्था होती. प्रथम या शाळेंत वाराच मुलें होती. नेहमींच्या दिवसाच्या शाळेंत ज्यांनां भोजनखर्चाचा कांहींहि भाग देण्याची शक्ति नव्हती, अशा विद्यार्थ्यांनांच रात्रीच्या शाळेंत घेण्यांत आलें. त्यांनीं दिवसा कोणत्याहि उद्योगधंद्यांत दहा तास काम केलें पाहिजे, आणि संध्याकाळीं दोन तास पाठशाळेंत शिकलें पाहिजे, असा नियम होता. पण हा नियम पहिल्या एकदोन वर्षांनांच लागू असे. भोजनखर्चा-शिवाय त्यांनां कांहीं अधिक मोवदलां मिळत असे, आणि थोडी रक्कम खेरीजकरून त्यांची बाकीची शिल्क संस्थेच्या खजीन्यांत जमा होत असे; आणि ते दिवसाच्या शाळेंत जाऊं लागले ह्मणजे त्या शिल्केचा विनियोग त्यांच्या भोजनखर्चाकडे होत असे. अशाप्रकारें सुरू केलेल्या रात्रीची शाळा इतकी वाढली, कीं आतां त्या शाळेंतच साडेचारशें विद्यार्थी आहेत.

संस्थेच्या या शाखेपेक्षां विद्यार्थ्यांच्या योग्यतेची अधिक कठिण कसोटी दुसरी क्वचित्च असेल. तेथें विद्यार्थ्यांच्या करारीपणाची पारख करण्याला चांगली संधि मिळते, ह्मणून आमच्या रात्रीच्या शाळेला मी इतकें महत्त्व देतां. संध्याकाळीं पाठशाळेंत दोन तास शिकतां

आत्मोद्धार.

यावे, ह्मणून जो विद्यार्थी-मग तो पुरुष असो किंवा स्त्री असो-
विटांच्या कारखान्यांत अगर धोबीखान्यांत रोज दहा तासप्रमाणें एक-
दोन वर्षे काम करण्याला तयार असतो, त्याच्या अंगीं पुढें शिक्षण
संपादन करण्याला पुरेसा दम असतो, हें सिद्ध होतें.

रात्रीच्या शाळेंतील शिक्षण पुरें झाल्यावर विद्यार्थी दिवसाच्या
शाळेंत दाखल होतो. तेथें त्याला आठवड्यांतून चार दिवस शिक्षण
मिळतें, आणि उरलेले दोन दिवस तो आपल्या धंद्यांत खर्च करितो.
याशिवाय उन्हाळ्याचे तीन महिने तो आपल्या धंद्यांतच घालवितो.
साधारणपणें एकादा विद्यार्थी रात्रीच्या शाळेंतून वाहेर पडला, ह्मणजे
औद्योगिक आणि मानसिक शिक्षणक्रम सर्व पुरा करण्याला त्याला
सहज मार्ग मिळतो. विद्यार्थी कितीहि श्रीमंत असला तरी त्याला
या संस्थेंत हातानें काम केल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. आतां खरोखर
इतर शिक्षणाप्रमाणें औद्योगिक शिक्षणहि फार प्रिय झालेलें आहे.
या संस्थेंतून ग्रॅजुएट झालेल्या कांहीं नामांकित व यशस्वी स्त्रीपुरुषांनीं
रात्रीच्या शाळेंत शिकण्यापासून आरंभ केला होता.

टस्केजी येथें औद्योगिक शिक्षणावर विशेष जोर दिला जातो, तरी
धार्मिक किंवा आध्यात्मिक बाजूकडे यत्किंचित्हि दुर्लक्ष्य केलें जात
नाहीं. शाळा कोणत्याहि एका विशिष्ट सांप्रदायाची नाहीं; तरीपण
ती पूर्ण धार्मिक आहे. आमच्या उपासना, प्रार्थनासभा, रविवारच्या शाळा,
ख्रिश्चन एन्डेव्हर सोसायटी, यंग मेन्स ख्रिश्चन असोसिएशन आणि
दुसऱ्या मिशनरी संस्था इत्यादि सर्व वरील विधानाची साक्ष देतात.

शाळेच्या प्रारंभीच्या वर्षांमध्ये पुष्कळ खटपट करून वरेंच यश
मिळविलेली मिस ऑलिव्हिया डेव्हिडसन हिच्याशीं माझे १८८५ सालीं
लग्न झालें. लग्नानंतर तिनें आपली शक्ति आणि वेळ हीं आमच्या
गृहाच्या आणि संस्थेच्या कामासाठीं खर्च केलीं. शाळेंत काम करण्याचें
तिनें चालू ठेविलें, एवढेंच नव्हे, तर फंड जमविण्यासाठीं उत्तरेकडे
जाण्याची वहिवाटहि तिनें चालू ठेविली. चार वर्षे संसारसुखाचा चांगला

अनुभव घेऊन, आणि आठ वर्षे संस्थेकरितां मोठ्या आनंदानें सतत उद्योग करून १८८९ सालीं ती इहलोक सोडून गेली! स्वतःला अत्यंत प्रिय असलेल्या अशा कार्याकरितां प्रयत्न करण्यामध्ये तिने आपला देह झिजविला! आह्मांला दोन तरतरीत आणि सुंदर मुलगे झाले. त्यांचीं नांवे वेकर टॅलिफेरो आणि अर्नेस्ट डेव्हिडसन अशीं असून त्यांपैकीं वडील मुलगा वेकर यानें टस्केजी येथें विटा तयार करण्याचा धंदा चांगला अवगत करून घेतला आहे.

मीं वक्तृत्वाचा अभ्यास कसा सुरू केला, असें मला पुष्कळदां विचारण्यांत आलेलें आहे. सार्वजनिक व्याख्यानांत माझ्या आयुष्याचा बराच मोठा भाग खर्च करावा, असें मीं केव्हांच योजिलेले नव्हतें, हें मी आधींच सांगतों. आपण काय करणार आहों हें बोलून दाखविण्यापेक्षां तें करून दाखविणें हें मला अधिक आवडते. मीं जेव्हां जनरल आर्मस्ट्रांगबरोबर उत्तरेकडे गेलों आणि मोठमोठ्या शहरीं सभा भरवून व्याख्यानें दिलीं, तेव्हां न्याशनल एज्युकेशन असोसिएशनचे अध्यक्ष ऑनरेबल थॉमस. डब्ल्यू. बिकनेल यांनीं एका सभेला हजर राहून माझे भाषण ऐकिलेसें दिसतें. कांहीं दिवसांनीं एज्युकेशनल असोसिएशनच्या सभेंत भाषण करण्याला त्यांनीं मला आमंत्रण दिलें. ही सभा माडीसन (विसकानसीन) येथें भरणार होती. मीं तें आमंत्रण स्वीकारिलें. एकाअर्थीं हाच माझ्या वक्तृत्वाच्या कारकीर्दीचा प्रारंभ होय.

या संस्थेसमोर मीं भाषण केल्यावेळीं सुमारे चार हजार लोक हजर होते. अलाबामा संस्थानांतून बरेच लोक आणि टस्केजी येथील कांहीं लोक आलेले होते, हें मला माहित नव्हतें. “दक्षिणेतील आह्मां लोकांना बरीच पुष्पांजलि मिळणार या अपेक्षेनें आह्मी सभेला गेलों होतो; पण आपल्या भाषणांत एक देखील वाईट शब्द आला नाही, हें पाहून आह्मांला फार आश्चर्य वाटलें!” असें या गोऱ्या लोकांनीं पुढें मला उघडपणें सांगितलें. उलट दक्षिणेतील लोकांनीं जे कांहीं

आत्मोद्धार.

स्तुत्य प्रयत्न केले, त्यांबद्दल त्यांना श्रेय देण्यांत आले. “टस्केजी-संस्था सुरू करण्यांत गोऱ्या लोकांनीं केलेल्या मदतीबद्दल त्यांना श्रेय देण्यांत आलेले पाहून आपणाला फार आनंद झाला व आश्चर्य वाटले,” असें टस्केजीमधील एका कॉलेजांतील गोऱ्या अध्यापिकेनें तेथील वर्तमानपत्रांत लिहिलें. ज्ञातीच्या सर्वसाधारण प्रश्नांविषयीं कांहींसें विवेचन केलेले असें हे माझे पहिलेंच भाषण होय. माझ्या भाषणाचा साधारण रोंख पाहून आणि माझे भाषण ऐकून श्रोते बरेच खूब झाले.

मी टस्केजीला प्रथम आलों, तेव्हां या गांवीं आपलें घर करण्याचा मीं निश्चय केला. गांवांतील लोकांच्या सत्कृत्यांविषयीं योग्य अभिमान आणि त्यांच्या दुष्कृत्यांविषयीं किंवा अन्यायांविषयीं तिटकारा गांवच्या गोऱ्या रहिवाशांप्रमाणें मला वाटूं लागला. दक्षिणेंत मी जें कांहीं सांगण्यास तयार नाहीं, तें उत्तरेकडील माझ्या सार्वजनिक भाषणांत कधींहि न सांगण्याचा मीं निश्चय केला. एकाद्या व्यक्तीला शिव्या देऊन त्याचें मन सन्मार्गाकडे लावणें फार कठिण आहे. त्याच्या दोषांकडेच सर्व लक्ष्य देण्यापेक्षां त्यानें केलेल्या स्तुत्य कृत्यांबद्दल त्याचा गौरव करण्यानेंच त्याची सुधारणा लवकर होते, हें तत्त्व मी लवकरच शिकलों.

या तत्त्वाप्रमाणें वागत असतांना, दक्षिणेंतील लोकांनीं केलेल्या अन्यायाविषयीं योग्य वेळीं आणि योग्य रीतीनें टीका करण्यास मीं कांहीं मार्गेंपुढें पाहिलें नाहीं. अन्यायाच्या किंवा चुकीच्या धोरणाविषयीं सरळ व प्रामाणिक टीका केली असतां, दक्षिणेंतील बऱ्याच लोकांनां ती आवडते, असें मला आढळून आलें आहे. साधारणपणें दक्षिणेंतील लोकांविषयीं टीका करण्याचें योग्य स्थळ दक्षिणेंतील एकादें शहर होय, बोस्टन हें नव्हे. बोस्टनच्या लोकांविषयीं टीका करावयाची असतां, बोस्टनच्या मनुष्यानें अलाबामा येथें येऊन टीका करण्यापेक्षां बोस्टन-मध्येच ती केली असतां अधिक फायदा होण्याचा संभव आहे.

माडीसन येथील भाषणांत मीं हा मुद्दा सांगितला, कीं, योग्य व सरळ उपायांनीं दोन्ही ज्ञातींमधील दळणवळण अधिक वाढेल, आणि परस्परांमध्ये द्वेषभावाच्याऐवजीं सलोखा राहील असें धोरण सर्वांनीं ठेवावें. मीं आणखी असें सांगितलें, कीं, आपण ज्या समाजांत राहत आहों, त्याचेंच अधिकाधिक हित पाहून नीग्रोंनें आपलें मत द्यावें. हजारों मैल दूर राहत असलेल्या कोणाहि गृहस्थाला खूप करण्याकरितां आपलें मत पाहिजे तसें देऊं नये.

या भाषणांत मीं असेंहि सांगितलें, कीं, नीग्रोंचा सर्व भविष्यकाल एका प्रश्नावर अवलंबून आहे, आणि तो प्रश्न, समाजाचें आपल्याशिवाय कांहीं चालावयाचें नाहीं इतकें आपलें महत्त्व एकादा नीग्रो स्वतःचें कौशल्य व बुद्धिमत्ता, आणि शील यांच्यायोगें समाजाला भासवितो कीं नाहीं, हाच होय ! दुसऱ्यापेक्षां कोणतीहि गोष्ट अधिक चांगली करण्याला जो कोणी शिकला, साधीच गोष्ट पण ती अलौकिक रीतीनें करण्याची कला ज्यानें साधिली, त्यानें—मग त्याचा वर्ण कसाहि असो—हा प्रश्न सोडविला, आणि लोकांनां अवश्य असलेल्या वस्तु पैदा करण्याला एकादा नीग्रो जसजसा समर्थ होईल, तसतशी त्याची इभ्रत वाढत जाईल, असेंहि मीं प्रतिपादन केलें.

याचें मीं एक उदाहरण सांगितलें. पूर्वीं दरएकराला ४९ बुशेल* रताळीं जेथें पैदा होत असत, तेथें आमच्या संस्थेच्या एका ग्रंजुण्टानें दरएकरीं अडीचशें बुशेल रताळीं पैदा करून दाखविलीं. शेतकीच्या सुधारलेल्या पद्धतीच्या आणि शेतकीसंबंधीं रसायनशास्त्राच्या ज्ञानामुळे त्याला असें करतां आलें. आसपासच्या गोऱ्या शेतकऱ्यांनीं त्याला मान दिला, आणि रताळ्यांच्या 'पिकांविषयीं कांहींतरी शिकावें, ह्मणून ते त्याच्यापाशीं आले. आपल्या ज्ञानानें व कौशल्यानें त्यानें समाजाच्या वित्तांत व सुखांत भर घातली, ह्मणून गोऱ्या शेतकऱ्यांनीं त्याचा गौरव केला. नीग्रोंच्या शिक्षणाविषयीं माझी कल्पना ह्मणजे

* बुशेल— आठ ग्यालनांचें माप.

आत्मोद्धार.

त्यानें उत्तम रताळीं पैदा करावीं, त्यानें नेहमीं स्वतःला शेतांतच कोडून घ्यावे, एवढी आकुंचित नाही. पण यासारख्या कोणत्याहि थंड्यांत त्यानें चांगलें यश मिळविलें, तर त्यानें वातलेल्या या पायावरच त्याचे पुत्रपौत्र याहून अधिक गोष्टी संपादन करण्याला समर्थ होतील, असें मीं समजावून सांगितलें.

दोन्ही ज्ञातींच्या संबंधाविषयीं अशा तऱ्हेच्या कांहीं मुद्यांचें माझ्या पहिल्या भाषणांत मीं समर्थन केले. त्या वेळेपासून यांपैकीं कोणत्याहि मुद्यावरील माझे विचार बदलण्याजोगें कांहीं कारण मला आढळलें नाही.

नीग्रोविषयीं द्वेषबुद्धीनें कोणी कांहीं कडक बोलला, किंवा काळ्या लोकांनां जाचणारे अगर सर्व बाजूंनीं होणाऱ्या त्यांच्या उन्नतीला आड येणारे उपाय जर कोणीं सुचविले, तर त्याच्याविषयीं पूर्वी तरुण-पणीं माझ्या मनांत वाईट विचार येत असत; पण आतां दुसऱ्या कोणाच्या उन्नतीच्या आड येणाऱ्या उपायांचें समर्थन करतांना मीं कोणाला ऐकिलें, कीं, मला त्याची मोठी कींव येते. स्वतःची उच्च प्रकारची उन्नति करून घेण्याची संधि न मिळाल्यामुळे तो अर्शा चूक करितो, हें मला माहीत आहे. जगाची—लोकांची प्रगति थांबविण्याची तो व्यर्थ खटपट करित आहे, आणि मानवजातीची वाढ एकसारखी होत असल्यामुळे त्याला आपल्या क्षुद्र व कोत्या कल्पनेची पुढें लाज वाटेल, हें सर्व मला ठाऊक असल्यामुळे त्याची मला फार कींव येते. अधिक ज्ञान, सुधारणा (संस्कृति), कौशल्य. स्वातंत्र्य, परस्परांविषयीं सहानुभूति आणि बंधुप्रेम, इत्यादि गोष्टींत मानवजातीची जी उन्नति व वाढ होत आहे, ती थांबवूं पहाणें. हें एकाद्यानें रुळावर आडवें पडून मोठ्या आगगाडीचा वेग बंद करण्यासारखेंच आहे !

मार्डीसन येथें न्याशनल एज्युकेशनल संस्थेसमोर झालेल्या माझ्या भाषणानें उत्तर अमेरिकेंत माझी बरीच प्रसिद्धि झाली, आणि तेथें श्रोतृगणासमोर व्याख्यान देण्याचे प्रसंग मला येऊं लागले.

खुद्द दक्षिणेंतील सर्व वर्गाच्या गोऱ्या लोकांपुढें भाषण करण्याचा मार्गहि खुला होईल, अशी मला मोठी उत्सुकता वाटूं लागली. अशा प्रकारची थोडीशी संधि १८९३ सालीं मला मिळाली. या सालीं सर्व राष्ट्रांतील ख्रिस्ती कामकऱ्यांची—मिशनऱ्यांची सभा अटलांटा येथें भरली होती. मला या सभेला हजर राहून भाषण करण्याचें आमंत्रण आल्यावेळीं मी बोस्टन येथें दुसऱ्या कामांत गुंतलों होतों. अटलांटा येथें जाऊन भाषण करणें जवळजवळ अशक्यच आहे, असें मला वाटूं लागलें. तरी कामाच्या जागा व वेळा (तारखा) लक्ष्यपूर्वक तपासून पहातां मला असें दिसून आलें, कीं, बोस्टनहून अटलांटा येथें माझ्या भाषणाच्या पूर्वी अर्धातास आधीं मला जातां येईल, आणि परत बोस्टनला येणाऱ्या आगगाडींत बसण्यापूर्वी सुमारे एक तास मला तेथें रहातां येईल. पांच मिनिटांत मीं माझे भाषण आटपावें, असें आमंत्रणचिठींत सुचविलें होतें. इतक्या लांबच्या प्रवासाचा त्रास सोसण्याइतकें महत्त्वाचें पांच मिनिटांच्या भाषणांत मला कांहीं सांगतां येईल कीं नाहीं. एवढाच आतां प्रश्न राहिला.

गोऱ्या स्त्रीपुरुषांपैकीं वरीच भारदस्त व वजनदार मंडळी श्रोतृसमाजांत असणार, आणि टस्केजी येथें आह्मी काय करीत आहों, याची माहिती देण्याची व ज्ञातींच्या संबंधाविषयीं त्यांनां दोन शब्द सांगण्याची अमोलिक संधि हीच आहे, हें मला माहित असल्यामुळें मीं तो लांबचा प्रवास करण्याचें ठरविलें. दक्षिणेंतील व उत्तरेकडील गोऱ्या लोकांच्या सुमारे दोन हजार श्रोतृसमूहापुढें मीं पांच मिनिटे भाषण केलें. माझे भाषण त्यांनां आवडून त्यांच्या अंगांत आनंदाचें भरतें आलें. दुसऱ्या दिवशीं अटलांटा येथील वर्तमानपत्रांत माझ्या भाषणाविषयीं अनुकूल अभिप्राय आले, आणि देशांत निरनिराळ्या ठिकाणीं त्याविषयीं वरीच चर्चा झाली. दक्षिणेंतील श्रेष्ठ व सत्ताधारी वर्गाला माझे भाषण ऐकण्याची संधि मला मिळाली, आणि कांहीं अंशीं माझा हेतु सिद्धीला गला, असें मला वाटूं लागलें.

आत्मोद्धार.

मला माझ्या लोकांकडून आणि उत्तरेकडील गोऱ्या लोकांकडून सार्वजनिक व्याख्यानांविषयीं एकसारखीं आमंत्रणें येऊं लागलीं. टस्केजी येथें जरूरीचें काम करून उरलेला वेळ मीं या व्याख्यानांत घालविला. संस्थेच्या साहाय्यार्थ फंड जमविण्यासाठींच मीं उत्तरेकडील प्रदेशांत अनेक व्याख्यानें दिलीं. काळ्या लोकांसमोर दिलेल्या व्याख्यानांचा मुख्य हेतु, धार्मिक आणि बौद्धिक शिक्षण, तसेंच औद्योगिक आणि शिल्पकलाशिक्षण यांचें महत्त्व त्यांच्या मनांत चांगलें विंबवावें, हा होता.

आतां माझ्या आयुष्यांतील एका मोठ्या प्रसंगाकडे मीं वळतो. या प्रसंगानें लोकांत बरीच चळवळ उडवून दिली, आणि एकाअर्थीं माझी कीर्ति सर्व राष्ट्रभर पसरली. हा प्रसंग ह्यणजे अटलांटा येथील सार्वराष्ट्रीय प्रदर्शनांत, ता. १८ सप्टेंबर १८९५ इसवी रोजीं झालेलें माझे भाषण होय.

या प्रसंगाविषयीं इतका कांहीं खल झाला आहे, आणि या माझ्या भाषणाविषयीं इतके कांहीं प्रश्न मला विचारण्यांत आले आहेत, कीं, त्याविषयीं थोडीशी सविस्तर माहिती देणें क्षम्य होईल, असें मला वाटतें. बोस्टनहून अटलांटा येथें येऊन दिलेलें पांच मिनिटांचें भाषण हेंच बहुतकरून माझ्या अटलांटा येथील दुसऱ्या भाषणाचें मुख्य कारण असावें. अटलांटा येथें भरणान्या प्रदर्शनाला सरकारची मदत मिळविण्याकरितां काँग्रेसकमिटीकडे वाशिंग्टन येथें गांवांतील पंचांवरोवर जाण्यासाठीं अटलांटामधील प्रमुख गृहस्थांकडून १८९५च्या वसंतऋतूंत मला तार आली. पंचायतींत जॉर्जिया येथील प्रमुख व श्रीमंत असे पंचवीस गोरे लोक होते. बिशप ग्रॉट, बिशप गेनिस, व मी, अशा तिघांखेरीज पंचायतींतील सर्व लोक गोरे होते. शहरचे मेअर (शेरीफ) व दुसरे शहरचे व संस्थानचे कामगार हे कमिटीसमोर बोलले. त्यांच्यामागून दोघां काळ्या बिशपांचीं भाषणें झालीं. वक्त्यांच्या यादींत माझे नांव शेवटचें होतें. अशा कमिटीपुढें मीं पूर्वीं कधीं हजर झालों नव्हतो, आणि राजधानींत मीं केव्हांहि

भाषण केले नव्हते. मीं काय बोलवे आणि माझ्या भाषणाचा काय परिणाम होईल, याविषयीं माझ्या मनांत वन्याच शंका उद्भवल्या. माझे सविस्तर भाषण आतां मला आठवत नाही; तरी दक्षिणेंतील लोकांनीं हा ज्ञातिविषयक प्रश्न सोडवावा, आणि दोन्ही ज्ञातींत सलोखा व्हावा अशी जर काँग्रेसची इच्छा असेल, तर काँग्रेसनें दोन्ही ज्ञातींच्या सांपत्तिक व बौद्धिक वाढीला हरएक योग्य मार्गानें उत्तेजन द्यावे, असें शक्य तितक्या सोप्या आणि कळकळीच्या भाषेनें काँग्रेसच्या मनांत विवविण्याचा मीं प्रयत्न केला. दास्यविमोचनानंतर दोन्ही ज्ञातींनीं आपापली कितती प्रगति केलेली आहे, हें दाखविण्याची संधि, व त्याबरोबरच याहून अधिक उन्नति करण्याला उत्तेजन अटलांटा प्रदर्शनाच्यायोगें मिळेल, असें मीं सांगितलें.

नीग्रोंचा मत देण्याचा अधिकार कपटानें किंवा लबाडीनें नाहीसा करूं नये, तथापि राजकीय चळवळीनेंच त्यांचा उद्धार होणार नाही, व मत देण्याच्या हक्कामागें मिळकत, उद्योग, कौशल्य, काटकसर, बुद्धिमत्ता आणि शील या सर्वांचा दुजोरा पाहिजे, आणि या गोष्टींशिवाय कोणत्याहि ज्ञातीचें कायमचें कल्याण होणार नाही, हें मीं ठांसून सांगण्याचा प्रयत्न केला. मागणी केलेली रक्कम मंजूर केल्यास काँग्रेसनें दोन्ही ज्ञातीचें खरेंखुरें व कायमचें हित केल्यासारखें होईल, आणि सिव्हिल वार संपल्यापासून लोकांनां मिळालेली अशा तऱ्हेची ही पहिली संधि होय, असेंहि मीं सांगितलें.

मी पंधरावीस मिनिटें बोललों; आणि माझे भाषण आटोपल्यावर जॉर्जियाच्या पंचायतीनें आणि हजार असलेल्या काँग्रेसच्या सभासदांनीं माझे मनःपूर्वक अभिनंदन केले, हें पाहून मला फार आश्चर्य वाटलें. कमिटीनें एकमतानें अनुकूल रिपोर्ट केला, आणि थोड्याच दिवसांत त्यांनीं केलेली सूचना काँग्रेसनें पास केली. यामुळें अटलांटा प्रदर्शनाच्या यशाला बहुतेक निश्चित स्वरूप आलें.

आत्मोद्धार.

वाशिंग्टनचा प्रवास आटोपल्यावर, स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून नीग्रोंची उन्नति कशी होत गेली हे दाखविण्यासाठी एक मोठी व मोहक हवेली प्रदर्शनांत बांधावी, ह्यणजे त्या ज्ञातीचा योग्य मान केल्यासारखे होईल, असा प्रदर्शनाच्या व्यवस्थापकांनी लवकरच निश्चय केला. या इमारतीचा नकाशा नीग्रोंनीच काढावा आणि इमारतहि त्यांनीच बांधावी, असे ठरविण्यांत आले. ही योजना अमलांत आणिली. रचना. सौंदर्य व सफाई इत्यादि गोष्टींत नीग्रोंची इमारत, प्रदर्शनांतील इतर इमारतींसारखीच होती.

नीग्रोंचा वस्तुसंग्रह निराळाच ठेवावा असे ठरविण्यांत आल्यावर. त्यावर देखरेख कोणार्ची असावी, असा प्रश्न उद्भवला. मीं ती जबाबदारी घ्यावी, अशी प्रदर्शनाच्या व्यवस्थापकांची उत्सुकता दिसली; पण टस्केजीसंस्थेला यावेळीं माझी शक्ति व वेळ यांची अपेक्षा असल्यामुळे मीं हा मान नाकारिला. बहुतकरून माझ्या सूचनेवरून, लिंचबर्गचे मिस्टर आय्. गार्लॅड पेन यांना नीग्रोंच्या वस्तुसंग्रहावर मुख्य नेमण्यांत आले. मीं त्यांना शक्य तितकी मदत केली. नीग्रोंचा वस्तुसंग्रह वराच मोठा व प्रेक्षणीय होता. ह्याम्पटनच्या व टस्केजीच्या संस्थांनी पाठविलेल्या दोन वस्तूंकडे तर सर्वांचे लक्ष्य अतिशय वेधले गेले. नीग्रोंचा वस्तुसंग्रह पाहून दक्षिणेंतील गोऱ्या लोकांना अतिशय आनंद झाला व आश्चर्य वाटले.

प्रदर्शन उघडण्याचा दिवस जवळ येऊं लागल्यावर व्यवस्थापक मंडळी सुरुवातीचा कार्यक्रम तयार करूं लागली. कार्यक्रमाविषयीं नित्य वाटाघाट चालू असतां, ज्याअर्थी प्रदर्शनांत महत्त्वाचा भाग नीग्रोंनां घेण्याला सांगितले आहे, त्याअर्थी सुरुवातीच्या दिवशीं त्यांपैकीं कोणाएकाला एकादें भाषण करावयाला सांगणें इष्ट आहे कीं नाहीं, असा प्रश्न आला. अशा रीतीनें त्यांना मान दिला असतां, दोन्ही ज्ञातींतील सलोखा चांगल्या रीतीनें दर्शविला जाईल, असेंहि

सांगण्यांत आलें. नीग्रोंनां असा मान देण्याच्या विरुद्ध कांहीं लोक होते; तरी व्यवस्थापकमंडळींत दक्षिणेंतील पुष्कळ उत्तम व प्रगमनशील लोक असल्यामुळें त्यांनीं प्रारंभींच्या दिवशीं एक भाषण करण्यास नीग्रोंनां आमंत्रण देण्याचें ठरविलें. नीग्रोंजातीच्या तर्फे कोणाला हा मान द्यावा, हा दुसरा प्रश्न विचारासाठीं पुढें आला. पुष्कळ दिवस याविषयीं वाद-विवाद झाल्यावर व्यवस्थापकांनीं एकमतानें मला सुरुवातीच्या दिवसाचें एक भाषण करण्याला सांगण्याचें ठरविलें, आणि थोड्याच दिवसांत मला योग्य अधिकाऱ्यांमार्फत आमंत्रणहि आलें.

या आमंत्रणानें माझ्यावर किती जबाबदारी येऊन पडली, याची, माझ्यासारख्या परिस्थितींत नसलेल्या मनुष्याला कल्पना होणें फार कठिण आहे ! आमंत्रण आल्यावर माझ्या मनांत कोणते विचार घोळत होते ! मी गुलाम होतों, माझे बालपणाचे दिवस अत्यंत दारिद्र्यांत व अज्ञानांत गेले होते, अशा जबाबदारीच्या कार्यासाठीं स्वतःला तयार करण्याची फारच थोडी संधि मला मिळालेली होती, हें सर्व मला आठवलें. थोड्या वर्षांपूर्वीं श्रोतृवृंदापैकीं कोणीतरी, 'आपला गुलाम' झणून माझ्यावर हक्क सांगितला असता, आणि यावेळीं माझ्या पूर्वींच्या धन्यांपैकीं कांहींजण माझे भाषण ऐकण्याला हजरहि रहाण्याचा संभव होता.

कोणत्याहि महत्त्वाच्या राष्ट्रीय प्रयोजनामध्ये दक्षिणेंतील गोऱ्या स्त्रीपुरुषांसमोर एकाच व्यासपीठावर मला भाषण करूं देण्याचा नीग्रोंंच्या इतिहासांतील हा पहिलाच प्रसंग होय, हेंहि मी जाणत होतों. माझ्या पूर्वींच्या धन्यांचे प्रतिनिधि (वंशज) असे दक्षिणेंतील सुशिक्षित विद्वान् व श्रीमंत अशा श्रोत्यांसमोर मला आतां भाषण करावयाला मांगितलें होतें. श्रोतृसमूहांत बराच भाग दक्षिणेंतील गोऱ्या लोकांचा असणार; तथापि उत्तरेकडील बरेच गोरे लोक आणि माझ्या ज्ञातीचेहि बरेच स्त्रीपुरुष हजर राहणार, हें मला समजलें होतें.

मला माझ्या अंतःकरणापासून जें कांहीं खरें आणि बरोबर वाटत नाहीं, अशा तऱ्हेचें कांहींहि सांगावयाचें नाहीं, असा मीं निश्चय

आत्मोद्धार.

केला. आमंत्रण देतांना मीं काय बोलावें किंवा काय बोलूं नये, याविषयीं कांहींएक सूचना मला नव्हती. यांत व्यवस्थापक मंडळीनें माझा गौरव केला, असें मला वाटलें. एकाच वाक्यानें मीं प्रदर्शनाच्या यशाचा बहुतेक भंग करून टाकिला असता, हें त्यांनां माहीत होतें. माझ्या भाषणांत इमानीपणानें माझ्या ज्ञातीची वृज मला राखिली पाहिजे होती, तरी माझे भाषण अप्रासंगिक झाल्यास पुढें कित्येक वर्षे कोणाहि काळ्या मनुष्याला असें आमंत्रण मिळणार नाहीं, हेंहि मी दुःखानें जाणत होतो. उत्तरेकडील लोकांविषयीं, तसेंच दक्षिणेंतील चांगल्याचांगल्या लोकांविषयीं सर्व कांहीं खरेंखुरें सांगावयाचें, असा मीं निश्चय केला.

उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील वर्तमानपत्रांत माझ्या भावि भाषणाविषयीं चर्चा सुरू झाली, आणि भाषणाचा दिवस जवळ येऊं लागतांच ती सर्वत्र पसरली. दक्षिणेंतील बरीच गौरीं वर्तमानपत्रें मीं भाषण करावें या कल्पनेच्या विरुद्ध होतीं. मीं काय बोलावें याविषयीं माझ्या ज्ञातीकडून बऱ्याच सूचना आल्या. माझ्या भाषणाची मीं शक्य तितकी तयारी केली; पण, सप्टेंबरची अठरावी तारीख जसजशी जवळ येऊं लागली, तसतसें, माझा प्रयत्न फसून सर्व निराशा होईल, असें मला वाटूं लागून माझे अंतःकरण अधिक खचूं लागलें.

आमंत्रण आल्यावेळीं संस्थेचा वर्षारंभ असल्यामुळे मी शालेच्या कामांत चूर होतो. विशेष महत्त्वाचीं भाषणें माझ्या पत्नीला—मिसेस वाशिंग्टनला मी वाचून दाखवीत असें, त्याप्रमाणें हें भाषण तयार झाल्यावर मीं तें तिला वाचून दाखविलें. तें तिनें पसंत केलें. अटलांटा येथें निघण्याच्या पूर्वदिवशीं क्षणजे ता० १६ सप्टेंबर रोजीं टस्केजी संस्थेंतील बऱ्याच शिक्षकांनीं माझे भाषण पहाण्याची इच्छा प्रदर्शित केल्यामुळे मीं तें सर्व शिक्षकांनां वाचून दाखविलें. त्यांची टीका ऐकिल्यावर माझे हृदय थोडेंसें हलकें व शांत झालें. कारण, माझे भाषण त्या सर्वांनां आवडलें.

ता. १७ सप्टेंबर दिवशीं सकाळीं माझी पत्नी आणि तीन मुलें यांसहित मी अटलांटाला निघालों. वधस्तंभाकडे नेणाऱ्या मनुष्या-प्रमाणें बहुतेक माझी स्थिति झाली. टस्केजी गांवांतून जात असतां. जवळ खेड्यांत राहणारा एक गौरा शेतकरी मला भेटला आणि ह्मणाला “वाशिंग्टन! उत्तरेकडील गोऱ्या लोकांपुढें, दक्षिणेंतील नीग्रोंपुढें, आणि खेड्यापाड्यांतील माझ्यासारख्या दक्षिणेंतील गोऱ्या लोकांपुढें तूं भाषण केलेलें आहेस; पण, उद्यां अटलांटा येथें उत्तरेकडील गोरें लोक, दक्षिणेंतील गोरें लोक आणि नीग्रो हे सर्व तुझें भाषण ऐकण्यास जमतील. तूं वऱ्याच पेंचांत सांपडला आहेस असें मला वाटतें.” या गोऱ्या शेतकऱ्यानें माझ्या अंतःस्थितीची पारख वरोवर केली; पण त्याच्या स्पष्टोक्तीनें माझ्या मनाला कांहीं धीर आला नाही.

टस्केजीहून अटलांटा येथें जात असतां वाटेंत ठिकठिकाणीं काळे गोरें लोक आमच्या डव्याकडे येऊन माझ्याकडे बोट दाखवीत, आणि उद्यां काय होणार, याविषयीं मला ऐकूं येईल अशी वाटाघाट करीत. अटलांटा येथें एक कमिटी आह्मांला सामोरी आली. गाडींतून उतरतांच जवळच उभा राहिलेल्या एका काळ्या मनुष्याच्या तोंडांतून, पुढें दिलेले शब्द प्रथम माझ्या कानावर आले. “उद्यां प्रदर्शनांत भाषण करणारा आमच्या ज्ञातीचा मनुष्य तो हाच! मी त्याचें भाषण ऐकण्यास खचित जाणार!”

देशांतील सर्व भागांतून आलेले लोक, परदेशीय सरकारचे प्रतिनिधि. नागरिक आणि लष्करी संस्था या सर्वांनीं अटलांटा गांव खेंचून भरला होता. दुसऱ्या दिवशीं काय काय घडणार याविषयीं संध्याकाळच्या पत्रांत मोठमोठे मथळे असलेले लेख आले होते. या सर्वांनीं माझ्या छातीवरील ओझ्याचा भार अधिकच होत चालला. त्या रात्री मला स्वस्थशी झोंप आली नाही. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं माझें भाषण मीं पुनः काळजीनें तपासिलें. गुडवे टेंकून मी परमेश्वराची प्रार्थना केली. आणि माझ्या प्रयत्नाला यश द्यावें असा मी त्याचा आशीर्वाद मागितला.

आत्मोद्धार.

येथें मला हें सांगितलें पाहिजे, कीं, परमेश्वराची माझ्या भाषणावर कृपा व्हावी अशी त्याची आधीं प्रार्थना केल्याशिवाय कोणत्याहि प्रसंगीं श्रोतृसमाजापुढें जावयाचें नाहीं, असा माझा नियम आहे.

प्रत्येक भाषणाची मी नेहमीं विशेष तयारी करतो. कारण, दोन श्रोतृ-समाज केव्हांच अगदीं सारखे नसतात. आपल्या प्रिय मित्राला जसें आह्मी आपलें सर्व हितगुज सांगतो, त्याप्रमाणें श्रोतृसमाजांतील प्रत्येक व्यक्तीच्या हृदयाशीं जाऊन भिडण्याचा माझा नेहमीं उद्देश असतो. मी एकाद्या श्रोतृसमाजासमोर बोलत असतां, माझे भाषण वर्तमान-पत्रांत कसें दिसेल, दुसऱ्या श्रोत्यांनां किंवा व्यक्तींनां तें कसें आवडेल, याची मी कांहींच पर्वा करीत नाहीं. माझी सहानुभूति, माझे विचार, माझी शक्ति, इत्यादि सर्व कांहीं त्यावेळीं समोर असलेल्या श्रोत्यांत गर्क होऊन जातें.

त्यादिवशीं लवकरच प्रदर्शनांत माझ्या जागीं मला सन्मानानें नेण्या-करितां एक कमिटी माझ्याकडे आली. या मिरवणुकींत पुष्कळ प्रमुख नीग्रो गृहस्थ गाड्यांत बसून जात होते, आणि पुष्कळ लष्करी नीग्रो संस्थाहि बरोबर होत्या. मिरवणुकींत काळ्या लोकांनां योग्य स्थान दिलेलें आहे कीं नाहीं, आणि त्यांनां योग्य रीतीनें वागविलें जात आहे कीं नाहीं, याबद्दल प्रदर्शनाचे अधिकारी विशेष खबरदारी घेत होते, असें मला आढळून आलें. प्रदर्शनाच्या जागीं जाऊन पोहोंचेतोपर्यंत मिरवणुकीला तीन तास लागले. इतका सारा वेळ उन्हाचा असल्या-मारा आह्मांला सहन करावा लागला. प्रदर्शनाच्या जागीं गेल्यावर, उन्हाचा त्रास व मानसिक व्यथा (चिंता) यांनीं मी इतका जेरीला आलों, कीं, माझा आतां एकदम शक्तिपात होतो कीं काय, असें मला चाटूं लागलें. दिवाणखान्यांत जातांच, सर्व दिवाणखाना खालीं बर मनुष्यांनीं गच्च भरून गेला आहे, आणि आंत शिरकाव न झाल्यामुळें हजारों लोक बाहेर उभे आहेत, असें मला दिसून आलें.

दिव्याणखाना फारच प्रशस्त होता. वक्तृत्वाला ही जागा योग्य होती. मी आंत जातो, तोंच काळ्या लोकांनीं टाळ्यांचा गजर मोठ्या जोरानें केला, आणि कांहीं गोऱ्या लोकांकडूनहि मंद घोष आला. पूर्वदिवशीं अटलांटा येथें मला असें सांगण्यांत आलें होतें, कीं, बरेच गोरे लोक मजेखातर माझे भाषण ऐकण्यास येणार आहेत, व माझ्याविषयीं सहानुभूति असलेले कांहीं लोक हजर राहणार आहेत; पण यांहून बरेच अधिक श्रोते, मी माझ्या मूर्खपणाचें प्रदर्शन कसें करतो किंवा निदान कांहीं वेडगळ गोष्टी कशा बडबडतो, तें ऐकून 'आह्मीं असें भविष्यच केले होतें!' असें, मला आमंत्रण देणाऱ्या व्यवस्थापकांनां टोंचून बोलण्याकरितांच, येणार होते.

टस्केजीसंस्थेचे एक ट्रस्टी, तसेच माझे स्वतःचे मित्र, त्यावेळचे दक्षिणेंतील रेल्वेचे मॅनेजर, मिस्टर विलियम. एच. बाल्डविन हे त्या दिवशीं अटलांटा येथें आले होते. माझे स्वागत कसें होईल, माझ्या भाषणाचा काय परिणाम होईल, याविषयीं ते इतके साशंक व भयभीत झाले, कीं, त्यांनां आंत येण्याचें धैर्य होईना, आणि सुरुवातीचा कार्यक्रम आटोपेपर्यंत ते बाहेरील मैदानांत इकडेतिकडे फिरत राहिले.

प्रकरण चवदावे.

अटलांटा प्रदर्शनांतील भाषण.

नीग्रो ज्ञातीच्या तर्फे अटलांटा प्रदर्शनांत भाषण करण्याला मला आमंत्रण दिले होते, हे मागच्या प्रकरणांत सांगितलेच आहे. गव्हरनर बुल्क यांनी थोडेंसें प्रास्ताविक भाषण करून हे प्रदर्शन उघडिले. जॉर्जियाचे विग्न नेल्सन यांची प्रार्थना, आलवर्ट हवेल यांचे स्तोत्र, प्रदर्शनचे अध्यक्ष व स्त्रीमंडळाची अध्यक्ष मिसेस जोसेफ थामसन यांची भाषणे, इत्यादि कार्यक्रम आटोपल्यावर गव्हरनर बुल्क यांनी माझी श्रोत्यांना ओळख करून देतांना सांगितले, कीं, “नीग्रो संस्कृति आणि नीग्रो साहसप्रीति यांचे प्रतिनिधि आज आह्मांवरोवर आहेत. हे आतां भाषण करितील.”

मी जेव्हां बोलावयाला उठलों, तेव्हां वराच टाळ्यांचा गजर विशेषतः काळ्या लोकांकडून, झाला. दोन्ही ज्ञातींमध्ये सलोखा रहावा आणि त्यांच्यामध्ये चांगले सहकारित्व असावे, असें कांहीं तरी मी सांगावे, हीच कल्पना त्यावेळीं माझ्या मनांत होती, असें मला आतांही आठवते. वाह्यपरिस्थितीविषयीं आतां मला इतकेच आठवते, कीं, मी जेव्हां बोलावयाला उभा राहिलों, तेव्हां हजारों नेत्र माझ्या तोंडाकडे टकमकां पाहूं लागले, असें मला दिसले. त्यावेळचे ते माझे भाषण पुढे दिल्याप्रमाणें होतें:—

“मान्यवर अध्यक्ष, व्यवस्थापकमंडळांतील गृहस्थ आणि नागरिक जन हो ! दक्षिणेंतील लोकसंख्येचा एकतृतीयांश नीग्रो ज्ञातीचा आहे. दक्षिणेंतील लोकांचें सांपत्तिक, सामाजिक व नैतिक कल्याण करूं इच्छिणाऱ्या कोणत्याहि अंगाकृत कार्याला लोकसंख्येच्या या भागाकडे दुर्लक्ष्य करून पूर्ण यश मिळवितां येणार नाही. या भव्य प्रदर्शनाच्या व्यवस्थापकांनीं पदोपदीं नीग्रोंचा पराक्रम आणि त्यांचें महत्त्व यांनां

जसा योग्य आणि उदार मान दिला आहे, तसा दुसऱ्यां कोणींहि दिला नाही, अशी माझ्या ज्ञातींची समजूत असून, ती मी, अध्यक्ष-साहेब व व्यवस्थापक मंडळींनी ! आपल्यापुढें मांडतो. आम्हांला स्वतंत्रता मिळाल्यापासून दुसऱ्या कोणत्याहि गोष्टीपेक्षां आम्हांला मिळालेल्या या मानानें दोन्ही ज्ञातींचें सख्य अधिक चांगलें राहिल, असें मला वाटतें.

“याशिवाय येथें आम्हांला मिळालेली संधि आमच्यामध्ये औद्योगिक प्रगतीचा नवीन शक सुरू करील. स्वतंत्रता मिळाल्यावर नवीन जीवनक्रमाच्या प्रारंभीच्या पहिल्यापहिल्या वर्षी आम्ही अज्ञानी व अननुभवी असल्यासुद्धें ‘आधीं कळस आणि मग पाया’ अशी आमची उलटी स्थिति झाली, यांत कांहीं आश्चर्य नाही. मालमत्ता किंवा औद्योगिक प्रावीण्य यांपेक्षां काँग्रेसमधील किंवा कायदेकानू करणाऱ्या संस्थेंतील जागा मिळविण्याकडे लोकांची प्रवृत्ति होऊं लागली ! दूध-दुभत्याचा कारखाना किंवा भाजीपाल्याच्या मळ्याचें काम सुरू करण्या-पेक्षां राजकीय सभा व चव्हाड्यावरील भाषणें हींच लोकांनां अधिक प्रिय वाटूं लागलीं !

“एकदां समुद्रांत कित्येक दिवस वाट चुकलेल्या एका जहाजाला दुसरें एक स्नेही जहाज दृष्टीला पडलें. त्यावेळीं ‘पाणी, पाणी, आम्हीं तहानेनें मरत आहों !’ अशा दीन स्थितीचें सूचक निशाण त्या अभागी जहाजावर फडकूं लागलें. ‘तुम्ही आहांत तेथेंच डोल सोडा,’ असें त्या स्नेही जहाजानें उत्तर दिलें. पुनः दुसऱ्या खेपेला ‘पाणी पाहिजे, पाणी पाठवा !’ अशी खूण पहिल्या जहाजानें केली. तेव्हांहि ‘आहांत तेथेंच डोल टाका,’ असेंच त्याचें उत्तर मिळालें. तिसऱ्या व चवथ्या निशाणीलाहि पुनः तेंच उत्तर आलेलें पाहून त्या सूचने-प्रमाणें पहिल्या जहाजाच्या कप्तानानें डोल खालीं सोडला आणि तो वर ओढून पहातो, तों अमेझान नदीच्या मुखांतलें स्वच्छ, गोड व ताजे पाणी त्यांत भरून आलें ! माझ्या ज्ञातीपैकीं जे लोक दक्षिणेंतील

आत्मोद्धार.

गोन्या लोकांशीं सख्य करणें हें कमी महत्वाचें आहे असें समजतात, किंवा परदेशीं गेल्यानेच आमची स्थिति सुधारेल असें सांगतात, त्यांना मी असें सांगतो, कीं, तुह्मीं आहांत तेथेंच आपला डोल टाका, तुह्मीं ज्या समाजांत रहात आहां त्या समाजाच्या सर्व लोकांशीं मानानें सख्य करण्यांत तुह्मीं आपला डोल सोडां !

“शेतकी, शिल्पशास्त्र, व्यापार, गृहकृत्ये (सेवा) आणि इतर धंदे यांत तुह्मीं आपला डोल टाका. याविषयीं हें लक्ष्यांत असावें, कीं, दक्षिणेंतील लोकांचीं इतर पापें कांहींहि असोत, जेव्हां केवळ व्यवहाराचाच प्रश्न येतो, तेव्हां नीग्रोनां व्यापारधंद्यांत पुढें येण्याची संधि दक्षिणेंतच दिली जाते, आणि हीच गोष्ट या प्रदर्शनांत फार चांगल्या तऱ्हेनें दृष्टोत्पत्तीला येत आहे. आह्मांला असा एक मोठा धोका आहे, कीं, दास्याच्या पंकांतून एकदम स्वातंत्र्याच्या प्रकाशांत आल्यामुळें आमच्यापैकीं बहुतेक लोकांनां हातानें श्रम करून उदरनिर्वाह करणें भाग आहे या गोष्टीकडे आह्मीं कानाडोळा करूं; तसेंच नित्याच्या श्रमाची महती आणि मानमरातव जितका आह्मीं वाढवूं व आयुष्यांतील साध्या उद्योगधंद्यांत डोकें घालून जितकें अधिक कौशल्य संपादन करूं, तितकी अधिक आमची भरभराट होईल; त्याचप्रमाणें दिखाऊ, वरपांगी व भपक्याचा जीवितक्रम, आणि खरा, उपयुक्त जीवितक्रम, जितका आह्मीं ओळखण्याला शिकूं, तितके आह्मीं पुढें जाऊं, या गोष्टी आह्मीं विसरून जाऊं. एकादें सुंदर काव्य लिहिण्यांत आणि शेत नांगरण्यांत सारखाच मान आहे असें समजून येईपर्यंत कोणत्याहि ज्ञातीची भरभराट होणार नाही ! आयुष्यांत आह्मीं घालून सुरुवात केली पाहिजे, वरून सुरुवात करूं नये. तसेंच आमच्या दुःखामुळें व तक्रारीमुळें आह्मांला मिळालेल्या संधीचें महत्त्व आह्मीं कमी मानतां कामा नये.

“दुसऱ्या देशांत जन्मलेले, निरनिराळ्या भाषाबोलणारे, निरनिराळ्या प्रकृतीचे मजूर लोक आणिले असतां दक्षिणेची भरभराट होईल, असें समजणाऱ्या गोन्या ज्ञातीच्या लोकांनां,—ते माझे ऐकून घेतील तर—

मी असेंच सांगेन, कीं, तुम्ही आहांत तेथेंच डोल टाका ! ज्या लोकांचीं आदत तुहांला माहीत आहे, थोडासा दगा दिला असता तर तुमचीं घरे धुळीला मिळालीं असतीं अशा आणीबाणीच्या प्रसंगांहि ज्यांचा इमानीपणा आणि ज्यांची स्वामिभक्ति यांची तुम्हीं पारख केलेली आहे, अशा ऐशीं लक्ष नीग्रो लोकांमध्ये तुम्हीं आपला डोल टाका ! संप, दंगेधोपे वगैरे न करितां ज्यांनीं तुमचीं शेतें नांगरिलीं आहेत, तुमचीं जंगलें तोडून साफ केलीं आहेत, तुमचे आगगाडीचे रस्ते व शहरे वांधिलीं आहेत, आणि अशा रीतीनें दक्षिणेची भरभराट दाखविणारे हें प्रदर्शन भरविण्याला ज्यांनीं मदत केली आहे, अशा लोकांमध्ये तुम्हीं आपला डोल सोडा ! जर तुम्ही त्यांच्यामध्ये डोल टाकून, या प्रदर्शनाच्या जागीं त्यांना मदत करून जसे उत्तेजन देत आहां तसे देत जाल, व कर्मेन्द्रियें, ज्ञानेन्द्रियें आणि अंतःकरण यांचें शिक्षण देण्याला त्यांना साहाय्य कराल, तर तुमची रिकामी पडलेली अधिक जमीन ते विकत घेतील, तुमच्या पडीत जमिनीची ते चांगली मशागत करतील, आणि तुमचे कारखाने उत्तम चालवितील. हें सर्व घडून येत असतां, पूर्वीप्रमाणेंच पुढेंहि, जगांतील अत्यंत सोशीक, विश्वासू, कायदा पाळणारे आणि शांत असे हे लोक तुहांभोंवतीं व तुमच्या कुटुंबांभोंवतीं खचित राहतील. तुमच्या मुलांबाळांचें जतन करण्यांत, तुमच्या आजारी मातापित्यांची जागून शुश्रूषा करण्यांत आणि त्यांच्या मृत्युसमयीं शोकानें व्याप्त होऊन त्यांच्या मार्गें स्मशानापर्यंत रडत जाण्यांत व आणखी अशाच कांहीं गोष्टींत पूर्वीं आह्मीं आमचा इमानीपणा दाखविला आहे. आतां यापुढेंहि, दुसऱ्या परकीय लोकांनां बरोबरी करितां न येण्यासारख्या स्वामिभक्तीनें व नम्रतेनें आह्मीं तुहांलाच चिकटून राहूं, आणि प्रसंग पडल्यास आमचे प्राणहि तुमच्याकरितां वेचूं ! आमचे औद्योगिक, व्यावहारिक आणि धार्मिक हितसंबंध, हे, दोन्ही जातींचे हितसंबंध एकच होतिल अशा रीतीनें तुमच्यांत मिळवून टाकू. निवळ सामाजिक अशा सर्व बाबतींत आह्मीं बोटप्रमाणें अलग राहूं; पण परस्परांच्या प्रगतीला अवश्य असलेल्या सर्व गोष्टींत हाताप्रमाणें एक होऊं.

आत्मोद्धार.

“आह्मां सर्वांची उन्नति आणि वाढ झाल्याशिवाय कोणालाहि निर्भयता आणि वचावाचें साधन मिळणार नाही. नीग्रोंच्या पूर्ण वाढीला प्रतिबंधक असे प्रयत्न कोठे चालू असतील, तर ते बदलून टाका, आणि उत्तेजन व धीर देऊन त्यांना अतिशय उपयुक्त व हुषार असे नागरिक बनवा. अशा प्रकारच्या उद्योगाचें किंवा प्रयत्नाचें फल हजारों पटीनें अधिक येईल. हा उद्यम, देणाऱ्या घेणाऱ्या अशा उभयपक्षांना कल्याणकारक आशीर्वादाप्रमाणें सुमंगल होय !

“मानवी किंवा दैवी कायद्यानें अपरिहार्य गोष्टींपासून सुटका होत नाही.

“ केव्हांहि न बदलणाऱ्या अशा सृष्टीच्या कायद्यानें-सनातन धर्मानें जुलूम करणारा व ज्याच्यावर जुलूम केला जातो असे दोघेहि अगदीं बांधले जातात, आणि पाप आणि दुःख यांच्या जोडीप्रमाणें आह्मी (छळणारे व छळिले जाणारे) नियतीकडे-मृत्यूकडे वरोवरीनें, खांद्याला खांदा लावून धांव घेत असतो.

“मुमारे एक कोटि साठ लक्ष हात, ओझे वर नेण्यास तुह्मांला मदत करतील किंवा तुमच्या इच्छेविरुद्ध ओझे खालीं खेंचतील. दक्षिणेंतील आमचा एकतृतीयांश भाग अज्ञान व गुन्हा यांत बुडून राहिल, किंवा त्या भागाची उन्नति होऊन त्याची बुद्धिमत्ता वाढेल. दक्षिणेंतील व्यापाराच्या आणि उद्योगधंद्याच्या भरभराटीला एकतृतीयांश हिशानें आह्मी मदत करूं किंवा एकंदर समाजाच्या उन्नतीच्या आड येऊन त्याला खालीं ओढून त्याचा उत्साहभंग करणारा असा एक आह्मी गतिरहित-निर्जाव, प्रत्यक्ष मुडदाच होऊन जाऊं !

“ प्रदर्शनांतील सभ्य गृहस्थांनो ! आमची प्रगति कशी झाली आहे, हें दाखविण्याचा प्रदर्शनांत आह्मी नम्रपणें प्रयत्न केला आहे. याहून अधिक तुह्मी आमच्याविषयी आशा करूं नये. तीस वर्षांपूर्वी, प्रथम सुरुवातीच्या वेळीं (ह्मणजे स्वातंत्र्य मिळाल्यावर) मोठ्या कष्टानें ठिकठिकाणांहून मिळविलेल्या विठान्याच्या चादरी, भोंपळे आणि

कोंवडीं इत्यादि जिनसांवरचं आमची मालंकी होती. अशा स्थितीपासून तों शेतकीचीं आऊतें, वग्या, वाफेचीं एंजिनें, वर्तमानपत्रें, पुस्तकें, मूर्ति घडविणें, कोरीव काम, चित्रकला इत्यादि गोष्टी तयार करण्यापर्यंत आणि त्यांत नवीन शोध लावण्यापर्यंत उन्नतीचा मार्ग, दुःख आणि कष्ट सोसल्याशिवाय आम्हीं आक्रमिलेला नाहीं, हें ध्यानांत ठेवा. प्रदर्शनांत मांडलेल्या वस्तु आम्हीं आमच्या स्वतःच्या प्रयत्नानें, तयार केल्या आहेत, यावद्दल आम्हांला योग्य अभिमान वाटतो. तरी दक्षिणें-तील संस्थानांनीं आणि उत्तरेकडील दानशूर गृहस्थांनीं आमच्या शिक्षणाला वेळोवेळीं जी मदत केली आणि जें उत्तेजन दिलें, त्यांचाच आमचा प्रदर्शनांतील भाग वराच फिकका पडला असता, हें आम्हीं केव्हांहि विसरणार नाहीं !

“माझ्या ज्ञातींतील शहाणे लोक असें समजतात, कीं, सामाजिक समतेवद्दल चळवळ करणें हा निवळ मूर्खपणा आहे, आणि आम्हांला मिळणारे सर्व हक्क आमच्यावर कृत्रिमपणानें लादले जाण्यापेक्षां, ते दृढ आणि सतत प्रयत्न करून मिळविणें हें फार वरें. जगाच्या पेंठेंत आपल्या वांद्यापुरती भर घालणारी—माल पैदा करणारी—कोणतीहि ज्ञात फार वेळ वाळींत टाकिली जाणार नाहीं, व मार्गें राहणार नाहीं, हें खास ! कायद्यानें दिलेले सर्व हक्क आम्हांला मिळणें हें योग्य आणि रास्त आहे; पण त्या हक्कांचा योग्य उपयोग करण्याला आम्हीं तयार होणें, हें त्याहून फार महत्त्वाचें आहे. एकाद्या कारखान्यांत काम करून एक डालर मिळविण्याची संधि, नाटकगृहांत एक डालर खर्च करितां येण्याच्या संधीपेक्षां तूर्त फार महत्त्वाची आणि मौल्यवान ज्ञाली आहे.

“शेवटीं, मी आपणांला इतकेंच सांगतो, कीं, या प्रदर्शनानें मिळालेल्या संधीपेक्षां दुसऱ्या कोणत्याहि गोष्टीनें आम्हांला इतकी आशा व उत्तेजन दिलें नाहीं, आणि तुम्हां गोऱ्या लोकांच्या इतकें जवळ आम्हांला आणिलें नाहीं. तीस वर्षांपूर्वीं तुमच्या व माझ्या ज्ञातींनीं प्रथम रिक्तहस्तें प्रयत्न करण्याला सुरुवात केली. या तीस वर्षांत दोन्ही ज्ञातींनां

आत्मोद्धार.

आलेलें फल या वेदीसमोर दृष्टोत्पत्तीला येत आहे. अशा या पवित्र वेदीपुढें नम्रपणें वांकून मी असें जाहीर करतो, कीं, जो मोठा आणि गूढ प्रश्न ईश्वरानें दक्षिणेंतील लोकांच्या पदरीं वांधिलेला आहे, तो सोडविण्याच्या कामीं माझ्या ज्ञातीची सहानुभूति आणि मदत तुह्मांला नेहमीं मिळत जाईल. पण नेहमीं हें ध्यानांत ठेवा, कीं, या इमारतींत मांडलेल्या—शेतें, जंगलें, खाणी, कारखाने, वाङ्मय, कला इत्यादि-कांच्या वस्तूंपासून वराच फायदा होणार हें खरें, तरी कायद्याप्रमाणें सर्वांनां राजीखुपीनें योग्य न्याय मिळूं देण्याच्या निश्चयानें सर्व जातिद्वेष आणि परस्परांविषयीं भेदभाव आणि शंका इत्यादि प्रकार नाहीसे केले असतां, ईश्वराच्या कृपेनें वर दिलेल्या भौतिक फायद्यापेक्षां सर्वांचें किर्तातरी पटीनें कल्याण होईल ! जातिद्वेष समूळ नाहीसा करणें, आणि भौतिक भरभराट, या गोष्टींनीं आमचा प्रिय दक्षिण भाग नंदनवनच होऊन जाईल, यांत शंका नाही. ”

माझे भापण संपल्यावर पहिली गोष्ट मला ही आठवते, कीं, गव्हर-नर बुलक हे प्लॅटफार्मवर चढून आले आणि त्यांनीं माझ्या हातांत हात घातला, आणि दुसऱ्यांनींही तसेच केले. बहुतेक लोक मनापासून माझे इतकें अभिनंदन करूं लागले, कीं, इमारतीच्या बाहेर जाणें मला वरेंच काठिण गेलें. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मी गांवांतील बाजारांत जाईतोपर्यंत माझ्या भापणाचा लोकांच्या मनावर काय परिणाम झाला, याची फारशी कल्पना मला नव्हती. मी कोण आहे हें समजतांच माझ्याभोंवतीं वरेच लोक जमले, आणि माझ्याशीं शेकह्यांड करूं लागले. मी ज्या ज्या रस्त्यावर गेलों, तेथेंतेथें असाच प्रकार होऊं लागला. यामुळें मी इतका गोंधळून गेलों, कीं, मला लागलीच घरीं परत यावें लागलें. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मी टस्केजीला जावयाला निघालों. अटलांटा स्टेशनवर आणि पुढें ज्या ज्या स्टेशनवर गाडी थांबे, तेथेंतेथें लोकांचा समुदाय माझ्याशीं शेकह्यांड करण्यात्त उत्सुक दिसला.

अमेरिकेतील सर्व भागांतील वर्तमानपत्रांनीं माझे समग्र भाषण प्रसिद्ध केले, आणि पुढे काहीं महिने माझ्या भाषणाविषयीं अनुकूल संपादकीय लेख त्यांत येऊं लागले. 'अटलांटा कानस्टिट्यूशन' पत्राचे संपादक मिस्टर क्लार्क होवेल यांनीं न्यूयॉर्कच्या एका पत्राला अशी तार केली, कीं, "दक्षिणेतील श्रोत्यांसमोर झालेल्या आजपर्यंतच्या व्याख्यानांत प्रोफेसर बुकर. टी. वाशिंग्टन यांचें कालरोजीं झालेलें भाषण फारच उत्कृष्ट आणि संस्मरणीय झालें. तसेंच त्यांचें स्वागतहि अपूर्व झालें. या विधानांत अतिशयोक्तीचा काहीं भाग नाही. त्यांच्या भाषणांपासून आम्हांला बऱ्याच गोष्टींचें ज्ञान झालें. काळ्यागोऱ्या लोकांची त्यांनीं आपल्या भाषणांत योग्य बोलवण केली होती. "

'वोस्टन ट्रन्सस्क्रिप्ट' नांवाच्या वर्तमानपत्रांत असा संपादकीय लेख आला, कीं, अटलांटा प्रदर्शनांत या आठवड्यांत बुकर. टी. वाशिंग्टन यांच्या भाषणांपुढे प्रदर्शनांतील सर्व कार्यक्रम आणि खुद्द प्रदर्शनहि फिकें पडलें. इतकी चळवळ दुसऱ्या कोणत्याहि भाषणानें वर्तमानपत्रांत झालेली नव्हती.

लवकरच व्याख्यानें करविणाऱ्या संस्था, वर्तमानपत्रें व मासिकें यांचे संपादक यांच्याकडून मीं व्याख्यानें देण्याला सुरू करावे आणि लेख लिहावे, अशा नानातऱ्हांच्या सूचना मजकडे येऊं लागल्या. "तुम्ही जर काहीं कालपर्यंत व्याख्यानें देण्याचें कबूल करा, तर तुम्हाला आम्हीं पन्नास हजार डालर देण्याचें किंवा दर रात्रीला दोनशें डालर आणि तुमचा खर्च देण्याचें कबूल करूं," असें एका संस्थेनें सुचविलें होतें. पण या सर्व सूचनांनां मीं असें उत्तर दिलें, कीं, माझ्या आयुष्यांतील मुख्य काम टस्केजी येथेंच आहे, आणि मी टस्केजीसंस्थेच्या व माझ्या ज्ञातीच्या हितार्थच भाषण करीत असतो. यास्तव माझ्या कामगिरीचें नुसत्या पैशानें मोल ठरविणारी कोणतीहि व्यवस्था मला पसंत नाही ! "

आत्मोद्धार.

माझे भाषण झाल्यावर कांहीं दिवसांनीं मीं त्याची एक प्रत अमेरिकेचे प्रेसिडेंट ऑनरेबल ग्रीव्हर्स क्लेव्हलंड यांच्याकडे पाठविली. त्यांच्या स्वदस्तुरचें उत्तर खालीं दिल्याप्रमाणें आलें.—

“ ग्रे गोवल्स, वझार्ड्स् वे, मॅसॅच्युसेट्स
६ अक्टोबर, १८९९.

बुकर टी. वार्शिंग्टन, एस्कायर, यांस—

प्रिय महाशय—अटलांटा प्रदर्शनांत झालेल्या भाषणाची एक प्रत मला पाठविल्याबद्दल मी आपला फार आभारी आहे.

आपण असें भाषण केल्याबद्दल मी आपलें उत्साहानें अभिनंदन करितों. मीं आपलें भाषण फार लक्ष्यपूर्वक वाचिलें आहे, आणि आपल्या भाषणाशिवाय प्रदर्शननें दुसरें कांहींहि करविलें नसतें तरी तें योग्य झालें असतें, असें मला वाटतें. आपल्या ज्ञातीचें कल्याण इच्छिणाऱ्या सर्वांनां आपल्या भाषणापासून आनंद व उत्तेजन मिळाल्याशिवाय रहावयाचें नाहीं. आपल्या भाषणानें आमच्या काळ्या देशबंधूनां त्यांनां मिळालेल्या नागरिकत्वाच्या हक्कापासून शक्य तितका फायदा करून घेण्याचा निश्चय व नवीन आशा करितां येणार नाहीं, तर ती खरोखर नवलाचीच गोष्ट समजली पाहिजे.

आपला खरा हितचिंतक
ग्रीव्हर्स क्लेव्हलंड.”

प्रेसिडेंट या नात्यानें पुढें जेव्हां मिस्टर क्लेव्हलंड अटलांटा प्रदर्शन पाहण्याला आले, तेव्हां त्यांची व माझी प्रथम भेट झाली. माझ्या व दुसऱ्या मंडळीच्या विनंतीवरून नीग्रो इमारतींत काळ्या लोकांनीं मांडलेल्या वस्तु पहाण्यासाठीं व हजर असलेल्या नीग्रो लोकांनां आपल्याशीं शेकड्यांढ करण्याची संधि देण्यासाठीं एक तास खर्च करण्याचें त्यांनीं कबूल केलें. मिस्टर क्लेव्हलंडची व माझी भेट झाल्याबरोबर त्यांच्या साधेपणा, त्यांचा मोठेपणा आणि त्यांचा जोरदार प्रामाणिकपणा यांची

मला खात्री पटली. यानंतर सार्वजनिक उत्सवाच्या प्रसंगी आणि प्रिन्सटन येथे त्यांच्या घरीही, माझी व त्यांची पुष्कळदां भेट झालेली आहे, आणि त्यांना मी जितका अधिक पाहतो, तितका त्यांना अधिक चाहतो. अटलांटा प्रदर्शनांतील नीग्रो इमारतींत जेव्हां ते गेले, तेव्हां त्यांनीं एक तासभर नीग्रो लोकांसाठीं स्वतःला वाहून घेतलें आहे, असें दाखविलें. चिंध्या गुंडाळलेल्या अशा एका काळ्या वृद्ध आजीवाईशीं शेकह्यांड करण्यांत त्यांनीं इतकी काळजी आणि कळकळ दाखविली, कीं, जणूं काय ते एकाद्या कोट्यधीशाचेंच स्वागत करित होते ! पुष्कळ काळ्या लोकांनी या संधीचा फायदा घेऊन आपलें नांव त्यांच्या स्मरण-वहींत किंवा दुसऱ्या कागदावर त्यांच्याकडून लिहविलें, आणि त्यांनीं हें काम इतक्या काळजीनें व समाधानीनें केलें, कीं, जणूं काय राज्याच्या एकाद्या महत्त्वाच्या कागदावरच ते सही करित होतेसे दिसले !

मिस्टर क्लेव्हलंड यांनीं पुष्कळ खासगी तऱ्हांनीं त्यांचा माझ्याशीं असलेला स्नेहभाव व्यक्त केला आहे. इतकेंच नव्हे, तर आमच्या संस्थेविषयीं मी सांगेन तें करण्याचें त्यांनीं नेहमीं कबूल केलें आहे. त्यांनीं आमच्या संस्थेला स्वतः देणग्या दिल्या आहेत, आणि इतरांकडूनहि त्या देवविण्यांत त्यांनीं आपलें वजन खर्च केलें आहे. माझा जो त्यांच्याशीं परिचय झाला आहे, त्यावरून पहातां त्यांनां वर्णद्वेष असावा, असें मला वाटत नाही. ते इतके मोठे आहेत, कीं, वर्णद्वेषासारखी क्षुद्र गोष्ट त्यांच्या मनांत येणें अशक्य आहे. पुष्कळ लोकांशीं झालेल्या संघट्टनामुळे मला असें आढळून आलें आहे, कीं, साधारणपणें क्षुद्र व कोते लोकच स्वतःकरितां जगतात, चांगले ग्रंथ वाचीत नाहीत, प्रवास करित नाहीत, दुसऱ्या आत्म्यांशीं—जगांतील मोठमोठ्या लोकांशीं—आपला परिचय करून घेत नाहीत. वर्णद्वेषानें संकुचित झालेल्या दृष्टीला जगांत उच्च व श्रेष्ठ असें काहींच दिसणार नाही. पुष्कळ ठिकाणीं प्रवास करून अनेक लोकांचा परिचय झाल्यावर मला असें आढळून आलें आहे, कीं, दुसऱ्यांकरितां जे अतिशय

आत्मोद्धार.

प्रयत्न करितात, ते सर्वांत सुखी होत, आणि दुसऱ्यांकरितां जे कांहींच करीत नाहीत ते सर्वांत दुःखी होत ! जातिद्वेषाद्वैतकी एकाद्याला अंध व आकुंचित करणारी दुसरी गोष्ट क्वचित्च सांपडेल, असेंहि मला कळून आले आहे. रविवारीं संध्याकाळीं प्रार्थनामंदिरांत विद्यार्थ्यांना उपदेश करितांना मी नेहमीं असें सांगतो, कीं, मी जसजसा मोठा व वृद्ध होत चाललों आहे, आणि जसजसा जगाचा अनुभव मला अधिक येत आहे, तसतशी माझी अशी अधिकाधिक खात्री पटत चालली आहे, कीं, जिच्याकरितां आहीं जगावें आणि प्रसंग पडल्यास प्राणहि वेंचावे, अशी एकच गोष्ट आहे; आणि ती ह्मटली ह्मणजे 'दुसऱ्या कोणालाहि अधिक उपयुक्त आणि सुखी करण्याचा सुयोग अथवा संधि मिळणें' ही होय.*

माझे भाषण आणि त्याचें झालेलें स्वागत या गोष्टींनीं काळे लोक आणि त्यांचीं वर्तमानपत्रें यांनां प्रथम फारच आनंद झाला, असें दिसलें; पण त्यांचा पहिला उत्साह निवाल्यावर जेव्हां ते माझे छापलेले, थंड झालेले भाषण वाचूं लागले, तेव्हां आपण भुलून गेलों, असें त्यांच्यापैकीं कांहींजणांनां वाटूं लागलें. दक्षिणेंतील गोऱ्या लोकांविषयीं बोलतांना मीं फारच उदारपणा दाखविला आहे, पण स्वज्ञातीच्या हक्कांचें प्रतिपादन मीं जोरानें केले नाही, असें ते ह्मणूं लागले. माझ्या ज्ञातीच्या कांहीं मंडळींत कांहीं दिवस ही प्रतिक्रिया सुरू झाली; पण पुढें त्यांचें मत बदलून ते माझ्या विचारांनां आणि कार्याला अनुकूल झाले.

लोकमताच्या झालेल्या या फेरफाराविषयीं सांगतांना मला दुसरी एक गोष्ट आठवते. टस्केजीची शाळा सुरू झाल्यावर दहा वर्षांनीं मला जो एक अनुभव आला, तो मीं केव्हांहि विसरणार नाही ! श्रीमौथ चर्चचे पॅस्टर (मॅटपाळ) आणि ' औटलुक ' पत्राचे संपादक, डॉक्टर लीमन अँवट यांनीं, दक्षिणेंतील काळ्या धर्मोपदेशकांच्या मानसिक

* श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रंथकोटिभिः ।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥

व नैतिक स्थितीविषयीं माझ्या जें कांहीं अवलोकनांत आलेलें आहे, त्याविषयीं माझा अनुभव लिहून आपल्या वर्तमानपत्रांत मीं एक पत्र लिहावें, अशी मला विनंति केली, व त्याप्रमाणें माझ्या नजरेला आल्या तशा खऱ्या गोष्टीं देऊन मीं एक पत्र लिहिलें. मीं काढिलेलें तें चित्र काळेंच होतें—कारण मी कृष्णवर्णीं आहें तर तें चित्र गोरें कोठून येणार?—थोड्या वर्षांपूर्वीं दास्यांतून मुक्त झालेल्या, आणि योग्य धर्मोपदेशक तयार करण्याची संधि व वेळ न मिळालेल्या अशा ज्ञातीचें त्यावेळचें हें चित्र योग्यच होतें.

देशांतोळ प्रत्येक नीग्रो धर्मोपदेशकानें माझें पत्र वाचलें असावें, असें वाटतें; कारण मला दोष देणारीं अशीं वरींच पत्रें मला आलीं. माझें पत्र प्रसिद्ध झाल्यापासून एक वर्षपर्यंत कोणत्याहि धार्मिक संस्थेची सभा झाली, कीं, मला नांवें ठेवणारा किंवा दूपण देणारा ठराव, अगर माझें विधान मीं परत घ्यावें किंवा त्यांत फेरफार तरी करावा अशी मला सूचना करण्याच्या ठराव, त्या सभेंत पास झाल्याशिवाय राहिला नाहीं! टस्केजी येथें आपल्या मुलांनां पाठवूं नये, असें आईवापांनां सल्ला देणारे ठरावहि वऱ्याच संस्थांनीं पास केले. मुलांनां टस्केजी संस्थेंत पाठवूं नये असा लोकांनां उपदेश करण्याकरितां एका संस्थनें तर एक मिशनरी नेमला. या मिशनऱ्याचा एक मुलगा आमच्या शाळेंत होता ! दुसऱ्या लोकांनां या मिशनऱ्यानें कांहीं जरी उपदेश केला असला, तरी त्यानें आपला मुलगा कांहीं आमच्या शाळेंतून काढून घेतला नाहीं, असें मला दिसून आलें. नीग्रो लोकांच्या पुष्कळ वर्तमानपत्रांनीं मला दूपण देण्याचें किंवा मीं माझें विधान परत घ्यावें हणून सूचना करण्याचें सर्व-साधारण व्रतच चालू ठेविलें.

याप्रमाणें आरडाओरड, चळवळ आणि टीका चालू असतां, खुलासा करावा हणून एक शब्दहि मीं उच्चारिला नाहीं, किंवा माझें विधान मीं परत घेतलें नाहीं. माझें हणणें बरोबर होतें, आणि लोकांनीं पुनः नीट विचार केल्यास कांहीं कालानंतर माझें विधान

आत्मोद्धार.

खरें ठरणार, हें मला माहीत होतें. थोड्या दिवसांनंतर विशप
व इतर धर्माधिकारी, धर्मोपदेशकांची स्थिति नीट तपासून पाहूं लागले,
तो माझे विधान बरोबर आहे, असे त्यांना आढळून आले.
मेथाडिस्ट चर्चमधील एका वृद्ध आणि वजनदार विशपनें तर मीं फारच
सौम्य शब्द वापरले आहेत, असें बोलून दाखविलें. लवकरच धर्मोपदेश-
कांची सुधारणा अवश्य झाली पाहिजे, असें लोकमत बदलत चाललें.
अद्याप धर्मोपदेशकांची व्हावी तशी चांगली सुधारणा झाली नाही, तरी
मी आत्मश्लाघा न करितां हें सांगतो, कीं,—आणि पुष्कळ वजनदार
धर्मोपदेशकांनींही मला असेंच सांगितलें आहे—माझ्या शब्दांमुळे—
टीकेमुळे व्यासपीठावर उच्च दर्जाचे लोक असले पाहिजेत असें लोकांनां
वाटूं लागलें. मला पूर्वीं दूपण देणाऱ्या बऱ्याच लोकांनीं नंतर माझ्या
स्पष्टोक्तीबद्दल माझे मनापासून आभार मानिले, हें पाहून मला फार
समाधान वाटलें.

नीग्रो धर्मोपदेशकांचें तर आतां माझ्याविषयीं मत इतकें पक्कें बदलून
गेलें आहे, कीं, आतां धर्मोपदेशकांत माझे जितके चांगले स्नेही आहेत,
तितके दुसऱ्या कोणत्याहि वर्गांत नाहीत. नीग्रो धर्मोपदेशकांच्या आचर-
णांत व शीलांत झालेली सुधारणा हें ज्ञातीच्या प्रगतीचें समाधानकारक
लक्षण आहे. धर्मोपदेशकांविषयीं आणि माझ्या आयुष्यांतील इतर गोष्टीं-
विषयीं आलेल्या अनुभवानें माझी अझी खात्री झाली आहे, कीं, जेव्हां
आपण एकादी योग्य गोष्ट बोलून गेलों आहों किंवा केली आहे असें
आपणाला वाटतें, आणि लोक जेव्हां त्याबद्दल दोष देऊं लागतात,
तेव्हां त्यावर योग्य तोड ह्मणजे त्यांनां कांहीं उत्तर न देतां स्वस्थ बसणें
हीच होय ! आपलें ह्मणणें किंवा कृत्य योग्य असेल, तर कांहीं काला-
नंतर तें तसें सिद्ध होईलच !

अटलांटा येथील माझ्या भाषणाविषयीं चर्चा चालू असतां, जान्स
हापकिन्स युनिव्हर्सिटीचे अध्यक्ष डॉक्टर गिलमन यांचें मला खालीं

दिलेले पत्र आले. डॉ. गिलमन यांना प्रदर्शनांतील वक्षीसकमिटीचे अध्यक्ष नेमण्यांत आले होते.

“जान्स हापकिन्स युनिव्हर्सिटी, वाल्टीमोर,
प्रेसिडेंटची कचेरी, ३० सप्टेंबर १८९९.

प्रिय महाशय वाशिंग्टन !

अटलांटा येथील प्रदर्शनांतील शिक्षणखात्याविषयी वक्षीसकमिटीपैकी एक पंच होणे आपणाला आवडेल काय ? आवडत असल्यास आपले नांव मी कमिटींत दाखल करितों. तारेने उत्तर यावे.

आपला खरा हितचिंतक,

डॉ. सी. गिलमन.”

अटलांटा प्रदर्शनाच्या आरंभी भाषण करण्याच्या आमंत्रणापेक्षां या आमंत्रणाने मला कितीतरी अधिक आश्चर्य वाटले. आतां पंच या नात्याने नीग्रोंच्या नव्हे, तर गोऱ्यांच्या शाळेंतील प्रदर्शनांत मांडलेल्या वस्तूविषयीं अभिप्राय देणे हे माझे कर्तव्यकर्म झाले. मीं आमंत्रण स्वीकारून माझे कर्तव्यकर्म करण्यांत अटलांटा येथे एक महिना घालविला. पंचांची कमिटी वरीच मोठी ह्मणजे साठ जणांची होती. यांपैकी बहुतेक निम्मा भाग दक्षिणेंतील गोऱ्या लोकांचा आणि दुसरा अर्धा भाग उत्तरेकडील गोऱ्या लोकांचा होता. या मंडळींत कॉलेजचे प्रेसिडेंट, प्रमुख शास्त्रज्ञ, बडेबडे विद्वान् आणि निरनिराळ्या विषयांतील वाक्त्रगार असे वरेच लोक होते. आमची पंचकमिटी व्यवस्था करण्याला जमली, तेव्हां मिस्टर थॉमस नेल्सन पेज नांवाच्या एका पंचाने मला शिक्षणाच्या भागाचे सेक्रेटरी नेमावे, अशी सूचना आणली, आणि ती एकमताने पसार झाली. आमच्या भागांतील निम्मे लोक दक्षिणेंतील गोरे होते. गोऱ्या लोकांच्या शाळेंतील वस्तु तपासण्याचे कर्तव्यकर्म करीत असतां माझा प्रत्येक वावतींत आदर करण्यांत आला, आणि

आत्मोद्धार.

काम संपल्यावर माझ्या साथीदार पंचांना सोडून परत जातांना मला फार दुःख वाटले.

माझ्या ज्ञातीची राजकीय स्थिति आणि तिचें राजकीय भविष्य यांविषयीं मीं आपलें मत अधिक स्पष्टपणें सांगावें, असें मला पुष्कळदां सुचविण्यांत आलेलें आहे. त्यामुळें अटलांटा येथील माझ्या अनुभवाच्या आठवणींवरून माझे ह्मणणें मी थोडक्यांत सांगतों. माझे मत असें आहे, कीं,—मीं हें कधीं वोलून दाखविलें नाहीं—दक्षिणेंतील नीग्रोला, त्याची योग्यता, त्याचें शील, त्याची मालमत्ता यांनां अनुरूप असे सर्व राजकीय हक्क मिळण्याची वेळ येणार आहे. या राजकीय हक्कांचा उपभोग करूं देणारी संधि बहुतकरून कृत्रिमपणें किंवा वाहेरच्या दुसऱ्या कोणाकडून मिळणार नाहीं, तर दक्षिणेंतील गोरे लोकच अशी संधि नीग्रोला देतील, आणि त्याच्या हक्कांचें संरक्षण करतील, असें मला वाटतें. आपणांला इष्ट नाहीं अशी गोष्ट वाहेरचे दुसरे लोक करवीत आहेत, ही दक्षिणेंतील लोकांची जुनी कल्पना नाहींशी होऊं लागल्याबरोबर मीं वर दर्शविलेला प्रकार घडून येऊं लागेल. हा प्रकार कांहीं थोड्या अंशीं सुरू झाला आहे, अशी तूर्त तरी कांहीं चिन्हें दिसतात.

माझे ह्मणणें अधिक स्पष्ट करून सांगतों. समजा, अटलांटा प्रदर्शन उडण्यापूर्वीं कांहीं महिने दक्षिणेच्या वर्तमानपत्रांत व सभांत सुरुवातीच्या कार्यक्रमांत एकाद्या नीग्रोला घालावें आणि वक्षीस कमिटींत एकाद्या नीग्रोला पंच नेमावें अशी सर्वत्र ओरड झाली असती, तर आमच्या ज्ञातीला कांहीं मान मिळाला असता काय? मिळाला असता, असें मला तरी वाटत नाहीं. अटलांटाप्रदर्शनांतील व्यवस्थापकांनीं एवढी जी मजल मारिली, त्याचें कारण हें होतें, कीं, नीग्रोज्ञातींत आढळून येणाऱ्या गुणांला योग्य मान देणें, हें त्यांनां एक गोड कर्तव्यकर्म वाटलें. तुम्ही काहींहि म्हणा, मानवी स्वभावांत कधींहि पुसून न टाकितां येण्याजोगें असें कांहीं आहे, कीं, त्याच्यायोगें

वर्ण, जाति इत्यादि गोष्टांकडे लक्ष्य न देतां एका मनुष्याला दुसऱ्या मनुष्यांमधील गुणांची शेवटीं पारख होऊन त्याला त्याचें चोज करितां येतें.

राजकीय हक्कांविषयीं आपली वागणूक नीग्रोनें अधिक विनयशील ठेवावी, असें माझे मत आहे. याप्रमाणें बहुतेक नीग्रो लोक वागत आहेत, ही मोठ्या संतोषाची गोष्ट आहे. त्यांनीं, मालमत्ता, बुद्धिमत्ता आणि उत्तम शील या गोष्टी संपादण्यावरच सर्व राजकीय हक्क हें फार चांगलें. सर्व राजकीय हक्कांचा उपभोग घेण्याला सांपडणें, ही गोष्ट क्रमाक्रमानें होणाऱ्या स्वाभाविक वाढीवरच अवलंबून आहे. भोंपळ्याच्या वेलाप्रमाणें लवकर वाढणारी ही गोष्ट नव्हे, असें मला वाटतें ! ह्मणून नीग्रोनें मत देण्याचें बंद करावें असें माझे मत आहे, असें समजू नये. कारण, पाण्यांत पडल्याशिवाय जसें मुलाला पोहतां येणार नाहीं, तसें मत देत गेल्याशिवाय कोणालाहि स्थानिक स्वराज्याचा उपभोग घेतां येणार नाहीं. पण मत देतांना नीग्रोनें आपल्या शेजारच्या बुद्धिवान् व शीलवान् अशा लोकांचाच अधिकाधिक सल्ला घ्यावा हें बरें, असें मला वाटतें.

दक्षिणेंतील गोऱ्या लोकांच्या उत्तेजनानें, सल्ल्यानें व मदतीनें हजारों डालर किंमतीची मालमत्ता मिळविलेले काहीं नीग्रो लोक मला माहीत आहेत; पण मत देण्याचा प्रसंग आला ह्मणजे हे काळे लोक आपलें कल्याण करणाऱ्या त्या गोऱ्या लोकांकडे, कसें मत द्यावें याविषयीं सल्ला घ्यावयाला जावयाचे नाहीत. हा प्रकार गैर व मूर्खपणाचा आहे; आणि तो लवकर बंद झालेला वरा,^० असें मला वाटतें. नीग्रोंनीं हांजीहांजी करावी अगर तत्त्वांनीं प्रेरित होऊन मत देऊं नये, असें माझे ह्मणणें नाहीं. कारण तत्त्व बाजूला ठेवून ते मत देऊं लागले, ह्मणजे दक्षिणेंतील गोऱ्या लोकांचा त्याविषयीं विश्वास आणि आदर नाहीसा होतो.

आत्मोद्धार.

अशिक्षित आणि गरीब अशा गोऱ्या मनुष्याला मत देण्याचा अधिकार द्यावा, आणि त्याच स्थितीतील काळ्या मनुष्याला तो नसावा, असा कायदा कोणत्याही संस्थानाने करावा असें मला वाटत नाहीं. असा कायदा अन्यायाचा आहे, एवढेंच नव्हे, तर सर्व अन्यायी कायद्यांप्रमाणें यापासूनही प्रतिक्रिया होऊं लागेल. कारण या कायद्याचा परिणाम असा होईल, कीं, नीग्रोला शिक्षण व मालमत्ता मिळविण्यास आणि गोऱ्या मनुष्यांला अज्ञानांत व दारिद्र्यांत राहण्यास उत्तेजन मिळेल. ज्ञान आणि परस्पर ज्ञातींमधील सख्य यांच्या वाढीमुळे मते गोळा करतांना दक्षिणेंत चाललेली लढाई लवकरच बंद होईल, असें मला वाटते. जो गोरा मनुष्य नीग्रोला फसवून त्याचें मत बुचाडून घेतो, तो आपल्या गोऱ्या बंधूला चकविण्याला लवकर शिकतो, आणि याच्या लढाईच्या कारकीर्दीचें पर्यवसान चोरी किंवा तसाच दुसरा मोठा गुन्हा यांत होतें, यांत शंका नाहीं. दक्षिण आपल्या सर्व लोकांना मत देण्यास उत्तेजन देईल, असा काल लवकरच येणार आहे, असें मला वाटते. स्थानिक स्वराज्यांत अर्ध्या भागाला कांहीं हिस्सा न दिल्यामुळे किंवा त्याचा त्यांत कांहीं हितसंबंध न ठेविल्यामुळे, उत्पन्न होणाऱ्या राजकीय कोंड-मान्यापेक्षां सर्वांनां सारखे हक्क देऊन सर्वांचें राजकीय जीवन निरोगी व जोरदार करणें, हें प्रत्येक दृष्टीने फार फायद्याचें आहे, असें दक्षिणेला लवकरच कळून येईल.

साधारणपणें सर्वांनां मत देण्याचा सारखा हक्क असावा, असें माझे मत आहे. पण दक्षिणेंतील कांहीं संस्थानांमध्ये अशी कांहीं स्थिति आहे कीं, तेथें कांहीं कालपर्यंत शिक्षणाच्या अगर मालमत्तेच्या किंवा दोहोंच्या मिळून, लायकींशिवाय मत देण्याचा हक्क असूं नये, असें मला वाटते. पण कोणत्याही अटी ठेविल्या, तरी त्या दोन्ही ज्ञातींनां सारख्या व योग्य न्यायानें लागू कराव्या, हें वरें.

प्रकरण पंधरावें.

वक्तृत्वांतील यशाचें रहस्य.

प्रदर्शनांतील दिवाणखान्यांत श्रोत्यांनां माझे भाषण कसें आवडलें हें मीं स्वतः सांगण्यापेक्षां सुप्रसिद्ध लष्करी वातमीदार मिस्तर क्रीलमन यांच्या शब्दांनीं सांगतो. मिस्तर क्रीलमन हे माझ्या भाषणाच्या वेळीं हजर होते व त्यांनीं 'न्यूयॉर्क वर्ल्ड'ला खालील हकीगत तारेनें पाठविली:—

“अटलांटा, १८ सप्टेंबर, १८९९.

प्रेसिडेंट क्लीव्हलंड हे ग्रेगोवल्स येथें अटलांटाप्रदर्शन सुरू करावें ह्मणून तार देण्यास उभे असतां, गोच्या लोकांच्या श्रोतृवृंदापुढें एका नीग्रो मोझेसनें वक्तृत्वपूर्ण भाषण केलें. हें भाषण ह्मणजे दक्षिणेच्या इतिहासांतील पहिलाच प्रसंग होय. आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट ह्मणजे जॉर्जिया व लुसियाना येथील नागरिकांसह नीग्रो लोकांची टोळी मिरवत गेली. या दोन गोष्टींच्या महत्त्वाबद्दल हल्लीं गांवांत जिकडेतिकडे चर्चा सुरू आहे. न्यूयॉर्क येथील न्यूइंग्लंड सोसायटीपुढें झालेल्या हेनरी ग्रेडीच्या संस्मरणीय भाषणानंतर दक्षिणेंत या प्रदर्शनाइतकी उत्साहदर्शक महत्त्वाची दुसरी गोष्ट कोणतीहि घडलेली नाही.

टस्केजी येथील काळ्या लोकांच्या शाळेचे प्रिन्सिपाल प्रोफेसर बुकर. टी. वाशिंग्टन दिवाणखान्यांतील प्लेटफॉर्मवर उभे राहिले, तेव्हां त्या दिवाणखान्याच्या खिडक्यांतून आंत शिरून पाहणारीं संध्याकाळच्या समयाच्या झकझकीत सूर्याचीं कोमल किरणें श्रोत्यांच्या मस्तकांवरून त्यांच्या मुखकमलावर चमकूं लागलीं, आणि त्यायोगें त्यांच्या चर्येवर एक प्रकारचें दिव्यतेज झळकूं लागलें. त्यासमयीं हेनरी ग्रेडच्या जाग्यावर त्यांच्यानंतर आलेले क्लार्क हॉवेल हे मला ह्मणाले, या मनुष्याचें भाषण ह्मणजे अमेरिकेंतील नैतिक क्रांतीचा प्रारंभ होय!

आत्मोद्धार.

गोन्या स्त्रीपुरुषांच्या श्रोतृसमुदायापुढे दक्षिणेंत कोणत्याहि महत्त्वाच्या प्रसर्गां एकाद्या नीग्रोनें भाषण केल्याची ही पहिलीच वेळ होय. या भाषणानें श्रोतृसमूह चकित होऊन गेला, आणि सर्वांनीं मोठ्या जोरानें आपला आनंद प्रदर्शित केला.

मिसेस टॉमसन या बाईचें भाषण संपतांच सर्वांचें लक्ष्य, फ्लॅट-फॉर्मवर पहिल्या रांगेंत बसलेल्या एका उंच, कपिल वर्णाच्या नीग्रोकडे गेलें. हे नीग्रो हल्ले हणजे टस्केजी येथील संस्थेचे मुख्य पुरुष बुकर-टी. वॉशिंग्टन होत. या वेळेपासून अमेरिकेंत नीग्रोजातीमध्ये हे अग्रगण्य आहेत, असें मानिलें पाहिजे. या सुप्रसर्गां बँडवर निरनिराळ्या राष्ट्रीय गीतांचें मधुर गान चाललें होतें, आणि तेणेंकरून लोकांचा गळवला कमी झालेला होता.

हजारों लोकांचे नेत्र त्या नीग्रो वक्त्याकडे एकसारखे लागून राहिले. कारण, एक अपूर्व गोष्ट घडून यावयाची होती. ती ही, कीं, एक काळा मनुष्य आपल्या लोकांच्या हितासाठीं निर्भीडपणें भाषण करणार होता. तो मनुष्य हल्ले हणजे प्रोफेसर वॉशिंग्टन होय. हे प्रोफेसरसाहेब जेव्हां फ्लॅटफॉर्मच्या कडेन फ्लॅटफॉर्मवर भाषण करण्यासाठीं येऊं लागले, तेव्हां खिडक्यांतून प्रविष्ट होणारे, अस्ताचलाला जाणाऱ्या सूर्याचे आरक्त किरण त्यांच्या तोंडावर चमकूं लागले, आणि त्यावेळीं लोकांनीं टाळ्यांच्या गजरानें त्यांचें स्वागत केलें. आपल्या डोळ्यांवरील किरणांचा ताप चुकविण्यासाठीं त्यांनीं आपलें तोंड थोडें बाजूला वळविलें, आणि ते फ्लॅटफॉर्मवर जरासे इकडेतिकडे फिरूं लागले; व नुकतेंच अस्ताचलावर विराजमान झालेल्या सूर्याकडेच एकसारखी नजर रोखून त्यांनीं आपल्या भाषणाला सुरुवात केली.

त्यांच्या देहाची ठंवरण विलक्षण होती. उंच, सडपातळ व सिऑक्स सरदारप्रमाणें ताठ; विशाल भाळ, सरळ नासिका, रुंद मुखवटा, निश्चर्या चेहरा, पांढरेशुभ्र मोठे दांत, पाणिदार डोळे आणि भव्य आकृति असे ते होते. त्यांच्या तांबूस मानेवरील शिरा दिसत होत्या.

पेन्सिल मुठींत घडू दाबून धरलेला आपला पिळदार बाहु त्यांनीं वर उभारला होता. आपले भरभक्कम—जोरदार पाय टांचेला टांच लावून, पण पायाचे चवडे अलग ठेवून ते हॅटफॉर्मवर रेंवल्यासारखे उभे राहिले होते. त्यांचा आवाज जोरदार आणि खणखणीत होता. ते प्रत्येक मुद्दा श्रोत्यांच्या मनांवर बिंबवून नंतर पुढे भाषण करीत. त्यांचे भाषण सुरू झाल्यापासून दहा मिनिटांच्या आंत श्रोतृगणांत उत्साहाचे वारे शिरले—हातरुमाल जिकडेतिकडे हालू लागले, काठ्यांची हालवा-हालव आनंदभरांत सुरू झाली, आणि टोप्या वर उडू लागल्या; जॉर्जियाच्या सुंदर स्त्रिया उभ्या राहून आनंदाने टाळ्या पिटू लागल्या; जणू काय वक्त्याने त्यांना भारूनच टाकिले होते! वक्त्याने आपल्या हाताची बोटे पसरून आपला काळसर हात डोक्याच्या वर उंच धरिला आणि आपल्या ज्ञातीच्या वतीने दक्षिणेतील गोऱ्या लोकांना उद्देशून ते क्षणाले 'निव्वळ सामाजिक बाबतींत आह्मीं बोटांप्रमाणे पृथक्पृथक् असावे; पण परस्परांच्या प्रगतीला अवश्य असलेल्या सर्व बाबतींत आह्मीं हाताप्रमाणे एक असले पाहिजे, 'त्यावेळीं त्यांचे हे शब्द चोहोंकडे जाऊन आदळतांच श्रोतृगण उभा राहून आनंदाने वेडावून जाऊन एक-सारख्या टाळ्या पिटू लागला ! तत्काळ मला हेनरी ग्रेडीने डेलमॉनिकोच्या दिवाणखान्यांत तंबाखूच्या धुरांत उभे राहून 'मी राउंडहेड्स्मध्ये कॅव्हे-लीयर आहे,' असें हसलेल्या प्रसंगाची आठवण झाली.

मीं पुष्कळ देशांच्या वक्त्यांचीं भाषणे ऐकिलीं आहेत; पण या नीग्रो वक्त्याने सूर्याच्या आरक्त किरणांत उभे राहून आपल्या ज्ञातीला दास्यांत ठेवण्याकरितां लढलेल्या लोकांच्या समुदायांत, जसें आपल्या पक्षाचे पूर्ण कौशल्याने समर्थन करून भाषण केले, तसें ग्लॅडस्टनला देखील करितां आले नसते ! लोकांच्या आनंदाच्या गर्जना कितीहि झाल्या तरी त्यांच्या उत्सुक चेहऱ्यावरील छटा यत्किंचित्हि बदलली नाही.

तेथेच वाजूला जमिनीवर बसलेला एक दांडगट काळा गरिब नीग्रो-लोकांच्या आनंदाच्या उकळ्या फुटेतोंपर्यंत वक्त्याच्या तोंडाकडे एक

आत्मोद्धार.

सारखा पहात होता, आणि शेवटीं वक्त्याच्या भाषणाच्या परिणामाने त्याच्या डोळ्यांतून अश्रु येऊं लागले. त्यावेळीं श्रोतृसमुदायांतील बहुतेक नीग्रोलोकांचीहि गत तीच झाली.

वक्त्याचें भाषण संपतांच गव्हरनर बुल्क प्लॅटफॉर्मकडे धांवले आणि त्यांनीं वक्त्याचा हात धरिला. त्यासरशीं लोकांच्या पुनः टाळ्या झाल्या. मग कांहीं वेळ ते दोघेहि हातांत हात घालून समोरासमोर उभे राहिलेले दिसले. ”

अटलांटा येथें माझे भाषण झाल्यावर पुढें टस्केजी संस्थेचें जरूरीचें काम करून फुरसत मिळाल्यावेळीं लोकांकडून आलेल्या कांहीं आमंत्रणांचा मी स्वीकार केला. विशेषतः टस्केजी संस्थेला मदत मिळेल अशा ठिकाणींच जाऊन भाषण करण्याचें मी कबूल करीत असें. माझ्या आयुष्यांतील मुख्य कामाविषयीं आणि माझ्या ज्ञातींतील लोकांच्या गरजांविषयीं बोलण्याला मला पूर्ण मुभा असावी, असें मी आधींच ठरवून घेत असें. धंद्याच्या दृष्टीनें किंवा केवळ फायद्यासाठींच मी भाषण करणार नाहीं, असें मी लोकांनां बजावून सांगत असें.

सार्वजनिक प्लॅटफॉर्मवरील माझीं भाषणें ऐकण्यास लोक कां येतात, याचें कोडें अद्याप मला समजलें नाहीं; आणि हा प्रश्न मी नेहमीं स्वतःला करीत असतो; पण हा मला केव्हांच सुटत नाहीं. माझ्या व्याख्यानाच्या जागीं पुष्कळ स्त्रीपुरुषांनां जात असतांना, रस्त्यावर उभे राहून पाहिलें, ह्मणजे मी या सर्वांचा एक मौल्यवान् तास खर्च करण्यास कारणीभूत झालों, असा विचार माझ्या मनांत येऊन मला लाज वाटूं लागते. कांहीं वर्षांपूर्वीं माडिसन येथें एका साहित्यसंस्थेसमोर माझे भाषण होणार होतें. त्यापूर्वीं एक तास, एक मोठें जोराचें बर्फ-युक्त तुफान झालें, आणि बरेच तास तें जोरांत होतें. माझे भाषण ऐकण्यास कोणी जमणार नाहींत, आणि मला बोलावें लागणार नाहीं, असें मला वाटलें. तथापि कर्तव्य ह्मणून मी चर्चमध्ये गेलों, तो तेथें

लोकांची अतिशय गर्दी झाली आहे, असें मला दिसून आलें. हा समुदाय पाहून माझ्या मनाला जी एक धास्ती वाटली, तिचा जोर त्या संबंद दिवसांत कमी झाला नाही !

भाषण करण्यापूर्वी माझी वावरगुंडी उडते काय, असें लोक मला नेहमीं विचारतात; किंवा अनेकदां भाषण करण्याचा प्रसंग आल्या-मुळें मला संवय झाली असेल, असेंहि ते ह्मणतात. या प्रश्नाचें उत्तर मी असें देतो, कीं, भाषण करण्यापूर्वी मी नेहमीं फार वावरतो. बरेचदां महत्त्वाचें भाषण करण्यापूर्वी मी इतका त्रस्त झालों आहे, कीं, पुनः लोकांसमोर भाषण ह्मणून करावयाचें नाही, असा कैकवेळां मला निश्चय करावा लागलेला आहे. भाषणाच्यापूर्वी मी वावरतो, इतकेंच नव्हे, तर भाषण झाल्यावर, एकादी अत्यंत महत्त्वाची अगर मुद्याची गोष्ट सांगण्यास मी कदाचित् विसरलों असेन, असें वाटून मला कित्येकदां दुःखहि होते.

पण माझ्या भाषणाच्या पूर्वी उत्पन्न होणाऱ्या भीतीची भरपाई मला पुढें चांगली मिळते. दहा मिनिटें मी बोलूं लागल्यावर श्रोतृगण माझ्या ताब्यांत येत चालला आहे, व त्यांचें माझे पूर्ण ऐक्य होत चाललें आहे, असें मला वाटूं लागतें. एकादा मोठा श्रोतृसमाज आपल्या पूर्ण कव्यांत येत चालला आहे, हें पाहून व्याख्यात्याला जितका शारीरिक व मानसिक आनंद होतो, तितका दुसऱ्या कोणत्याहि प्रयत्नानें होत नसेल, असें मला वाटतें. पूर्ण सहानुभूति व ऐक्य यांचा धागा व्याख्याता आणि श्रोतृगण यांना जोडून टाकितो आणि हा धागा एकाद्या दृश्य व मूर्त वस्तुप्रमाणें बळकट असतो. हजारों लोकांमध्ये जर एकादा कोणी उत्साहशून्य, साशंक, दोषदर्शी असला, किंवा माझ्या विचारांशीं त्याची पूर्ण सहानुभूति नसली, तर मी त्याला सहज शोधून काढितों, आणि त्याच्याकडे मी एकदम वळतो. त्यानंतर तो कसा विरघळत जातो हें पाहणें मोठें मौजेचें असतें. अशा मनुष्यावर झटकन् लागू पडणारें रामबाण औषध ह्मटलें ह्मणजे एकादी

आत्मोद्धार.

लहानशी चटकदार गोष्ट सांगणें, हेंच होय. पण निव्वळ गोष्टी सांगण्या-
करितांच मी केव्हांहि गोष्ट सांगत नाहीं. हा प्रकार (फक्त गोष्टीच
सांगणें) वायफळ व पोकळ आहे, असें मला वाटतें, आणि लवकरच
खरा प्रकार श्रोत्यांच्या नजरेला आल्याशिवाय रहात नाहीं.

जेव्हां फक्त कांहींतरी बोलावें ह्मणून जो कोणी भाषण करितो,
तेव्हां तो स्वतःचा आणि श्रोत्यांचा गुन्हा करितो, असें मला वाटतें.
लोकांनां कांहीं संदेश सांगितला पाहिजे अशी आपल्या अंतःकरणांत
पुरी खात्री पटल्याशिवाय कोणीहि भाषण करूं नये, असें माझे मत
आहे. आपल्या शब्दांनीं एकाद्या व्यक्तीला अगर कार्याला कांहीं मदत
होईल असें कोणाला पूर्णांशानें वाटत असल्यास त्यानें भाषण करावें,
आणि अशा तऱ्हेचें भाषण करितांना वक्तृत्वाचे कृत्रिम नियम कांहीं
उपयोगी पडतील असें मला वाटत नाहीं. विसावा, श्वासोच्छ्वास, स्वर
चंद्रविणें इत्यादि गोष्टी जरी महत्त्वाच्या आहेत, तरी भाषणांतील 'राम'
(मर्म अथवा गुह्य) या गोष्टींनीं साधणार नाहीं. मला जेव्हां भाषण
करावयाचें असतें, तेव्हां इंग्रजी भाषेचे नियम, अलंकारशास्त्राचे नियम
हें सर्व कांहीं मी विसरतो, आणि श्रोत्यांनींहि हें सर्व विसरून जावें
हें मला इष्ट वाटतें.

मी भाषण करित असतां मध्येंच कोणी उठून खोलींतून बाहेर
गेल्यास माझ्या मनाची समता एकदम विघडून जाते; पण असें होऊं नये
ह्मणून साधारणपणें माझे भाषण होतां होईलतों चित्ताकर्षक करण्याचा
आणि मध्येंच कोणी उठून जाऊं नये ह्मणून एकामागून एक
चांगल्या गोष्टी—उत्तम विचार श्रोत्यांनां सांगण्याचा मी निश्चय करितों.
साधारण श्रोत्यांनां सामान्य तत्त्वे किंवा उपदेश यांपेक्षां गोष्टीच अधिक
आवडतात, असें मला आढळून आलें आहे. सर्व गोष्टी श्रोत्यांपुढें योग्य
रीतीनें मांडिल्या असतां त्यांपैकीं बहुतेकांनां त्यांवरून योग्य अनुमान
काढितां येतें, असें मला वाटतें.

कोणत्या श्रोत्यांपुढें भाषण करणें मला अधिक आवडतें असें विचारल्यास, बोस्टन, न्यूयॉर्क, शिकागो, बुफालो येथील हुशार, मजबूत, व्यवहारचतुर व्यापाऱ्यांचा, श्रोत्यांत पहिला नंबर लागेल. यांच्याप्रमाणें दुसऱ्या कोणत्याहि लोकांनां कोणतीहि गोष्ट इतक्या लवकर समजत नाहीं, आणि त्यांच्याकडून इतक्या लवकर प्रत्युत्तर मिळत नाहीं. गेल्या कांहीं वर्षांमध्ये युनायटेड स्टेट्स्मधील मोठ्या शहरांत अशा लोकांच्या मुख्यमुख्य संस्थेसमोर भाषण करण्याचा सुयोग मला प्राप्त झाला आहे. अशा व्यवहारचतुर व्यापाऱ्यांच्या मुख्य संस्थांनां पकडण्याची—आपल्या कक्षांत ठेवण्याची—उत्तम वेळ ह्मणजे एकाद्या चांगल्या मेजवानीनंतरचाच समय होय. तथापि मला असें वाटतें, कीं, वेदनेचें किंवा यातनेचें सर्वांत वाईट यंत्र किंवा साधन ह्मणजे चवदा कोर्सचें (पकानांचें) भोजन आटोपेपर्यंत वक्त्याला वाट पहात बसण्याची, आणि हा सर्व वेळ आपलें भाषण ऑफस् होऊन श्रोत्यांची निराशा होणार असा विचार करीत बसविण्याची चाल होय.

या मोठ्या मेजवानींत मी क्वचित्च सामील होतों. कारण, या मेजवान्या पाहून माझ्या बालपणांतील, आठवड्यांतून एकदां मळ्यांत काकवी खाण्याच्या प्रसंगाची मला आठवण होते. पूर्वीं मळ्यांत आमचें नेहमींचें अन्न वाजरीची भाकर व डुकराचें मांस हें असे; पण तीन मुलांकरितां माझ्या आईला रविवारीं सकाळीं धन्याच्या मोठ्या घरांतून थोडीशी काकवी मिळे, आणि ही काकवी मिळाली ह्मणजे प्रत्येक दिवस रविवारच असता तर किती बरें झालें असतें, असें मला वाटे. माझें कथलाचें ताट मी काकवीसाठीं बर धरून डोळे मिटून बसत असें. नंतर डोळे उघडून इतकी पुष्कळ काकवी मला मिळाली आहे, हें पाहून मला मोठा आनंद होई. ताट इकडून तिकडे हालवून काकवी सर्व ताटभर पसरविल्यावर मला असें वाटे, कीं, काकवी बरीच वाढलेली आहे, व ती बराच वेळ पुरेल ! माझ्या बालपणींच्या रविवारच्या त्या मेजवानीचे संस्कार इतके प्रबल आहेत, कीं, ताटभर पसरलेली काकवी

आत्मोद्धार.

ताटाच्या एका कोनाला अगर वाजूला घातलेल्या काकवीपेक्षां अधिक नाहीं, अशी कोणाच्यानेहि माझी खात्री करविली नसती ! काकवी किंवा सरवत ताटाच्या कोपऱ्यांत घालितां किंवा ठेवितां येईल, असें मला वाटत नाहीं. माझ्या वांग्याला काकवीचे दोन मोठे चमचे येत असत, आणि माझ्या भाषणाच्या पूर्वीच्या चवदा पक्वान्नांच्या मेजवानीपेक्षां हे दोन चमचे मला अधिक गोड वाटत होते !

व्यवहारचतुर मंडळीच्यानंतर दक्षिणेतील दोन्ही ज्ञातींच्या लोकांपुढें मिळून किंवा पृथक्पृथक् भाषण करणें मला आवडतें. त्यांचा उत्साह आणि त्यांचें प्रत्युत्तर पाहून मला नेहमीं आनंद होतो. काळ्या लोकांच्या ' तथास्तु ' व ' हेंच सत्य ' या शब्दांनीं कोणत्याहि वक्त्याला उत्तेजन येईलच. यानंतर कॉलेजांतील तरुण मंडळीपुढें भाषण करणें मला आवडेल. हारवर्ड, येल, बुइल्यम्स, अॅमहर्स्ट, पेनसिलव्हेनिया, मिचिगान येथील युनिव्हर्सिटीयांत व नॉर्थ कॅरोलिना येथील ट्रिनिटी कॉलेजांत व आणखी अशाच कांहीं प्रमुख ठिकाणीं भाषण करण्याचा मला सुयोग प्राप्त झाला आहे.

माझें भाषण झाल्यावर पुष्कळ लोक माझ्यापार्शीं येऊन शेकड्यांइ करितात आणि ह्मणतात, कीं, "एकाद्या नीग्रोला ' मिस्तर ' असें ह्मणण्याची ही पहिलीच खेप आहे ! " हा प्रकार पाहून मला मोठी मौज वाटते.

टस्केजीसंस्थेच्या हितार्थ भाषण करावयाचें झालें, ह्मणजे मी अगोदर मुख्यमुख्य ठिकाणीं सभा भरविण्याची व्यवस्था करून ठेवितों. याप्रसंगीं मला देवालयें, रविवारच्या शाळा, खिश्चन एंडेव्हर सोसायटी, स्त्रीपुरुषांचे निरनिराळे क्लब, इत्यादि ठिकाणीं जावें लागतें, आणि केव्हां केव्हां एका दिवसांत चार निरनिराळ्या संस्थांसमोर भाषण करण्याचा मला प्रसंग येतो.

तीन वर्षांपूर्वीं, मिस्तर मारिस के. जेसप व डॉक्टर जे. एल. एम. करी या दोन सदृहस्थांच्या सूचनेवरून जॉन. एफ. स्लेटर फंडाच्या

पंचांनीं पूर्वी गुलामगिरीचीं केंद्रे असलेल्या मोठमोठ्या शहरीं सभा भरविण्यासाठीं माझा व मिसेस वाॅशिंग्टनचा खर्च भागावा ह्मणून कांहीं रक्कम मंजूर केली. गेल्या तीन वर्षांतील प्रत्येक वर्षाचे कांहीं आठवडे आम्हीं या कामीं खर्च केले आहेत. आमचा असा वेत ठरलेला असे, कीं, सकाळीं धर्मोपदेशक, शिक्षक आणि धंदेवाले यांच्यासमोर मीं भाषण करावें; दुपारीं बायकांनां मिसेस वाॅशिंग्टननीं चार शब्द सांगावे, आणि संध्याकाळीं मीं सर्व लोकांनां जमवून मोठी सभा भरवून व्याख्यान द्यावें. काळे लोकच या सभांनां येत असत, एवढेंच नव्हे, पण गोरे लोकहि हजर रहात. उदाहरणार्थ, चंटनुगा येथील सभेंत तीन हजार लोकांमध्ये सुमारे आठशें लोक गोरे असावेत. हें सभांचें काम मला फारच आवडलें व यापासून बरेच हित झालेलें आहे.

या सभांमुळे आह्मांला, लोकांनां त्यांच्या घरीं, देवाल्यांत, रविवारच्या शाळांत, काम करण्याच्या जागीं, तुरुंगांत आणि इतर गुन्ह्यांच्या ठिकाणीं भेटण्याची संधि मिळाल्यामुळे त्यांची खरीखुरी प्रत्यक्ष रहाणी आमच्या नजरेला आली आहे. या सभांमुळे दोन्ही जातींचा परस्परांशीं असणारा संबंधहि आह्मांला चांगला कळून आला आहे. अशा सभांत काम केल्यानंतर आमच्या जातीच्या उन्नतीबद्दलची माझी आशा दुणावते. अशा प्रसंगीं बराच वरपांगी आणि भ्रामक भाग दृष्टोत्पत्तीला येतो खरा, पण अशा भपक्यानें भुलून न जाण्याइतका अनुभव मला आलेला आहे. शिवाय, वस्तुस्थितीच्या मुळाशीं जाऊन खरीखुरी माहिती काढण्याचा मीं बराच प्रयत्न केलेला आहे.

आपण काय बोलतो याचें ज्ञान आपणाला आहे, अशी शेखी मिरविण्याच्या एका गृहस्थानें असे उद्गार काढतांना मीं ऐकिलें आहे, कीं “संबंध नीप्रोज्ञात पहातां तीपैकीं शेंकडा ९० स्त्रिया सदाचरणी

आत्मोद्धार.

नसतात.” एका संबंध ज्ञातीसंबंधाने असे नीच, खोटे किंवा पुराव्याने सिद्ध करितां न येण्याजोगें दुसरें कोणतेंहि विधान आढळणार नाही !

नीग्रो ज्ञात हळुहळू, सांपत्तिक स्थितींत, शिक्षणांत आणि नीति-मत्तेत एकसारखी पुढें पुढें खात्रीने जात आहे, अशी दक्षिणभागच्या मध्यभागीं माझ्याप्रमाणें, त्या ज्ञातीशीं वीस वर्षे संबंध असलेल्या दुसऱ्या कोणाचीहि खात्री झाल्यावांचून रहाणार नाही. न्यूयॉर्कमधील सर्वांत खालच्या दर्ज्याच्या लोकांची रहाणी घेऊन एकाद्याला गोऱ्या लोकां-विरुद्ध पाहिजे तें सिद्ध करून दाखवितां येईल; पण ही खरी पारख नव्हे, असें कोणीहि समजस मनुष्य कबूल करील.

बोस्टनमध्ये रॉबर्ट गोल्ड शॉ यांच्या स्मारकाच्या प्रसंगीं मीं भाषण करावें, असें आमंत्रणादाखलचें पत्र मला सन १८९७ सालच्या आरंभीं एके दिवशीं आलें. मीं हें आमंत्रण स्वीकारिलें. रॉबर्ट गोल्ड शॉ हे कोण होते आणि यांनीं काय कामगिरी केली, हें येथें सांगण्याची जरूरी आहे असें मला वाटत नाही. यांचें स्मारक, बोस्टन कॉमनच्या तोंडापाशीं स्टेट हाउसच्या समोर आहे. हें स्मारक (पुतळा) ह्मणजे देशांत सर्वोत्कृष्ट कळाकुसरीचें काम आहे, असें समजण्यांत येतें.

हें स्मारक उघडण्याचा समारंभ बोस्टन येथें म्युझिक हॉलमध्ये मोठ्या थाटानें झाला. सर्व दिवाणखाना खालींवर श्रेष्ठ दर्ज्याच्या श्रोत्यांनीं गच्च भरून गेला. श्रोतृमंडळांत पूर्वी गुलामगिरीच्या विरुद्ध असणारे बरेच लोक होते. परलोकवासी ऑनरेबल रोजर बोलकॉट मॅसेच्युसेटसचे गव्हर्नर, हे अध्यक्षस्थानीं होते, आणि त्यांच्याबरोबर प्लॅटफॉर्मावर दुसरे बरेच कामगार लोक आणि इतर बडीबडी मंडळी होती. माझ्या शब्दांपेक्षां बोस्टन ‘ट्रन्सक्रिप्ट’ पत्रांत आलेल्या मजकुरानें याविषयीं हकीगत अधिक चांगली कळेल:—

“म्युझिक हॉलमध्ये विश्वबंधुत्वाच्या सन्मानार्थ काल दुपारीं भरलेल्या सभेचा मुख्य भाग ह्मणजे टस्केजी संस्थेचे अध्यक्ष यांचें उत्तम भाषण होय. गव्हर्नर बोलकॉट ह्मणाले, बुकर. टी. वॉशिंग्टन

यांना हारवर्ड युनिव्हर्सिटीची ए. एम्. पदवी गेल्या जूनमध्ये मिळाली, आणि या देशांतील सर्वांत जुन्या विश्वविद्यालयाकडून आपल्या ज्ञातीच्या नेतृत्वाबद्दल सन्माननीय पदवी मिळालेले नीग्रो ज्ञातींतील हे पहिलेच गृहस्थ होत. जेव्हां मिस्टर वॉशिंग्टन, वावड्यांनीं गजबजलेल्या म्युझिक हॉलच्या तेजोमय वातावरणांत उभे राहिले, तेव्हां मॅसॅच्युसेट्सच्या लोकांच्या गुलामगिरी बंद करण्याच्या कामाचे ते मूर्तस्वरूपच दिसू लागले. त्यांच्या अंगीं मॅसॅच्युसेट्सची जुनी आणि अचल श्रद्धा व्यक्त होत होती. त्यांच्या जोरदार विचारांत आणि उज्ज्वल भाषणांत पूर्व-कालीन घनघोर युद्धाचे वैभव दिसून आले. सर्व देखावा ऐतिहासिक सौंदर्याने भरलेला व अतिशय महत्त्वाचा होता. निरुत्साही बोस्टन आपल्या अंतःकरणांतील सत्य आणि नेकी यांच्या अग्नीने-तेजाने पेटून गेले होते. कोणत्याहि सार्वजनिक प्रसंगीं दृष्टीला न पडणारे असे लोकांचे थवेच्या थवे, सणाच्या दिवशीं घर सोडून गांवाबाहेर जाणारीं अनेक कुटुंबे, यांनीं हा हॉल गच्च भरून गेला होता. शहराला ललामभूत झालेले शेंकडों स्त्रीपुरुष सजून आल्यामुळे शहरच जणू काय आपला जन्ममहोत्सव करीत आहे असें दिसले.

लष्करी गाण्यानें सर्व प्रदेश भरून राहिला होता. कर्नल शॉ यांचे मित्र व कामगार, शिल्पकार, सेंट गॉडन्स, स्मारक कमिटी, गव्हरनर व त्याचे सहाय्यकार आणि मॅसॅच्युसेट्सच्या चौपन्नाव्या पलटणीचे नीग्रो शिपाई, इत्यादि मंडळी दिवाणखान्यांत येऊन फ्लॅटफॉर्मवर चढूं लागतांच प्रचंड जयघोष आणि टाळ्यांचा गजर सुरू झाला. गव्हरनर अँड्र्यूच्या जुन्या सहाय्यकार मंडळींतील कर्नल हेनरी ली यांनीं कमिटीच्या वतीनें भाषण केले, आणि त्यांच्या पूर्वी काम करीत असलेले जॉन. एम. फॉर्ब्स यांची त्यांनीं फार स्तुति केली. गव्हरनर बोलकॉट यांनीं एक छोटेंसें पण संस्मरणीय भाषण केले आणि असें सांगितले, कीं, “ वॉगनर किल्ल्याच्या प्रसंगापासून या ज्ञातीच्या इतिहासांत नवीन शक सुरू होतो, आणि या ज्ञातीचे

आत्मोद्धार.

शैशव नुकतेच संपून तारुण्य सुरू झालें आहे.” बोस्टन शहराचा विजयस्तंभ मेयर केन्सीला मिळाला. कर्नल शॉ आणि त्याच्या काळ्या पलटणीचीं कृत्यें मोठ्या दिलदार शब्दांत सांगण्यांत आलीं, आणि

“ Mine eyes have seen the glory of
the coming of the Lord,”

हें गाणें ह्मणून झाल्यावर बुकर वॉशिंग्टन अगदीं योग्य समयाला भाषण करावयाला उठले. लोकांची शांतवृत्ति बदलून ते आवेशानें हाळूं लागले. त्यावेळीं सर्व लोक त्यांचा जयघोष करण्यास आणि त्यांना धन्यवाद देण्यास वारा वेळां एकदम उठले. जेव्हां हा सुशिक्षित, खणखणीत आवाजाचा, काळ्या वर्णाचा जोरदार पुरुष बोळूं लागला, आणि जेव्हां त्यानें स्टर्न्स आणि अँड्र्यू यांचीं नांवें घेतलीं, तेव्हां लोकांच्या उत्साहाचा पारा वर चढत चालला. सोल्जरांच्या आणि नागरिकांच्या नेत्रांतून अश्रु चमकूं लागले. वक्ते हॅटफॉर्मवरील काळ्या शिपायांकडे, विशेषतः जखमी झालेल्या वेळींहि ज्यानें वावटा खालीं न करितां आनंदानें वर धरिला त्या निशाणवाल्याकडे वळले आणि ह्मणाले “ चौपन्नाव्या पलटणीतील बाकी उरलेल्या शूर शिपायांनों ! तुह्मीं मोकळ्या अस्तनीनें आणि मोडक्या पायानें येथें येऊन आजचा प्रसंग साजरा केला आहे, अशा तुह्मांला तुमचा सेनापति मेलेला नाहीं असें मी सांगतो. आतां बोस्टन शहरानें जरी त्यांचें स्मारक उभारिलें नाहीं, आणि इतिहासानें जरी त्यांचा उल्लेख केला नाहीं, तरी तुह्मांमध्ये आणि तुह्मीं ज्या ज्ञातीचे प्रतिनिधि आहांत अशा इमानी जातीमध्ये तुमचे सेनापति रॉबर्ट गोल्ड शॉ यांचें अक्षय्य स्मारक झालें असतें ! ” असे वक्त्याचे उद्गार निघाल्यावेळीं उत्साहाचा अगदीं कडेलोट झाला. लोकांच्या सहानुभूतीचे प्रतिनिधि आणि मुख्य अधिकारी ह्मणजे मॅसेच्युसेटसचे गव्हर्नर रोजर वोलकॉट हे एकदम उठले आणि मोठ्यानें ओरडले “ बुकर टी. वॉशिंग्टन यांचा त्रिवार जयजयकार असो ! ”

हॉटफॉर्मवर बसलेल्या मंडळींत फोर्ट वागनर येथें अमेरिकेचें निशाण धरणारे न्यू वेडफर्ड (मॅसॅच्युसेट्स)चे काळे आफिसर, सार्जेंट बुइल्यम कारने हे बसलेले होते. आपल्या फलटणींतील बरेच लोक मारले गेल्यावर त्यांनीं आपली सुटका करून घेतली आणि लढाई संपल्यावर ते ह्मणाले. “अमेरिकेचा जुना वावटा जमीनीला केव्हांहिं लागला नाही!”

हातांत हा वावटा धरून सार्जेंट कारने हॉटफॉर्मवर बसले होते; आणि मी जेव्हां काळ्या फलटणींतील शेष राहिलेल्या मंडळींस उद्देशून बोललों आणि सार्जेंट कारने यांचा उल्लेख केला, तेव्हां ते स्वाभाविकपणें उठले आणि त्यांनीं आपल्या हातांतील वावटा वर केला. माझ्या सार्वजनिक भाषणांत श्रोत्यांच्या चित्तवृत्तीचें समाधानकारक व उत्तेजक असें आविष्करण पुष्कळदां पाहण्याचा मला सुयोग आला आहे; पण या खेपेला जो कांहीं देखावा दृष्टीला पडला, तसा मीं पूर्वीं कधींहि पाहिला नाही व अनुभविलाहि नाही. पुष्कळ मिनिटें सर्व श्रोते आनंदातिशयानें अनावर झालेले दिसले.

स्पॅनिश-अमेरिकन युद्ध आटोपल्यावर सर्व देशभर आनंदोत्सव सुरू झाले, आणि मोठमोठ्या शहरांत तहाप्रीत्यर्थ समारंभ होऊं लागले. शिकागो युनिव्हर्सिटीचे प्रेसिडेंट बुइल्यम आर. हारपर यांनां तेथील उत्सव कमिटीचे चेअरमन निवडण्यांत आलें. त्यांनीं या समारंभांत मला एक व्याख्यान द्यावयाला सांगितलें. मीं या आमंत्रणाचा स्वीकार केला, आणि त्या जुबिलीच्या (आनंदोत्सवाच्या) आठवड्यांत दोन व्याख्यानें दिलीं. त्यांपैकीं माझे पहिलें व मुख्य भाषण १६ आक्टोबर, रविवारीं संध्याकाळीं सभामंदिरांत झालें, व यावेळेइतका श्रोतृसमूह पूर्वीं या देशांतील कोणत्याहि भगांत माझे भाषण ऐकण्यास जमला नव्हता. शहराच्या दुसऱ्या भागांतहि त्याचदिवशीं दोन प्रचंड श्रोतृसमुदायासमोर मीं व्याख्यानें दिलीं.

त्यावेळीं सभामंदिरांत सुमारे सोळा हजार लोक जमले असावेत, असें ह्मणतात; आणि बाहेरहि तितकेच लोक आंत शिरण्याकरितां खटपट

आत्मोद्धार.

करीत होते, असें मला दिसलें.

र्ताशिवाय

प्रवेशद्वारापर्यंत जाणें अगदीं अशक्य झालें होते. प्रेसिडेंट बुइल्यम मॅक्किनले, त्यांचें मंत्रिमंडळ, परराष्ट्राचे बरेच प्रतिनिधि, नुकत्याच संपलेल्या युद्धांत नावलौकिक संपादन केलेले बरेच लष्करी आणि आरमारावरील कामदार वगैरे लोक या सभेला हजर होते. माझ्याशिवाय रॅवी एमिल.जी. हर्श; फादर थॉमस पी. हाडनेट, आणि डॉक्टर जॉन एच्. वॅरोज आदिकरून वक्त्याचींही भाषणें त्या दिवशीं झालीं.

या सभेविषयीं वर्णन देतांना, शिकागो ' टाइम्स हेरल्ड ' या पत्रांत माझ्या भाषणाविषयीं खालीं दिलेला मजकूर आला.

“ नाशापेक्षां नीग्रोला गुलामगिरीच पसंत आहे, असें त्यांनीं सांगितलें. काळ्या अमेरिकनांनीं दास्यांत रहावें आणि गोऱ्या अमेरिकनांनीं मुक्त व्हावें ह्मणून राज्यक्रांतीच्या वेळीं क्रिसपस अटक्स यांनीं आपले प्राण खर्च केले, याची आठवण त्यांनीं दिली. न्यू आरलीन्स येथें जॅक्सन बरोबर नीग्रो लोकांनीं कसें वर्तन केलें, याचा त्यांनीं अनुवाद केला. दक्षिणेंतील गोरे लोक गुलामगिरी कायम राखावी ह्मणून लढत असतां त्यांचीं कुटुंबे आणि त्यांचीं घरे इमानीपणानें आणि विश्वासानें. नीग्रो गुलामांनीं कशीं राखिलीं, याचें त्यांनीं फार हृदयद्रावक चित्र रेखाटिलें. पोर्ट हडसन, फोर्ट वागनर व फोर्ट पिलो या ठिकाणीं काळ्या फलटणींनीं कशीं शूरपणाचीं कृत्ये केलीं, हें त्यांनीं सांगितलें. शिवाय आपणांला आपल्या देशांत कायद्याच्या आणि रुढीच्या अन्यायानें कसें वागवितात हें सर्व विसरून क्यूबांतील लोकांनां स्वातंत्र्य देण्याकरितां एलकाने व सांशियागो या ठिकाणीं छाप घालतांना काळ्या फलटणींनीं दाखविलेल्या शौर्याची त्यांनीं फार स्तुति केली.

या सर्व गोष्टींत, आपल्या ज्ञातीनें योग्य तेंच केलें आहे असें वक्ते बोलले. नंतर आपल्या वक्तृत्वपूर्ण शब्दांनीं गोऱ्या अमेरिकनांच्या सदसद्विवेकबुद्धीला त्यांनीं अशी विनंति केली, कीं, स्पॅनिश--अमेरिकन

युद्धांतील नीग्रो लोकांचीं सर्व शूर कृत्यें जेव्हां तुम्ही ऐकाल, दक्षिणे-
तील आणि उत्तरेतील शिपायांच्या तोंडांतून ही सर्व हकीगत ज्यावेळीं
तुमच्या कानावर पडेल, आणि गुलामगिरी बंद करणारे व पूर्वीचे धनी
या दोघांकडून तुम्हांला हें सर्व जेव्हां समजेल, तेव्हां आपल्या देशाकरितां
मरण्याला तयार असलेल्या ज्ञातीला आपल्या देशाकरितां जगूं देण्याची
योग्य संवि द्यावी किंवा नाही, याचा आपल्या अंतःकरणांत नीट विचार
करा.”

स्पॅनिश-अमेरिकन युद्धांत प्रेसिडेंटनीं नीग्रो लोकांच्या नेमणुकी
करून त्यांना जो मान दिला, त्याबद्दल मीं माझ्या भाषणांत प्रेसिडेंटचे
आभार मानिले. या माझ्या भाषणानें श्रोत्यांचा आनंद व हर्ष अतोनात
वाढला. स्टेजच्या उजव्या बाजूला मुद्दाम राखून ठेविलेल्या जागेत प्रेसिडेंट
बसले होते. त्यांच्याविषयीं उल्लेख करतांना ते बसलेल्या जागेकडे
बळून, त्यांनीं दाखविलेल्या औदार्याबद्दल मीं त्यांचे आभार मानिले,
तेव्हां सर्व श्रोतृगण उभा राहून जयघोष करूं लागला व हातरुमाल,
टोप्या, छड्या वगैरे हालवूं लागला. शेवटीं या मानाबद्दल प्रेसिडेंटनीं
आपल्या जाग्यावर उभे राहून प्रणाम केला. तेव्हां तर लोकांच्या
उत्साहाला नवीन भर आला, आणि त्यांनीं या उत्साहाचें जें आविष्करण
केलें त्याचें वर्णन करणें अशक्य आहे !

शिकागो येथील माझ्या भाषणाच्या एका भागाबद्दल दक्षिणेतील कांहीं
वर्तमानपत्रांचा बराच गैरसमज झाला, आणि ते त्याबद्दल प्रतिकूल
टीका करूं लागले. ही टीका सतत कांहीं आठवडे चालली. शेवटीं
या माझ्या भाषणाचा खरा अर्थ काय होता याविषयीं मीं पत्र लिहून खुलासा
करावा, अशी विनंति अलाबामा संस्थाळांतील बरमिंगहॅम शहरच्या
‘एज-हेरल्ड’ वर्तमानपत्राच्या संपादकानें मला केली. मीं त्याप्रमाणें पत्र
लिहिलें आणि त्यानें माझ्या टीकाकारांचें समाधान झालेंसें दिसलें.
मीं माझ्या पत्रांत असें लिहिलें, कीं, “दक्षिणेतील श्रोतृसमुदायापुढें मीं
जें कांहीं सांगणार नाही, तें उत्तरेकडील श्रोत्यांपुढें कधींहि न सांगण्याचा

आत्मोद्धार.

मीं नियम केला आहे. याहून फार लांबलचक खुलाशाची जरूर आहे असें मला वाटत नाहीं. दक्षिणेंतील मध्यभागाच्या माझ्या सतरा वर्षांच्या कामगिरीनें पुरेशी समजूत झालेली नाहीं, तर आतां शब्दांनीं ती कितीशी होणार ? व्यावहारिक आणि नागरिक संबंधांत वर्णद्वेष विलकूल नसावा, याबद्दल अटलांटा येथील भाषणांत सांगितलेलीं कारणें मीं येथेंहि सांगितलीं. सामाजिक बाबींच्या प्रश्नाबद्दल मीं कधींहि चर्चा करीत नाहीं.” याप्रमाणें लिहून या विषयावरील माझ्या अटलांटा भाषणांतील कांहीं उतारेहि मीं माझ्या पत्रांत दिले.

सार्वजनिक संमेलनांत लोकांनां भेटण्याचा प्रसंग येतो, तेव्हां एका जातीच्या व्यक्तीविषयीं मला भीति वाटते. ही ‘विक्षिप्त’ व्यक्ति होय. मला तर यांची इतकी चांगली ओळख झाली आहे, कीं, लोकांनां कोप-रानें दूर सारून माझ्यापाशीं येत असतां मी त्यांनां दुरून ओळखतो. साधारणपणें ‘विक्षिप्त’ व्यक्तीची दाढी लांब, अस्ताव्यस्त असते. तोंड लांबट अरुंद असतें. आणि त्यांचा कोट काळा असतो. त्यांच्या कोटाचा व जाकिटाचा पुढचा भाग तेलकट व गुळगुळीत असतो, आणि त्यांची इजार गुडव्यापाशीं घोळ (सैल) असते.

शिकागो येथें माझें एक भाषण झाल्यावर अशी एक व्यक्ति मला भेटली. जगाचीं सर्व दुःखें नाहींशीं करण्याचा तोडगा त्यांच्याजवळ असतो. शिकागोच्या या मनुष्याजवळ अशी एक पेटंट पद्धत होती, कीं, तिच्यायोगें मक्का तीनचार वर्षे सुरक्षित ठेवितां येतो, असें तो हणें. आणि दक्षिणेंतील सर्व नीग्रोंनीं आपली पद्धत अमलांत आणिली, तर ज्ञातिविषयक सर्व प्रश्न सोडविल्याप्रमाणें होईल, असें त्याचें मत होतें. एक वर्ष पुरेल इतकें धान्य पैदा करण्यास लोकांनां कसें शिकवावें हाच तूर्त आमचा प्रश्न आहे, असें मीं समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला, तरी त्याचें समाधान होईना. शिकागोतील दुसऱ्या एका व्यक्तीचे, सार्वराष्ट्रीय पेढ्या बंद कराव्या असे प्रयत्न चालले होते. मीं त्याला या कामीं सामील

व्हावे असें त्याचें ह्मणणें असून, सर्व व्यांका बंद झाल्या तर नीग्रो लोक आपल्या पायांवर उभे राहतील, असेंहि तो ह्मणत होता.

एकाद्याची वेळ व्यर्थ घालविण्यास बरेच लोक तयार असतात. एकदां बोस्टन येथें सायंकाळीं माझे व्याख्यान झालें. दुसऱ्या दिवशीं पहांटेला मला कोणीं उठविलें आणि माझ्या हातांत एक चिड्डी देण्यांत आली. कांहींतरी महत्त्वाचें काम असेल असें समजून मी मोठ्या घाईनें पोषाख करून खालीं आलों, आणि पाहतों तों एक रिकामा गरीब बापडा माझी वाट पहात उभा आहे. तो शांतपणें ह्मणाला “ मीं कालरात्रीं आपलें भाषण ऐकिलें व मला तें फार आवडलें. आतां आणखी कांहींतरी अधिक आपल्या तोंडून ऐकावे ह्मणून मी येथें आलों आहे. ”

संस्थेपासून इतकें दूर राहून सर्व देखरेख मला कशी ठेवितां येते, असें मला पुष्कळदां विचारण्यांत आलेलें आहे. याचें थोडक्यांत उत्तर मी असें देतो, कीं, “आपणा स्वतःला जें कांहीं करितां येतें तें दुसऱ्यांनां करावयाला लावूं नका,” या ह्मणीकडे मी दुर्लक्ष्य करावयाला शिकलों आहे. उलट माझी ह्मण अशी आहे, कीं, “दुसरे जें कांहीं चांगलें करितील तें आपण स्वतः करूं नये !”

टस्केजी संस्थेसंबंधीं ही एक फार समाधानकारक व उत्तेजक गोष्ट आहे, कीं, तेथील व्यवस्था फार चोख व पूर्ण असल्यामुळे, कोणत्याहि एका व्यक्तीच्या हजर राहण्यावर संस्थेचा रोजचा कार्यक्रम अवलंबून नाहीं. शिक्षक, कारकून वगैरे सर्व कार्यकारी मंडळीची संख्या तूर्त ८६ आहे. या सर्व मंडळीचीं कामें इतक्या उत्तम रीतीनें एकमेकांवर सोंपवून दिलीं आहेत, कीं, शालेचें काम घड्याळाप्रमाणें सुरेख चालतें. बहुतेक शिक्षकांनीं बरींच वर्षे शालेंत काढिलीं आहेत, आणि शाले-विषयीं माझ्यासारखीच त्यांनां कळकळ वाटते. माझ्या गैरहजिरींत संस्थेचे खजिनदार या नात्यानें सतरा वर्षे शालेंत काम केलेले सद्वृहस्थ मिस्टर वारन लोगन हे माझे काम पाहतात. त्यांनां मिसेस वाशिंग्टन आणि माझे विश्वासु सेक्रेटरी मिस्टर एमेट जे. स्कॉट यांची चांगली

आत्मोद्धार.

मदत मिळते. मिस्टर स्कॉट हे माझा सर्व पत्रव्यवहार पाहतात, आणि संस्थेविषयी व दक्षिणेंतील आमच्या ज्ञातीविषयी विशेष माहिती मला कळवितात. त्यांचा उद्योग, त्यांचें चातुर्य आणि काम करण्याची हातोटी यांबद्दल मी त्यांचा फार ऋणी आहे.

मी टस्केजी येथें असों किंवा नसों, संस्थेचें सर्व विधायक काम एका कार्यकारि मंडळावर सोंपवून दिलेले आहे. हें मंडळ आठवड्यांतून दोन वेळां जमतें, आणि या मंडळांत संस्थेच्या नऊ शाखांवरील नऊ प्रमुख गृहस्थ असतात. उदाहरणार्थ, पूर्वी सीनेटर असलेले मिस्टर ब्रुस यांची विधवा, लेडी प्रिन्सिपाल मिसेस वी. के. ब्रुस ही मंडळांतील एक सभासद आहे, आणि संस्थेतील सर्व मुलींचें हित हीच वाई पहात असते. या कार्यकारि मंडळाशिवाय दुसरी एक पैशाची देववेव पहाणारी सहाजणांची कमिटी आहे. ही दर आठवड्याला एकदां भरते, आणि आठवड्यांत काय खर्च करावा हें ठरविते. महिन्यांतून एकदां, किंवा जरूर असेल तर अनेकदां, सर्व शिक्षकांची साधारण सभा भरते. याशिवाय धार्मिक आणि शेतकीखात्यांतील शिक्षकांच्या पुष्कळ लहान-लहान सभा नेहमीं होत असतात.

संस्थेच्या एकंदर कार्यक्रमाची सर्व माहिती मला असावी झणून रिपोर्टीविषयी अशी कांहीं व्यवस्था केलेली आहे, कीं, मी देशाच्या कोणत्याहि भागांत असों, माझ्यापाशीं संस्थेची प्रत्येक दिवसाची हकीगत रोज येत असते. कोणत्या विद्यार्थ्यांना रजा मिळालेली आहे, व ती प्रकृतीच्या नादुरुस्तीमुळे, कीं, इतर कारणामुळे, इत्यादि सर्व गोष्टी मला रिपोर्टीवरून कळतात. शाळेचें उत्पन्न काय आहे, डेअरींतून किती गॅलन दूध व किती पौंड लोणी आलें, शिक्षकांचे व विद्यार्थ्यांचे जेवणाचे पदार्थ कोणकोणते आहेत, कोणतेंहि मांस शिजविलें किंवा भाजलें, अथवा कांहीं भाज्या वाजारांतून आणिल्या किंवा आमच्या शेतांतून आणिल्या, हें सर्व कांहीं रिपोर्टद्वारा मला समजतें. मानवी-स्वभाव जगभर कोटेंहि सारखाच आहे, असें मला दिसून येतें.

कारण, स्वतः जाऊन, जमिनीतून रताळीं खणून काढून त्यांचें कांहीं खाद्य बनविण्याच्याऐवजीं दुकानांतून आणून ठेवलेल्या तांदळाच्या पोल्यांकडे धांव घेण्याचा आणि भातावरच निर्वाह करण्याचा मोह पुष्कळांनां सोडवत नाही, असें मला आढळून आले आहे.

माझ्या कामाचा वराचसा भाग लोकांच्या नजरेसमोर येत आहे. त्याशिवाय मी इतर पुष्कळ कामें करित असूनहि मला विश्रांति व विहार वगैरेसाठीं वेळ कसा मिळतो, आणि कोणत्या तऱ्हेचे खेळ मला आवडतात, असें मला पुष्कळदां विचारण्यांत आलेले आहे. याचें उत्तर देणें मला फार कठिण वाटतें. पुष्कळ नेटाचे प्रयत्न करितां यावे, नाउमेद करून सोडणाऱ्या अत्यंत विकट प्रसंगांशीं तोंड देतां यावें, ह्मणून शरीर व मज्जातंतु जोरदार, भक्कम आणि मजबूत ठेवणें हें ज्याच्यात्याच्यावर आणि अंगीकृत कार्यावर अवलंबून आहे, असा माझा ग्रह झाला आहे. शक्य तितकी प्रत्येक दिवसाच्या कामाची योजना मी करून ठेवितों. रोजचें नियमित काम होतां होईल तितकें लवकर आटोपून दुसरें कांहींतरी नवीन काम हातीं घेण्याचा मी प्रयत्न करित असतो. ऑफिस सोडावयाच्या पूर्वीं सर्व पत्रव्यवहार आणि टांचणें यांची व्यवस्था मी लावून टाकितों. यामुळे दुसऱ्या दिवशीं मला नवीन कामाला हात घालितां येतो. कागाच्या ताव्यांत जाऊन कामाचा गुलाम होण्या-ऐवजीं मी माझे काम माझ्या पूर्ण ताव्यांत ठेवितों, आणि कामालाच माझा दास बनवितों. कामाला पूर्णपणें आपल्या ताव्यांत ठेविल्यानें शारीरिक, मानसिक व अध्यात्मिक आनंद प्राप्त होतो, आणि हा आनंद फारच समाधानकारक व स्फूर्तिदायक असतो. मीं वर सांगितल्याप्रमाणें वागल्यानें कामापासून शरीराला तक्वा आणि मनाला प्रसन्नता प्राप्त होऊन मनुष्य निरोगी व बळकट होतो, असा माझा अनुभव आहे. कामावर आपले पूर्ण प्रेम जडले ह्मणजे एक प्रकारची अमोलिक शक्ति प्राप्त होते, असें मला वाटतें.

पहांटेला मीं काम सुरू केलें, ह्मणजे सर्व दिवस सुखकर आणि यशस्वी होईल असें मला वाटत असतें; पण, अवचित घडून येणाऱ्या

आत्मोद्धार.

वाईट प्रसंगांविषयीं मी माझी तयारी करून ठेवितों. आमच्या संस्थेच्या एकाद्या इमारतीला आग लागून ती जळाली आहे, कांहीं इतर अपघात झालेला आहे, अगर कोणीएकानें व्याख्यानांत किंवा वर्तमानपत्रांत मीं कांहीं केले आहे किंवा केले नाही ह्मणून नकळत माझ्या तोंडून निवालेल्या कांहीं उद्गारावद्दल मला शिब्या दिल्या आहेत, वगैरे गोष्टी ऐकण्यास माझी तयारी असते.

एकसारख्या एकोणीस वर्षांच्या कामामध्ये मीं कायती एकदांच सुटी घेतली आहे. हा सुटीचा प्रसंग ह्मटला ह्मणजे दोन वर्षांमार्गे आमच्या कांहीं मित्रांनीं माझ्या हातीं रक्कम दिली, आणि मला व मिसेस वाशिंग्टनला तीन महिने यूरोपांत काढावयाला लाविलें. प्रत्येकानें आपलें शरीर सुस्थितींत ठेवावें असें माझें मत आहे. मोठे विकार किंवा रोग जडूं नयेत ह्मणून मी लहानसहान विकारांची काळजी घेतों. मला झोप चांगली येईनाशी झाली, ह्मणजे प्रकृतींत कांहींतरी बिघडलें आहे असें मी समजतों. शरीराचा एकादा भाग अशक्त होऊन तो आपलें काम करीनासा झाला, ह्मणजे मी चांगल्या डॉक्टराचा सल्ला घेतों. पाहिजे त्या जागीं आणि पाहिजे त्यावेळीं चांगली झोप घेतां येणें हें फार फायद्याचें आहे, असें मला वाटते. पंधरावीस मिनिटें डुलकी घेऊन शरीर व मन ताजेतवानें करण्याची कला मला साधली आहे.

प्रत्येक दिवसाचें काम मी दिवस संपण्यापूर्वीच संपवून टाकितों, असें मीं वर सांगितलें आहे; पण, याला एक अपवाद आहे. अंतःकरणांत घोळत राहणारा असा एकादा अत्यंत बिकट प्रश्न सोडवावयाचा असला ह्मणजे मी त्या प्रश्नाचा एकदम निकाल करित नाहीं; तर त्याविषयीं विचार करून एक रात्र जाऊं देतों; किंवा त्याविषयीं माझी पत्नी आणि मित्र यांजवरोबर मी संभाषण करितों व असें करणेंच मला बरें वाटते.

चांगले ग्रन्थ वाचावयाला निवांत वेळ मी आगगाडींतून प्रवास करित असतांना मला मिळतो. वर्तमानपत्रांच्या योगानें मला फार आनंद होतो आणि मौज वाटते; पण, मी पुष्कळशीं वर्तमानपत्रें वाचतों हेंच

फार त्रासदायक आहे. कादंबऱ्या मला आवडत नाहीत. बऱ्याचजणांनी शिफारस केलेली एकादी कादंबरी मी फार प्रयासाने वाचतो. चरित्रे वाचणे हे मला सर्वांत अधिक आवडते. पण, एकाद्या सत्पुरुषाचें अगर सद्वस्तूचेंच चरित्र मी वाचत आहे, अशाविषयी मी खात्री करून घेतो. एब्राहाम लिंकनविषयी लिहिलेले प्रत्येक पुस्तक किंवा मासिकांतोल लेख मी वाचिला आहे. वाङ्मयामेरे लिंकन माझा अधिष्ठाता गुरु आहे.

वर्षाच्या वारा महिन्यांपैकी साधारणपणे सहा महिने मी टस्केजीच्या बाहेर काढितो. शाळेपासून दूर असणे हे जरी निःसंशय तोड्याचें आहे, तरी त्याबद्दल काहीं मोवदला मिळतोच. कामांत फेरपालट झाल्याने एक प्रकारची विश्रान्ति मिळते. आगगाडीचा वराच लांबचा सुखकर प्रवास मला चांगला मानवतो. मला आगगाडींत विश्रान्ति मिळते. केव्हां केव्हां मात्र प्रत्येक आगगाडींत एकादी अशी व्यक्ति भेटते, की, ती माझ्याकडे येऊन नेहमींच्या परिचयाच्या शब्दांनी असे विचारते “बुकर टी. वॉशिंग्टन ह्मणून ह्मणतात, ते आपणच काय ? मला आपली ओळख करून घ्यावयाची आहे.” शाळेपासून दूर राहिल्याने मला झुल्लुक बाबींचा विसर पडतो आणि शाळेचें व्यापक व विशददृष्टीने निरीक्षण करावयाला सांपडते. शाळेंतच राहिल्याने मला असे निरीक्षण करितां येणे शक्य नाही. तसेंच शिक्षणविषयक चाललेले उत्तम प्रयत्न मला इतर ठिकाणीं पहावयाला मिळतात, आणि देशांतोल उत्तम शिक्षकांचा सहवास मला घडतो.

सर्वांत अत्युत्तम विश्रान्तीची आणि करमणुकीची वेळ ह्मटली ह्मणजे टस्केजी येथील आमच्या सायंकाळच्या भोजनानंतरची होय. आमची नेहमीं अशी बहिवाट आहे, की, सायंकाळीं भोजन झाल्यावर मी, माझी पत्नी, पोर्शिया, बेकर व डेविडसन हीं तीन मुले अशीं सर्वजण एकत्र बसून आम्ही एकादी गोष्ट वाचितो, किंवा आळीपाळीने सांगतो. तसेंच रविवारीं दुपारीं त्यांच्यासह जंगलांत फिरावयाला जाणे हे मला फार प्रिय आहे. जंगलांत वराच वेळ आम्हांला निसर्गदेवतेच्या अंतराशीं तल्लीन

आत्मोद्धार.

होतां येतें. तेथें आह्मांला कोणी त्रास देत नाहीं. स्वच्छ हवा, सुंदर वृक्ष, दाट झाडी, नानाविध फुलझाडे आणि पुष्पवृक्षांपासून सर्वत्र पसरणारा सुवास, या सर्वांच्या योगानें मोहित झालेल्या आह्मांला झिळी-झंकार आणि पक्ष्यांचें मधुर गान, यांपासून उत्पन्न होणाऱ्या आनंदाचा उपभोग घ्यावयाला मिळतो. खरी विश्रांति ती हीच !

टस्केजी येथें मी असलों ह्मणजे माझ्या वर्गीच्यापासून मला विश्रांति व आनंद प्राप्त होतो. कृत्रिम किंवा बनावट नव्हे, तर खऱ्याखुऱ्या निसर्गाशीं संलग्न होणें हें मला नेहमीं फार आवडतें. ऑफिसचें काम संपवून मी तीसचाळीस मिनिटें, जमीन खोदण्यांत, बीं लावण्यांत व रोप्यांची जोपासना करण्यांत घालवितों. हें काम करीत असतां मला असें वाटत असतें, कीं, अशा एका वस्तूशीं—निसर्गाशीं माझे तादात्म्य घडत आहे, कीं, त्याच्यायोगें बाह्य जगांतील विकट प्रसंगांशीं आणि कर्तव्यांशीं तोंड देण्यास मला शक्ति मिळत आहे. ज्यानें निसर्गाचा आनंद उपभोगण्याची व त्यापासून शक्ति व स्फूर्ति प्राप्त करून घेण्याची ही कला कधींहि साध्य करून घेतली नाहीं, त्याची मला फार कीव येते.

संस्थेंत बरींच बदकें आणि जनावरें पाळलेलीं आहेत, तरी मी स्वतः कांहीं उत्तम डुकरें आणि बदकें मोठ्या आनंदानें पाळतो, आणि त्यांची चांगली पैदास करतांना मला मोठी मौज वाटते. डुकर हें माझे आवडतें जनावर आहे. माझ्या मते उत्तम बर्कशायर किंवा पोलंडचायना डुकरापेक्षां जास्त समाधानकारक वस्तु फारच थोड्या आढळतील.

खेळाविषयीं मी फारशी पर्वा करीत नाहीं. फुटबॉलचा डाव मीं केव्हांहि पाहिला नाहीं. पत्ते मला नीट ओळखतां येत नाहींत. केव्हां-तरी माझ्या दोन मुलांबरोबर मी गोठ्यांचा खेळ खेळतो, एवढेंच कायतें. माझ्या बालपणीं मला खेळाकडे कांहीं वेळ खर्च करतां आला असता, तर आतां त्यांची कांहींशी पर्वा मला वाटली असती, असें मला वाटतें. पण, हें शक्य नव्हतें !

बुकर टी. वॉशिंग्टन आणि त्यांचे कुटुंब.

प्रकरण सोळावें.

यूरोप.

इ. स. १८९३ सालीं मिसिसिपीची रहिवासी व नॅशविल संस्थानांतील फिस्क युनिव्हर्सिटीची ग्रेजुएट, मिस मारगरेट जेम्स मरे इच्याशीं माझा विवाह झाला. कांहीं वर्षांपूर्वी ही टस्केजी येथें अध्यापिका या नात्यानें आली होती, आणि विवाहसमयीं लेडीप्रिन्सिपालच्या जाग्यावर होती. शाळेच्या सर्व कामांत तिची मला पूर्ण मदत आहे आणि त्यामुळे माझे ओझे बरेच हलकें झालेलें आहे. शाळेच्या कामांशिवाय टस्केजी गांवांत ती एक आयांची सभा चालविते, आणि टस्केजीहून आठ मैल दूर असलेल्या एका बऱ्याच लोकसंख्येच्या वसाहतीमध्ये स्त्रीपुरुष, मुले यांना ती शेतांतील लावणीचें काम शिकविते. आयांची सभा आणि लावणीचें काम चालू करण्याचा मुख्य हेतु कांहीं विशिष्ट लोकांचा फायदा व्हावा असा नसून, आमच्या संस्थेंतील विद्यार्थी तयार होऊन बाहेर जगांत आपापले आयुष्यांतील काम करावयाला लागतील, तेव्हां त्यांना वस्तुपाठ किंवा अनुभव मिळावा, हाच आहे.

या दोन कामांशिवाय आमच्या संस्थेंत एक स्त्रियांचा क्लब आहे, आणि या क्लबाची जबाबदारी मिसेस वाशिंग्टनवरच आहे. या क्लबांत संस्थेंत राहणाऱ्या आणि आसपासच्या सर्व स्त्रिया कांहीं महत्त्वाच्या विषयांचा विचार करण्यासाठीं महिन्यांतून दोनदां जमत असतात. याशिवाय ती दक्षिणेंतील काळ्या स्त्रियांच्या क्लबांची अध्यक्ष व काळ्या स्त्रियांच्या राष्ट्रीय क्लबांच्या कार्यकारी मंडळीची चेअरमन आहे.

माझ्या सर्व मुलांपैकीं वडील मुलगी पोरशिया ही कपडे शिवण्याचें काम शिकली आहे. वादनकलेंत तर तिची बुद्धि अप्रतिम चालते. टस्केजी संस्थेंत स्वतः अभ्यास करून कांहीं वेळ ती शिकविण्याचेंहि काम करिते.

आत्मोद्धार.

हिच्या पाठीवरील माझे मूल बेकर टेलिफेरो या नावाचे आहे. हा मुलगा वयाने लहान आहे, तरी याने विटा करण्याचा धंदा चांगला अवगत करून घेतला आहे. बालपणीच याने हे काम शिकण्याचे सुरु केले. कांहीं वेळ आपल्या वर्गाचे धडे शिकण्यांत व कांहीं वेळ या धंद्यांत तो खर्च करी. आतां याने या धंद्यांत वरेंच कौशल्य मिळविले आहे, आणि हा धंदा त्याला फार आवडू लागला आहे. आपण शिल्पकार व इष्टिकाकार (गवंडी) होणार, असे तो ह्मणतो. गेल्या उन्हाळ्यांत याच्याकडून मग एक अत्यंत समाधानकारक खालीलप्रमाणे पत्र आले. उन्हाळ्याकरितां घराहून निघतांना अर्धा दिवस धंद्याचे काम करावे आणि राहिलेला अर्धा दिवस पाहिजे तसा खर्च करावा, असे मी त्याला सांगितले होते. दोन आठवड्यांनंतर त्याच्याकडून खालील दिलेले पत्र आले:—

“ टस्केजी, अलावामा.

प्रिय बाबा,

आपण घराहून जाण्यापूर्वी अर्धा दिवस मी माझ्या धंद्यांत काम करावे असे मला वजाविले होते; पण, माझा धंदा मला इतका आवडतो, कीं, मी सारा दिवस त्यांत काम करावे असे मला वाटते. शिवाय मी माझ्या हातून होईल तितका पैसा जमवून ठेवणार आहे. कारण मी असे केले, ह्मणजे दुसऱ्या शाळेत गेलों असतां माझा खर्च माझ्या पैशांतून मला भागवितां येईल.

आपला पुत्र

बेकर. ”

माझा सर्वांत लहान मुलगा अर्नेस्ट डेव्हिडसन वाशिंग्टन हा आपण वैद्य होणार असे ह्मणतो. हा शाळेत जाऊन पुस्तके वाचतो आणि हातांनीहि काम करितो. शिवाय कांहीं नियमित वेळ आमच्या संस्थेतील वैद्याच्या ऑफिसांत खर्च करितो. तेथील कांहीं लहानसहान कामे करण्यासहि तो शिकला आहे.

सर्वजनिक कामांसाठीं घर सोडून मला वराच वेळ बाहेर रहावे लागते, यावद्दल माझ्या मनाला अत्यंत वाईट वाटते. जगांतील कोणत्याहि ठिकाणापेक्षां मला माझ्या कुटुंबांतच राहणें फार आवडते. रोज संध्याकाळीं परत घरीं येतां येतें असें ज्याचें आयुष्यांतील काम आहे, त्या मनुष्याचा मला हेवा वाटतो. पण ज्यांनां हा दुर्मिळ लाभ मिळत आहे, त्यांनां त्याचें फारसें महत्त्व वाटत नाहीं, असें मला केव्हांकेव्हां वाटतें. लोकांची गर्दी, त्यांच्याशीं शेकड्यांढ, प्रवास इत्यादि गोष्टींपासून दूर होऊन, अगदीं थोडा वेळ कां होईना—आपल्या घरीं येणें, यासारखें श्रमपरिहार करणारें व विश्रांति देणारें दुसरें औपध नाहीं !

टस्केजी येथील दुसऱ्या एका गोष्टीपासून मला फार सुख व समाधान होतें. ती ही, कीं, रोज रात्रीं झोपीं जाण्यापूर्वीं साडेआठ वाजतां, विद्यार्थी, शिक्षक आणि त्यांचीं कुटुंबे इत्यादि सर्व मंडळी ईश्वराची प्रार्थना करण्याकरितां प्रार्थनामंदिरांत जमते. व्यासपीठावर उभे राहून आपल्यासमोर अकराशेंबाराशें खऱ्या कळकळीचे स्त्रीपुरुष ईश्वराची प्रार्थना करीत आहेत असा देखावा पाहणें, हें फार स्फूर्तिदायक आहे, आणि या सर्वांचें जीवित अधिक श्रेष्ठ व उपयुक्त करण्याच्या कामीं आपण कांहीं अंशीं हातभार लावणें यासारखा जगांत दुसरा मान नाहीं, असें वाटणें साहजिक आहे. नाहीं का ?

१८९९ च्या वसंतऋतूंत माझ्या आयुष्यांतील एक अत्यंत आश्चर्य-कारक गोष्ट घडून आली. बोस्टन येथील कांहीं साध्वी स्त्रियांनीं टस्केजी संस्थेच्या हितार्थ हॉलीस स्ट्रीट थिएटरांत एक सर्वजनिक सभा भरविली. बोस्टन येथील दोन्ही ज्ञातींची प्रमुख मंडळी या सभेला आली होती. विशप लारेन्स हे अध्यक्ष होते. माझे भाषण तर झालेंच. त्याशिवाय मिस्टर पॉल लारेन्स डंबार यांनीं आपल्या कांहीं कविता, व डॉक्टर डब्ल्यू. ई. बी. डुवॉईस यांनीं आपले कांहीं वर्णनपर लेख वाचून दाखविले.

आत्मोद्धार.

मी फारच थकूनभागून गेलों आहे, असें सभेला आलेल्या कांहीं मंडळीच्या नजरेला आले, आणि सभा बरखास्त झाल्यावर कांहीं वेळानें सभेच्या व्यवस्थापकांपैकीं एका वाईनें “आपण कधीं यूरोपांत गेलां आहां काय ? ” असा मला सहज प्रश्न केला. “,नाहीं,” असें मीं साहजिक उत्तर दिलें. “तेथें कधींतरी जाण्याचा आपला विचार तरी आहे काय?” असें तिनें पुनः विचारिलें. “छे, तें माझ्या आवांक्यावाहेरचें काम आहे,” असा मीं लगेच जवाब दिला. हें आमचें संभाषण मी लवकरच विसरलों. पण, कांहीं दिवसांनंतर मला असें कळलें, कीं, मिस्टर फ्रांसिस जे. गारिसन इत्यादि बोस्टन येथील मित्रमंडळीनें माझ्या व मिसेस वाशिंग्टनच्या यूरोपच्या तीनचार महिन्यांच्या सफरीच्या खर्चाची रक्कम वर्गणीनें जमा केली आहे. “तुम्हीं गेलेंच पाहिजे!” असें आह्वाला निश्चून सांगण्यांत आलें. शिवाय सफरीला लागणारा खर्च मित्रमंडळी-कडून आह्मी जमवितों, असेंहि मला सांगण्यांत आलें. “मी उन्हाळ्यांत विश्रांतीसाठीं यूरोपची सफर करीन,” अशी कबूली माझ्याकडून घेण्याचा प्रयत्न एक वर्षामागें मिस्टर गारिसन यांनीं केला होता. मला त्यावेळीं ही सफर इतकी अशक्य वाटली, कीं, मी त्या गोष्टीकडे फारसें लक्ष्य दिलें नाहीं. पण पुढें कांहीं दिवसांनीं मिस्टर गारिसन यांनीं मी बर सांगितलेल्या वायांनां आपल्या कटांत सामील करून घेतलें, आणि जेव्हां त्यांनीं आपला वेत मला कळविला, तेव्हां आह्मीं यूरोपांत कोठें कोठें जावें, एवढेंच नव्हे, तर कोणत्या आगवोटीनें आह्मीं निघावें, हें सुद्धां त्यांनीं ठरवून ठेविलें होतें, असें मला वाटतें.

ही सर्व योजना इतकी कांहीं गुप्त, बेमाळूम व अचानक झाली. कीं, माझे तेथें कांहींएक चालेना. टस्केजी संस्थेचें काम मी एकसारखें अठरा वर्षे करीत आलों, आणि माझे जीवित तेथेंच संपविल्याखेरीज माझ्या मनांत दुसरा कांहीं विचार नव्हता. रोजच्या खर्चासाठीं शाळ दिवसेंदिवस माझ्यावर अधिक अवलंबून राहूं लागली. याकारितां माझ्य बोस्टन येथील मित्रांनां मीं असें कळविलें, कीं, “आपल्या औदार्याविद्द

आणि दूरदर्शीपणाबद्दल मी आपले मनापासून आभार मानतो. माझ्या गैर-हजिरींत शाळेची सांपत्तिक स्थिति चांगली राहणार नाही, यासाठी यूरोपांत मला जातां येणार नाही.” यावर त्यांनीं मला असें कळविलें, कीं, “मिस्टर हेनरी एल. हिगीनसन आणि आपलीं नांवे प्रसिद्ध होऊं नयेत अशी इच्छा असणारे दुसरे कांहीं सन्मित्र आपल्या गैरहजिरींत शाळा चांगली चालण्यासाठीं एक मोठी रक्कम जमवीत आहेत.” हें ऐकून मला माघार घ्यावी लागली, व त्यांतून बाहेर निसटण्याचा कोणताच मार्ग दिसेना !

माझ्या अंतःकरणांत तर हें सर्व खरें नसून स्वप्नच आहे, असें मला वाटूं लागलें, आणि मी यूरोपची सफर करणार हें कांहीं केल्या मला खरें वाटेना. दास्य, अज्ञान व दारिद्र्य यांच्या नीच स्थितींत माझा जन्म झाला होता, आणि मी त्यांतच लहानाचा मोठा झालों होतो. लहानपणीं मला निजावयाला जागा नव्हती, खावयाला पुरेसें अन्न नव्हतें, कपडे, घरदार यांची स्थिति अशीच केविलवाणी होती, यामुळें माझे फार हाल झाले. मी वराच मोठा होईपर्यंत मेजावर जेवण्याचा सुयोग मला प्राप्त झाला नव्हता. सुग्रास अन्न, ऐषआराम हें सर्व आमच्या ज्ञातीसाठीं नसून गोऱ्या लोकांकरितांच आहे, असें मला वाटत होतें. यूरोप, लंडन व पारिस यांनां मी स्वर्गच समजत होतो. असें असतां आतां मी यूरोपांत जाणार कसा ? असे विचार नेहमीं माझ्या मनांत येत.

आणखी दुसऱ्या दोन विचारांनीं मला वराच त्रास दिला. मिसेस वाशिंग्टन आणि मी यूरोपला जाणार असें ऐकणाऱ्या लोकांनां सर्व परिस्थिति माहीत नसणार, आणि आम्ही शेंफारून गेलों आहों, आम्ही आतां डौल करूं लागलों, असें त्यांनां वाटणार. आमच्या ज्ञातीच्या लोकांनां कांहीं थोडें यश मिळालें म्हणजे आपण फार श्रेष्ठ झालों असें ते समजत, आणि श्रीमंतांचें अनुकरण करण्यांत त्यांचें डोकें फिरून जाई, असें मी लहानपणापासून ऐकत असें, त्याची मला आतां आठवण

आत्मोद्धार.

झाली. लोकांनां आमच्याबद्दल असेंच वाटूं लागेल, ही शंका एकसारखी माझ्या पाठीला लागली. शिवाय माझे काम सोडून कांहीं काळ रजा घेतली असतां माझी सदसद्विवेकबुद्धि मला स्वस्थ राहूं देईल, असें मला वाटेना. बरेच काम करावयाचें शिल्लक राहिलें आहे, दुसरे काम करीत आहेत, आणि मीच तेवढी सुटी घ्यावी, हें मला हलकें आणि आप्पलपोटेपणाचें वाटलें. पूर्वीपासून मी एकसारखा काम करीत आहे, आणि आतांच तीनचार महिने कांहीं न करितां कसे काढावे, हें मला समजेना. सुटी कशी खर्च करावी हें मला माहीत नव्हतें, हेंच खरें !

टस्केजी सोडून जाण्याची माझ्यासारखीच अडचण मिसेस वाशिंग्टनलाहि आली. पण मला विश्रांतीची फार जरूरी आहे असें तिला वाटल्यामुळें आपण जावें अशी तिची उत्सुकता दिसली. आमच्या ज्ञातीच्या जीविताविषयीं संबंध असलेल्या कांहीं महत्त्वाच्या राष्ट्रीय प्रश्नांचा खल यावेळीं चालला होता. यामुळें यूरोपला जाण्याचा निश्चय लवकर करवेना. शेवटीं आह्मीं जाण्यास तयार आहों, असें आमच्या बोस्टन येथील मित्रांनां आह्मीं कळविलें. होतां होईल तितकें लवकर आह्मीं निघावें, असा त्यांनीं आग्रह केला. आह्मीं तारीख १० मेला जावयाचें ठरविलें. सन्मित्र मिस्टर गारिसन यांनीं आमच्या सफरीला यश यावें, ह्मणून सर्व गोष्टींची व्यवस्था केली. त्यांनीं आणि दुसऱ्या मित्रांनीं फ्रान्स व इंग्लंड येथील सदृहस्थांनां आमच्याविषयीं मुद्दाम पुष्कळ पत्रें लिहिलीं आणि परदेशीं आमची सर्व सोय होऊन आह्मांला सुख व्हावें ह्मणून इतर व्यवस्थाहि केली. टस्केजी येथें सर्वांनां भेटून दुसऱ्या दिवशीं आगवोटींतून निघतां यावें ह्मणून तारीख ९ मे रोजीं आह्मीं न्यूयॉर्कला आलों. मॅसॅच्युसेट्स-मधील साउथ फ्रामिंगहम येथें अभ्यासासाठीं राहिलेली आमची मुलगी पोर्शिया ही आह्मांला भेटण्यासाठीं न्यूयॉर्क येथें आली. माझे सेक्रेटरी मिस्टर स्कॉट मी निघे तोपर्यंतचें माझे काम करावें ह्मणून माझ्या बरोबर न्यूयॉर्कला आले. दुसरे कांहीं मित्र आह्मांला भेटण्यास न्यूयॉर्क येथें आले.

आगवोटीवर चढण्यापूर्वी आणखी एक आश्चर्यकारक गोष्ट घडून आली. ती अशी, कीं, टस्केजी येथे मुलींच्या औद्योगिक शिक्षणासाठी इमारत उभारण्याचा सर्व खर्च देण्यास आह्मीं कबूल आहों अशा आशयाचें दोन स्त्रियांकडून आलेलें एक पत्र आह्मांला मिळालें.

रेड स्टार लाईन कंपनीच्या फ्रीसलंड नांवाच्या आगवोटींतून आह्मी प्रवास करणार होतो. ही आगवोट कितीतरी सुंदर होती. आगवोट निघण्यापूर्वीं दुपारीं आह्मी तेथें गेलों. अशी महासागरांतून जाणारी आगवोट मीं पाहिलीं नव्हती. आणि मी जेव्हां आगवोटीवर गेलों, त्यावेळीं माझ्या मनांत जे कांहीं विचार आले त्यांचें वर्णन करणें अशक्य आहे ! मला त्यावेळीं आनंद झाला आणि थोडेंसें भयहि वाटूं लागलें. आगवोटीचे कप्तान आणि दुसरे कामगार यांना, आह्मीं कोण आहों हें माहीत होतें; इतकेंच नव्हे, तर ते आमची वाट पहात होते. आह्मीं आगवोटीवर येतांच त्यांनीं आमचें स्वागत केलें. हें पाहून आह्मांला फार आश्चर्य वाटलें. न्यूजेरसीचे सीनेटर सेवेल, वर्तमान-पत्राचे वातमीदार एडवर्ड मार्शल इत्यादि बरीच ओळखीची मंडळी आगवोटीवर होती. कांहीं उतारू आह्मांला सभ्यरीतीनें वागविणार नाहींत, अशी मला थोडी शंका वाटत होती. अमेरिकन जहाजांतून प्रवास करितांना आमच्या ज्ञातीच्या कांहीं लोकांना आलेले कित्येक विपम अनुभव मीं ऐकिलेले होते, त्यामुळें मला ही शंका आली; पण आह्मांला कप्तानपासून तों तहत सर्वांत हलक्या नोकरापर्यंत सर्वांनीं मोठ्या ममतेनें वागविलें. सर्व उतारूहि आमच्याशीं मोठ्या प्रेमानेंच वागले. आगवोटीवर दक्षिणेंतील कांहीं गोरे स्त्रीपुरुष होते, त्यांचेंहि वर्तन आमच्याशीं इतरांप्रमाणेंच होतें.

नमस्कारचमत्कार होऊन आगवोट धक्का सोडून निघूं लागल्याबरोबर, अठरा वर्षे एकसारखें वाहिलेलें, चिंता, काळजी व जबाबदारी यांचें माझ्या खांद्यावरील ओझे दर मिनिटाला एक पौंडप्रमाणें कमी कमी होऊं लागलें. कांहीं अंशीं तरी मी चिंतेपासून मोकळा झालों. असें या

आत्मोद्धार.

अठरा वर्षांत मला यावेळीं प्रथमच वाटूंक लागलें; आणि जो कांहीं आराम मला वाटला, त्याचें वर्णन करणें अशक्य आहे ! याशिवाय यूरोपांत, आह्मी लवकरच जाणार, असें वाटून मला एकप्रकारचा आनंद होत होता. पण, हें सर्व खरें नसून स्वप्नच आहे, असें मला दिसूंक लागलें.

मिस्टर गारिसन यांनीं मोठ्या विचारानें आगवोटवीर आह्मांला एक स्वतंत्र, सोईवार खोली मिळावी अशी व्यवस्था केली होती. दोनतीन दिवसांनंतर मीं झोंप घेण्यास सुरुवात केली, आणि पुढें दहा दिवसांच्या प्रवासांत दिवसाला पंधरा तास याप्रमाणें मीं झोंप घेऊंक लागलों. मीं किती थकलेलाभागलेला होतो, हें त्यावेळीं मला समजूंक लागलें. दुसऱ्या प्रदेशांत उतरल्यावर पुढें एक महिना मीं झोंपेचें हेंच मान कायम ठेविलें. रोज सकाळीं उठावें तों कांहीं कामें नाहींत, आगगाडीनें अमुक वेळेला धांवपळ करण्याची जरूर नाहीं, कोणाच्या भेटीचा संकेत केलेला नाहीं, किंवा अमुक वाजतां माझे भाषण नाहीं, हें पाहून माझ्या मनाला अत्यंत समाधान वाटलें. मार्गें प्रवासांत केव्हांकेव्हां एकाच रात्रीं तीन ठिकाणीं तीन निरनिराळ्या विछान्यांत मला निजावें लागलेलें होतें. तो धांवपळीचा अनुभव कोठें, आणि आतांची ही आरामी कोठें !

रविवार येतांच मीं उपासना चालवावी असें कप्ताननें मला आमंत्रण दिलें. पण, मीं धर्मोपदेशक नसल्यामुळें मीं या आमंत्रणाचा स्वीकार केला नाहीं. प्रवासामध्यें मीं केव्हांतरी भोजनशाळेंत भाषण करावें, असा उताखुंनीं मला आग्रह केला, आणि मीं हें कबूल केलें. सिनेटर सेवेल हे यावेळीं अध्यक्ष होते. मला आगवोट केव्हांहि लागली नाहीं. हवा फार आल्हादकारक असल्यामुळें दहा दिवसांच्या सुखकारक प्रवासानंतर आम्हीं वेलज्यम येथील अंटवर्पनामक जुन्या, महत्त्वाच्या शहरीं उतरलों.

दुसऱ्या दिवशीं या गांवीं एक मोठा उत्सव चाललेला होता. हवा फार सुंदर व आल्हादकारक होती. हॉटेलांतील आमची खोली सार्वजनिक चौकासमोर होती. सर्व तऱ्हांचीं सुंदर फुलें घेऊन विकण्या-

करितां चाललेले लोक, दुधानें भरलेलीं स्वच्छ, चकचकीत भांडीं वाहून नेणाऱ्या कुत्र्यांनां वेऊन येणाऱ्या स्त्रिया, देवालयांत जाणारे लोकांचे थवेच्या थवे, वगैरे सर्व तऱ्हांचा देखावा पाहून मला हें फारच अपूर्व वाटलें.

अंटवर्प येथें कांहीं दिवस काढल्यावर, हॉलंडमध्ये सहासात असामींच्या पार्टीबरोबर सफर करण्याचें आम्हांला आमंत्रण आलें. या पार्टीत आमच्याबरोबरच आगबोटींतून आलेले एडवर्ड मार्शल आणि दुसरे कांहीं अमेरिकन कारागीर होते. आम्हीं हें आमंत्रण स्वीकारिलें, आणि आम्हांला या सफरीपासून फार आनंद झाला. आम्हांला एका जुन्या आणि सावकाश जाणाऱ्या बोटींतून प्रवास करावा लागल्यामुळें ही आमची सफर फारच मौजेची आणि बोधप्रद झाली. खेड्यापाड्यांतील लोकांची खरीखुरी राहणी व स्थिति पाहण्याची संधि आम्हांला मिळाली. आम्ही याप्रमाणें राटरडमपर्यंत गेलों, आणि तेथून पुढें हेगला गेलों. तेथें शांततापरिपदेची बैठक चालली होती. त्यांतील अमेरिकन प्रतिनिधींनीं आमचें चांगलें स्वागत केलें.

हॉलंडमधील शेतकीची परिणत अवस्था व हाल्स्टीन गुरांची उत्कृष्टता यांचा माझ्या मनावर फार उत्तम संस्कार झाला. एका लहानशा जमीनीच्या तुकड्यांतून किती उत्पन्न काढितां येईल याची कल्पना, मी हॉलंड देशांत येईतोपर्यंत मला नव्हती ! जमीनीचा यत्किंचित्हि भाग ते अगदीं वायां जाऊं देत नाहींत, असें मला दिसलें. अत्यंत हिरव्यागार अशा कुरणामध्ये तीनचारशें उत्तम हाल्स्टन गार्ड चरत असलेला देखावा पाहण्यासाठींच कां होईना, हॉलंडची सफर करणें योग्य आहे, असें मला वाटलें.

हॉलंडहून आम्ही बेलज्यम येथें गेलों, आणि त्या देशांतून घाईनें प्रवास करूं लागलों. ब्रुसेल्स येथें थांबून वॉटरलूची रणभूमि आम्हीं पाहिली. बेलज्यमहून आम्ही थेट पारिसला गेलों. तेथें मिसेस एलिझाबेथ केडी स्टॅनटनच्या मिस्टर थिओडर स्टॅनटन नामक पुत्रानें मेहेरवानीनें आमची विन्हाडाची सोय करून दिली. तेथें आमची सोय आगते

आत्मोद्धार.

न लागते, तोंच युनिव्हर्सिटीकडानें आह्मांला मेजवानोला आमंत्रण दिलें. त्यावेळीं पारिस येथें असलेले, पूर्वीचे प्रेसिडेंट बेंजामिन हॅरिसन आणि आर्चबिशप आयलंड हेहि दुसरे पाहुणे आले होते. अमेरिकेचे प्रतिनिधि जनरल होरेस पोर्टर हे मेजवानीच्या प्रसंगीं अध्यक्ष होते. तेथें मीं थोडेंसें भाषण केलें, व तें श्रोत्यांनां आवडलेंसें दिसलें. जनरल हॅरिसन यांनीं माझ्याविषयीं, आणि टस्केजी येथील कामगिरीचा अमेरिकन ज्ञातिप्रश्नावर होणारा परिणाम याविषयीं, आपल्या भाषणांत कांहीं उद्गार काढिले. या मेजवानींतील माझ्या भाषणानंतर मला व्याख्यानांचीं दुसरीं आमंत्रणें आलीं. मीं तीं स्वीकारिलीं असतीं तर यूरोपच्या सफरीचा उद्देश तडीला गेला नसता, हें जाणून मीं तीं नाकारिलीं. तथापि अमेरिकन प्रार्थनामंदिरांत पुढल्या रविवारीं भाषण करण्याचें मीं कबूल केलें, आणि याप्रसंगीं जनरल हॅरिसन, जनरल पोर्टर आणि इतर नामांकित गृहस्थ हजर होते.

नंतर अमेरिकन प्रतिनिधीच्या वरीं स्वागताच्या एका प्रसंगीं हजर राहण्यास आह्मांला आमंत्रण आलें. याप्रसंगीं, युनायटेड स्टेट्स्च्या सुप्रीम कोर्टाचे न्यायाधीश जस्टिस फुलर आणि जस्टिस हारलन व आणखी बरेच अमेरिकन आह्मांला भेटले. पारिसशहरांत आमच्या एक महिना मुक्काम असतां, अमेरिकन प्रतिनिधि, त्यांची पत्नी आणि इतर अमेरिकन गृहस्थ यांनीं आह्मांला फारच प्रेमानें वागविलें.

पारिसमध्ये असतांना सुप्रसिद्ध अमेरिकन नीग्रो चित्रकार मिस्टर हेनरी ओ. टॅनर यांचा आह्मांला विशेष परिचय झाला. पूर्वीं अमेरिकेंत आह्मांला यांची थोडीशी ओळख झालेली होती. मिस्टर टॅनर हे चित्रकलेंत फार प्रख्यात होते, व सर्व जातीचे लोक त्यांनां यामुळेंच मानहि देत असत, हें पाहून आह्मांला फार समाधान वाटलें. लक्झेमबर्ग राजवाड्यांत एका अमेरिकन नीग्रोनें रंगविलेलें चित्र आह्मी पाहण्यास जात आहों, असें जेव्हां कांहीं अमेरिकन लोकांनां आह्मीं सांगितलें, तेव्हां एकादां नीग्रोला असा बहुमान मिळाला असेल हें त्यांनां खरें वाटेना !

तें चित्र स्वतः जाऊन पाहतांपर्यंत त्यांची खात्री झाली नाही. टस्केजी-
 यिथील आमच्या विद्यार्थ्यांच्या आणि आसपासच्या लोकांच्या कानीं-
 कपाळीं ओरडून सांगत असलेल्या माझ्या तत्त्वाला मिस्टर टनर यांच्या
 परिचयानें दुजोरा मिळाला. तें तत्व हें, कीं, गोष्ट कितीहि क्षुल्लक कां.
 असेना, ती जो कोणी ज्या मानानें अधिक चांगली-दुसऱ्यापेक्षां
 अधिक चांगली—करण्यास शिकतो, त्याची, मग तो कोणत्याहि
 वर्णाचा कां असेना, त्या मानानें पारख आणि चहा होते. मीं सांगि-
 तल्याप्रमाणें ज्या मानानें आमची ज्ञात, एकादी साधीच गोष्ट उत्तम
 रीतीनें करण्यास शिकेल, एकादी गोष्ट इतक्या उत्तम रीतीनें करण्यास
 शिकेल, कीं, त्याहून अधिक सुधारणा दुसऱ्याला करितां येणार नाही,
 व आपलें काम अतिशय महत्त्वाचें व मौल्यवान करील, त्या मानानें तिला
 यश मिळत जाईल. मला हाम्पटन येथें प्रथम जेव्हां खोली स्वच्छ
 करण्याची संधि दिली, तेव्हां याच तत्त्वानें प्रेरित होऊन मीं माझा पहिला
 प्रयत्न सिद्धीला नेला. शाळेची खोली स्वच्छ करण्यावरच माझे पुढील सर्व
 जीवित अवलंबून आहे असें मला कांहीं अंशीं वाटलें, आणि माझ्या
 कामांत कोणालाहि दोष काढितां येऊं नये, अशा रीतीनें तेंकाम करण्याचा
 मीं निश्चय केला. असो. चित्राकडे पहात असतांना मिस्टर टनर
 हा नीग्रो चित्रकार आहे, अथवा फ्रेंच किंवा जर्मन चित्रकार आहे, अशी
 चौकशी करणारा मला फारसा कोणी आढळला नाही! जगाला जें कांहीं
 पाहिजे आहे तें उत्तम चित्र त्याला काढितां येत होतें, इतकेंच कायतें
 लोकांनां त्याच्याविषयीं माहित होतें; त्याचा वर्ण कोणता आहे याची
 कल्पनाहि कोणाच्या मनांत आली नाही. एकादी नीग्रो मुलगी
 स्वयंपाक करण्यास, ताटें धुण्यास, शिवणकाम करण्यास, पुस्तक
 लिहिण्यास शिकते, किंवा नीग्रो मुलगा घोड्यांची चाकरी करण्यास,
 रताळीं पैदा करण्यास, लोणी काढण्यास, घरे बांधण्यास किंवा रोग
 बरे करण्यास शिकतो; पण तीं जेव्हां हीं कामें दुसऱ्यांसारखीं किंवा
 त्यांच्याहून अधिक चांगलीं करूं लागतील, तेव्हां वर्ण किंवा रंग गंकडे

आत्मोद्धार.

लक्ष्य न देतां लोक त्यांना अधिक मोवदला देऊं लागतील. शेवटीं सांगावयाचें एवढेंच, कीं, जगाला सर्वांत उत्तम गोष्टी पाहिजेत, आणि त्यामुळे जातिभेद व धर्मभेद किंवा मार्गील इतिहास या गोष्टी, जगाला पाहिजे असलेल्या वस्तु मिळवूं देण्याच्या आड येणार नाहीत.

मला असें वाटतें, कीं, आमची ज्ञात ज्या गांवीं किंवा ज्या संस्थानांत राहते, तेथील समाजाच्या कल्याणाला व सुखाला आमचें अस्तित्व कारणीभूत होतें किंवा नाही, या प्रश्नावर माझ्या ज्ञातीचा भविष्यकाल अवलंबून आहे. आपण ज्या ठिकाणीं राहतों, त्या ठिकाणच्या लोकांच्या सांपत्तिक, बौद्धिक आणि नैतिक कल्याणांत जर कांहीं आपण भर घातली, तर त्याचें आपल्यास योग्य वक्षीस मिळाल्यावांचून राहणार नाही. केव्हांहि निरर्थक न होणारा हा श्रेष्ठ मानवी कायदा आहे.

फ्रेंच लोकांच्या अंगीं बहुतेक अशीं असलेल्या सुखाच्या आणि चळवळीच्या आवडीनें माझ्या मनावर बराच संस्कार केला. माझ्या ज्ञातीपेक्षां फ्रेंच ज्ञातींत ही आवड अधिक आहे, असें मला वाटतें. नीतिमत्ता किंवा तीविषयींची कळकळ, या बाबतींत फ्रेंच लोक अमेरिकेंतील माझ्या ज्ञातीहून श्रेष्ठ असतील, असें मला वाटत नाही. तीव्र जीवनकलह आणि स्पर्धा यामुळे आपलीं कामें अधिक नेटानें करण्यास आणि अधिक काटकसरीनें वागण्यास ते लोक शिकले आहेत; पण, कांहीं कालानें माझी ज्ञात त्याच स्थितीला येईल असें मला वाटतें. खरेपणा आणि थोरपणा यांमध्ये माधारण फ्रेंचमन अमेरिकेच्या नीग्रोहून श्रेष्ठ आहे, असें कांहीं मला वाटत नाही. मुक्या जनावरांविषयीं प्रेम आणि दया या बाबतींत तर माझी ज्ञात फारच पुढें आहे. खरोखर फ्रान्सहून आह्मीं निघते वेळीं, अमेरिकेंत नीग्रोच्या भविष्याविषयीं माझ्या मनांतील विश्वास पूर्वीपेक्षां अधिक वाढला.

पारीस सोडून आह्मी लंडनला गेलों आणि तेथें आह्मी जुलै महिन्याच्या प्रारंभीं जाऊन पोहोंचलों. पार्लमेंटची बैठक त्या सुमाराला चालू अस्सू. तेथें बराच उत्सव चालला होता. मिस्तर ग्यारिसन आणि दुसरे

मित्र यांनी आमच्याजवळ बरीच पत्रे दिली होती, आणि आम्ही येणार आहो म्हणून ग्रेटब्रिटनच्या लोकांना सूचना देऊन ठेविली होती. लंडनला पोहोचल्याबरोबर पुष्कळ कार्यांना आम्ही हजर असावे, म्हणून आम्हांला बरीच आमंत्रणे आली होती; पण मला विश्रांति पाहिजे असल्यामुळे मी त्यांपैकी बरीच नाकारिली. तथापि कांहीं थोड्या आमंत्रणांचा स्वीकार करणे मला भाग पडले. बोस्टनमध्ये परिचित झालेले रेव्हरंड डॉक्टर ब्रुक हर्फर्ड आणि मिसेस हर्फर्ड यांनी अमेरिकन प्रतिनिधि ऑनरेबल जोसेफ शोट यांचा सल्ला घेऊन इसेक्स हॉलमध्ये भरणाऱ्या सभेत मी भाषण करावे, असे ठरविले. त्या प्रसंगी मिस्टर शोट यांनी अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याचे कबूल केले. सभेला बरेच प्रतिष्ठित लोक हजर असून त्यांत मिस्टर जेम्स ब्राड्स व आणखी कांहीं पार्लमेंटचे सभासदहि होते. मिस्टर जेम्स ब्राड्स यांनी त्या सभेमध्ये थोडे भाषण देखील केले. माझी ओळख करून देतांना अमेरिकन प्रतिनिधीने केलेले प्रास्ताविक भाषण आणि माझ्या भाषणाचा सारांश, ही त्या वेळच्या इंग्लंड व अमेरिकेच्या बऱ्याच वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झाली. डॉक्टर आणि मिसेस हर्फर्ड यांनी माझे आणि मिसेस वॉशिंग्टन यांचे स्वागत केले. या प्रसंगी इंग्लंडातील बऱ्याच श्रेष्ठ लोकांशी माझी ओळख झाली. लंडनमध्ये रहात असतां अमेरिकन प्रतिनिधि शोट यांनी मनापासून माझी काळजी घेतली. प्रतिनिधींनी केलेल्या स्वागताच्या वेळीं मार्कट्टेन यांची माझ्याशी प्रमथच भेट झाली.

रिचर्ड कॉवडेन नामक इंग्रजी मुत्सद्याची मुलगी मिसेस टी. फिशर अनविन हिच्यायेथे पुष्कळ वेळां आम्ही पाहुणे या नात्याने गेलो. मिस्टर आणि मिसेस अनविन या दोघांनी आम्हांला सुख व्हावे म्हणून आपली पराकाष्ठा केली. नंतर एक आठवडापर्यंत आम्ही जॉन ब्राइट यांची मुलगी, स्ट्रीट गांवची मिसेस क्लार्क हिचे पाहुणे होतो. मिस्टर आणि मिसेस क्लार्क आपल्या मुलीसहित दुसऱ्या वर्षी टस्केजींत येऊन आम्हांला भेटली. बर्मिंघॅममध्ये आम्ही मिस्टर जोसेफ स्टर्ज यांचे पाहुणे

आत्मोद्धार.

होतों. यांचे वडील गुलामगिरी रद्द करणारांपैकीं एक प्रमुख गृहस्थ असून व्हिटीयर आणि ग्यारिसन यांचे मित्र होते. परलोकवासी बुइल्यम लॉइड ग्यारिसन आणि ऑनरेबल फ्रेड्रिक डगलस व गुलामगिरी रद्द करणारे दुसरे लोक यांची माहिती असणारे, आणि यांना मान देणारे, इंग्लंडातील पुष्कळ लोक मला भेटले, हा एक मी मोठा मान समजतो. या लोकांना या दोन अमेरिकनांविषयीं बोलतांना कधींहि कंटाळा येत नसे. या लोकांनीं गुलामांनां स्वातंत्र्य देण्याच्या कामीं जी कांहीं कळकळ दाखविली, आणि जी कांहीं खरीखुरी मदत दिली, त्याची योग्य कल्पना इंग्लंडला येण्यापूर्वीं मला आली नव्हती.

त्रिस्टल येथें स्त्रियांच्या लिबरल क्लबांत मीं आणि मिसिस वॉशिंग्टन या उभयतांनीं भाषण केले. आंधळ्यांकरितां काढलेल्या रायल कॉलेजमध्ये पदवीदानाच्या समारंभांत मींच मुख्य भाषण केले. हा समारंभ क्रिस्टल पॅलेसमध्ये परलोकवासी ड्यूक आफ वेस्टमिनिस्टर यांच्या अध्यक्षते खालीं झाला. हे इंग्लंडमध्ये सर्वांत श्रीमंत होते, अशी त्यांची ख्याति होती. ड्यूक, त्यांची पत्नी आणि त्यांची मुलगी यांनां माझे भाषण फार आवडले, आणि त्यांनीं माझे मनापासून आभार मानिले. मी, माझी पत्नी आणि त्यावेळीं लंडन येथें भरत असलेल्या सर्व राष्ट्रांतील स्त्रियांच्या सभेतील कांहीं स्त्रिया, यांनां, लेडी आवरडीनच्या मेहेरबानीनें बुइंडसर कॅसल येथें राणी व्हिक्टोरिया यांची भेट झाली, आणि पुढें तेथें आम्ही राणीकडे चहापानाला गेलों. आमच्या मंडळींत मिस सुसान वी. अँटनी ही होती. एकाच वेळीं सुसान वी. अँटनी आणि क्वीन व्हिक्टोरिया यांच्या-सारख्या अद्वितीय स्त्रियांची भेट घेण्याची संधि एकाद्याला क्वचित् मिळते, या गोष्टीचा माझ्या मनावर वराच परिणाम झाला.

हाऊस आफ कामन्स येथें आम्ही वरेचदां गेलों. तेथें सर हेनरी एम. स्टानले यांची भेट झाली. आफ्रिका व आफ्रिकेचा अमेरिकन नीग्रो यांशीं संबंध, या विषयावर त्यांचें व माझे भाषण झालें. अमेरिकन नीग्रो आफ्रिकेंत जाऊन राहिले, तर त्यांची स्थिति सुधारण्याची कांहीं आशा नाही. असा त्यांच्या मुलाखतीनंतर माझा ग्रह झाला.

अनेकदां आम्ही इंग्रज लोकांच्या गांवढ्यांतील घरीं पाहुणे या नात्यानें गेलों होतो. या ठिकाणींच इंग्रज लोकांची उत्तम रहाणी दृष्टीस पडते. निदान एका गोष्टींत तरी इंग्रज लोक अमेरिकनांच्या पुढें आहेत. ती गोष्ट ह्मटली म्हणजे आयुष्यांत अधिक सुख कसें प्राप्त करून घ्यावें, हें त्यांना चांगलें समजतें. त्यांच्या घरची रहाणी परिणत अवस्थेला पोहोंचली आहे, असें मला वाटतें. यांचें प्रत्येक काम घड्याळाप्रमाणें चालतें. नोकरचाकर आपले धनी व धनीण यांना फार मान देतात, आणि मोठ्या अदबीनें 'साहेब,' 'वाईसाहेब,' असें म्हणत असतात. हे शब्द अमेरिकन लोकांना रुचणार नाहीत. इंग्रज नोकर, नोकरच राहूं इच्छितो, आणि यामुळें तो आपल्या कामांत इतका तरबेज होतो, कीं, कोणत्याहि अमेरिकन नोकराच्या हातून त्याची बरोबरी करवणार नाही ! अमेरिकेंत नोकर कांहीं वर्षांनीं स्वतःच धनी होऊं इच्छितो. यांतील कोणती पद्धत चांगली, याचें उत्तर देण्याचें धाडस मी करूं इच्छित नाहीं.

इंग्लंडांत दुसऱ्या एका गोष्टीचा माझ्या मनावर चांगला संस्कार झाला. तेथें सर्व लोक कायदा व शिस्त यांना फारच मान देतात. शिवाय, त्याठिकाणीं प्रत्येक गोष्ट निश्चितपणें व पूर्णपणें केली जाते. भोजनांत, तसेंच प्रत्येक गोष्टींत इंग्रज लोक बराच वेळ खर्च करितात. पण सरतेशेवटीं धांवपळ करणाऱ्या जोरदार अमेरिकनाएवढें त्यांच्या हातून काम होतें कीं नाहीं, याची मला शंका वाटते.

इंग्लंडांतील अमीरउमरावांविषयीं माझे मत पूर्वीपेक्षां अधिक चांगलें झालें. इंग्लंडांतील साधारण जनसमूह त्यांना किती मान देतो व त्यांच्यावर किती प्रेम करितो, तसेंच परोपकाराकरितां व सत्कार्याकरितां ते आपला किती वेळ व पैसा खर्च करितात, आणि या कामीं ते कसे मन लावून काम करितात, याची मला कांहीं कल्पना नहवती. उलट, ते पाहिजे तसा आपला पैसा उधळतात आणि मजा मारितात, असा माझा ग्रह झालेला होतां.

आत्माद्वार.

इंग्लिश श्रोत्यांपुढें भाषण करून त्यांना रंजविणें मला फार कठिण गेलें. साधारण इंग्लिशमन इतका गंभीर दिसतो, व प्रत्येक गोष्टीविषयीं इतकी आस्था दाखवितो, कीं, ज्या गोष्टीनें अमेरिकन श्रोत्यांनां मीं हंसवून सोडिलें असतें, तीच गोष्ट ऐकून इंग्रजांच्या तोंडावर हास्याची छटा यत्किंचितहि न येतां ते माझ्या तोंडाकडे एकसाखे पाहूं लागले.

एकदां इंग्लिशमनचा दृढ परिचय होऊन मैत्री जमली, ह्मणजे मग तो पोलादी बंधनांनीं तुझाला बांधून टाकितो. इंग्लिशमनच्या मैत्रीसारखी टिकाऊ व समाधानकारक दुसरी कोणतीहि मैत्री असेल, असें मला वाटत नाहीं. आतां एका प्रसंगाचें उदाहरण देऊन हें विधान मी अधिक स्पष्ट करतो. लंडन येथील स्टॅमर्डहाऊस नांवाच्या अत्युत्तम वाड्यांत सदर-लंडचे ड्यूक व डचेस यांनीं एका स्वागताच्या प्रसंगीं मला व मिसेस वाशिंगटनला आमंत्रण दिलें होतें. सदरलंडची डचेस ही इंग्लंडांतील सर्व स्त्रियांत सुंदर आहे. सुमारे तीनशें लोक या स्वागताच्या वेळीं हजर असावेत. सायंकाळीं दोनदां डचेसनें मंडळींतून संभाषणासाठीं आह्मांला हुडकून काढिलें, आणि आह्मीं परत घरीं गेल्यावर पत्र लिहून 'टस्केर्जा संस्थेची आपण अधिक माहिती कळवावी,' असें आह्मांला सांगितलें, व मींहि त्याप्रमाणें केले. नाताळ आल्याबरोबर तिनें आपली सही करून आपला एक फोटो आह्मांला पाठविला. तिचा व आमचा पत्रव्यवहार हल्लीं चालू आहे, आणि सदरलंडची डचेस आमच्या उत्तम स्नेह्यांपैकींच एक आहे असें आह्मी समजतो.

तीन महिने यूरोपांत काढिल्यावर 'सेंट लुईस' जहाजांत बसून साऊ-दम्पटन येथून आह्मी परत निघालों. लुईस शहरच्या नागरिकांनीं बक्षीस दिलेलें एक सुंदर वाचनालय जहाजावर होतें. या वाचनालयांत फ्रेडरिक डगलस यांचें चरित्र मला मिळालें. मीं तें वाचण्यास सुरू केले. इंग्लंडच्या आपल्या पहिल्या व दुसऱ्या सफरींत जहाजावर आपणाला कसें वागविलें, याविषयींचें या पुस्तकांत मिस्टर डगलसनीं दिलेलें वर्णन मीं काळजीनें वाचिलें. आपणाला गलबतावरील खोलींत येऊं देत नसत,

डेकवरच-नौकापृष्ठावरच- रहावें लागे, असें त्यांनीं लिहिलें होतें. हें वर्णन वाचून झाल्यावर कांहीं मिनिटांनीं बोटवरील स्त्रीपुरुषांची एक कमिटी माझ्यापाशीं आली, आणि कमिटीतील मंडळी संध्याकाळीं होणाऱ्या जलशाच्या वेळीं मीं भाषण करावें, अशाविषयीं मला विनंति करूं लागली. अशी स्थिति असतां हि अमेरिकेंत वर्णद्वेष कमी प्रखर होत चालला नाहीं, असें धाष्ट्यानें ह्मणणारे लोक आहेत ! या जलशाच्या प्रसंगीं, ऑनरेबल बेंजामिन बी. ओडेल, न्यूयॉर्कचे हल्लींचे गव्हर्नर हे अध्यक्ष होते. माझे भाषण दुसऱ्या कुठल्याहि लोकांनीं या येथील लोकां- इतकें मनापासून ऐकून घेतलें नसेल ! उतारुंपैकीं कांहींनीं टस्केजी- संस्थेच्या मदतीसाठीं वर्गणी जमवावी अशी सूचना आणिली, आणि कांहीं स्कालरशिपांची रक्कमहि जमा झाली. पारिसमध्ये असतांना वेस्ट व्हर्जीनियांतील रहिवाशांकडून, आणि जेथें मीं माझे बालपणाचे दिवस काढिले होते त्या शहरच्या लोकांकडून खालीं दिलेलें आमंत्रणपत्र आलेलें पाहून मला फार आश्चर्य वाटलें.

“ चार्ल्सटन, १६ मे, १८९९.

प्रोफेसर बुकर टी. वाशिंगटन, पारिस-फ्रान्स, यांसी-

प्रिय महाशय ! वेस्ट व्हर्जीनियांतील पुष्कळ उत्तमरहिवाशांनीं आपली योग्यता व कामगिरी याबद्दल आपलें कौतुक व स्तुति केली आहे, आणि आपण यूरोपाहून परत आल्यावर त्यांनां आपले स्फूर्तिदायक शब्द ऐकवून आपल्या आगमनानें धन्य करावें, अशी त्यांनीं आपली इच्छा प्रदर्शित केली आहे. आह्मांला ही योजना फार पसंत आहे, आणि चार्ल्सटनच्या नागरिकांतर्फे आह्मी आपणाला असें आमंत्रण देतो, कीं, आपल्या आयुष्यांतील कामगिरीनें ज्यांनां तुहीं बराच मान दिला आहे, त्या आह्मांमध्ये आपलें आगमन झाल्यास आपला योग्य सत्कार करण्याची संधि आह्मांला मिळून आहीं कृतार्थ होऊं.

आपले,

चार्ल्सटन शहराचे कॉमन कौंसिल
डब्ल्यू. हरमन स्मिथ, मार्फत.”

या आमंत्रणपत्राबरोबर खाली दिलेले पत्रहि होते:-

“ प्रोफेसर बुकर टी. वाशिंगटन, पारिस-फ्रान्स, यांसी-

महाशय ! आम्ही चार्ल्सटन व वेस्टव्हर्जिनिया येथील रहिवासी आपणाला असे कळवितों, कीं, आपली कारकीर्द व आपण केलेली कामगिरी यांबद्दल आम्हांला फार अभिमान वाटतो, आणि योग्य रीतीने आमचा अभिमान व सहानुभूति व्यक्त करण्याची संधि आपण आम्हांला द्यावी, अशी आम्ही आपणापाशी मागणी करितों.

आपण युरोपास जाण्यापूर्वी आपल्या जुन्या वरीं आलां होतां; पण त्यावेळीं आपले चार शब्द एकावयाला आणि आपल्या कार्याला कांहीं योग्य मदत करावयाला संधि मिळाली नाही, याबद्दल आम्हांला फार वाईट वाटते.

याकरितां आपण युरोपहून परत आल्यावर आमच्या शहरवासियांचा पाहुणचार स्वीकारावा, आपलें भाषण आम्हांला ऐकवावे व आपल्या कार्याला समाधानकारक रीतीने हातभार लावण्याची संधि आम्हांला मिळून आपल्या आगमनापासून व भाषणांपासून आम्हांला योग्य स्फूर्ति व्हावी, म्हणून आम्ही मोठ्या कळकळीने आपणाला आमंत्रण देतो.

आपलें आगमन येथें केव्हां होईल याविषयीच्या आगाऊ सूचनेचें पत्रोत्तर लवकर आल्यास आपले फार उपकार होतील.

आपले—

चार्ल्सटन डेला गॅझीट; डेली मेल ट्रिव्यून; जी. डब्ल्यु. अटकीनसन, गव्हर्नर; इ. एल. बाग्न, गव्हर्नरचे सेक्रेटरी; डब्ल्यु. एम. ओ. डसन, सेक्रेटरी ऑफ स्टेट; एल. एम. ला फालेटी, आडीटर; जे. आर. ट्राटर, शाळांचे सुपरिण्डेंट; इ. डब्ल्यु. विल्सन, पूर्वीचे गव्हर्नर; डब्ल्यु. ए. मॅक कारकल, पूर्वीचे गव्हर्नर; जान क्यू. डिकिनसन, कनाव्हा व्हॅली बँकचे प्रेसिडेंट; एल. प्रिचर्ड, चार्ल्सटन नॅशनल बँकचे प्रेसिडेंट; जी. एस. काऊच, कनाव्हा नॅशनल बँकचे अध्यक्ष; इ. रीड, कन्हावा नॅशनल बँकचे कॅशियर; जी. एस. लेडली, सिटी स्कूल सुपरिण्डेंट;

एल. व्ही. मॅक व्हार्टर, बोर्ड आफ एज्युकेशनचे प्रेसिडेंट; सी. के. पेन, व्यापारी आणि इतर— ”

मीं ज्या शहरांत माझे वाळपण घालविलें, आणि ज्या शहरांतून अज्ञानी, गरीब व अजाणता असा विद्यार्जनासाठीं वाहेर पडलों, त्या शहरचें सिटिकौंसिल, सरकारी कामदार आणि दोन्ही जातींमधील प्रमुख गृहस्थ, यांच्याकडून आलेलें हें आमंत्रण पाहून मला फार आश्चर्य वाटलें. एवढेंच नव्हे, तर माझी मति अगदीं गुंग होऊन गेली. इतका मान मिळण्यासारखें मीं केलें आहे काय, हें मला समजेना !

मीं आमंत्रण स्वीकारिलें आणि नेमिलेल्या दिवशीं दोन्ही जातींतील लोक जिच्यामध्ये आहेत व डब्ल्यु. ए. मॅक कारकल, पूर्वीचे गव्हर्नर हे जिचे मुख्य आहेत, अशा कमिटीनें चार्ल्सटन स्टेशनवर माझे स्वागत केलें. चार्ल्सटन येथील ऑपराहाऊसमध्ये माझे सार्वजनिक स्वागत झालें. संस्थानचे गव्हर्नर, ऑनरेबल जार्ज डब्ल्यु. अँटकिनसन हे या प्रसंगीं अध्यक्ष होते. या समयीं स्वागतपर भाषण गव्हर्नर मॅक कारकल यांनीं केलें. काळ्या लोकांनींही स्वागतांत बराच भाग घेतला होता. नाटकगृह दोन्ही जातींच्या लोकांनीं गच्च भरून गेलें होतें, आणि ज्यांच्या घरीं मीं लहानपणीं काम केलें होते, असे बरेचजण गोऱ्या लोकांत होते. दुसऱ्या दिवशीं गव्हर्नर आणि त्यांची पत्नी मिसेस अँटकिनसन यांनीं सरकारी राजवाड्यांत माझे स्वागत केलें. या प्रसंगींही सर्व जातीचे लोक हजर होते.

यानंतर कांहीं दिवसांनीं, जॉर्जिया संस्थानांतील अँटलांटा येथील काळ्या लोकांनीं माझे स्वागत केलें, व यावेळीं त्या संस्थानचे गव्हर्नर अध्यक्ष होते. त्याप्रमाणेंच न्यू आरलीन्स येथेंही माझे स्वागत झालें व यावेळीं तेथील मेयरनीं अध्यक्षस्थान स्वीकारिलें होतें. याच समयाला दुसऱ्या पुष्कळ ठिकाणांहून आमंत्रणें आलीं होतीं, पण तीं मला स्वीकारितां आलीं नाहींत.

प्रकरण सतरावें.

शेवटचे शब्द.

शुद्धरोपला जाण्याच्या पूर्वी माझ्या आयुष्यांत कांहीं आश्चर्यकारक गोष्टी घडून आल्या. खरोखर माझे संबंध आयुष्य ह्मणजे बहुतेक आश्चर्यकारक गोष्टींची खाणच होय. जो कोणी आपल्या आयुष्यांतील प्रत्येक दिवस उत्तम रीतीनें घालविण्याचा, ह्मणजे शुद्ध, निष्काम आणि उपयुक्त अशा परोपकारांत खर्च करण्याचा शक्य तितका प्रयत्न करितो, त्याचें आयुष्य नेहमीं अशा प्रकारच्या अकल्पित आणि उत्तेजक गोष्टींनीं भरून जाईल, असें मला वाटतें. अन्य प्राण्याला अधिक सुखी किंवा अधिक उपयुक्त करण्याच्या प्रयत्नानें प्राप्त होणारा आनंद किंवा तृप्ति ज्यानें अनुभविली नाही, अशा काळ्या किंवा गोऱ्या मनुष्याची मी कीवच करितों.

मरणापूर्वी सहा महिने आणि पक्षघाताचा विकार जडण्यापूर्वी एक वर्ष, आपण इहलोक सोडून जाण्याच्या अगोदर, टस्केजी संस्था पुनःपहावी अशी इच्छा जनरल आर्मस्ट्रॉंग यांनीं प्रदर्शित केली. या समयाला, त्यांचीं सर्व इंद्रिये इतकीं गलित झालीं होती, कीं, ते बहुतेक अशीं दुबळेच झाले होते, असें ह्मटल्यास हरकत नाही. तरीपण, त्यांच्या इच्छेला मान देण्यांत आला आणि त्यांना टस्केजींत आणण्यांत आलें. यावेळीं टस्केजी रेल्वे कंपनीच्या, गांवांत रहाणाऱ्या गोऱ्या मालकांनीं, चेहॉ नामक मुख्य स्टेशनापर्यंत एक स्पेशल ट्रेन मोफत सोडण्याचें कबूल केलें. रात्री सुमारे नऊ वाजतां ते संस्थेंत आले. देवदार लांकडाच्या दिवड्यांनीं जनरलचें स्वागत करावें, असें एकानें सुचविलें. ही सूचना मान्य करण्यांत आली, आणि त्यांची गाडी शाळेंत आल्यावर हजारों विद्यार्थ्यांनीं व शिक्षकांनीं दोन्ही बाजूला धरलेल्या देवदारूंच्या दिवड्यांच्या उजेडामधून त्यांना जावें लागलें. हें सर्व कांहीं इतकें अपूर्व आणि आश्चर्यकारक झालें, कीं, जनरलला त्या योगानें अत्यानंद झाल्याचें दिसून आलें.

पुढें ते, पाहुणे या नात्यानें माझ्या घरां दोन महिने राहिले. यावेळीं ते जरी बहुतेक अंशीं दुबळे झाले होते व त्यांनां बोलतांहि येत नव्हतें, तरी दक्षिणेंतील लोकांनां मदत करण्यासाठीं उपाय आणि मार्ग शोधण्या-मध्ये त्यांनीं आपला सर्व वेळ खर्च केला. या भेटींत पुष्कळदां मला ते हणाले, कीं, दक्षिणेंतील नीग्रोंचीच उन्नति करण्यास मदत करणें एवढेंच देशाचें कर्तव्य नसून, गौरवर्ण गरीब लोकांनांहि मदत करणें हें आपलें कर्तव्यकर्म होय. त्यांचा भेट झाल्यानंतर त्यांनां सर्वस्वीं प्रिय असलेल्या कार्याला वाहून घेण्याचा मीं नवीन निश्चय केला. त्यांच्या-सारख्या स्थितींत असलेल्या मनुष्याला जर विचार करितां येतो, काम करितां येतें आणि आपल्या मनाप्रमाणें वांगतां येतें, तर त्यांच्या आव-डत्या कामाला शक्य तितकी मदत करण्यास मीं मार्गें पुढें पाहूं नये, असा मीं माझ्या मनांत विचार केला.

कांहीं आठवड्यांनीं जनरल आर्मस्ट्रांग इहलोक सोडून गेले, तेव्हां आणखी एका उदार, परोपकारी व अत्युत्तम व्यक्तीची ओळख होण्याचा प्रसंग मला आला. ही व्यक्ति हणजे जनरल आर्मस्ट्रांगच्या जाग्यावर आलेले ह्याम्पटन संस्थेचे प्रिन्सिपाल रेव्हरंड डॉक्टर हॉलीस बी. फ्रिसेल हे होत. डॉ. फ्रिसेल यांच्या बालबोध, जोरदार व दक्षतेच्या नेतृत्वाखालीं ह्याम्पटन संस्थेची भरभराट आणि उपयुक्तता जनरल आर्मस्ट्रांगच्या इच्छेप्रमाणें एकसारखी अधिकाधिक वाढत चालली आहे. आपलें मोठें व्यक्तित्व जनरल आर्मस्ट्रांगच्या व्यक्तित्वांमार्गे लपविण्याचा-संस्थेच्या कार्यार्थ आपलें नांव न होऊं देण्याचा-डॉ. फ्रिसेलचा एकसारखा प्रयत्न चाललेला असतो.

माझ्या आयुष्यांत अत्यंत आश्चर्यकारक गोष्ट कोणती घडून आली, असें मला पुष्कळदां विचारण्यांत आलेलें आहे. याचें उत्तर देण्यास मला कांहीं आशंका वाटत नाही. ती गोष्ट ही, कीं, तीन मुलें आणि माझी पत्नी यांसहित मी माझ्या घराच्या कड्यावर बसलों असतांना एका रविवारीं सकाळीं पुढें दिलेलें पत्र मला आलें.

“ हार्वर्ड युनिव्हर्सिटी, केंब्रिज,
ता. २८ मे, १८९६.

प्रेसिडेंट बुकर टी. वाशिंग्टन, यांसी—

प्रिय महाशय! येत्या पदवीदानाच्या प्रसंगी आपणाला एक बहुमानाची पदवी द्यावी, अशी हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीची इच्छा आहे. पण हजर असलेल्या गृहस्थांनाच पदवी देण्याची आमची वहिवाट आहे. आमचा पदवीदानसमारंभ ता. २४ जून रोजी आहे. त्यादिवशीं दुपारीं वारा वाजल्यापासून सायंकाळीं पांच वाजेपर्यंत आपण हजर रहावे. ता. २४ रोजी आपण केंब्रिजमध्ये असाल काय?

आपला

चार्ल्स. डव्यु. इलियट,

प्रेसिडेंट हार्वर्ड युनिव्हर्सिटी.”

असा मान मला कधींकाळीं मिळेल, असें माझ्या स्वप्नांही नव्हते ! आणि अमेरिकेंतील अत्यंत जुन्या व प्रख्यात विश्वविद्यालयाकडून मला बहुमानाची पदवी मिळणार, हें मला खरें वाटेना. हें पत्र हातांत घेऊन मी कड्यावर बसलों असतां माझ्या डोळ्यांत अश्रु आले. माझे पूर्वीचें सर्व आयुष्य—मळ्यांतील गुलामाचें काम, कोळशाच्या खाणींतील काम, अन्नवस्त्रांशिवाय काढिलेले दिवस, रस्त्याखालीं निजून घालविलेली रात्र, शिक्षणाविषयीं केलेली धडपड, टस्केजी येथील प्रथमचे आर्णावाणीचे प्रसंग, ती संस्था चालू ठेवण्यास एकादा डालर कोठून मिळेल या चिंतेत काढलेले दिवस, माझ्या ज्ञातीचा बहिष्कार व छळ, हें सर्व चित्र माझ्या डोळ्यांसमोर उभें राहिलें, आणि त्यानें मला व्याकुळ करून सोडिलें.

मीं कीर्तीची पर्वा केलेली नाहीं किंवा तिच्या मार्गे लागलों नाहीं. नांव किंवा कीर्ति ह्मणजे लोकांचें कल्याण करितां येण्याचें एक साधन आहे, असें मी नेहमीं समजत आलों आहे. मला जो कांहीं मान अगर मोठेपणा

मिळाला असेल, त्यानें जर दुसऱ्यांचें हित मला साधितां येईल, तरच मला त्यांत संतोष आहे, असें मीं पुष्कळदां माझ्या मित्रांनां बोलून दाखविलें आहे. संपत्तीप्रमाणें मानाचा उपयोग दुसऱ्याच्या कल्याणाकरितांच होत असेल, तर तो मला हवा आहे. श्रीमंत लोकांशीं जसजसा माझा परिचय अधिक वाढत आहे, तसतसें पैसा ह्मणजे दुसऱ्यांचें हित करण्याकरितां आपल्या हातीं ईश्वरानें दिलेलें एक साधन आहे, अशी त्यांच्या मनाची प्रवृत्ति दिवसेंदिवस होत चालली आहे, असें मला अधिकाधिक वाटत आहे. टस्केजीसंस्थेला पुष्कळदां मदत केलेल्या मिस्टर जॉन डी. रॉकफेलर यांच्या ऑफिसांत मी गेलों कीं, मला माझ्या वरील विधानाची आठवण झाल्यावांचून रहात नाहीं. आपला प्रत्येक डालर सत्कार्यां लावावा ह्मणून ते अतिशय बारकाईनें व काळजीनें तपासणी करीत असतात. जणू काय एकाद्या उद्योगधंद्यांत ते आपलें भांडवलच घालीत आहेत! असा प्रकार पाहून श्रीमंतांची होत असलेली ही प्रवृत्ति फारच समाधानकारक आहे, असें वाटल्यावांचून राहवत नाहीं.

जूनच्या २४ तारखेला सकाळीं नऊ वाजतां मी प्रेसिडेंट इलियट, हारवर्ड युनिव्हर्सिटीच्या ओव्हरसिअरचें मंडळ आणि इतर पाहुणे यांना युनिव्हर्सिटींत नेमलेल्या ठिकाणीं जाऊन भेटलों. येथून आम्ही सर्वजण पदवीदानाच्या समारंभासाठीं सांडर्स थिएटरांत जाणार होतो. जनरल नेलसन, ए. मार्टिन्स, डॉक्टर बेल-बेल टेलिफोनचे शोधक—'विशप विहनसेंट आणि रेव्हरंड मिनाॅट जे. सॅव्हेज यांनांही यावेळीं पदवीदानाकरितां बोलाविलेलें होतें. प्रेसिडेंट व ओव्हरसिअरचें मंडळ यांच्या पाठीमागें आम्हांला उभें केलें. लगेच मॅसेच्युसेटसचे गव्हर्नर, भालेकन्यांच्या लवाजम्यासहित आले, आणि प्रेसिडेंट इलियट यांच्या वाजूला उभे राहिले. दुसरे कामगार आणि प्रोफेसर, टोप्या व झगे घालून मागें चालूं लागले. अशा थाटानें आम्ही सांडर्स थिएटरांत आलों. सुरुवातीचा कांहीं कार्यक्रम आटोपल्यावर पदवीदानाचा समारंभ सुरू झाला. हारवर्डमध्ये हा एक मोठा उत्सव दिन मानितात. बहुमानाच्या पदव्यां कोणाला

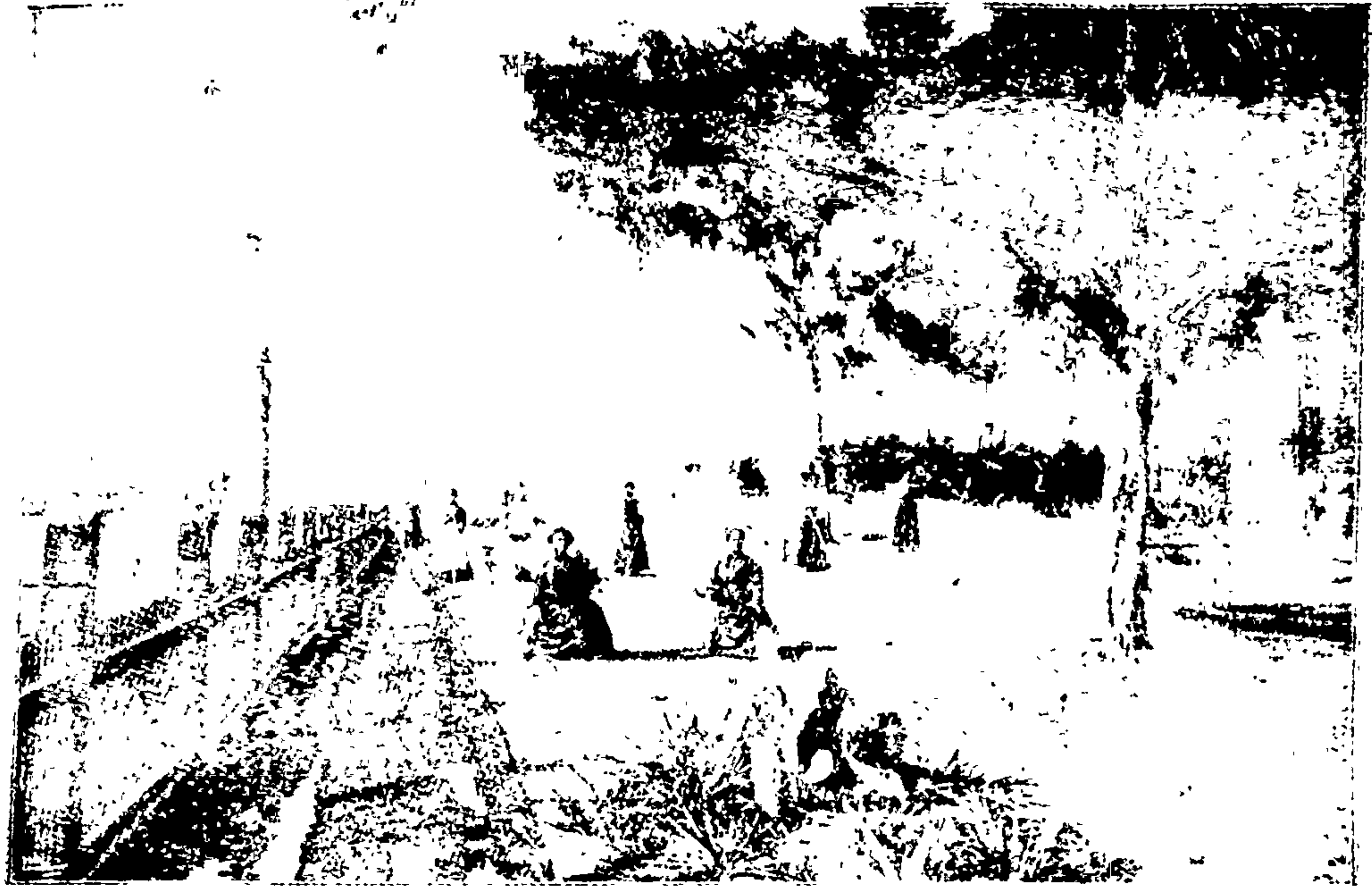
आत्मोद्धार.

देणार, हें, त्या त्या गृहस्थांचें आगमन होईपर्यंत कोणालाहि कळत नाहीं; आणि ज्या मानानें पदवी मिळणारा मनुष्य लोकप्रिय झालेला असेल, तितका अधिक त्याचा जयघोष विद्यार्थ्यांकडून आणि इतरांकडून होतो. पदव्या देतांना लोकांच्या उत्तेजनाला आणि उत्साहाला एकसारखा ऊत येत असतो.

जेव्हां माझे नांव पुकारण्यांत आलें, तेव्हां मी उठून प्रेसिडेंट इलियट यांच्याजवळ गेलों. त्यांनीं आपल्या सुंदर व जोरदार इंग्रजी शब्दांनीं मला 'मास्टर ऑफ आर्ट्स'ची पदवी दिली. पदवीदानाचा समारंभ झाल्यावर बहुमानाची पदवी मिळालेल्या गृहस्थांना प्रेसिडेंटबरोबर उपहार करण्याचें आमंत्रण होतें. उपहारानंतर पुनः आम्ही ओळीनें उभे राहिलों. नंतर आह्मांला या वर्षाच्या समारंभाचे व्यवस्थापक (मार्शल) बिशप वुड्ल्यम लॉरेन्स यांनीं युनिव्हर्सिटीच्या जाग्यांतून फिरविलें. वाटेंत ठिकठिकाणीं पदव्या मिळालेल्या गृहस्थांचें नांव घेऊन हारवर्डच्या लोकांनीं जयघोष केला. आम्ही मेमोरियल हॉलमध्ये येऊन थांबलों. येथें सर्व विद्यार्थ्यांचा भोजनसमारंभ चालला होता. आपल्या कॉलेजबद्दलच्या अभिमानाच्या व प्रेमाच्या उत्साहानें व तेजानें प्रफुल्लित झालेले, राज्यखातें, धर्मखातें, व्यापारखातें व शिक्षणखातें या सर्व खात्यांमधील हजारों अत्युत्तम लोक एकत्र पाहण्यास मिळण्याचा देखावा हारवर्ड येथेंच दृष्टोत्पत्तीला येतो, व तो स्मृतिपटांतून लवकर नाहींसा होत नाहीं !

भोजनोत्तर प्रेसिडेंट इलियट, गव्हनर रोजर वोलकॉट, जनरल माइल्स, डॉक्टर मिनाॅट जे. सॅव्हेज, ऑनरेबल हेनरी केवट लॉज यांचीं भाषणें होऊन माझेहि भाषण झालें. माझ्या भाषणांतील कांहीं मुख्य भाग खालीं दिल्याप्रमाणें होताः—

“आपण आज जो माझा सन्मान केला आहे, त्याला मी थोड्याशा अंशानें कां हेईना, पात्र आहे असें मला वाटल्यास, माझे मन कांहीं अंशीं हलकें होईल, असें मला वाटतें. दक्षिणेंतील कृष्णकटिबंधांतून—माझ्या गरीब लोकांमधून—याप्रसंगीं पदवी स्वीकारण्यास आपण मला

टस्केजी येथील विद्यार्थिनी वगीच्यांत काम करीत आहेत.

कां बोलाविलें आहे, हें सांगत बसण्याचें मला प्रयोजन नाही; पण, याविषयीं एक गोष्ट मीं सुचविली असतां ती अप्रासंगिक व अयोग्य होणार नाही, असें मला वाटतें. 'विद्वान्, श्रीमंत व सशक्त लोकांनां आणि अतिशय गरीब, अशिक्षित व नीच लोकांनां एकत्र कसें आणावें, या दोन्ही लोकांमध्ये परस्पर दळणवळण वाढून एकाच्या उदाहरणानें दुसऱ्यानें आपली उन्नति कशी करून घ्यावी,' हा आज अमेरिकन लोकांपुढें मुख्य प्रश्न आहे. पलीकडील ब्रीकन स्ट्रीटवरील मोठमोठ्या हवेल्यांतील श्रीमंतांनां, अलाबामा येथील कापसाच्या मळ्यांतील व लुसियाना येथील उसाच्या मळ्यांतील झोंपडींत राहणाऱ्या अत्यंत गरीब लोकांच्या गरजा कशा कळतील, हाच तो प्रश्न आहे. खालच्या लोकांनां वर आणून-त्यांची उन्नति करून-आपण खालीं न जातां वरील प्रश्न आज हार्वर्ड युनिव्हर्सिटी सोडवीत आहे.

“माझ्या गत आयुष्यांत मीं माझ्या ज्ञातिवांधवांनां वर आणण्याची कांहीं खटपट केली आहे, व आपल्या व माझ्या ज्ञातींतील लोकांचे परस्पर संबंध अधिक चांगले असावेत अशाविषयीं कांहीं यत्न माझ्या हातून झाला आहे असें आपणांला वाटत असेल, तर मी आपणांला अशी खात्री देतो, कीं, आजपासून मी या कामीं दुप्पट प्रयत्न करीन ! ईश्वराच्या राज्यांत कोणत्याहि व्यक्तीच्या किंवा ज्ञातीच्या यशाचें एकच माप आहे. अमेरिकन मापानें-कसोटीनें प्रत्येक ज्ञातीनें आपली योग्यतां मापून घ्यावी, अशी या देशाची स्थिति आहे. कोणतीहि ज्ञात खालावली आहे, कीं, वर गेली आहे, तिला यश आलें आहे, कीं, नाही, हें या कसोटीनेंच सिद्ध होणार. नुसती इच्छा किंवा आशय यांचें शेवटीं फारसें महत्त्व राहणार नाही. पुढील पन्नास आणि त्याहून थोड्याशा अधिक वर्षांत माझ्या ज्ञातीला या कठिण अशा अमेरिकन कसोटीतून गेलें पाहिजे. सहिष्णुता, तितिक्षा, सततोद्योग, दुःखसहनशीलता, मोहपराड्मुखता आणि मितव्यय, वगैरे सर्व गोष्टींत यश मिळविणें, वरपांगी भपक्याला भुलून न जातां खरें व अंतरंग यांचाच स्वीकार करणें, विद्वान् होऊन

आत्मोच्चार.

साधेपणा आणि विनयशीलता संपादन करणें, श्रेष्ठता मिळवून सर्वांचा सेवक होणें, इत्यादि सर्व गोष्टींत आमची पारख अद्यापि व्हावयाची आहे.”

अमेरिकन युनिव्हर्सिटीनें एकाद्या नीग्रोला बहुमानाची पदवी दिलेला हा पहिलाच प्रसंग असल्यामुळें, सर्व देशभर याविषयीं वर्तमानपत्रांतून बरीच चर्चा झाली. न्यूयॉर्कमधील एका वर्तमानपत्राच्या वातर्मादारानें यासंबंधीं असें लिहिलें, कीं,

“ज्यावेळीं बुकर. टी. वाशिंग्टनचें नांव पुकारिलें आणि ते जेव्हां हा मान घ्यावयाला उभे राहिले, त्यासमयीं टाळ्यांचा मोठा गजर झाला. लोकप्रिय सोल्जर देशभक्त जनरल माइल्स खेरीजकरून अशी वाहवा यावेळपर्यंत दुसऱ्या कोणाचीहि झालेली नव्हती ! नुसती सहानुभूति दाखवावी ह्मणून, किंवा आधीं शिकवून ठेविलें होतें ह्मणून, लोकांनीं जुलुमानें टाळ्यांचा गजर केला नसून, मोठ्या सानंदाश्चर्यानें आणि उत्साहानेंच त्यांनीं तो केला. खालच्या मजल्यापासून तों तहत वरच्या ग्याळरीपर्यंत सर्व श्रोते या गजरांत सामील झाले, आणि त्यांच्या सभोंवार असलेल्या लोकांच्या तोंडावर आरक्त छटा दिसूं लागली. पूर्वी गुलाम असलेल्या एका व्यक्तीनें चालविलेले प्रयत्न आणि त्या व्यक्तीनें आपल्या लोकांकरितां केलेली कामगिरी, यांचें खरंखुरें महत्त्व लोकांनीं जाणिलें, असें यावरून सिद्ध होतें.”

बोस्टन येथील एका वर्तमानपत्रांत खालील संपादकीय लेख आला:—

“टस्केजी संस्थेचे प्रिन्सिपाल यांना ‘मास्टर ऑफ आर्ट्स’ ही पदवी देण्यांत हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीनें त्यांचा व आपला असा दोघांचाहि मान करून घेतला आहे. दक्षिणेंत आपल्या ज्ञातीच्या लोकांना शिक्षण देऊन त्यांना चांगले नागरिक बनविण्याची आणि त्यांची उन्नति करण्याची जी कामगिरी प्रोफेसर बुकर टी. वाशिंग्टन यांनीं केलेली आहे, त्यावरून ते राष्ट्रहितकर्त्यांपैकीं एकजण आहेत, असें ठरतें. योग्य रीतीनें शिक्षणक्रम पुरा करून पदवी मिळविलेल्या किंवा बहुमानाची पदवी मिळालेल्या सुपुत्रांत अशा व्यक्तीचें नांव दाखल करून घेण्यामध्ये हार्वर्ड युनिव्हर्सिटीला अभिमान वाटला पाहिजे.

“मिस्टर वॉशिंग्टन हे अमेरिकन युनिव्हर्सिटीकडून बहुमानाची पदवी मिळालेले आपल्या जातींत पहिलेच गृहस्थ आहेत, असें सांगण्यांत आलेले आहे. हाहि एक मानच आहे. मिस्टर वॉशिंग्टन हे काळ्या वर्णाचे आहेत, किंवा त्यांचा जन्म दास्यांत झालेला आहे, म्हणून त्यांना ही पदवी दिलेली नसून, दक्षिणभागच्या कृष्ण-कटिबंधांतील आपल्या लोकांची उन्नति करण्यांत त्यांनीं जें काहीं अचाट बुद्धिसामर्थ्य व दीनवात्सल्य दाखविलें, त्याबद्दलच त्यांना हा बहुमान मिळालेला आहे. या दोन गोष्टी असल्या म्हणजे, कोणताहि मनुष्य-मग त्याची कातडी गोरी असो वा काळी असो-मोठा होतो.”

बोस्टनयेथील दुसऱ्या एका वर्तमानपत्रानें पुढीलप्रमाणें लिहिलें:—

“अमेरिकेमध्ये हारवर्डनेच प्रथम एका काळ्या मनुष्याला बहुमानाची पदवी दिली. टस्केजी संस्थेची कामगिरी आणि इतिहास ज्यानें पाहिला आहे, त्याला बुकर टी. वॉशिंग्टन यांचें धैर्य, दृढोद्योग आणि उत्तम व्यावहारिक ज्ञान यांविषयीं कौतुक वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. एके काळीं गुलाम असलेल्या या मनुष्याचा हारवर्डनें सन्मान केला हें ठीकच झालें; पण यांनीं आपल्या ज्ञातीकरितां व देशाकरितां केलेल्या कामगिरीचें महत्त्व भविष्यकालांत ठरणार आहे.”

न्यूयॉर्क टाइम्सच्या बातमीदारानें असें लिहिलें:—

“सर्व भाषणें लोकांनां आवडलीं; पण त्या काळ्या मनुष्याला वक्तृत्वांतहि बहुमान मिळाला. त्याचें भाषण संपल्यावर टाळ्यांचा गजर एकसारखा बराच वेळ आणि जोरानें चालला होता.”

टस्केजी येथें काम सुरू केल्यावर मीं माझ्या मनांत असा निश्चय केला होता, कीं, मी आमच्या शाळेची इतकी सुधारणा करणार, आणि देशाला तिची इतकी उपयुक्तता वाटविणार, कीं, युनायटेडस्टेट्स्चे प्रेसिडेंट हे एके दिवशीं आमची शाळा पाहण्यास येतील! हा बराच धाडसी व अविचाराचा निश्चय होता, हें मी कबूल करितों. हा माझा निश्चय कित्येक वर्षेपर्यंत कोणालाहि न सांगतां मीं तो गुप्त ठेविला होता.

आत्मोद्धार.

१८९७ च्या नोवेंबर महिन्यांत या वावतींत मीं प्रथम प्रयत्न केला, आणि प्रेसिडेंट मॅक्किनले यांच्या मंत्रिमंडळपैकीं शेतकी खात्याचे सेक्रेटरी ऑनरेबल जेम्स बुइलसन यांना मीं शाळा पाहण्यास आणिलें. शेतकी आणि त्यासारखे दुसरे विषय यांचें शिक्षण देण्याकरितां बांधलेल्या 'स्लेटर आर्मस्ट्रांग' नांवाच्या इमारतीच्या अनावरणसमारंभाच्या वेळीं कांहीं प्रास्ताविक भाषण करावें, या हेतूनें त्यांना येथें आणिलें होतें.

स्पॅनिश-अमेरिकन युद्धाचा शेवट चांगल्या रीतीनें झाला आणि त्यानंतर झालेल्या तहासंबंधीं देशांत जिकडेतिकडे उत्सव सुरू झाले. जॉर्जियांतील अटलांटा येथें होणाऱ्या उत्सवांतील कांहीं भागांत सामील होण्यासाठीं प्रेसिडेंट मॅक्किनले हे अटलांटा येथें येणार आहेत, असें मीं १८९८ सालच्या शरदतूंत ऐकिलें होतें. यावेळीं राष्ट्राला उपयुक्त होईल अशी संस्था निर्माण करण्यांत इतर शिक्षकां-बरोबर मी एकसारखा अठरा वर्षे खपत होतो. मंत्रिमंडळासाहंत प्रेसिडेंटला शाळा पाहण्यास आणण्यासाठीं प्रयत्न करण्याचा मीं निश्चय केला. मी वॉशिंग्टनला गेलों आणि प्रेसिडेंटच्या 'श्वेतमंदिरा'ची वाट धरिली. तेथें जातांच पुष्कळ लोक दिवाणखान्यांत वाट पहात बसले आहेत असें मला आढळलें, आणि आज निदान प्रेसिडेंटची भेट होणार नाही, असें मला वाटूं लागलें; पण कसेंहि करून प्रेसिडेंटचे सेक्रेटरी मिस्टर जे. अँडीसन पोर्टर यांची मीं गांठ घेतली, आणि माझें काम त्यांना समजावून सांगितलें. तत्काळ मिस्टर पोर्टर यांनीं माझी चिठी मेहरबानीनें प्रेसिडेंटकडे थेट पाठविली, आणि माझी भेट घेणार असा लगेच त्यांच्या कडून निरोप आला.

सर्व तऱ्हेच्या इतक्या लोकांच्या भेटी घेणें, त्यांचीं कामें ऐकून घेणें, व स्वतः कसून काम करणें, इतकें सर्व करूनहि शांत, स्थिर व ताजेतवाने राहणें, हें सर्व प्रेसिडेंट मॅक्किनले यांनां कसें साधतें, याचा कांहीं मला उलगाडा होईना! माझी भेट झाल्यावर देशहितार्थ चालवि-

लेल्या टस्केजी येथील आमच्या कामगिरीवद्दल प्रेसिडेंटसाहेबांनीं माझे आभार मानिले. नंतर मीं माझ्या भेटीचा उद्देश त्यांना थोडक्यांत सांगितला. राष्ट्रांतील मुख्य अधिकाऱ्याच्या-प्रेसिडेंटाच्या-आगमनानें आमचे विद्यार्थी व शिक्षक यांनाच नव्हे, तर सर्वत्र ज्ञातीला उत्तेजन व मदत मिलेल, असें मीं त्यांच्या मनावर विवविलें. त्यांनीं त्यासरशीं कांहींसें अगत्य दाखविलें, पण टस्केजीला येण्याचें वचन दिलें नाहीं. कारण, अटलांटा येथें जाण्याचा त्यांचा वेत अद्याप नक्की झाला नव्हता. कांहीं आठवड्यांनंतर ही गोष्ट पुनः आपल्या नजरेला आणारी, असें त्यांनीं मला सांगितलें.

पुढील महिन्याच्या मध्यभागीं, प्रेसिडेंटनीं अटलांटा येथील तहाच्या जुविलीला येण्याचें नक्की ठरविलें. मी पुनः वॉशिंग्टन येथें गेलों आणि टस्केजीपर्यंत त्यांनीं यावें ह्मणून त्यांची भेट घेतली. या दुसऱ्या खेपेला टस्केजीचे एक प्रमुख गोरे गृहस्थ मिस्टर चार्ल्स डब्ल्यु. हेअर यांनीं माझ्यावरोवर प्रेसिडेंटच्या भेटीला येण्याचें आणि टस्केजींतील राहिव-शांच्या आणि आसपासच्या गोऱ्या लोकांच्या तर्फेनं आमच्या आमंत्रणाला दुजोरा देण्याचें कबूल केलें.

दुसऱ्या खेपेला वॉशिंग्टन येथें मी जाण्यापूर्वी दक्षिणेंत कांहीं ठिकाणीं ज्ञातीज्ञातींचे दंगे झाले होते. त्यामुळें देशांत सर्वत्र गडबड उडाली होती, आणि काळे लोक फार उदासीन झाले होते. मीं प्रेसिडेंटची गांठ घेतल्यावरोवर त्यांचें अंतःकरण या ज्ञातिविषयक दंग्यांमुळें फार त्रस्त झालें आहे, असें मला दिसलें. दुसरे पुष्कळ लोक त्यांच्या भेटीची वाट पहात होते, तरी आमच्या ज्ञातीची स्थिति आणि भारी आशा याविषयीं बोलणें लावून त्यांनीं मला बराच वेळ ठेवून घेतलें. आमच्या ज्ञातीविषयीं आपली आस्था व श्रद्धा नुसत्या शब्दांनीं नव्हे, तर कृतीनें दाखविण्याचा आपण संकल्प केला आहे, असें त्यांनीं पुष्कळ वेळां बोलून दाखविलें. राष्ट्राचे प्रेसिडेंट हे नीग्रोसंस्था पाहण्या-साठीं आपला रस्ता सोडून १४० मैल दूर मुद्दाम येणार आहेत,

आत्मोद्धार.

या एका गोष्टीनेच या प्रसंगीं माझ्या ज्ञातीला जितकी आशा व उत्तेजन मिळेल, तितकें दुसऱ्या कोणत्याहि गोष्टीनें मिळणार नाही, असें मीं जेव्हां त्यांना सांगितलें, तेव्हां त्यांच्या मनावर माझ्या विधानाचा चांगला परिणाम झाला, असें मला दिसलें.

मीं प्रेसिडेंटबरोबर बोलत असतांना अटलांटाचा एक गौरा नागरिक—हा प्रजापक्षाचा आणि पूर्वीं गुलामांचा धनी होता—खोलींत आम्ही वसल्या ठिकाणीं आला. आपण टस्केजीला जावें कीं नाहीं याबद्दल प्रेसिडेंटनीं त्याचें मत विचारिलें असतां “ ही गोष्ट आपण अवश्य करावी ! ” असें त्या अटलांटाच्या गृहस्थानें तत्काळ उत्तर दिलें. आमच्या ज्ञातीचे मित्र, डॉक्टर जे. एल. एम. करी यांनीं या उत्तराला दुजोरा दिला. झालें. ता. १६ डिसेंबर रोजीं आमची शाळा पाहण्यास येण्याचें प्रेसिडेंटनीं वचन दिलें !

आमची शाळा पाहण्यास प्रेसिडेंट येणार आहेत असें जेव्हां जाहीर झालें, तेव्हां आमच्या शिक्षकांनां व विद्यार्थ्यांनां जितका आनंद झाला, तितकाच शालेहून एक मैल लांब असलेल्या टस्केजी गांवांतील गोऱ्या लोकांनांही झाला. गांवांतील गोरे स्त्रीपुरुष यांनीं शहर शृंगारण्यास व मुशोभित करण्यास सुरुवात केली, आणि या बऱ्या पाहुण्याचें स्वागत योग्य रीतीनें व्हावें, म्हणून शालेच्या कामगारांबरोबर मिळून काम करण्याकरितां त्यांनीं कांहीं कमिश्न्याहि स्थापन केल्या. टस्केजीच्या आणि आसपासच्या गोऱ्या लोकांचें आमच्या संस्थेविषयीं काय मत आहे याची कल्पना मला यापूर्वीं नव्हती. प्रेसिडेंटच्या स्वागताची तयारी चालली असतां हे डझन डझन लोक माझ्यापाशीं येत आणि म्हणत “ आम्हांला पुढें पुढें येऊन नांव मिळविण्याची इच्छा नाही; पण आमच्या हातून जर कांहीं तुम्हाला मदत होणें शक्य असेल, किंवा तुमचें ओझे आम्हांकडून हलकें होणें शक्य असेल, तर मात्र आम्ही कांहीं करूं इच्छितों.” मीं त्यांनां कांहींहि नुसतें सांगण्याचा अवकाश, कीं, मदत करण्यास आपण एका पायावर तयार आहों, असें ते म्हणत.

ग्वरोखर, प्रेसिडेंटचें आगमन व अलावामा येथील सर्व जातींच्या लोकांनीं आमच्या कामगिरीबद्दल दर्शविलेला अभिमान, या दोन्ही गोष्टींच्या योगानें माझे अंतःकरण सारखेंच कळवळलें.

ता. १६ डिसेंबर रोजीं सकाळीं टस्केजीच्या लहान गांवांत पूर्वी केव्हांहि झाली नव्हती अशी लोकांची गर्दी झाली. प्रेसिडेंटबरोबर मिसेस मॅक्किनले व एकाशिवाय बाकी सर्व मंत्रिमंडळांतील कामदार, ही मंडळी आली; आणि बहुतेकांनीं आपल्या कुटुंबांतील नातलगमंडळी व आपल्या बायका यांनाहि बरोबर आणिलें होतें. स्पॅनिश-अमेरिकन युद्धाहून नुकतेच परत आलेले जनरल शॅप्टर व जनरल जोसेफ व्हीलर आदिकरून प्रमुख सेनापति या समारंभाला आले. वर्तमानपत्रकारांचे बातमीदारहि बरेच आले होते. या सुमाराला मांटगमरी येथें अलावामा संस्थानच्या राज्यनियमकारी सभेची बैठक होणार होती; पण, टस्केजीला जातां यावें ह्मणून सभेची बैठक तहकूब ठेवावी, असा ठराव या सभेनें पास करून घेतला, आणि गव्हर्नर व इतर कामगार यांसहित या सभेची सर्व मंडळी प्रेसिडेंट येण्यापूर्वीं दाखल झाली.

टस्केजीच्या लोकांनीं स्टेशनापासून शाळेपर्यंत सर्व भाग उत्तम रीतीनें शृंगारिला होता. वेळ वांचविण्यासाठीं सर्व संस्थेचें निरीक्षण थोड्या अवकाशांत होण्याची आर्हणी व्यवस्था केली. प्रत्येक विद्यार्थ्याच्या हातांत एकेक ऊंस धरावयाला दिला होता व उंसाच्या एका टोंकाला कापसाचीं बोंडे लाविली होती. विद्यार्थ्यांच्या मार्गे घोंडे, खेंचरे आणि बैल असून त्यांच्यावर लादलेल्या ताफ्यांवर शाळेंतील सर्व शाखांचें काम दाखविण्यांत आलें. हें ताफ्यांवर दाखविण्यांत आलेलें काम, शाळेंत सध्यां चालू असलेलें होतें, एवढेंच नव्हे, तर पूर्वीची काम करण्याची पद्धत आणि नवीन काम करण्याची पद्धत यांतील विरोध यंत्र दाखविला होता. उदाहरणार्थ, लोणी काढण्याची जुनी पद्धत आणि सुधारलेली पद्धत, जमीन नांगरण्याच्या जुन्या नव्या पद्धतींतील भेद, स्वयंपाक व गृहव्यवस्था या विषयांच्या नव्या जुन्या पद्धतींतील भेद, स्पष्टपणें दाखविले होते. हे सर्व ताफे एकामागून एक याप्रमाणें जाण्यास दीड तास लागला.

आत्मोद्धार.

विद्यार्थ्यांनीं नुकत्याच वांधलेल्या प्रार्थनामंदिरांत प्रेसिडेंटसाहेबांनी भाषण केले. त्या भाषणाचा कांहीं भाग येणेंप्रमाणें आहे:—

“अशा आनंददायक ठिकाणीं आपली सर्वांची भेट होणें आणि आपली कामगिरी प्रत्यक्ष पाहण्याची संधि मिळणें हें फारच समाधानकारक आहे, असें मी समजतां. टस्केजी नॉर्मल आणि इंडस्ट्रियल इन्स्टिट्यूट या संस्थेची मूळ कल्पना फारच अनुकरणीय आहे, आणि या देशांतच नव्हे तर परदेशींहि तिची कीर्ति वाढत आहे.

“या विद्यार्थ्यांनां उत्तम शिक्षण देऊन पुढें त्यांनां आपल्या आयुष्यांतील दिवस इभ्रतीनें आणि उपयुक्ततेनें घालवितां याचे ह्मणून त्यांची तयारी करणारे, आणि ज्या ज्ञातीसाठीं ही शाळा स्थापन झाली त्या ज्ञातीची उन्नति करणारे, आणि या पवित्र कामीं हातभार लावणारे या सर्वांचें मी अभिनंदन करितों.

“या अप्रतिम शिक्षणाच्या प्रयोगासाठीं इतकी नामी जागा दुसऱ्या कोणत्याहि ठिकाणीं मिळाली असती किंवा नाही, याची मला शंका वाटते. या प्रयोगानें देशाच्या सर्व भागांतील पुराणप्रिय दात्यांचेंहि लक्ष्य वेविलें असून त्यांची मदत मिळविण्यांत आली आहे.

“टस्केजीसंस्थेविषयीं भाषण करतांना बुकर टी. वॉशिंग्टन यांचें अचाट बुद्धिसामर्थ्य व त्यांचा दृढोद्योग यांविषयींचा उल्लेख, न करणें अशक्यच आहे. या धाडसाच्या कामाला सुरुवात यांनींच केली, आणि या कारणास्तव यांनां श्रेय देणें योग्य आहे. यांच्या उत्साहामुळें आणि साहसामुळें शाळेची उन्नति एकसारखी होत गेली, आणि तिची योग्यता भराभर वाढत चालली. आपल्या ज्ञातीच्या पुढाऱ्यांपैकीं हे एक आहेत अशी यांची ख्याति झालेली आहे. हे उत्तम अध्यापक, उत्तम वक्ते आणि खरे परोपकारी आहेत, असा यांचा लौकिक या देशीं आणि परदेशींहि फैलावलेला आहे, व यामुळेंच यांनां सर्व लोक मान देतात.”

नंतर ऑनरेबल जॉन डी. लॉग आरमारवरील सेक्रेटरी, हे बोलले. यांच्या भाषणापैकीं कांहीं भाग पुढीलप्रमाणें आहे:—

“मला आज भाषण करितां येत नाहीं! दोन्ही ज्ञातींच्या आणि दोन्ही वर्णांच्या माझ्या देशबंधुंविषयीं वाटत असलेली आशा, मान आणि अभिमान यांनीं माझे अंतःकरण अत्यंत भरून गेलेलें आहे. आपली कामगिरी पाहून मला फार कृतज्ञतापूर्वक सानंदाश्चर्य वाटत आहे, आणि यापुढें आपली एकसारखी प्रगति होत जाईल आणि हातीं घेतलेला प्रश्न आपण सोडवाल, असा मला पूर्ण भरंवसा आहे.

“मी ह्मणतो, कीं, प्रश्न सोडविला आहे! आज आमच्यासमोर जें चित्र दाखविण्यांत आलें आहे, तें, वॉशिंग्टन (जॉर्ज) आणि लिंकन यांच्या चित्रांवरोवर ठेवण्याजोगें आहे, आणि पुढील पिढ्यांनीं भविष्यकाळीं तें मनन करण्याजोगेंहि आहे. या सुरेख चित्राची देशांतील सर्व वर्तमानपत्रकारांनीं सर्वत्र प्रसिद्धि करावी. तें चित्र याप्रमाणें आहे:— युनायटेडस्टेट्स्चे प्रेसिडेंट हे हंटफोर्मवर उभे आहेत; एका वाजूला अलावामाचे गव्हर्नर आहेत, दुसऱ्या वाजूला थोड्याच वर्षांपूर्वी दास्यांत असलेल्या ज्ञातचि प्रतिनिधि आणि टस्केजी संस्थेचे काळें प्रेसिडेंट हे आहेत. याप्रमाणें हें त्रिमूर्तीचें चित्र आहे.

“ज्याच्या आश्रयाखालीं असा हा देखावा अमेरिकन लोकांच्या दृष्टीला पडत आहे, त्या प्रेसिडेंटचें ईश्वर कल्याण करो! हा प्रश्न आपण स्वतः सोडविण्याला समर्थ आहों अस दर्शविणाऱ्या अलावामा संस्थानाचेंहि जगदीश कल्याण करो! वक्ता, परोपकारी आणि सदुरुचा—प्रभूचा चेला बुकर टी. वॉशिंग्टन—यांचेंहि ईश्वर कल्याण करो! आज सदुरु पृथ्वीच्या पाठीवर असते तर त्यांनींहि हेंच काम चालू ठेविलें असतें.”

शेवटीं पोस्टमास्तर जनरल स्मिथ यांनीं आपलें भाषण खालील शब्दांनीं पुरें केलें:—

“गेल्या थोड्या दिवसांत आम्हीं पुष्कळ देखावे पाहिले. दक्षिणेतील मोठ्या शहरांचें वैभव आणि शोभा आम्हीं पाहिली, लढाईतील योद्ध्यांची मिरवणूक जात असतांना पाहिली, आणि पुष्पांनीं भूषित अशी फौजेची कवायतहि आम्हीं पाहिली; पण, आज सकाळीं आम्हीं जो देखावा पाहिला,

आत्मोच्चार.

त्याहून अधिक परिणामकारक, अधिक उत्तेजक आणि आमच्या भविष्या-
विषयी अधिक स्फूर्तिदायक असा दुसरा कोणताहि देखावा आम्ही
पाहिला नाही, असें माझे आणि माझ्या मित्रांचेहि मत आहे !”

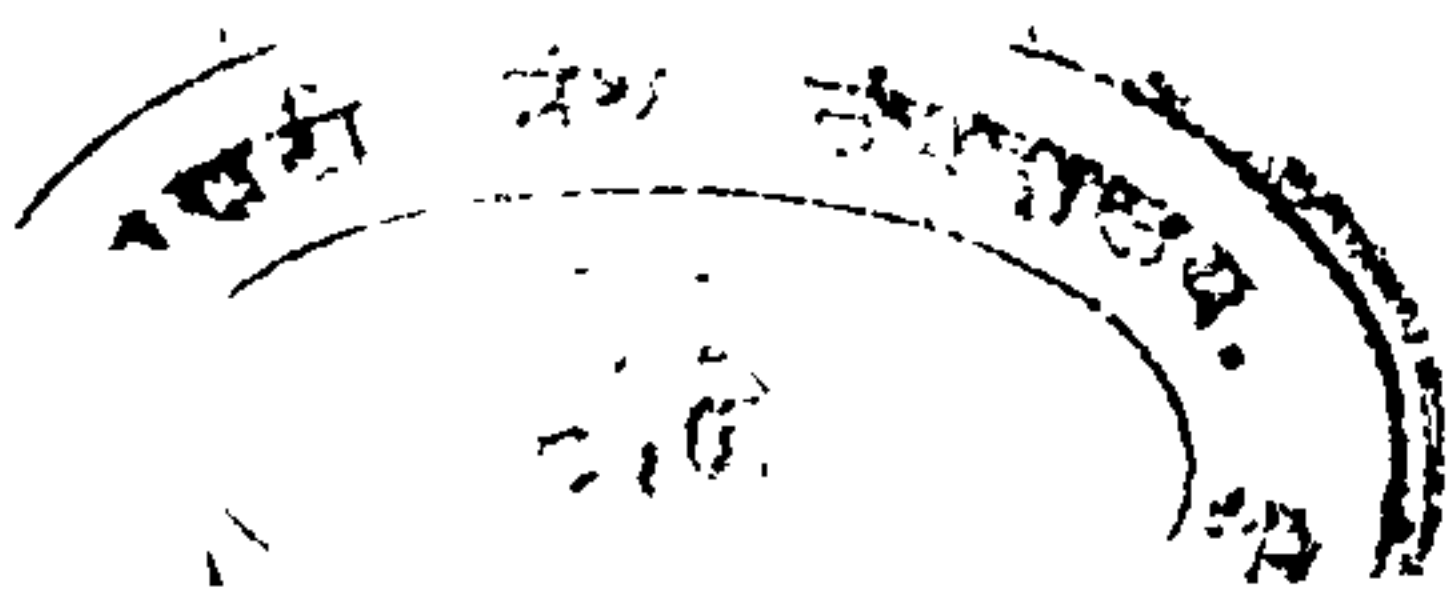
प्रेसिडेंटची स्वारी वाशिंग्टनला परत गेल्यावर, खाली लिहिल्याप्रमाणें
एक पत्र आलें:—

“सरकारी हवेली, वाशिंग्टन,
ता. २३ डिसेंबर, १८९९.

प्रिय महाशय !

आजच्या टपालानें प्रेसिडेंटसाहेबांनीं आपल्या संस्थेला दिलेल्या
भेटीच्या समयाच्या, जाड अक्षरांनीं लिहिलेल्या स्मारक कागदांच्या
प्रति आपल्याकडे पाठविण्यास मला आनंद वाटतो. या कागदांवर
प्रेसिडेंटसाहेब आणि त्यांच्याबरोबर असलेले मंत्री, यांच्या स्वदस्तूरच्या
सह्या आहेत. टस्केजी येथें आम्हीं आल्यावेळीं तुम्हीं आमचा जो पाहुण-
चार केला, व सर्व कार्यक्रम उत्तम रीतीनें पार पाडिला, याबद्दल
मी तुमचें मनापासून अभिनंदन करितों. कार्यक्रमाचा प्रत्येक भाग चांगल्या
तऱ्हेनें पार पाडण्यांत आला, आणि प्रत्येक पाहुण्याला तो मनापासून
आवडला. निरनिराळ्या उद्योगधंद्यांत गढलेल्या विद्यार्थ्यांचें आपण
जें प्रदर्शन दाखविलें, तें खुबीदार होतें; इतकेंच नव्हे, तर तें सुपरिणाम-
कारकहि होतें. प्रेसिडेंटसाहेब आणि त्यांचें मंत्रिमंडळ यांनीं आपल्या
कामगिरीला दिलेला मान योग्य असून तो आपल्या संस्थेच्या भावी
भरभराटीचा सूचक होता. कार्यक्रमांत आपण दाखविलेला विनय आमच्या
घाटीतील सर्व लोकांनां आवडला, हें सरतेशेवटीं सांगितल्यावांचून मला
राहवत नाही. आपल्या उपयुक्त आणि स्वदेशहितैषी संस्थेची एकसारखी
भरभराट होवो, असें मी अभीष्टचिंतन करितों.

आपला,
जॉन अँडिसन पोर्टर,
प्रेसिडेंटचा सेक्रेटरी.”

एक डालरचीसुद्धां मिळकत नसतांना, एक शिक्षक व तीस विद्यार्थी यांसहित एका जुन्या पडक्या खोपटांत आणि खुराड्यांत शाळेविषयीं मीं पहिला प्रयत्न सुरू केलेल्या गोष्टीला आज वीस वर्षे झालीं. सध्यां २३०० एकर जमीन संस्थेच्या मालकीची आहे, आणि यांपैकीं ७०० एकरांपेक्षां अधिक जमीन दरवर्षीं विद्यार्थ्यांच्या मदतीनें पेरिली जाते. सध्यां लहानमोठ्या सर्व मिळून संस्थेच्या चाळीस इमारती आहेत. यांपैकीं चार शिवायकरून इतर सर्व इमारती विद्यार्थ्यांनींच बांधविल्या आहेत. विद्यार्थी जमीनीची लागवड करीत असतांना व इमारती बांधीत असतांना त्यांना योग्य शिक्षकांकडून शेतकीच्या उत्तम पद्धतीचें आणि बांधकामाविषयींच्या धंद्यांचें शिक्षण दिलें जातें.

हल्लीं संस्थेंत विद्यार्थ्यांनां बौद्धिक व धार्मिक शिक्षण उत्तम मिळतें. त्याशिवाय उद्योगधंद्यांचीं अठ्ठावीस खातीं आहेत. या खात्यांत विद्यार्थ्यांनां अनेक कला व हुन्नर शिकवितात. यांत शिकून तयार झालेल्या विद्यार्थ्यांनां येथेंच काम मिळतें. दक्षिणेंतील काळ्यागोन्या लोकांकडून आमच्या संस्थेंत शिकून तयार झालेल्या ग्रॅजुएटांची इतकी मागणी असते, कीं, त्या मागणीच्या निम्मे मागणीहि आह्मांला पुरवितां येत नाहीं. तसेंच, संस्थेंत दाखल होण्यासाठीं ज्यांचे अर्ज येतात, त्या अर्जदारांपैकीं निम्म्याहून अधिक विद्यार्थी दाखल करून घेण्यास आमच्यापाशीं पुरेशा इमारती नाहींत आणि खर्चाला पुरेसा पैसा नाहीं.

औद्योगिक शिक्षण देतांना तीन गोष्टी आह्मी ध्यानांत ठेवितों. (१) विद्यार्थ्यांनां असें शिक्षण द्यावयाचें, कीं, सध्यां दक्षिणेंतील परिस्थितींत त्यांनां काम करितां यावें; ह्मणजे तेथील लोकांनां हव्या असलेल्या वस्तु किंवा पदार्थ त्यांनां करितां येतील. (२) संस्थेंतून तयार होणाऱ्या प्रत्येक ग्रॅजुएटाच्या अर्गीं इतकें कौशल्य, बुद्धिमत्ता व नैतिक शील असलें पाहिजे, कीं, त्याला आपला व दुसऱ्याचा उदरनिर्वाह चांगल्या रीतीनें करितां यावा. (३) श्रम टाळण्याऐवजीं श्रमावर प्रेम केलें पाहिजे; श्रम करण्यांत कमीपणा नसून श्रम करणें

आत्मोद्धार.

सर्वोत्तम व श्रेष्ठ आहे, असें प्रत्येक विद्यार्थ्याला मनापासून वाटून लागल्याशिवाय त्याला संस्थेतून बाहेर पाठवावयाचा नाही. विद्यार्थ्यांना शेतकीचें शिक्षण आणि मुलींना गृहकृत्यांसंबंधीं शिक्षण आह्मी देतोच. त्याशिवाय दरवर्षी बऱ्याच मुली आह्मी शेतकीशिक्षणांत तयार करितो. त्यांना बऱ्याचें काम, उत्तम फळें तयार करण्याचें काम, दूधदुभतें तयार करण्याचें काम, मधमाशांची जोपासना आणि वाढ करण्याचें काम, चांगलीं बंदके पैदा करण्याचें काम, इत्यादि कामेहि शिकविलीं जातात.

आमची संस्था कोणत्याहि विशिष्ट धार्मिक पंथाची नाही, तरी 'फेल्ल्स हॉल वायवळ ट्रेनिंग स्कूल' नांवाची एक शाखा संस्थेंत आहे. या शाखेंत विद्यार्थ्यांना धर्मोपदेशकाचें काम आणि खेड्यापाड्यांत जाऊन करण्याचें इतर धार्मिक काम शिकविण्यांत येतें. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट अशी आहे, कीं, या शाखेंतील प्रत्येक विद्यार्थी रोज अर्धादिवस, कामांतील प्रावीण्य आणि उद्यमप्रीति संपादन करावी म्हणून कोणत्यातरी एका उद्योगधंद्यांत काम करितो. संस्थेंतून हे विद्यार्थी बाहेर पडले म्हणजे हे ज्या लोकांत धार्मिक काम करावयाला जातात. त्या लोकांना उद्योगधंद्याच्या कामांतहि योग्य उदाहरण घालून देतात.

संस्थेच्या मिळकतीचें मान हल्लीं ३,००,००० डॉलर आहे. या रकमेंत कायमच्या फंडाचें सध्यांचें २,१५,००० डॉलरचें उत्पन्न मिळविलें असतां संस्थेचें उत्पन्न सुमारे पांच लाख डालर होतें. हल्लीं आम्हांला अधिक इमारतींची जरी जरूर आहे, व खर्चाला पैसाहि जरी अधिक हवा आहे, तरी कायमच्या फंडाची रक्कम ५,००,००० डालर वाढविणें यावेळीं फार जरूरीचें आहे. सध्यां वार्षिक खर्च सुमारे ८०,००० डालर आहे. यापैकी बरीच रक्कम मी घरोघर व दारोदार हिंडून जमा करितो. आमच्या संस्थेच्या मिळकतीवर कोणाचा गहाणहक्क नाही. संस्थेचे सर्व कागदपत्र पंचमंडळाच्या नांवें आहेत. या पंचमंडळांत कोणत्याहि एका विशिष्ट धर्मसांप्रदायाचे लोक नाहीत. संस्थेचा सर्व ताबा या पंचांच्या हातीं आहे.

विद्यार्थ्यांची संख्या तीसांपासून अकराशेपर्यंत वाढलेली आहे. अमेरिकेतील २७ संस्थाने, आफ्रिका, क्युबा, पोर्टोरिको, जमेका आणि इतर परदेश इत्यादि ठिकाणांहून विद्यार्थी येतात. संस्थेत कामगार शिक्षक सुमारे ८६ आहेत, आणि शिक्षकांच्या कुटुंबांतील मंडळी जमेला धरिली तर सुमारे १४०० लोक संस्थेत नेहमीं असतात.

कुचेष्टा, खोड्या व दंगाधोपा केल्याशिवाय इतके लोक एकत्र कसे राहतात, असा प्रश्न मला पुष्कळां विचारण्यांत आलेला आहे. याची उत्तरे दोन आहेत:--(१) शिक्षणासाठीं आमच्याकडे येणारे स्त्रीपुरुष आस्थेवाईक असतात, आणि (२) प्रत्येकजण आपापल्या कामांत गुंग असतो. खाली दिलेल्या आमच्या नित्यक्रमावरून याची खात्री पटेल.

सकाळीं ९ वाजतां उठण्याची घंटा. ९-३० न्याहारीच्या तयारीची घंटा. ६ न्याहारीची घंटा. ६-२० न्याहारी खलास. ६-२० ते ६-५० खोल्या झाडणें व लोटणें. ६-५० कामाची घंटा. ७-३० सकाळचा अभ्यास. ८-२० सकाळच्या शाळेची घंटा. ८-२५ सर्व विद्यार्थ्यांना ओळीनें उभे करून त्यांचा पोपाख पाहणें. ८-४० प्रार्थनामंदिरांत उपासना. ८-५५ दैनिकपत्रें पांच मिनिटें वाचणें. ९ क्लास सुरू. १२ क्लास वंद. १२-१५ जेवण. दुपारीं १ वाजतां कामाची घंटा. १-३० क्लास सुरू. ३-३० क्लास वंद. ५-३० सर्व काम खलास झाल्याची घंटा. ६ संध्याकाळचें जेवण. ७-१० सायंकाळची प्रार्थना. ७-३० संध्याकाळचा अभ्यास. ८-४५ अभ्यास वंद. ९-२० विश्रांतीची घंटा. ९-३० झोंपेची घंटा.

संस्थेची योग्यता संस्थेतून तयार होणाऱ्या ग्रॅजुएटांवर अवलंबून आहे, हें नेहमीं आह्मी ध्यानांत ठेवितां. शिक्षणक्रम ज्यांनीं पुरा केला आहे, आणि जे चांगलें काम करतां येण्यापर्यंत शिकले आहेत, अशा दोन्ही तऱ्हांच्या लोकांची संख्या पाहू गेलें, तर दक्षिणेतील निर-निराळ्या भागांत टस्केजी संस्थेतील सुमारे तीन हजार स्त्रीपुरुष काम करीत आहेत, असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाही. हे सर्व स्त्रीपुरुष आमच्या ज्ञातीच्या लोकांना, त्यांनीं आपली आधिभौतिक, नैतिक,

आत्मोद्धार.

धार्मिक आणि शिक्षणविषयक सुधारणा कशी करून घ्यावी, हे स्वतःच्या प्रयत्नांनी व उदाहरणांनी दाखवीत आहेत. याशिवाय दुसरी महत्त्वाची गोष्ट ही, कीं, हे सर्वजण इतकें व्यावहारिक ज्ञान व आत्मसंयमन दाखवीत आहेत, कीं, त्यायोगें दोन्ही ज्ञातींतील परस्परसंबंध चांगले होत चालले आहेत, आणि आमच्या ज्ञातींतील स्त्रीपुरुषांना शिक्षण देणें फार महत्त्वाचें—फायद्याचें आहे, असें दक्षिणेंतील गोऱ्या मनुष्याला वाटूं लागलें आहे. याशिवाय मिसेस वॉशिंग्टन इनें चालविलेला आयांचा क्लब आणि लागवडीचें काम यांचाहि सुपरिणाम होत आहे.

आमचे ग्रॅजुएट जेथेंजेथें जातात, तेथेंतेथें जमिनी खरेदी करण्यांत, घरे सुधारण्यांत, काटकसर करण्यांत, शिक्षणांत, नीतिमत्तेत फार विलक्षण सुधारणा होत आहेत. आमच्या स्त्रीपुरुष ग्रॅजुएटांमुळे साऱ्या समाजामध्यें कांत्या घडून येत आहेत.

दहा वर्षांपूर्वी टस्केजी येथें पहिली नीग्रोपरिषद् भरविण्याची मां व्यवस्था केली. सांप्रत ही परिषद् दरवर्षी भरते, आणि ज्ञातीचे ८००।९०० प्रतिनिधि टस्केजी येथें परिषदेला येऊन लोकांची औद्योगिक, मानसिक आणि नैतिक (शिक्षणाची) स्थिति कशी आहे याचा नीट विचार करितात, व त्या स्थितींत सुधारणा कशी करावी याविषयीं उपाय योजितात. टस्केजीच्या या मुख्य परिषदेपासून दुसऱ्याहि बऱ्याच पोटपरिषदा निरनिराळ्या संस्थानांत निघाल्या आहेत, आणि त्याहि हेंच काम करीत आहेत. गेल्या वर्षाच्या बैठकींत एका प्रतिनिधीनें या सभांचा परिणाम असा सांगितला, कीं, त्याच्या समाजांतील दहा नीग्रो कुटुंबांनीं पैसा देऊन नवीन घरे विकत घेतलीं. नीग्रो परिषदेच्या दुसऱ्या दिवशीं 'कामकऱ्यांची परिषद्' भरते. दक्षिणेंतील मोठमोठ्या संस्थानांत काम करीत असलेले कामगार व शिक्षक या परिषदेत जमतात. सर्व लोकांची खरीखुरी स्थिति काय आहे, हें या लोकांना नीग्रो परिषदेत चांगलें पहावयाला सांपडतें.

प्रत्येक कामांत ज्याने मला साहाय्य केले आहे, अशा मिस्टर टी. थॉमस फारच्यूनसारख्या कांहीं प्रमुख नीग्रो लोकांच्या मदतीने १९०० सालच्या उन्हाळ्यांत मी नॅशनल नीग्रो विझिनेस लीग (राष्ट्रीय नीग्रो औद्योगिक संघ) स्थापन करण्याचा घाट घातला. या संस्थेची पहिली बैठक बोस्टन येथे झाली, आणि त्यावेळीं युनायटेड स्टेट्स्मध्ये निरनिराळ्या भागांत व्यापारांत व उद्योगधंद्यांत काम करीत असलेले लोक हजर राहिले. पहिल्या बैठकीला तीस संस्थानांतून प्रतिनिधि आले होते. या राष्ट्रीय संस्थेतून दुसऱ्या पोटसंस्था निरनिराळ्या संस्थानांत ठिकठिकाणीं स्थापन झाल्या.

टस्केजी संस्थेचे सर्व विधायक काम पाहणे, व संस्थेच्या खर्चाची बहुतेक रक्कम गोळा करणे, या कामांशिवाय, दक्षिणेतील गोऱ्या व माझ्या ज्ञातीच्या श्रोतृसमुदायापुढे, तसेच उत्तरेकडील कांहीं सभांपुढे व्याख्याने देण्यासाठीं अयाचित आलेलीं कांहीं आमंत्रणे मला नाकारितां येत नाहींत. या भाषणांत माझा किती वेळ जातो, हे न्यूयॉर्क बफालो येथील एका वर्तमानपत्राच्या खाली दिलेल्या उताऱ्यावरून चांगले कळून येईल. त्या शहरांतील नॅशनल एज्युकेशनल असोसिएशनपुढे झालेल्या माझ्या भाषणाचा तो उतारा आहे:-

“ कालरात्रीं पश्चिमेकडच्या वाजूनै इरॉकिस येथे येऊन दाखल झालेले, जगांतील काळ्या लोकांतील सुप्रसिद्ध अध्यापक बुकर टी. वाशिंग्टन हे या शहरांत आल्यापासून एकसारखे कामांत व्यग्र आहेत. त्यांचा प्रवासाचा शीण दूर होतो न होतो, तोंच त्यांना सायंकाळच्या भोजनसमारंभाला जावे लागले. नंतर इरॉकिसच्या दिवाणखान्यांत त्यांनीं भेटलीला आलेल्या लोकांची एक सभा (दरबार) आठ वाजेपर्यंत भरविली. त्यावेळीं युनायटेड स्टेट्स्मधील दोनशेंहून अधिक शिक्षक व अध्यापक यांनीं त्यांचे स्वागत केले. आठ वाजल्यानंतर त्यांना गाडीतून म्युझिक हॉल येथे नेण्यांत आले, आणि तेथे दीड तासांत ‘ नीग्रो शिक्षण ’ या विषयावर त्यांनीं सुमारे पांच हजार श्रोत्यांसमोर दोन

आत्माद्वार.

जोरदार भाषणें केलीं. नंतर रेव्हरंड मिस्टर वाटकीन्स ज्यांत प्रमुख आहेत अशा एका नीग्रोप्रतिनिधिमंडळानें त्यांचें थोडेंसें स्वागत करण्या-साठीं त्यांना उचलून नेलें. ”

या भाषणांच्या कामाशिवाय, दोन्ही ज्ञातींच्या हिताशीं संबंध असलेल्या कांहीं गोष्टींकडे दक्षिणेंतील व साधारणें सर्व देशांतील लोकांचें लक्ष्य वर्तमानपत्रद्वारे वेधण्याचें कर्तव्यकर्म केल्यावांचून मला राहवत नाही. उदाहरणार्थ, जबरदस्तीच्या तडकाफडकी—‘लिंच’—न्यायाच्या संबंधीं मीं हें कर्तव्यकर्म पुष्कळ वेळां केलें आहे. लुशानिया स्टेट कॉनस्टीट्यूशनल कन्व्हेन्शनची बैठक जेव्हां चाललेली होती, तेव्हां आमच्या ज्ञातीला न्याय मिळावा म्हणून मीं त्या संस्थेला एक जाहीरपत्र लिहिलें होतें. या माझ्या सर्व प्रयत्नांमध्ये दक्षिणेंतील व देशांतील इतर सर्व भागांतील वर्तमानपत्रांची मदत व सहानुभूति मला मिळालेली आहे.

बाह्य व तात्पुरत्या अशा कांहीं चिन्हांमुळे कोणाचें मत जरी प्रतिकूल झालें, तरी मला आतां माझ्या ज्ञातीविषयीं पूर्वीपेक्षां अधिक आशा वाटूं लागली आहे. गुणांची पारख आणि चहा करणारा श्रेष्ठ मानवी कायदा सनातन व सार्वत्रिक आहे. दक्षिणेंतील गेरे लोक आणि त्यांचे पूर्वीचे गुलाम, अशा दोघांच्या अंतःकरणामध्ये वर्णद्वेषापासून मुक्त होण्याची जी कांहीं खटपट चाललेली आहे, ती बाह्य जगाला—बाहेरील लोकांनां माहित नाही, किंवा त्यांनां त्या खटपटीचें मर्म समजणार नाही. आणि ज्याअर्थीं दोन्ही ज्ञातींचे असे प्रयत्न चालले आहेत, त्याअर्थीं यांनां सर्व लोकांची क्षमा, सहानुभूति व मदत मिळावी असें मीं ह्मणतो.

या आत्मचरित्राचे शेवटचे शब्द लिहिले असतां, मी—मुद्दाम नव्हे—व्हर्जिनीयांतील रिचमंड शहरां त्वालों आहे. हें रिचमंड शहर कांहीं वर्षांपूर्वी दक्षिणेंतील संस्थानांच्या राजधानीचें शहर होतें, आणि पंचवीस वर्षांपूर्वी याच शहरांत रस्त्याच्या एका उंचवट्याखालीं दारिद्र्यावस्थेंत सांपडल्यामुळे मला निजावें लागलें होतें.

यावेळीं मी रिचमंड शहरांत काळ्या लोकांचा पाहुणा या नात्यानें आहे, आणि त्यांच्या विनंतीवरून शहरांतील अत्यंत प्रशस्त व भव्य अशा 'अकॅडेमी ऑफ म्युझिक' नामक दिवाणखान्यांत दोन्ही ज्ञातींसमोर भाषण करावयाला आलों आहे. हा दिवाणखाना या वेळीं प्रथमच काळ्या लोकांनां वापरावयाला मिळाला. मी येथें येण्याच्या पूर्वदिवशीं, माझे भाषण ऐकण्यास सर्वांनीं मिळून जावें असा सिटीकौंसिलनें ठराव पास केला. राज्यनियमकारी सभेनें, (यांत हाऊस ऑफ डेलिगेट्स् व सीनेट्स् या सभांचा अंतर्भाव होतो,) माझ्या भाषणाच्या प्रसंगीं सर्वांनीं हजर रहावें असा ठराव एकमतानें पास केला. शेंकडों काळे लोक, पुष्कळ नामांकित गोरे रहिवासी, सिटीकौंसिल, राज्यनियमकारी सभा आणि संस्थानचे सरकारी कामदार या सर्वासमक्ष मीं आशा व धैर्य यांनीं युक्त असा माझा संदेश सांगितला, आणि ज्या संस्थानांत माझा जन्म झाला तेथें असें माझे स्वागत केल्यावद्दल मीं दोन्ही ज्ञातींचे मनापासून आभार मानिले.

परिशिष्ट.

आर्मस्ट्रॉंगच्या मृत्युपत्राचे टांचण. *

“आतां परिस्थिति अनुकूल व सुंदर आहे. कुटुंबाची-संस्थेची सर्व व्यवस्था लागली आहे. भिण्याजोगें कांहीं उरलें नाहीं. उलट ईश्वराचे आभार मानण्याची वेळ आली आहे. माझा अंतकाल समाप्त येऊन ठेपला आहे. मृत्यु केव्हां येईल याचा नेम नाहीं. यासाठीं भावीकालाकडे नजरे देऊन मला जें कांहीं सांगावेंसें वाटतें तें मी आतां सांगून ठेवितों.

एकादा विद्यार्थी वारला असतां त्याला ज्या ठिकाणीं पुरण्यांत येईल तेथें-शाळेच्या स्मशानभूमीत-विद्यार्थ्यांमध्ये माझे प्रेत पुरावें, अशें माझी इच्छा आहे. माझ्या थडग्यावर छत्री, स्मारक किंवा दुसरें कसलेंहि अवडंबर उभारूं नये. फक्त एक साधा दगड उभारावा. त्यावर कोणताहि उतारा अगर विचार कोरूं नये. फक्त माझे नांव आणि जन्मनिधनकाल एवढेंच लिहावें. माझ्या अंत्यविधीच्या वेळीं कोणींहि उपदेश किंवा वक्तृत्व-पूर्ण भाषण करण्याचा प्रयत्न करूं नये. लढाईत वारलेल्या शूर शिपाया-सारखी माझी उत्तरक्रिया व्हावी.

शाळेचे-संस्थेचे काम मित्रमंडळी चालू ठेवील, अशी मला आशा आहे. कांहींजणांनीं स्वार्थत्याग केल्याशिवाय शाळेचे काम चांगलें चालणार नाहीं.

स्वार्थत्यागाची जरूरी नाहीं अशा कार्याला ईश्वरीयोजनेत फारसे महत्त्व नाहीं. परंतु लोक ज्याला स्वार्थत्याग असें ह्मणतात तो, ह्मणजे वस्तुतः आपल्या स्वतःचा आणि स्वतःच्या साधनांचा उत्तम आणि शुभ उपयोग-आपली वेळ, शक्ति आणि सामग्री यांचा सदुपयोग-होय !

*हा कागद आर्मस्ट्रॉंगच्या इतर कांहीं कागदपत्रांसावत त्यांच्या मृत्यूनंतर ह्याम्पटन येथें सांपडला. आर्मस्ट्रॉंगच्या ज्या ज्या मित्रांनीं, तो पाहिला त्यांना तो आर्मस्ट्रॉंगच्या स्वभावाचा आणि अंतःस्वरूपाचा पूर्ण द्योतकसा वाटला. असा हा नमुनेदार कागद प्रसिद्ध करणें इष्ट वाटल्यावरून आम्हीं तो प्रसिद्ध केला आहे.

एच्. बी. फ्रिसेल,
ह्याम्पटन संस्थेचे प्रिन्सिपाल.

असा स्वार्थत्याग जो कोणी करीत नाही, तो अत्यंत केविलवाणा होय ! तो असद्धर्मी किंवा नास्तिक होय ! कारण, ईश्वराविषयीं त्याला कांहींच माहिती नाही !

संस्थेविषयीं अत्यंत महत्त्वाच्या गोष्टी लक्ष्या लक्षणजे भांडण न करणें, सर्वांनीं एकजुटीनें काम करणें, उतावीळपणानें अद्रातद्रा बोलण्याचें आणि अद्रातद्रा वागण्याचें सोडून देणें, शहाणपणानें आणि उदारपणानें सर्वांचें कल्याण साधणें, कितीहि दुषार किंवा संस्कृत असले तरी ज्यांचें हेंकें शांत आणि समतोल नाही अशा लोकांनां संस्थेंत न ठेवणें, ही आहेत. पाखंडीपणापेक्षां भांडखोरपणा अधिक वाईट आहे !

माझे चरित्र लिहिण्याविषयीं कोणींहि प्रयत्न करूं नये, अशी माझी इच्छा आहे. चांगले मित्र सुंदर चरित्र रेखाटतील; पण त्यांत पूर्ण सत्य असणार नाही ! जीविताचें सत्य—महत्त्व फार खोल असतें. तें आह्मां मानवांनां क्वचित्च कळतें. फक्त तें एका ईश्वरालाच ठाऊक ! ईश्वराच्या दयालुत्वावर माझा पूर्ण भरंवसा आहे. एकाद्याचा धर्म किंवा सांप्रदाय—Creed—जितका लहान असेल, तितकें अधिक चांगलें. 'ईश्वरा ! मी तुला अनन्यभावे शरण आलों आहे,' *एवढाच सिद्धांत—वाक्य मला पुरे आहे.

माझे आईबाप, हावै येथील माझे वर, युद्धांतील अनुभव, बुइल्यम्म येथें कॉलेजांत काढलेले दिवस, आणि हाम्पटन येथील माझ्या आयुष्यांतील कामगिरी, या सर्वांवद्दल मी परमेश्वराचे फार आभार मानितों. हाम्पटननें मला अनेक रीतीनें धन्य केले आहे ! कारण, हाम्पटनच्या कामगिरींत या देशांतील सर्वोत्तम लोक माझे मित्र आणि मदतनीस झाले आहेत, व युद्धामुळे मुक्त झालेल्या लोकांचें—नीग्रोंचें—कांहींतरी कल्याण करण्याची अपरोक्ष संधि, आणि जित लोकांचें—दक्षिणेतील गोऱ्या लोकांचें कल्याण करण्याची परोक्ष संधि—मला आयती मिळाली आहे. ताम्रवर्णी इंडियन लोकांची सेवा करण्याचाहि मला सुयोग

* 'आह्मी जाणों हरीचे पाय । यम न जाणों, नियम न जाणों । न जाणों अशुभ उपाय ॥'

आत्मोद्धार.

प्राप्त झाला आहे. माझ्यासारखा योग फार थोड्या वांट्याला येत असेल. खरोखर, माझ्या आयुष्यांत मी कांहीं त्याग केले नाही. प्रत्येक गोष्टीत प्रत्येक कार्यात योग्य असा सह्या मला मिळत गेला.

प्राथ - उपासना किंवा भक्ति ही या जगांत एक मोठी अजब चीज आहे. ती आह्मांला ईश्वरासमीप नेते. माझी स्वताची प्रार्थना अगदी अशक्त, कमकुवत आणि अनिश्चित अशी असे; पण, जर मी कांहीं सर्वांत चांगले असे कृत्य केले असेल, तर ते माझी प्रार्थना होय! हे सनातन तत्त्व आहे, असे मला वाटते ! सनातन, अनंत अशा तत्त्वांचून दुसऱ्या कोणत्या गोष्टीत आह्मांला आनंद मिळणार !

परलोकची झुळुके (दर्शन) मिळण्याविषयी मी अत्यंत उत्सुक झालो आहे. परलोक कसा असेल? मला वाटते, तो फार सुंदर आणि स्वाभाविक असेल, यांत शंका नाही. आह्मी मृत्यूला घाबरून नये, तो आमचा मित्र आहे!

मृत्यूचा विचार मनांत येतांच मला जे कांहीं दुःख होते ते माझी प्रिय, पतिव्रता पत्नी आणि विचारी प्रिय मुले, यांविषयी होय! पण त्या सर्वांनीही धैर्याचा आश्रय करून-धीर धरून हा वियोग सोसावा आणि बळकट व्हावे. त्या सर्वांनी मला फार सुख दिले आहे.

हाम्पटनची अवनति होतां कामा नये ! या देशच्या काळ्या व ताम्रवर्णी लेंकरांशी इमानीपणें वागणाऱ्या आणि शिक्षणाची खरी कल्पना असणाऱ्या तुम्हीं माझ्या मित्रांनीं इकडे लक्ष्य द्यावे.

माझे जुने शिपाई-आणि विद्यार्थी यांच्यापासून मला अवर्णनीय सुख झाले आहे.

आपल्या अंतःस्फूर्तिनुरूप वागणें-स्वतःला मार्गें ठेवून-विसरून-देव आणि देश यांविषयी विचार करणें, देवाला आणि देशाला अधिक मान देणें, यांपासून आमचें फार कल्याण होतें !

अंतकालची घंटा नुकतीच वाजली !

हाम्पटन, व्हर्जीनिया, } एस्. सी. आर्मस्ट्रांग.
(वर्षप्रतिपदा) ता. १ जानेवारी, १८९० इसवी. }